

MESTEREK és TANÍTVÁNYOK

Tanulmányok
a bölcsészettudományok területéről

PTE KTDK
Pécs, 2014

Mesterek és Tanítványok

MESTEREK és TANÍTVÁNYOK

Tanulmányok
a bölcsészettudományok területéről

Szerkesztette:
BÖHM GÁBOR és FEDELES TAMÁS

Pécs, 2014

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Tudományos Diákköri Tanácsának kiadványa

Elektronikus kiadás

Az angol nyelvű összefoglalókat gondozta:
Czeferner Dóra

A borítón a *Grandes Chroniques de France* párizsi oktatást ábrázoló miniatúrája látható (14. század vége)

A kötet megjelenésére a TÁMOP-4.2.3-12/1/KONV-2012-0028 A Tudományos eredmények elismerése és disszeminációja – Önszerveződő és önkéntes részvétel alapuló tudományos tevékenységhez kapcsolódó kezdeményezések támogatása a Pécsi Tudományegyetemen c. program keretében kerül sor.

A kötet megjelenését támogatta:

© A Szerzők
© A szerkesztők

Tartalom

Előszó	7
<i>ANDRÁSFALVY BERTALAN</i>	
Ember és természet kapcsolatának változása a magyar történelemben	9
<i>NAGY ZOLTÁN</i>	
Sör férfias karakterrel – a sör és lokális jelentései	21
<i>MÁCSAI BOGLÁRKA</i>	
A Kis Haza. Iskolamúzeumok Baskortosztánban	35
<i>FEDELES TAMÁS</i>	
„E földi hazát örök és mennyei palotával elcserélni” Szempontok a késő középkori főúri vallásosság vizsgálatához	54
<i>ÁRVAI TÜNDE</i>	
Vallásos áhitat és hatalmi reprezentáció a Garai családban	81
<i>SASHALMI ÉNDRE</i>	
Ideológia és ikonográfia. A királyok isteni jogalapja George Wither egyik jelképe (1635) és Antony van Dyck, I. Károly angol királyról készült lovasportréja (1638) alapján	106
<i>TAMÁS RENÁTA</i>	
Philip Hunton <i>Értekezés a monarchiáról</i> című munkájának jelentősége és 17. századi recepciója	121
<i>NAGY MARIANN</i>	
Nőtisztviselők a pénzügyi szektorban Magyarországon a „hosszú 20. század” első felében	140
<i>CZEFERNER DÓRA</i>	
Az osztrák-magyar nőmozgalom nemzeti és transznacionális jellege	154
<i>RAB VIRÁG–GERGELY MARIANNA</i>	
Nagy szellemi kihívások a két világháború korában	169
<i>TAKÁCS HILDA–LÁBADI BEATRIX</i>	
Azt csinálni, amit a Szelf akar. Tanulási motiváció az autonómia-szükséglet perspektívájából	179
<i>RÉVÉSZ GYÖRGY</i>	
Zene és megismerés	189

<i>JANKOVITS LÁSZLÓ</i>	
Rimay és a civakodó istenasszonyok	202
<i>PÁLFY ESZTER</i>	
Gyöngyösi István és a civakodó istenasszonyok	215
<i>BÓKAY ANTAL</i>	
József Attila – a saját név poétikája	228
<i>TÓRIZS ESZTER</i>	
Tehervonatok néma tájakon. József Attila egy önmagát tényekben állító verséről	242
<i>MEKIS D. JÁNOS</i>	
Életkor-reprezentáció, „érett” és „kései” stílus Márai Sándor művészetében	254
<i>FERENCZY NIKOLETT</i>	
Beszélgető-regény. Párbeszéd és parabola Márai Sándor <i>Ítélet Canudosban</i> című regényében	279
<i>CSÖNGE TAMÁS</i>	
Enigmatikusság, többértelműség és megbízhatatlanság a <i>Lostban</i>	292
A kötet szerzői	304

Előszó

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Tudományos Diákköri Tanácsa (KTDT) szervezésében *Tehetségnap 2013* néven, hagyományteremtő céllal kétnapos rendezvényre került sor 2013. május 10-11-én. A program egyúttal a Bölcsészettudományi Kar kettős jubileumához, a „BTK 30/20” elnevezésű másfél éves kari rendezvénysorozathoz is szorosan kapcsolódott, melyet a Tanárképző Főiskola egyetemi karrá válásának és az egyetemi képzés megindulásának harmincadik, valamint az önálló Bölcsészettudományi Kar megalakulásának huszadik évfordulója alkalmából valósított meg a PTE legnépesebb fakultása. A KTDT által életre hívott Tehetségnap 2013 célkitűzései a következők voltak: a Kari Tudományos Diákkörnek, mint a tudományos utánpótlás-nevelés egyik fontos csatornájának markáns megjelenítése kari és egyetemi szinten; a tudományos diákköri tevékenység jelentőségének demonstrálása; a mentortanárok és hallgatóik közös munkája számára megnyilvánulási lehetőség biztosítása; az Országos Tudományos Diákköri Tanács (OTDT) által is hangsúlyozott „TDK-mozgalom” népszerűsítése a diákok körében; a tudományos diákköri tevékenységet végző hallgatók – diszciplínákon átívelő – kohéziójának, közös identitás-tudatának erősítése; valamint a tudományos pálya népszerűsítése a tehetséges hallgatók körében.

A rendezvény keretében került sor *Mesterek és Tanítványok* tudományos konferenciára. A tanácskozás plenáris előadói a tehetséggondozás 21. századi feladatainak különböző oldalait, s az abban rejlő lehetőségeket mutatták be. Prof. Dr. Szendrő Péter, az OTDT elnöke nyitóelőadásában az Országos Tudományos Diákköri Konferenciák (OTDK) tehetséggondozásban játszott szerepét tekintette át, kiemelve az OTDK felsőoktatási minőségbiztosítás terén megfigyelhető egyre jelentősebb szerepét. Dr. Böhm Gábor, a PTE KTDT titkára a diákköri tevékenység tehetségápolásban betöltött feladatát, az abban rejlő lehetőségeket mutatta be, különös hangsúlyt helyezve a tehetséges hallgatók tudományos *curriculumára*. Két előadó, Dr. Bagi Zsolt a PTE BTK Kerényi Károly, míg Dr. Rab Virág a PTE Grastyán Endre Szakkollégium vezető tanára, a tehetséggondozás gyakorlatát tekintette át a szakkollégiumok felől megközelítve.

A plenáris előadásokat követő intenzív gondolatscere után vette kezdetét a szimpózium, melyen karunk kiemelkedően tehetséges hallgatói és mentortanáraik tartottak előadást. Jelen kötet a néprajz, a kulturális antropológia, a történettudomány, a pedagógia, a pszichológia, valamint az irodalom- és kultúraturu-

domány területéről elhangzott 28, számos esetben inter- és multidiszciplináris megközelítésű referátum közül 19 írott változatát tartalmazza. A tanulmányok sorrendje a konferencia szekcióbeosztását követi.

Annak reményében adjuk közre e tanulmánygyűjteményt, hogy a karunkon folyó tehetséggondozás, mely a *Mesterek és Tanítványaik* közös munkáján alapul, ez által (is) újabb impulzusokat nyerjen.

Pécs, 2014. április 25.

A kötet szerkesztői

Andrásfalvy Bertalan

Ember és természet kapcsolatának változása a magyar történelemben

Alternation of Relations between Human Beings and Nature in the Hungarian History

The study overviews the most essential intersections concerning the relationship of the Hungarian people with nature. It also discusses the alternations which have occurred during this long relation from the Hungarian's conquest of the Carpathian Basin until the mid-19th century. The author places a high emphasis on the representation of agriculture in the catchment area which had an important role in Hungary. He also analyses the serious consequences connected to the termination of this system.

Egy nép sorsa anyagi, szellemi és lélekszámbeli gyarapodása, politikai ereje legnagyobb részét két „kapcsolatrendszer” minőségétől függ. A nép, az emberek kapcsolata azzal a földdel, természeti környezettel, mely lakhelyéül jutott, és az egy néphez tartozó egyedek kapcsolata változásait egymással, rangtól, hatalomtól, társadalmi helyzettől függetlenül. Más szavakkal: egyrészt miként él, gazdálkodik, használja ki és őrzi meg az őt körülvevő természeti környezet gazdagságát, másrészt a természet javait hogyan osztják el egymás közt az egy népbe, nemzetbe tartozó emberek. A magyarok természettel kapcsolatos műveltségéről, gazdálkodásáról szóló híradások még a Kárpát-medencébe jövetelük előtti hazájukból, valahol a Volga mellékén létezett Magna Hungariában való tartózkodásuk idejéről származnak. Ez a táj a mai, klíma és csapadékmennyiségre vonatkozó adatok alapján megrajzolt térképek szerint a Nagyalföldnél jóval szárazabb volt, a csapadék évi mennyisége a 400 mm-t alig érte el. Mégis ezt olvassuk az arab és perzsa földrajzi leírásokban, hogy a magyarok bővizű folyók mellett laktak, földjük fában, vizekben gazdag volt, kiterjedt szántóföldekkel rendelkeztek. Télen a folyók közelébe húzódtak és halásztak. Az egyik szerző, Ibn Fadlán, a magyarok földjének jellemzését követően írt a mordatokéről. Ezek valószínűleg a mai is a Volga mentén lakó mordvinok ősei lehetnek. Az ő földjüket a magyarokéhoz hasonlóan jellemezte: bővizű folyókat említett, majd pedig a következőket jegyezte fel: „de ezeknek csatornáik nincsenek”.¹ Talán nem tévedek: e száraz környezetben többször emlegetett bővizű folyók, csatornák, a fában és tavakban gazdag táj itt a mai

¹ ANDRÁSFALVY 2010. 14.

Magyarországon a 18. századig létező ártéri gazdálkodáshoz hasonló, a vízjárásokhoz alkalmazkodó, a természettel együttműködő gazdálkodásról ad hírt. A közvetlen honfoglalás utáni századokból már vannak adataink a magyarok vízzel való különleges bánásmódjáról. A pozsonyi csatában (907) a túlerőben lévő, nyugatról betörő német hadat a Dunán könnyűszerrel átkelő magyar csapatok lepték meg és arattak győzelmet felettük. Konrád császár 1030-as betörésének nyugati krónikása megjegyezte, hogy a Bécs felől érkező német sereg útját a magyarok vízzel árasztották el, s ez igen megnehezítette útjukat. Tudjuk, a betörő ellenséges hadat végül a magyarok minden utánpótlásától elvágvá, bekerítették és kiéheztették, s ezzel fegyverletételre kényszerítették. Konrád csak szűkebb kíséretével tudott elmenekülni. A lefegyverzett sereg katonáit ellátták étellel és hazabocsájtották. Maga az a pap, akit a császár vitt magával, hogy győzelmeinek krónikája legyen, jegyezte fel, hogy István király ezen eljárása példátlan a történelemben.²

Népmeséink gyakori, bevezető fordulata arról szól, hogy a következő történet valahol az Óperenciás tengeren túl, a Világ végén esett meg. Kutatóink úgy vélik, hogy az Óperencia szó mögött az Ober-Enns, az Enns folyó felső szakaszának német neve rejtőzhet. Tenger szavunk nem jelenthetett egy keskeny folyót, patakot, mindenképpen egy nagyobb vízfelületre utalhatott, márpedig ezt csak mesterséges duzzasztással lehetett volna kiképezni ott. Történeti tény, hogy a honfoglalók eleinte a Bécsi medencét is megszállták. Ennek az országrésznek lakatlanná tett határhozete és a támadók mozgását akadályozó gyepeje lehetett az Ober-Enns is, ebben a duzzasztott formában.

A 896-ban, a Kárpát-medencében országot alapító magyarság egységesen szabad társadalmá elsősorban e táj alacsonyabb részeit, a folyók völgyeit, síkjait és a dombvidékeket szállta meg sűrű, apró, falvak hálózatát kialakítva. A hegyek közé csak mintegy 300 méter magasságig hatolt be, az azon túl létesült magyar falvak stratégiai céllal települt határőröké voltak. Feltűnően sűrűn sorakoznak a falvak a folyók mentén, sok van az ártérben kiemelkedő halmokon és a Nagyalföldön. Mindezt korai oklevelek és régészeti adatok alapján állítjuk. Az egész Kárpát-medencét rendkívül változatos és gazdag növény- és állatvilág jellemzi. Biodiverzitása magas fokú, mivel ezen a területen találkozhat a nyugati, csapadékosabb éghajlat és kiegyenlítettebb klíma, valamint a keleti, szárazabb és szélsőségesebb időjárás élővilága.

A területen kialakítható gazdálkodás, megélhetési stratégia meghatározó eleme a víz, a csapadék, mely igen szeszélyesen változhat az időben, aszerint, hogy a csapadékosabb nyugati, vagy a szárazabb keleti éghajlati befolyás az erősebb, válik uralkodóvá a Kárpát-medencében, vagy annak csak egy részén. Ezért kiszámíthatatlanabb itt az időjárás, mint bárhol másutt Európában. Az év ugyanazon

² Bazileiosz, a „bolgárverő”, miután hosszú harc után bekerítette Sámuel bolgár cár seregét, 14 000 foglyát megvakíttatta, csak minden századiknak hagyta meg félszemét, hogy azok hazavezessék a nyomorultakat. GYÖRFFY 1977. 311.

a naptári napján az egyik esztendőben lehet árvíz, míg a következőben szárazság. A hagyományos, népi időjóslás ezért két lehetőséget vet fel: ha Katalin locsog, akkor karácsony kopog, és fordítva is. Vagyis, ha Katalin napkor, november végén esős, enyhe idő van, akkor karácsonyra legkésőbb megjön a száraz, hideg, keleti időjárási befolyás, ha viszont Katalinkor fagy van, karácsonyra megenyhülhet az idő. A természeti környezethez való alkalmazkodást, és az arra épült különféle hasznvételeket elsősorban a vízjárásokkal való együttműködés biztosította. Ez különösen a nagyobb folyók árterületein volt meghatározó. Ha jött az áradás, akkor az itt élők elősegítették annak minél nagyobb területre való kiterjedését, azzal, hogy a vízzel elönthető területekre nem kis munkával, mesterséges áttörésekkel, fokokkal, csatornákkal megkönnyítették a víz útját, lehetőség szerint úgy, hogy egy folyó menti alacsonyabb ártéri szint alulról, csendesen, minden romboló tevékenység nélkül teljen meg vízzel. Akkor, amikor már apadni kezd a folyó, ugyanezen a csatornán minden feleslegessé vált vízzel, az időközben az ártérben, a sekély, gyorsabban felmelegedő és így a halivadék számára rendkívül kedvező élettérből a kis halak is visszatérhetnek a folyóba. Több halfajta életmrete, szaporodása alkalmazkodott ehhez az áradáshoz, ivásának legkedvezőbb helye a sekély, csak rövid időre vízzel elöntött, szárazföldi növényzettel fedett terület. Ilyen például a ponty is.

A 19. század közepén befejezett tiszai árvízvédelmi munkák következtében, megszűnt a halaknak ez az évezredek óta kialakult kedvező szaporodási lehetősége, a Duna medence legendás halbősége, melyről a Magyarországra látogató külföldiek lelkenedezve tudósítottak a középkorban. Itt (Magyarországon) van a legtöbb és legjobb hal a világon, írta 1308-ban nálunk járt francia szerzetes, és hozzáfűzte: ennyi halat csak Norvégiában látott, de ott az emberek halat esznek kenyér helyett is. Mátyás király idején nálunk járt olasz humanista pedig feljegyezte azt, hogy elterjedt az a közhely, miszerint Magyarországon a folyók két rész vízből és egy rész halból állnak. Hozzátehetjük, hogy ez nem egyszerűen a természet ajándéka volt, hanem az ember együttműködése a természettel. Az ember építette és rendszeresen tisztított, karbantartott fokok, csatornák nélkül apadáskor a halak nagy része nem juthatott volna vissza a mederbe, és a kinnrekedt pangó, posványvá váló vízben nemcsak a halak, hanem a hosszabb elárasztást nem tűró szárazföldi növényzet, például a gyümölcsfák is elpusztultak volna. A nagyméretű víz- és folyószabályozások korában, 1867-ben Pesty Frigyes hívta fel a figyelmet hazánk régi vízhálózatának kutatására és középkori halastavaink számát 3-4 ezerre becsülte. Ortway Tivadar, *Magyarország régi vízrajza a 13. század végéig* c. munkájában 1050 halastó nevét gyűjtötte ki, 3050 folyó és pataknev mellett.³ A magyar halászat néprajzi kutatója, Herman Ottó ezt a számot túlzásnak tartotta, mégpedig azért, „mert vizeink akkori halbősége mellett valójában nem is lett volna szükség mesterséges halastavak olyan nagy-

³ ORTVAY 1882; ANDRÁSFALVY 2007. 11, 170.

számú létesítésére.” De az utóbbi években napvilágra került régészeti és levéltári adatok Pesty és Ortvay nézetét támasztják alá. Ugyanis a dombvidékeken, a Dunántúlon és a Mezőségben is igen nagyszámban voltak patakok duzzasztásával épített halastavak, melyek nagy része még a török hódoltság idején eltűnhetett, mert később sem oklevelekben, sem az első katonai térképek készítésénél már nyomukat sem találjuk. Például a Tolna megyei Völgységben, a mostanában feltört, de mintegy 300 éven át legelőként használt patakok mentén tucatjával fordított ki az eke figurás hálónehezékeket. Edward Brown, 1673-ban megjelent munkájában szintén utalt arra, hogy hazánk halbősége emberi közreműködéssel jött létre: „Sehol a Világon nem találtam annyi jó és hasznosan felhasználható folyót, mint itt (Magyarország).”⁴

A kanyargó folyók, ártéri és dombok közti tavak valamint árvíz idején az ártér nagy vízfelületei befolyásolhatták a csapadékszegény Duna-medence levegőjének a növényvilág számára kedvező páratartalmát is, elsősorban a fás legelőknek és az ártéri gyümölcsösöknek. Az ártéri fás legelők pedig igen sok állat teletetését a készített téli takarmány nélkül is biztosították. Igaz, hogy a régi, hagyományos állatfajták bizonyos évszakokban fogyasztották a nádat, a gyékényt és a fák lombját is. Az állatok téli, ártéri legeltetése során elhullajtott ürülék jól hasznosult a nyár eleji áradásban, lényegesen meggyorsította a halak táplálékláncának kialakulását. (A 19. és 20. században is gyakorlat volt nálunk a halastavak főként sertés és juhtrágyával való kezelése!) A falvak népének közös használatában lévő dombsági, de főként az ártéri erdők nemcsak közlegelők voltak, hanem igen sok oltott és vadgyümölcs is termett bennük. Röviden ezek voltak azok a természeti adottságok és társadalmi feltételek, melyek minden országlakó számára biztosította a természet-adta javak használatát és a magyarok, gazdasági, katonai és politikai erejét meghatározták. Négy száz év alatt Európa egyik legerősebb, államává lett, lélekszámban is megközelítette a kontinens nyugati részének legnépesebb országait, megvédte magát minden támadóval szemben, háborút nem veszített. A 13. században azonban eddig kellőképpen fel nem tárt fordulat következett be. A Nagyalföld apró falvai e század során nagyrészt elpusztultak. Ez a pusztásodás, mely egyaránt jelenti a sok, apró falu helyén kialakuló, ritkásan elhelyezkedő mezővárosok megjelenését, és a gazdag, ligetes, halastavas, fás legelőjű és szántóföldekben gazdag táj fátlanodását, pusztafüves legelővé válását. Egy ebben az időben felduzzadó mezőváros 20-30 egykori falu határára terjeszti ki területét. Ekkor, a 13. századtól alakul ki a Magyarországot máig a pusztával, a sztjeppel jellemzett képe. Nem lehet véletlen, hogy a pusztásodás időjére esik a tatárjárás, az ország első, nagyhatású, döntő veresége a Honfoglalás óta. Nem a tatárjárás, Muhi, okozta a pusztásodást, amint azt több történeti munka állítja, hanem fordítva, a pusztásodás következménye lett vereségünk Muhinál, bár a tatárjárás valóban sok lakott helységet tett pusztává.

⁴ ANDRÁSFALVY 2010. 15.; TÓTH 2007. 107.

A 13. és 14. század egész Európában nagy gazdasági változásokat hozott. Specializálódó tájak alakultak ki: a dombvidéken nagy összefüggő szőlőterületek foglalták el az azelőtt sokoldalúan gazdálkodó falvak határát, másutt a földművelésre kevésbé alkalmas tájakon pedig legeltető állattartás kezdődött. George Duby szerint ekkor az angol erdők és lápok peremvidékén „futott fel” az állattartás az erdők és szántók rovására. Közép-Európában a magas hegyek, az Alpok oldalában pedig megjelentek a Schweighof-ok, az Alm-ok, elsősorban tehenészetek. A Földközi-tenger mellékén, Ibériában, Itáliában, Szicíliában, Apuliában, Kelet-Európa síkjain, így a magyar Alföldön, az „árutermelő”, nagyméretű állattartás terjedt ki a földművelés területeire is. Csak az angol történetírás tisztázta, vallotta be, hogy mindez rettenetes erőszakkal történt. A „bekerítés”-nek nevezett folyamatban az angol földesúr egyszerűen elkergette jobbágyságát földbirtokáról, mert a jobbágyoktól behajtott, kötelező terménytized és egyéb szolgáltatások messze nem jövedelmeztek neki annyit, mint amit e területek legeltetésére való bérbeadásából, elsősorban a birkák gyapjából kaphatott. A Földközi-tenger mellékén is hasonlóan mehetett a legelőnek való kisajátítás, de e folyamat jogi lépéseiről, hogyanjáról, társadalmi következményeiről alig tudunk valamit, amint az Alföld pusztásodásának folyamatáról sem. A magyarországi törvények ugyanis a 19. századig szigorúan tiltották a földesuraknak azt, hogy jobbágyaikat alapos indok nélkül elkergessék telkeikről. Nincsenek adataink arról, hogy miként üzték el kis falvaikból a jobbágyokat, de bizonyosra vehetjük, hogy nem önként, jókedvükből költöztek a városokba. Közvetett bizonyítéka ennek az, hogy ezek a mezővárosok elnéptelenedtek volna, ha nem jöttek volna állandóan új betelepülők távoli falvakból. A természettel való kapcsolatától megfosztott városi lakosok akkor és ma sem képesek fenntartani lélekszámukat. Amint Angliában, úgy a magyar Alföldön is megjelenő hatalmas nyájak nem a falvak népének állataiból álltak, és valószínű nem is a földbirtokosé voltak. Angliában a yeoman, tulajdonképpen bérlő – kereskedő – vállalkozó volt az állatok tulajdonosa. Nálunk sem a földesúr volt az, aki az állatokat, elsősorban a fiatal ökröket, göbolyókat felvásárolta és összegyűjtötte, hanem a tőzsér, a marhás ember vállalkozott erre. A kihajtáshoz felfogadott, valószínű földjéről, falujából elkergetett szegény emberek, a hajdúk voltak. Ők kísérték és védték meg ezrével a legelőknél meghízott jószágot egészen az Atlanti óceánig, mert a kereslet a hizott marhára igen megnőtt a 13. században Nyugat-Európa városaiban.⁵ Csak sejtethetjük, a részletek ismerete nélkül, hogy a marhák, az ökrök állandó, téli és nyári ellátásának biztosítására a legelők szerzésére fogtak fegyvert egymás ellen a kapzsi nagyurak. Ebben a háborúban sok kis falu pusztult el és ezek határát, a sokoldalú, de elsősorban magas színvonalú, önellátásra kialakított földjét marhalegelővé alakították át. Ez a „feudális anarchia” kora, mely nálunk a 13. század elején alakult ki, főként II. András királyunk idején, aki nem mert a nagyurak ellen hatásosan fellép-

⁵ HOFER 2009. 51-56.

ni. Szabó István, a magyar parasztság történeke egyik legjobb ismerője szerint e harcokban többen pusztultak el, mint a tatárjárásban. IV. Béla királyunk próbált erélyesebben fellépni e „kiskirályok” ellen, mire azok egy része ellene fordult. Amint Tamás, spalatói esperes, a kor tanúja feljegyezte: Béla király a tatár veszedelem hírére körülhordoztatta a véres kardot, hogy harcba hívja a nemességet, de az urak nem mozdultak, sőt, kívánták is a tatárok jöttét, hogy azok leckéztessék meg a felettük uralkodni, hatalmukat megfékezni kívánó királyt. Ezután behívták Frigyes osztrák herceget, aki Pesten meggyilkoltatta a király leghűbb szövetségését, a tatárok elől Magyarországra menekült kunok vezérét, egész családjával. Erre a kunok pusztítva elhagyták az országot, amikor legnagyobb szükségünk lett volna katonai erejükre. Más források is megerősítik, hogy ebben az időben a pártoskodó, királyuk ellen fordult nagyurak miatt vesztettünk. Például az az angol utazó pap, aki ebben az időben Batu kán kíséretében volt Kijev bevételkor, leírta, hogy a kán csak azután határozta el Magyarország megtámadását, miután ott Demetertől, Kijevet védő, de végül azt feladó had fogságba esett parancsnokától értesült a magyar főurak IV. Béla király elleni lázadásáról. Állítólag ezután így bízta vezéreit: „Ne féljetek a magyaroktól, az urak szembefordultak a királlyal, meghasonlott országot nem segíti az Isten!”⁶

A pusztásodás mindenképpen az ember és természet egészséges kapcsolatának megromlását jelenti. Erre csak ott és akkor kerülhet sor, ha előbb a társadalom, egy ország, egy nép, nemzet egységét biztosító emberi kapcsolatok romlanak meg. Ha egy összetett társadalomban az ország védelmére rendelt osztály, réteg, katonai hatalmát nem az egész ország javára használja fel, hanem kapzsiságának kielégítésére úgy, hogy a gyengébbeket, a kiszolgáltatottakat megfosztja a természetadta javak, források felhasználásától, ott válik csak lehetségessé a természeti környezet pusztítása. Más szavakkal: ahol a nép többségének magas szintű, az életgazdagságot, a biodiverzitást, a természeti környezetet védő, a természettel együttműködő önellátása helyett egy szűk, hatalommal rendelkező csoport, réteg a természeti forrásokat árútermelésre kisajátítja, és az így nyert profitot a maga fényűző igényeinek kielégítésére fordítja. Ez az áru az Alföld pusztásodása során a hizott marha volt és maradt a 18. századig. (Ez a marhakereskedelem, export, a török hódoltság idején is virágzott, a töröknek jelentős vám és révjövedelmet jelentett.)

Hasonlóan pusztult el az Erdélyi medence földművelésre legalkalmasabb központja, a Mezőség a 18. században. Itt sem elégedtek meg a földesurak a jobbágycsoportok dézsmájával, ajándékaival és robotjával. Mindez nehezen volt pénzre tehető. Ezért kergették el a magyar és német földesurak magyar és székely jobbágyaikat, hogy földjükre juhartartó románokat hívjának be, s azok gyapjújából profitra tehessenek szert. Vannak falvak – figyelmeztette a Bécsi Udvar egy magát meg nem nevező erdélyi úr 1768-ban keltezett feliratában – melyekben

⁶ ANDRÁSFALVY 2013. 11.

40-50 évvel ezelőtt magyarok laktak, de lassanként az oláhok lettek úrrá. Ha a pusztulás továbbra is így halad, mint eddig, fél évszázadon belül nem lesz magyar Erdélyben. (Erdély ebben az időben nem volt Magyarország része, így ott nem voltak érvényben a jobbágyokat védő törvények! E folyamatról Wass Albert is megemlékezett műveiben.)⁷ A Mezőség hajdan halastavakban gazdag, sokoldalúan művelt és sűrű magyarok lakta dombvidéke mára sokfelé fátlan, kopasz, suvadásos legelővé változott, melynek lakossága nagy többségben román. E tájkép kialakulása kísértetiesen hasonlít a Nagyalföld pusztasodására.

Ember és természet kapcsolatának következő nagy változása a magyar történelemben a gabona-konjunktúrával függ össze. A marha-export lehetőségei a 18. századra gyengültek, annál nagyobb volt Európa megszorodott lakosságának az igénye a gabonára. A magyar földesuraknak nem volt elég az a búza és zab, amit jobbágyaiktól tizedben megkaptak. Egyre többen igyekeztek olyan majorsági, saját kezelésbe vett földhöz jutni, melynek teljes termése, nem csak a tizede lett az övék. Láttuk, a törvények nem engedték meg azt, hogy a földesúr elvegye a jobbágy telkét, de más szántóföld nemigen volt. A 18. század közepén az összes szántók alig 5%-a volt a földesurak majorsági kezelésében, tehát az a szántóföld, ami nem volt jobbágytelkekre felosztva. Többen erőszakkal kisajátították a jobbágyokkal közösen használt erdőket, kitiltották belőle a jobbágyok állatait és az erdei gyümölcsfák hasznóvételeit, s azokat a részeket, melyeket földművelésre alkalmasnak ítélték, szántóföldeknek kiirtották. A közösen használt erdők a jobbágyok számára nehezen felbecsülhető, de mindenképpen nagy értéket jelentettek. Elsősorban az erdei legeltetést, a lombtakarmányt kell megemlítenünk, mely egész Európában a 17–18. századig az állattartás alapját képezte. Az ókori mezőgazdaságról tudósító írók, Columella és Vergilius is hosszan tárgyalja a lombtakarmány jelentőségét, külön méltatva az egyes lombos fák takarmányértékét a különböző háziállatok számára. Ezek az erdők sokban különböztek a mai erdőktől. Töbnyire vegyes erdők voltak, mind a fafajtaikat, mind a fák korát illetően. Nagyrészüik legelőerdő volt, melyben ritkásabban álltak a fák, széles lombot neveltek, sok makkot, vadgyümölcsöt termettek, és köztük jelentős, füves terek is voltak. Az erdők bizonyos részét, vagy bizonyos fákat, 2–3 éves ágaik levágásával, lombszéna készítésére használták, mely eljárás ma is meghatározó értéket jelent a takarmányozásban, az Alpokban és Skandinávia északi tájain.⁸ A legelő-erdőket, vagy gyótákat, melyben ritkásan álltak a fák, rendszeresen tisztították a tüskés, értéktelen fáktól, bokroktól, gaztól és gondoskodtak arról, hogy egy kiöregedett, kipusztult fa helye üresen ne maradjon. Az volt a legegyszerűbb megoldás, hogy ott, azon a helyen, melyre új fát kívántak helyezni, tavasszal egy két négyzetöltnyi területen nem irtották ki a vadrózsát, kökényt, hogy az tüskés ágaival megvédje a legelő állatok szájától az oda jutott magból, makk-

⁷ BERLÁSZ 2010. 31.; TONK 2000. 142-155.

⁸ TRIER 1963.

ból kikelő hasznos facsetetét. A hagyomány szerint a makkot, a magot, a diót előbb-utóbb egy madár vagy rágcsáló, de akár az ember is szándékosan odahordhatta. E legelőerdő különösen sokféle állatnak, madárnak volt kedves tartózkodási területe. A felnövő vadalmát, vadkörtét aztán, mire „kinőtt a marha szája alól”, beoltották nemes ággal. Nemcsak a legelő erdőkben, hanem az erdőkben általában és különösen az ártérben felnövőekben, igen sok vad és oltott gyümölcs termett, amelyeket közösen, bizonyos, helyileg kialakított szokások szerint használtak, osztottak meg egymás közt. Az erdőnek, vagyis közös használatban, osztatlan maradt területeken, különösen régebben, az erdők földesurak általi kisajátítása előtt, sok vadon termő, ehető növény és termése (gyümölcs, boggyó, gyökér) volt található, melyek napjainkra már jórészt feledésbe merültek. Nemrég jelent meg Pécssett egy könyv *Ehető vadnövények a Kárpát-medencében* címmel, melyben több mint 200 ehető növényről kapunk hírt. Ezek táplálkozásbeli jelentőségét nem szabad alábecsülni, bár napjainkra jórészt feledésbe merült felhasználásuk.⁹ Az erdők gyümölcsstermése igen nagy volt. Sajnos, erre pontos adatokat nem találhatunk, mert sohasem írták össze. Egyetlen gyümölcsfa-összeírásra találtam, 1793-ból, melyben a madocsaiai tulajdonosokként írták össze abban az erdőben szétszórtan lévő fáikat, melyet földesuruk, Batthyányi, a Mária Terézia 1767-es úrbéri rendezése alapján elvett tőlük. Így: például az egyiknek volt két almafája, 4 forint, négy körtefája, 5 forint, és 104 szilvafája 12 forint 54 krajcár értékben, egy másiknak 76 alma-, 48 körte, 635 szilvafája volt, stb. Összesen 222 forint 42 krajcárra értékelték a madocsaiai gyümölcsfáit. Ez összességében évenként akár családonként is több tonna gyümölcsöt jelenthetett, de ma már fogalmunk sincs arról, hogy hogyan osztották fel egymás közt a fákat, hiszen az erdő osztatlan volt, legfeljebb, és ez is ritka, az erdőben lévő egyes fáknak voltak gazdáik. Egy másik, a Sárközből származó feljegyzés arról tudósít, hogy valaki, a maga oltotta fáit, eladja. Ez is ritka adat, általában a gyümölcsstermő fák is köztulajdonban voltak, csak az éréskor volt előjoga annak, aki először ment gyümölcsöt szedni. Több adatunk van arra, hogy egyesek szenvedélyes oltogatók voltak, akik tavasszal egy csomó nemes oltógallyal bejárták nemcsak az erdőt, hanem a már kiosztott kaszálók ligeteit is, és minden alkalmas fát beoltottak, anélkül, hogy a fákra vagy termésükre később igényt tartottak volna. Mindenféle gyümölcsből több fajtát is ismertek. A magyarországi alsó Duna mentén például több, mint 70 különböző almafajtát ismertek, így koránnyártól késő ősziig értek azok, és néhány fajta tavaszig is elállt elvermelve. A gyümölcsöket nyersen, főzve, süelve, aszalva, tésztába sütve, csigernek, vagyis gyümölcsbornak elkészítve, s ha az megsavanyodott, ecetként is nagy mennyiségben fogyasztották. Keszőcének, lekvárnak való feldolgozása újkori fejlemény lehet. Sokat elcseréltek búzáért vagy eladtak gyümölcsszegényebb tájakon vagy váro-

⁹ DÉNES 2013.

sokban, vásárokon.¹⁰ Az értéktelenebbje jó takarmány volt, szinte minden házi állatnak. Így érthető, hogy amikor a földesurak a 18. században megkezdték még minden törvényes alap nélkül az erdők kisajátítását, kemény ellenállásba ütköztek. Több helyen zendülés tört ki, amit például a Festeticsek Csurgón csak katonasággal tudtak leverni és vezetőiket, pallosjoguk lévén, lefejeztetni 1748-ban. Az 1767-es úrbéri rendezés a falvak megművelt, jobbágytelkekre felosztott szántóföldjeik arányában korlátozta a jobbágyok erdőhasználatát, vidékenként eltérő mértékben. Például: jobbágytelkenként két hold erdőben határozta meg egy falu erdőhasználatának mértékét. A folyók mentén, erdős vidékeken aránylag kevés földet műveltek a jobbágyok, megélhetésük, jövedelmük nagyobb részét a közös legelőkön, erdőkben tartott jószágartás, gyümölcsstermesztés, méhészet vagy halászat biztosította. Ez a törvény éppen ezeket sújtotta legjobban, hiszen a kevés szántó után, kevés erdő és ártér járt. Ez az immár 1767-ben törvényessé tett „elkülönözés” és végrehajtása szinte mindenhol, pereskedéssel járt és hosszan elhúzódott. A madocsaiai pere így 1793-ra fejeződött csak be, természetesen, szinte, mint mindenhol, a földesurak győzelmével. Ekkor, hogy a falusiak bejárását az elvett erdőbe megszüntessék, odarendelt robotosokkal kivágatták a gyümölcsfákat. A falu lelkésze ekkor ezeket jegyezte fel: „...szívfojtó érzés volt látni, hogy a mint atyáink terhes munkával kiirtatott s megisztított Földön plántált és oltott szép fák, melyek 70 s 80 esztendőök alatt nekedtenek fel oly nagyra edgy két óra alatt mint pusztítatnak el! Életemtől inkább fosszanak meg kiáltá könyörögve a sok síró szegény, csak fáimat, gyermekeimet tápláló fáimat kíméljék.”¹¹ Az erdők mellett a legelők földesúri kisajátítására is sor került a 18. században, ezt is törvényesítette az 1767-es úrbéri törvény. Az elv ugyanaz volt, mint az erdőknél. Az eddig közösen használt legelők, s ezek legnagyobbbészrt ártéri legelők voltak, ezért nem került sor felszántásukra, belőlük a jobbágyok csak a megművelt telkeik arányában részesülhettek a rendelet szerint. Megint azok jártak legrosszabbul, akik nem annyira a földművelésből, hanem az ártéri gazdálkodásból éltek. A földesúr pedig, aki megszerezte így az ártér nagyobb részét, ha azt megvédte az árvízről, kialakíthatta rajta gabonatermelő majorsági gazdálkodását. Így a földesurak érdeke lett a vízrendezés. Az állam érdeke is ehhez kapcsolódott. A folyószabályozással kialakított vízi utakon lehetőségessé vált az Alföld gabonatermeszének, a búzának és a zabnak elszállítása a Habsburg Birodalom nyugati részeibe. Az első, kellően elő nem készített munkálatok már a 18. század elején megkezdődtek, de átfogóan a Helytartótanács csak 1773-ban rendelte el például Tolna megyei a Sárközt határoló Duna partján, lényegében a folyó övzátányán, a töltés emelését, a mederből az ártérre kivezető fokok, laposok betemetését, a malomgátak és hajómalmok felszámolását, hogy megszabadítsák e tájat az évenként ismétlődő elöntéstől. A földesurak a víztől megszabadított területen

¹⁰ ANDRÁSFALVY 2007. 232-256.

¹¹ ANDRÁSFALVY 2007. 236.

kívántak szántóföldeket kialakítani és azzal bíztatták jobbjáyaikat, hogy nekik is jut abból. Amikor erről a sárköziek értesültek, megrettenve könyörgő levelet írtak a vármegye urainak, melyben kifejtik, a munkát kivihetetlennek tartják, károsnak és feleslegesnek, mert az eddigi életüket tönkre teszi és pusztulásukat fogja okozni. Ez az első levél, írás az ártéri gazdálkodásról, annak védelméről és a vízrendezés káráról. Hiába könyörögtek és érveltek, a munkát megkezdték sok ezer, távolról is odarendelt robotossal. A megemelt töltéseket az első árvíz áttörte (hiszen még hullámteret sem hagytak) és amint azt megjósolták, a kiáradt víz apadáskor nem tudott visszatérni a Dunába és a Sárköz elkezdett mocsarasodni.¹² Átfogó vízrendezési tervek készültek közben. Krieger Sámuel olyan víziúthálózatot tervezett, melyen, egy Kolozsváron megrakott hajó a Szamoson, onnan a Maroson át a Tiszához jutott volna. A Tisza-Duna csatornával csaknem 200 km-rel megrövidített úton jutott volna el a Sión fel a Balatonba, mely egyetlen csatornára zsugorodott volna, és egész medre búzatermő földdé változott volna. A Balaton csatornán a hajó a Zalán fel, át a Murába és azon fel Graz alatt kötött volna ki rakományával.¹³ Szerencsére, ez nem valósult meg, de a 19. század elején, már hatalmas mérnöki munkával elkészült a vízrendezés alapjául szolgáló Duna-mappáció, mellyel sok külföldi mérnök bevonásával feltérképezték a Duna és Tisza völgyét. Az egyes, színezett térképlapokhoz szöveges leírás is tartozott, a térképen látható magyarázataul. Ezekben többször is szó esik arról a változásról, elmocarasodásról, amit az első, előkészítetlen munkálatok okoztak. Egyébként erről maga a munkálatok vezetője, Vásárhelyi Pál is szólt akadémiai székfoglalójában, mondván, az általa vezetett munkálatok nem az őstermeszetest változtatták meg, hanem azt igyekeznek helyrehozni, amit az ember elrontott abban. De ezek a 19. században vezetett, eredményes árvízvédelmi és folyószabályozási munkák már nem akarták visszaállítani azt, amit „az ember elrontott”, az árvízi gazdálkodást, hanem minél több szántóföldet akart az árvíztől megmenteni. Ezért nevezik máig e tényleg világviszonylatban is hatalmas vízrendezést, „második honfoglalásnak”, mert az Alföld szántásra alkalmas felülete egy harmadával megnőtt.

Az 1767-es úrbéri rendezéssel, és az ugyancsak ebben a században megkezdett átfogó vízrendezéssel (folyószabályozás, árvízvédelem, vízjárta és elmocarasodó területek lecsapolása), melyek végrehajtása sok helyen a 19. század közepéig is elhúzódott, született meg Magyarország felszínét, tájképét és társadalmát meghatározó földbirtokszerkezet, a nagybirtok európai viszonylatban is kiemelkedő túlsúlya. Mint említettük már, a 18. század közepén még csak 5%-a volt a termőföldnek majorsági, földesúri kezelésben. Az évszázad végére volt olyan megye, ahol a majorsági birtok elérte a szántók 30–40%-át, az erdők 90%-át, a rétek

¹² ANDRÁSFALVY 2007. 156–163.

¹³ TENK 1936. 12.

40–50%-át.¹⁴ Nyilvánvaló, hogy ez súlyos társadalmi hasadást idézett elő, melyen lényegében az 1848-as jobbágyfelszabadítás sem változtatott lényegesen, hiszen azok, akik az úrbéri rendezéskor kiszorultak a faluközösség földjéből is, a zselérek és a nagyrészt belőlük lett uradalmi cselédek, nem jutottak földbirtokhoz, mint a jobbágyok, hiába küzdött értük a magyar forradalmi gondolkodók java: Petőfi Sándor, Táncsics Mihály és még sokan, a szabadságharc leverése után is, mint például Apponyi Albert vagy Prohászka Ottokár. A két „rendezés” tette lehetővé, hogy az egykori árterek nagyobb része uradalmi birtok lett. Például az Esterházy hercegi uradalom kezére Sopron, Moson és Győr megyében mintegy százezer hold termőföldhöz jutott egy tagban, nagyobbrészt az úgynevezett Hanyságból, mely több mint egy tucat falu állatállományának volt téli legelője addig. Hazánk mezőgazdaságát elfogulatlanul bíráló bajor mezőgazda, Heinrich Ditz, amikor a vízrendezésekről 1846-ban azt írja, hogy „(a magyarok) úgy tetszik, hogy egyoldalúan csak a megnyert négyzetmérföldeket veszik számításba. A talajt a víz lecsapolásával nem javították, hanem rontották. Ezt csak későn látták be.” Ugyanebben a könyvében utal arra is, hogy ez a rendezés a nagybirtokosok érdekében történt. „Ebből ismét látszik, hogy Magyarország az átmenet nélküli ellentétek országa. Vagy széttagolt parasztbirtok vagy a hercegségi birtokok színhelye. A középbirtok gyenge vagy hiányzik. Ezért Magyarországon csak a két szélsőséget találjuk meg a birtokosoknak. A két szélsőség közötti átmenet hiányzik. A magyar nemzetgazdaság súlypontja nem a centrumban van, hanem teljesen egy oldalon, a nagybirtokosoknál. Olyanok, akik egyszerre tartóznának a felső és alsóbb osztályokba akár műveltségük, akár tehetségük vagy vagyonuk folytán, Magyarországon igen kevesen vannak. A polgárság csaknem teljesen hiányzik még. Az érdekek közelítése ezáltal nagyon megnehezül. Hiányzik a középvezető. Az alsóbb néprétegek tetteje és szorgalma nem érvényesül. A műveltség és tehetség hatalma nem tör át ezen a távolságon. Mindegyik egyedül magára van utalva. Hiányzik egymás kölcsönös támogatása.”¹⁵ E néhány mondat találóan mutatja be, hogy ember és természet egészséges kapcsolatának feltétele az ember és ember, vagyis egy társadalom, egy nemzet rétegeinek, osztályainak, tagjainak együttműködése, igazságos, vagy legalábbis méltányos kapcsolata, szolidaritása. Így, e két kapcsolaton múlik az egész ország, nemzet jólléte, történelme. Ezek tények is megvilágítják, miért és hogyan vesztettük el középkori életerőnket és hogyan jutottunk el Trianonig és mai demográfiai és környezeti válságunkig.¹⁶

¹⁴ IFJ. BARTA 1996. 64-65.

¹⁵ DITZ 1993. 63-65.

¹⁶ ANDRÁSFALVY 2013.

Rövidítések

- ANDRÁSFALVY 2007 ANDRÁSFALVY Bertalan: A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Bp., 2007.
- ANDRÁSFALVY 2010 ANDRÁSFALVY Bertalan: Víz és társadalom a magyar történelemben. In: A víz kultúrája. Szerk. BARTHA Elek–KEMÉNYFI Róbert–LAJOS Veronika. Debrecen, 2010. 13-38.
- ANDRÁSFALVY 2013 ANDRÁSFALVY Bertalan: Magyarország földjének és népének jelene, múltja és jövője. In: Hitel 26 (2013):2. 4-24.
- BARTHA 1996 Ifj. BARTHA János: Magyarország mezőgazdálkodásának regenerálódása 1711–1790. In: Magyarország agrártörténete. Szerk. OROSZ István–FÜR Lajos–ROMÁNY Pál. Bp., 1996. 33-80.
- BERLÁSZ 2010 BERLÁSZ Jenő: A Mária Terézia kori kivándorlás szociális háttere. In: BERLÁSZ Jenő: Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság. Válogatott tanulmányok. Szerk. BÚZA János–MAYER Dietmar. Bp., 2010. 11-43.
- DÉNES 2013 DÉNES Andrea (szerk.): Ehető vadnövények a Kárpát-medencében. (Dunántúli Dolgozatok 13.) Pécs, 2013.
- DITZ 1993 DITZ, Heinrich: A magyar mezőgazdaság 1867. Bp., 1993.
- HOFER 2009 HOFER Tamás: Az alföldi marhatenyésztő monokultúra kialakulásának európai párhuzamai. In: HOFER Tamás: Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről. Bp., 2009.
- GYÓRFFY 1977 GYÓRFFY György: István király és műve. Bp., 1977.
- ORTVAY 1882 ORTVAY Tivadar: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végén. Bp., 1882.
- TENK 1936 TENK Béla: A vízszabályozások Tolna vármegyében a XVIII. században. In: Tolna vármegye múltjából. Szerk. HOLUB József. Szekszárd, 1936.
- TONK 2000 TONK Sándor: Táj és ember az erdélyi Mezőségben. In: Táj és történelem. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 2000. 142-145.
- TÓTH 2007 TÓTH József: Ősi épített tájak a Kárpát-medencében. Bp., 2007.
- TRIER 1963 TRIER, Jost: Venus. Etymologien um das Futterlaub. (Münsterische Forschungen 15.) Köln–Graz, 1963.

Nagy Zoltán

Sör férfias karakterrel – a sör és lokális jelentései

*„A liberális nézőpont: „A haza a szabadság.”
Ennek egy változata: A haza ott van, ahol az ember magára talál.”
Egyik ismerősömet a barátai búcsúztatták, amikor emigrált:
-„Ne feledd, öreg! Ahol a vodka, ott a haza!”¹*

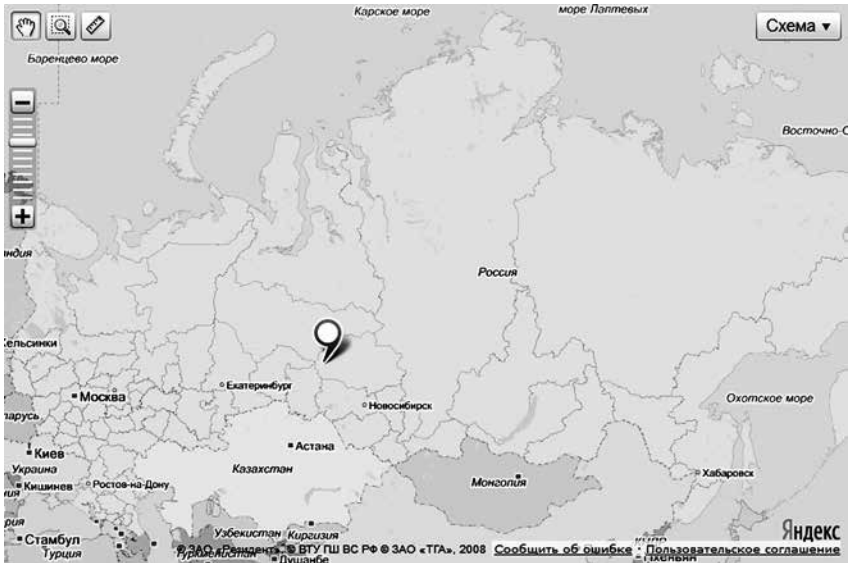
Beer with a Masculine Character – Beer and its Local Interpretations

In this paper, I make an attempt to survey four different issues. At first, I will study the possible ways of beer's appearance in the local society of those people who live close to the River Vasyugan. Secondly, I overview how this beverage has become customary in the Russian culture. Thirdly, I analyse how the certain groups belonging to different lifestyles intended to rearrange the structure of the local society through its consumption in the traditional society of Vasyugan. Finally, I evaluate whether this process has been successful or fruitless. In the background of this process, we have to identify the process of “nashification”, through which the homelike, national and authentic category has been extended from vodka to the beer as well. This process is eye-catching in the advertisements, too. It has provided a basis for people in marginal situation to try to overwrite their discreditable ethnic categorization in dominant local discourses by redefining themselves as a consumption group. However, their attempt proved to be a failure due to the fact that ethnic discourse in Russia has been rather strong in the 2000s.

1998–1999-es, a szibériai Vaszjugán folyó mellett, zömében a Novij Vaszjugánban lakó hantik között folytatott terepmunkám során sokat foglalkoztam azzal, amit akkor alkoholkulturának neveztem. Igyekeztem körbejárni több aspektusát: munkaszervező és a csererendszerben betöltött gazdasági szerepét; történetiségét; a hétköznapiakat ritualizáló, illetve a rituális életben betöltött funkcióját, a ráépülő morális megfontolásokat és a bűn megítélésében betöltött szerepét; valamint megpróbáltam tetten érni, hogyan hat az egyéni életutak szerveződésére. Keveset foglalkoztam akkor az alkoholfogyasztásnak a társadalom szerveződésében betöltött szerepével.²

¹ Szergej Dovlatov, Szóló IBM-re. In: DOVLATOV 2010. 360.

² NAGY 2000.

1. ábra. Novij Vaszjugán település (Oroszországban, a szibériai Tomszk megye Kargaszokói járásában, a Vaszjugán folyó mellett)³

Pedig az alkoholfogyasztás és a társadalomszerkezet kapcsolata alapvető kutatási téma az alkohol antropológiai vizsgálatában. Ahogy Mary Douglas írja: „Az italok olyan pontosan jelzik a társadalmi élet aktuális felépítését, mintha megnevezéseik címkeként tartoznának a viselkedés elvárt formáihoz.”⁴ Vagyis: az alkoholfogyasztási szokások, a fogyasztott alkohol fajtája társadalmi csoportokat jelöl ki, amelyek a fogyasztott alkoholfajta segítségével határolódnak el egymástól, illetve erősítik meg összetartozásukat és különállóságukat, a fogyasztott alkohol segít kialakítani az egyének identitását is. Újra Douglast idézve: „Az italok jelzik a személyes identitást, de a befogadás és kiközösítés határait is.”⁵

Miért van az, hogy ennek ellenére az alkoholnak ez a társadalmi csoportokat konstituáló szerepe korábban nem tűnt föl? Mert 1998–99-es terepmunkám idején a kutatott közösségben nem volt markánsan ilyen szerepe egyetlen alkoholfajtának sem. Akkor, immáron 12 éve arra a kérdésre, hogy mit isznak a Vaszjugán mellett, egyértelműen azt válaszoltam volna, hogy szinte csak vodkát és *szamogonkát*.⁶ A vodka kizárólagossága egyértelmű volt, hiszen minden más ital csak hozzá képest volt értelmezhető. Például a *bragát*, a *braskát* – ami egy élesztővel kelesztett, sörsze-

³ <http://www.alongwith.ru/msmeet.aspx?c=2179&id=622673> (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

⁴ DOUGLAS 1987. 8.

⁵ DOUGLAS 1987. 8.

⁶ Самогонка: házi általában zugleparlású vodka, ami a magyarországi házi pálinka megbecsültségével szemben kifejezetten alacsony presztízsrétekké, alábecsült ital.

rű alkoholféle – csak akkor itták, ha nem jutottak vodkához, mert vagy nem volt pénzüik rá, vagy éppen az erdőben voltak, ahonnan nem lett volna egyszerű boltba menni. A sör szintén csak kísérő lehetett, önmagában soha nem vették, mindig csak kiegészítette a vodkát. Ahogy a közmondás is tartja: „Sör vodka nélkül – mintha pénzt szórna a szélbe”.⁷ Az egyetlen önálló, vodkától független alkoholkategória a „bor” vagy a tapasztalataim szerint vele ekvivalens jelentésmezű „konyak” volt. Ezek egyáltalán nem csak a ténylegesen bornak vagy konyaknak nevezhető italokat takarták a helyi nyelvhasználatban, hanem összefoglaló terminusként használták: minden, ami nem vodka vagy sör, az csak bor, illetve konyak lehet. A vaszjugáni hantik számára indifferens kategória volt, gyakorlatilag nem itták az ebbe a kategóriába tartozó italokat. Magas presztízsű itálnak számított, ami számukra nem volt elérhető. Mivel akkor szinte kizárólagosan csak a helyi hantikra koncentráltam kutatásomban, a település nem hanti lakosságára alig, ezért akkor nem tulajdonítottam ennek a kategóriának, kategorizáló szerepnek nagy jelentőséget.⁸

Vagyis: a hantik között az alkoholfajták nem jelentettek kategorizációs esz-közt. Nem tulajdonítottak neki csoportkijelölő szimbolikus szerepet, a benne rejlő megkülönböztetések csak szituációkat jelöltek ki, nem csoportokat, kivéve persze a csoport határain kívülre mutató „bor” kategóriát. Ahogy Mary Douglas is írja: „Ahol a kultúra csak egy italt ismer, ott az a barátság jelzője. Ahol a kultúra már két itallal rendelkezik, ott az egyik a bennfentesség, a másik pedig a kívülállóság tartozéka. Amint az ital és ivás táborokat oszt meg, a megkülönböz-tetésnek nagy fontosságot tulajdonítanak.”⁹

2008-as terepmunkámon már alapvetően más szituációval találtam szemben magam. Szembeszökő volt, hogy időközben a sör óriási jelentőségre tett szert a helyi hantik alkoholfogyasztási repertoárjában is. Jelentősen megváltozott a sör megítélése, számtalan tivornya kizárólag sör fogyasztására épült. Ezzel párhuzamosan megváltozott a vodka szerepe is, amely így kirekedt bizonyos helyzetek-ből, bizonyos csoportok ivási szokásaiból. Mi lehet ennek az oka? Egyértelműen a sör jelentéseinek megváltozása országos és lokális szinten is.

Korábban – legalábbis az általam jobban ismert Nyugat-Szibériában – a sör relatíve idegen itálnak számított. Amit igazán hazai „orosz” itálnak tekintettek, az a vodka volt. A vodka erőteljes nemzeti jelleget kapott, igen jellemző volt nemze-ti szimbólumként való használata. Emellett regionális szimbólum is volt, hiszen gyakorlatilag minden régióknak megvolt a maga vodkája, városok, járások, me-

⁷ Пиво без водки – деньги на ветер.

⁸ Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a Szovjetunió szétesése utáni időszakban komoly ellátási nehézségekkel küzdött Szibéria túlnyomó része: a piac összeomlott, a kereskedelmi termékek alig jutottak el a távolabbi településekre. Ez jelentősen szűkítette az elérhető alkoholfajtáknak a kínálatát, de nem annyira, hogy ne lett volna választási lehetőségük, inkább abban érhető tetten a hatása, hogy a hantik között „bor”, illetve „konyak” kategóriába kerülő italok ára olyannyival magasabb volt a vodkánál, hogy ténylegesen elérhetetlenné tette ezeket számukra.

⁹ DOUGLAS 1987. 10.

gyék jelentették meg saját vodkájukat, vodkáikat. Ezek marketingje erősen épített a nemzeti és a lokális szimbólumokra: így például neves személyekről elnevezett vodkák kerültek piacra (rendszeresen neveznek el vodkákat az ország vezető politikusairól – 1. 1. kép); a címkéken nemzetinek vagy lokálisnak tartott szimbólumokra utaltak, mint a trojka,¹⁰ a „Tri bogatür”¹¹ című festmény; vagy – hogy az általam vizsgált megye központját idézzem – Tomszkban a város szimbólumának tekintett, eredettörténetében is szereplő Fehér tó (*Bjeloje ozero*) vagy a központi, Novoszobornaja tér jelenik meg mind a vodka nevében, mind címkéjén (2. kép).

1. kép. Vodkacímkék 1.

*Kis 20. századi történelem a vodkacímkéken: Gorbacsovról, Jelcinről, Putyinról és Medvegyevről elnevezett vodkák*¹²

2. kép. Vodkacímkék 2.

*Nemzeti, regionális szimbólumok: „A három hős”, a hármashogat, valamint a tomszki „Fehér tó” és a „novoszobornaja tér” a vodkacímkéken*¹³

¹⁰ Trojka – háromlovas fogat, amiben Oroszország szimbólumát látják, gyakran használják nemzeti szimbólumként mind az oroszok, mind pedig nem oroszok róluk beszélve; festményeken, filmekben, irodalmi alkotásokban a *couleur local* megeremtésének fontos eszköze.

¹¹ V. M. Vasznyecov festménye: A három hős (Три богатыря) (1898, Tretyakov Galéria, Moszkva). Vasznyecov az orosz romantika kiemelkedő festője, falusi életképek mellett gyakran festette meg az orosz folklór híres jeleneteit. A három hős az orosz bülnak három jelentős hősét ábrázolja egy festményen: Ilja Muromecet, Dobrүнja Nyikiticset és Aljoska Popovicsot. A festmény rendkívül népszerű Oroszországban, másolatai gyakran díszítik a falusi házak falát.

¹² A címkék forrásai: http://www.de-online.ru/novosti/2012/wodka_gorbatschow.jpg; <http://u.jimdo.com/www52/o/s66b54ae43d420934/img/if8adb27a538df854/1361719476/orig/image.jpg>; <http://upload.rb.ru/upload/archive/img/content/officelife/jghg.jpg>; http://pics.drinktime.ru/drinktime_pics/uniora/63/1232963335_0063.436x327.jpeg (a képek utolsó letöltése: 2013. szeptember 23.).

¹³ A címkék forrásai: http://www.compuart.ru/Archive/CA/2012/8/9/Ris_1.jpg; https://st.freelance.ru/users/DenWert/upload/f_4a21aa33a1eaf.jpg; http://www.stopalko.info/_images/20110307

A vodka, az alkoholfogyasztás – azt gondolom – vitathatatlanul eleme az oroszországi identitásnak,¹⁴ hiszen rengeteg vicc a részegeskedésről szól, a kabaréjelenetek „russzkaja Ványkája”¹⁵ is részeges, de elég talán olyan kultfilmekre utalni, mint „A nemzeti vadászat sajátosságai” (3. kép) és sorozata, de lehetne idézni a mémek világát is (4. kép).

3. kép. Az „Особенности национальной охоты” (A nemzeti vadászat sajátosságai) című film profilképe, és egy jelenet a filmből¹⁶

4. kép. Politikai mém: „На нем Путин, akkor kicsoda? На нем водка, akkor kicsoda?”¹⁷

A sör nyugat-szibériai jelentőségének megváltozása mögött erős marketing munka áll. Sok sörreklámot végignézve¹⁸ kitűnik, hogy a marketing irányítói megpróbálták a sört beilleszteni abba a keretbe, amelyben a vodka a 19. század óta benne is volt, ugyanazokat az értékeket próbálták hozzákapcsolni, amik a vodkához kapcsolódtak.¹⁹

125506_belojezerotomskiy.jpg; <http://tempire.tomsk.ru/18yes/catalog/1/5/item%5B63%5D.xml> (a képek utolsó letöltése: 2013. szeptember 23.).

¹⁴ A szovjetunió szétesése után az oroszországi állami vezetés komoly erőfeszítéseket tett az „oroszországi”, „rosszijányn” (россиянин) identitás kialakítására, ami konkurenciája tudott lenni a regionális, az etnikus és a vallási/felekezeti identitásoknak is. Erről l. pl.: MÁCSAI 2012.

¹⁵ Русская Ванька, 'Orosz Pistike' – az „egyszeri ember” prototípusa.

¹⁶ A képek forrásai: http://www.kinofaza.com/image22/osobennosti_nazionalnoi_ohoty.jpg
http://3.bp.blogspot.com/-zphc_RoWu2c/UZ4ITZ27ZOI/AAAAAAAAAfo8/-xU1IDEpyyA/s400/b3744e9ed14922d47b88ed7fd1f.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

¹⁷ A kép forrása: <http://demotivation.me/images/20121007/wxammxf90l3.jpg> (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

¹⁸ Elsődleges forrás: <http://corporate.baltika.ru/video>, (letöltések: 2011. 02. 06.); l. még: <http://www.propivo.com/rus/brands/26/> (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

¹⁹ A reklámok és a nemzetépítés kapcsolatához l. MORRIS 2005.

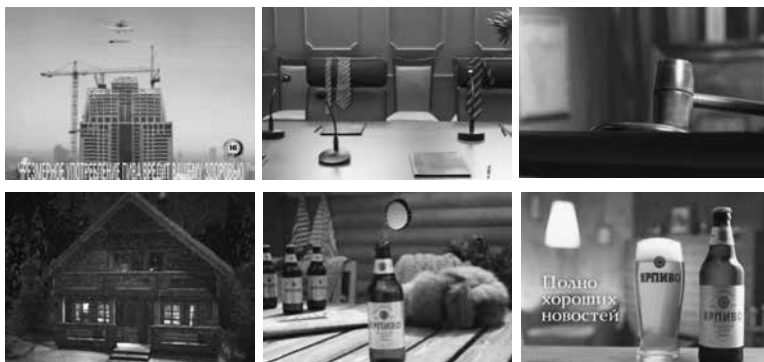
A nemzeti jelleg kihangsúlyozásának tökéletes példája a Baltika és a Jarpivo²⁰ sorozat. A Baltika3 reklámja például sikeres összemosása a sörnek és a hazának, hiszen „Baltika3 – Ott, ahol Oroszország van”. Ezt hangsúlyozandó az egyik reklámban Oroszország térképe szépen lassan megtelik Baltikával, köszönhetően 11 sörfőzdének.

5. kép. Baltika3 – Ott, ahol Oroszország van²¹

6. kép. Baltika3 reklám²²

7. kép. Részletek a Jarpivo reklámfilmjéből²³

De a Jarpivo reklámja is erre épít. Egy nagyon beszédes reklámfilmben a televízióból áradó, a modern életéről szóló hírekkel a Jarpivo a hagyományos orosz értékeket állítja szembe: városi toronyházépítés ellenpólusa a saját dácsa, a formális üzleti találkozó ellentéte a fürdőházban való gőzölgés a barátokkal, az aukción kalapács alá kerülő igen régi borral pedig a sör újdonsága kerül szembe, ami – a pohárban habzó friss sörből ítélve – hamar elfogyasztásra kerül.

²⁰ Orosz sörmárkák: Балтика, Ярпиво.

²¹ Forrás: <http://www.sostav.ru/articles/rus/2007/05.10/news/images/1baltika.jpg> (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

²² Forrás: <http://www.youtube.com/watch?v=Okn2K7T5Uvc> (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.)

²³ A videót l. <http://www.videosostav.ru/video/f01475507bcdc33fc4f37c7bc449c1c0/> (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

A Jarpivo Jantar²⁴ minden reklámja „régí orosz mondával” magyarázza az elnevezését, az eredetét, míg a Jarpivo Hlebnoje²⁵: reklámszövege egyszerűen ennyi: „Hűen a hagyományokhoz”.²⁶

8. kép. Jarpivo Hlebnoje²⁷ és Jarpivo Legendarnoje Jantarnoje²⁸

9. kép. Szibirskij Bocsonok, képek a reklámból²⁹

A nemzeti szimbolika mellett a lokalitás is markánsan meg tud jelenni a sörreklámokban. Már sörben is megjeleníti magát minden regionális egység, szinte minden város. Jó példa erre a Szibirskij bocsonok³⁰ reklámja, amely szerint „ilyet csak nálunk, Szibériában találsz”.³¹ Ez a reklám arra épít, amit Robert C. Ulin³² naturalizációnak nevez: „az a törekvés, hogy természetivé tegyünk, naturalizáljuk azt, ami valójában társadalmi, kulturális, történeti”, vagyis adott esetben a sör természeti értéként való megjelenítése a tőkéje a helyi sör egyediként, kuriozitásként való bemutatásának.

Nagyon fontos eleme a sörreklámoknak a férfiaság, az erő hangsúlyozása, ami – talán nem vitatható – ma Oroszország, az oroszország egyik kulcsszimbóluma.

²⁴ Ярпиво Янтар: A Jarpivo sorozat borostyán söre.

²⁵ Ярпиво Хлебное: A Jarpivo sorozat gabona söre.

²⁶ Традициям верное – 'hűen a hagyományokhoz'.

²⁷ A kép forrása: <http://www.sostav.ru/articles/rus/2009/19.06/news/images/ya.jpg> (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

²⁸ A kép forrása:

http://www.bankoboev.ru/images/MTY4NDU1/Bankoboev.Ru_yarpivo_legendarnoe_yantarnoe.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

²⁹ A videót l.: <http://videosostav.ru/video/c6b38727d0a0111c916df47fc48b92b0/> (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

³⁰ Сибирский бочонок – 'Szibériai hordócska', orosz sörmárka

³¹ Такого только у нас, в Сибири найдёш.

³² ULIN 1998.

10. kép. „Arszenalnoje – sör férfias karakterrel”³⁴

nyí reklámja. Egyik újevi reklám-különkiadásuk „Az Arsenalnoje sör köszönti újév alkalmából az igazi férfiakat”.³⁵ Vagy: „Azoknak, akik hisznek a saját erejükben.”³⁶ Illetve: „A ringben mindent az erő, a karakter és a megbízható védelem határoz meg. Köszöntjük a győzteseket. Arsenalnoe – sör férfias karakterrel.”³⁷ Álljon itt még egy idézet példaként: „Törekedni a győzelemre – ez minden férfi jellemében benne van. Ha győztünk, akkor mi azt Arsenalnoe sörrel ünnepeljük meg.”³⁸ Kifejezetten a férfiaságot hangsúlyozza az a szexistának is nevezhető reklám, amelyben az igazi férfi a nap jelentős cselekedetei után (nem aludt el – reggeli tornázott – benézett a barátnőjéhez, „tűzzel a szívében”³⁹ egyszer, kétszer és háromszor) végre megkapja az igazi jutalmat a barátai körében: természetesen az Arsenalnoje sört.

11. kép. Jelenetek a „férfias Arsenalnoje reklámjából: a szétört vekker, a reggeli edzés nyomai, háromszoros „győzelem” a barátnőnél – majd a megérdemelt jutalom, a baráti társaságot váró söröskriglik.”⁴⁰

³³ „Пиво с мужским характером”

³⁴ A videót l.: http://files.adme.ru/files/news/part_3/31136/31136_301825.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

³⁵ „Пиво «Арсенальное» поздравляет настоящих мужчин с Новым годом!”

³⁶ „для тех, кто уверен в своих силах”

³⁷ „На ринге всё решают сыло, характер и надёжная защита. Приветствуем победителя. Пиво с мужским характером.”

³⁸ „Стремление к победе – в характере каждого мужчины. Когда мы добиваемся своего, мы отмечаем это пивом «Арсенальное».”

³⁹ „Сердце на огонёк”.

⁴⁰ A videót l. <http://www.videosostav.ru/video/f3604c42add92d66c73684d24773e00/> (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

Megítélésem szerint Oroszországban a férfiaságnak fontos eleme az ügyesség, a kez ügyesség, hiszen a működő szocializmus alapvető életstratégiája volt az ún. „buhera”,⁴¹ az, hogy az emberek mindent össze tudtak tákolni, buherálni mindentől, mindent képesek voltak maguk megcsinálni. Erre is erősen épít a sörök reklámkampánya is. Tipikus példa erre az Uralszkij Masztyer sörnek a „Munka és a pihenés mestere” című reklámfilmje, ahol ez szövetszerűen is megjelenik: „az, aki sok mindent meg tud csinálni saját kezűleg”.⁴²

Kiváló példa a fentiek összefoglalására az Arsenalnoe Krepkoje egyik ismert reklámja: egy baráti társaság kitutazik a dácásra, éppen kipakolnák a sörösládákat a kempingasztalra, de rájönnek, hogy – idézem – „egy ilyen arzenálnak ez az asztal nagyon satnya”.⁴⁴ Gyorsan stílfűrésszel összerónak egy gerenda-asztalt, amire végre rátehetik a sört. A geg a reklám végén így szól: „A következő alkalommal hozzánk meggyünk, bányát⁴⁵ építeni!”⁴⁶ A reklám közben feltűnnek azok a „tipikus” kellékek, amik a vitathatatlan orosz élet szimbólumaiként idéződnek be a reklámba: erdő, tábornóz, saslik,⁴⁷ dácsa, bánya.

A sör annak a marketing-stratégiának is köszönhetően, amit e reklámok segítségével próbáltam felvillantani, harmonikusan be tudott épülni az alkoholfogyasztási kultúrába. A reklámok nem újszerűségét hangsúlyozzák, hanem épp ellenkezőleg, hétköznapiságát, azt, hogy a sör is „saját” ital. Ennek egyértelmű történeti okai vannak, a mézsör, a medovuha fontos itala volt az újkori Oroszországnak, a vodka nemzeti italként való megfogalmazása a 19 században szorította háttérbe a jelentőségét,⁴⁸ Nyugat-Szibériában azonban a sörfogyasztás jóval később tett nagy jelentőségre szert. A sör elterjedése sokféle okra vezethető vissza: magyarázható az árvízszonyokkal is (olcsóbb, mint a vodka); a fiatalabb generációk új divatjával, modernizmusával; beleilleszthető abba a tendenciába, ízlésirány-változásba is, hogy a sör fogyasztása a világ számos pontján a helyi

12. kép. Az Uralszkij Masztyer reklám záróképe⁴³

⁴¹ A szót társadalomtudományi terminussá tette: КУТИ 2008.

⁴² „это тот, кто своими руками может многое сделать”.

⁴³ A videót l.: <http://www.youtube.com/watch?v=TQNdHm2x81Q> (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

⁴⁴ „для такого арсенала стол хлипковат”.

⁴⁵ Бánya, azaz fürdőház, „orosz szauna”.

⁴⁶ „В следующий раз ко мне – баню достраивать”.

⁴⁷ A saslikozás rendkívül népszerű orosz szórakozási forma, gyakorlatilag a piknik megfelelője.

⁴⁸ Vö. McKEE 1997.

13. kép. Jelenetek az *Arszenalnoje Krepkoje* sör reklámjából: a gyenge asztalka, a deszkák fűrészelése, a megfelelően erős asztal és végül a bánya a terepjáróval, a sasliksütővel és a sörrel.⁴⁹

italok rovására terjed intenzíven; ennek ellenére jelentékeny szerepe van mind-ebben a reklámok hatásának is.

Ha a sörnek ezt a jelentésváltoztatását összevetjük a globalizációs és lokalizációs folyamatokkal, akkor vannak azzal a speciális jelenségével szembesülhetünk, amit Caldwell az *A sült krumpli honosítása. McDonald's és konzumerizmus Moszkvában*⁵⁰ című tanulmányában násifikációnak⁵¹ nevezett. Szerinte a násifikáció az a folyamat, amiben „az árucikkek és értékek elérik azt az állapotot, amelyben természetesnek és mindennapinak tűnnek”. A honosítás, násifikáció által jelenségek elveszítik idegenségüket, észrevehetőségüket, és a mindennapi élet részévé, Rosaldo terminológiájával „láthatatlanná válnak”⁵². A közösség ehhez nem csak átalakítja értelmezését, hanem saját attitűdjeit is megváltoztatja ahhoz, hogy sajátként értelmezhesse. Vagyis nem egyszerűen elfogadja, mint új elemet, hanem magától értetődőnek tekinti; nem egyszerűen helyi jelleget is hordozó transznacionális, globális jelenséggé, hanem helyi szinten keletkezettként jelenséggé kezeli, és ezzel újratermi a lokalitását. Vagyis: a sör vitathatatlanul be tudott lépni a vodka mellé, a nemzeti italok színpadára.

A kérdés már csak az, hogy ez az Oroszországi folyamat milyen módon jelenik meg Nyugat-Szibériában, vagyis konkrétan az, hogy mi történt a sör násifikációjának hatására a Vaszjugán folyó mellett?

⁴⁹ A videót l. <http://smotri.com/video/view/?id=v2842103e85> (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

⁵⁰ CALDWELL 2006.

⁵¹ A szót a „nás” – ’miénk, sajátunk’ szóból képezte.

⁵² ROSALDO 1993.

Előjáróban tudni kell, hogy bármennyire távoli területnek tűnik is, magától értetődően Novúj Vaszjugánt sem lehet az országos folyamatoktól függetlenül kezelni. Egyértelműen hatással van rá a sör marketingje is, de az is, hogy a polcok a boltokban tele vannak sörrrel. Novúj Vaszjugánt emellett elvi okokból sem tekinthetjük világtól elzárt területnek, hiszen egyértelműen része a posztmodern világnak, amelyben Beck szerint új társadalmi rend alakult ki: nem a korábbi adott, változatlanul tűnő kategóriák határozzák meg a társadalmat, mint pl. a rokonság, hanem hasonló fontossággal bírnak a fogyasztási csoportok, az életstílus csoportok is.⁵³ Giddens szerint eltűnnek az egyéni identitásokat meghatározó külső szabályok, így az egyénnek magának kell koherens identitást kialakítania,⁵⁴ és ha hiszünk Baumannak, akkor ebben kiemelkedő szerepe van a fogyasztásnak is, hiszen fogyasztói szerepünk meghatározza társadalmi státuszunkat.⁵⁵ Érdemes végiggondolni Mary Douglas és Baron Isherwood elméletét is a fogyasztásról és a kultúráról.⁵⁶ Eszerint a kultúra egyfajta speciális világlátás és ennek megfelelő életmód, aminek lényege a közös jelentésadás, a közös értelmezés, a közös kategorizálás. Ebben a rendszerben a fogyasztás szimbolikus, kulturális teljesítmény, ahol a fogyasztott javak elsődleges szerepe az, hogy jelentéseket kommunikálnak, kommunikálják például a társadalomról alkotott képünket is. Vagyis: a javak használatán keresztül termeljük újra a kultúrát, azokat az értelmezési rendszereket és gyakorlatokat, amelyek alapján a világot, a társadalmat és magunkat elképzeljük, elhelyezzük. Vagyis azzal, hogy milyen alkoholt fogyasztunk, egyben azt is kommunikáljuk, hogy a lokális társadalomban hol helyezzük el magunkat.

A situáció pontos értékeléséhez ismerni kell azt a vaszjugáni helyzetet, amibe a sör betagozódott. 2008-ban már egyértelműen azt tapasztaltam, hogy bizonyos alkoholfajták kijelölnek és újraalkotnak társadalmi csoportokat. Mint fentebb említettem, a fogyasztott italok közül eleve kireked a hantik számára a „bor”, illetve a „konyak” kategóriája, ami el nem érhető – és túlzottan drága – identitást takar. A „bor”, a „konyak” egyértelműen a helyi orosz elit, a helyi értelmiség által fogyasztott italcsoportot jelöli, és igen ritka az az alkalom, amikor hanti ezzel találkozna közelebbről. De állíthatom, nem is törekszenek fogyasztására. Hasonlóan hierarchizáló ereje van a vodka különböző fajtáinak is. A helyi falusi lakosság határolja el magát a tiszta vodka fogyasztása által az „erdőben rekedt”, lumpenizálódó rétegtől. A helyi szóhasználatban – függetlenül „tényleges” etnikus tartalmától – az előbbi, falusi csoportot „oroszok”-nak nevezik, az utóbbit „osztjákok”-nak. A helyi, úgynevezett „oroszok” gyakran mennek a szomszédos, hajdani hanti településekre, ami ma már meghatározóan a marginalizálódott, lecsúszott családok, emberek menedékhelye. Ezek a hajdani hanti települések a Vaszjugán mentén gyakorla-

⁵³ BECK 1999.

⁵⁴ GIDDENS 1991.

⁵⁵ BAUMANN 2001.

⁵⁶ DOUGLAS–ISHERWOOD 1996.

tilag gettósodtak: a domináns helyi értelmezések szerint az „osztják falvak” ma már „a bűnözők és az alkoholisták falvai”, és ezzel párhuzamosan kialakult az az értelmezés is, hogy az „osztják” szó a „bűnöző, az alkoholistá” szinonimája lett.⁵⁷ Csak a példa kedvéért nézzük meg konkrétan Ajpolovo esetét. Ajpolovo a 20. század elején helyi viszonylatban rendkívül népes hanti központ volt, 2008-ban azonban már csak három hanti lakott benne. A falu többi lakója úgynevezett kiköltözött, marginalizálódott orosz volt, akik kapcsolataikat, baráti társaságait, életvitelüket is átmentették ide. Ennek köszönhetően a novüj vaszjugáni, alig 20 kilométerre élő orosz aranyifjúság rendszeresen úgynevezett „buli utakat” szervez Ajpolovóba.⁵⁸ Sajátos cserekapcsolat alakult ki a helyiek és a kiutazók között, hiszen Ajpolovóban a novij vaszjugániak a szülők és a rendőrség pillantásától távol, ellenőrizhetetlenül ihatnak, és ezért cserébe velük ihatnak az ajpolovóiak is. Ugyanakkor egy-egy ilyen bulira differenciáltan készülnek: maguknak minőségi, ellenőrzött bolti vodkát vásárolnak, az ajpolovóiaknak azonban silány minőségű, olcsó szamogonkát visznek. A bulik alatt végig ügyelnek arra, hogy ők maguk ne igyanak ebből a szamogonkából, a helyiek viszont inkább azt igyák. Hasonló jelentése van annak is, hogy Novüj Vaszjugánban mit isznak: vodkát fogyasztani presztízsnak számít, míg a szamogonka alapvetően a lumpenek, a csavargók, vagyis a gyakran hozzá kapcsoltsolt jelentés szerint az osztjákok itala.

A násisfikáció hatására a sör ma már képes a vodka alternatívájaként megjeleni, képes ugyanazokat az értékeket felmutatni, mint a vodka. Ugyanakkor sajátos szint ad ennek az, hogy a sört kevésbé tartják veszélyesnek, mint a vodkát. A Vaszjugán mellett a vodka és az alkoholizmus gondolata szorosan összekapcsolódik: vodkát az alkoholisták isznak, az alkoholisták vodkát isznak. Sört inni tehát nem alkoholizmus, hiszen a sör gyengébb, megítélésük szerint nem olyan káros. Ahogyan egy ismerősöm megfogalmazta: én nem vagyok alkoholistá, „én csak sört iszom”. Egy hölgy ismerősöm, aki éppen várandós volt, de ennek ellenére rengetegszer részegedett le, így válaszolt egy kérdésemre: „dehogyan árt, ez nem vodka, ez csak sör”. A veszélytelensége mellett a sör egyfajta elegáns ellentéte az alkoholizmusnak, hiszen a helyiek szerint modern, városi dolognak számít sört inni.

Tehát a sör alkalmassá vált új jelentések, új közözségek kialakítására. A sörivők önálló ivócsoportokat alkotnak Novüj Vaszjugánban, akik külön szoktak összejárni, ivászataikon csak sört fogyasztanak, és lenézik a szamogonka-ivókat, valamint elutasítják a vodka-ivókat.

A sör ivása egyszerre két irányban is meghatároz, fel- és lefelé is pozicionál. Felfelé elhatárolódik a vodka fogyasztásától, fogyasztóitól, hiszen azt részegesedésnek tartják, ugyanakkor fel sem merül a „bor” ivása. Lefelé pedig elhatárolódik a szamogonka ivásától is, ami a lumpenizmussal, a lecsúszottsággal azonos számukra, ők, a sörivők tehát ehhez képest úgynevezett szolid életstílust követ-

⁵⁷ Vö. NAGY 2011. 359-384.

⁵⁸ Az utazás és az ivás más típusú kapcsolatrendszeréről l. MÉSZÁROS 2012.

nek. A sör fogyasztása tehát nem szimmetrikus csoportokat hoz létre, hanem hierarchizál, és önmagát e hierarchiában középre helyezi el.

Ez a fajta elhatárolódás, kasztosodás sajátos „etnikus” jelleget is kap. A sörfogyasztók zöme osztyák-orosz vegyes házasságban él, illetve vegyes házasságból származik. A fent röviden bemutatott orosz-osztyák oppozícióból, ami számukra egyértelműen alacsony státuszt biztosít, azáltal vélik kiragadni magukat, hogy hangsúlyozzák, nem etnikus alapon szerveződnek. Negligálják, szakítani próbálnak az etnikus diskurzussal, és fogyasztási csoportként élnek meg önmagukat. Ezért fontos, hogy a sör nemzeti és lokális szimbólumként is megjelenik, így lehetővé teszi a vele való azonosulást, alkalmas erős, közös identitás kiépítésére, mint a oroszijányin⁵⁹ és lokális identitás.

A vodka és a sör oppozíciója tehát számukra az iszákos – nem iszákos ellentét megfogalmazása is, így a kétféle vodka, a bolti vodka és a szamogonka mellett egyfajta harmadik utat látszik biztosítani. A kérdés már csak az, hogy ez a fogyasztási sikeres stratégia-e? És bár ők egyértelműen működőnek tekintik ezt a szimbolikát, mások nem ismerik fel sem a változást, sem a kategorizációt. A helyi úgynevezett oroszok nyugodtan isszák tovább a vodkát, és továbbra is magas presztízsűnek ítélik meg, az úgynevezett osztyákok pedig továbbra is isszák a szamogonkát, és nevelésesnek tartják, hogy a sör miatt mások különbek lennének náluk. Vagyis a sör fogyasztása valójában nem biztosít felemelkedést, ezzel szemben stigmatizációt jelent: sem a benne megmutatózó „eleganciát”, sem az etnikum-feletti jelleget sem ismerik fel benne, hanem ugyanolyan alkoholizmust, iszákosságot látnak benne, mintha vodkát innának. A helyi meghatározó diskurzusban, etnikus kategorizációjában továbbra is az a leszármazási logika uralkodik, és nem engedi átírni magát a fogyasztási csoportok etnikus kategóriává alakításának hatására.

14. kép. Baltyika 3 sör doboza a hóban, Novij Vaszjugánban (saját felvétel, 2008)

Epilógus: 2012-es terepmunkám eredményei alátámasztották korábban megfogalmazott feltételezéseimet, a törekvés az új identitás kialakítására és a társadalmi szerkezet újragondolására kudarcot vallott, működésképtelennek bizonyult. Ez gyakorlatilag oda vezetett, hogy a fentebb elemzett csoport visszatért a vodka fogyasztásához: ugyan gyakran issznak sört is, de az esetek túlnyomó többségében vodkához nyúlnak.

⁵⁹ Россиянин – ’tkp. oroszországi, orosz állampolgári.

Rövidítések

- BAUMANN 2001 BAUMANN, Zygmunt: From Work Ethic to the Aesthetic of Consumption. In: *The Baumann Reader*. Ed. P. BEILHARZ, Malden. Oxford, 2001. 311-333.
- BECK 1999 BECK, Ulrich: Túl renden és osztályon. In: *Társadalmi rétegződés*. Ed. ANGELUSZ, Róbert. Bp., 383-418.
- CALDWELL 2006 CALDWELL, Melissa L.: A sült krumpli honosítása. McDonald's és konzumerizmus Moszkvában. In: *Cafe Babel* 52 (2006) 107-115.
- DOVLATOV 2010 DOVLATOV, Szergej: A kihelyezett tagozat. Válogatott elbeszélések. Bp., 2010.
- DOUGLAS 1987 DOUGLAS, Mary.: *Constuctive Drinking. Perspectivities on Drink from Anthropology*. Cambridge, 1987.
- DOUGLAS– ISHERWOOD 1996 DOUGLAS, Mary–ISHERWOOD, Baron. (eds.): *The World of Goods: Toward an Anthropology of Consumption*. London, 1996.
- GIDDENS 1991 GIDDENS, Anthony: *Modernity and Self Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge, 1991.
- KUTI 2008 KUTI, Klára: Zerrissene Vergangenheit. In: *Begegnungen. Festschrift für Konrad Köstlin zur Emeritierung am 30. September 2008*. (Veröff. des Inst. für EE, 32.) Wien, 2008. 254-264.
- MÁCSAI 2012 MÁCSAI Boglárka: Politikai vallás a posztszovjet Oroszországban. In: *Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. Bp., 2012. 209-242.
- MCKEE 1997 MCKEE, William Arthur: *Taming the Green Serpent: Alcoholism, Autocracy and Russian Society, 1881–1914*. PhD dissertation, (=University of California, Berkeley, https://docs.google.com/file/d/0B7yMnY4gvp0aYXhKY2JqbW1kS28/edit?usp=drive_web)
- MÉSZÁROS 2012 MÉSZÁROS Csaba: Az „országút szája”. Alkohol és áldozás utazás idején Jakutiában. In: *Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. Bp., 2012. 109-138.
- NAGY 2000 NAGY Zoltán: Fél méterrel repülni a föld felett. A vodka a vaszjugáni hantik kultúrájában. In: *Tabula3* (2000):3: 284-315.
- NAGY 2011 NAGY, Zoltán: The Invisible „Ostjaks”: The Khanty people in the Tomsk Oblast. In: *Ethnic and Linguistic Context of Identity: Finno-Ugric Minorities*. Uralica Helsinkiensa 5. Ed. GRÜNTHAL Riho, KOVÁCS Magdolna Helsinki, 2011. 359-384
- ROSALDO 1993 ROSALDO, Renato: *Culture and Truth. The Remaking of Social Analysis*. Boston, 1993.
- ULIN 1998 ULIN, Robert C.: Hagyományalkotás és reprezentáció mint kulturális tőke. A délnyugat-francia borászat története. In: *Replika* 29 (1998) 185-197.

Mácsai Boglárka

A Kis Haza

Iskolamúzeumok Baskortosztánban

*„A rodnik [forrás] és Rogyina [haza] szavak gyökere közös.
A kis forrás táplálja a nagy folyókat,
saját kis hazánk történelmének az ismerete pedig
minden ember további életének fundamentumát szolgálja.”*

Little Motherland. School-Museums in Bashkortostan

This paper focuses on school-museums located in Bashkortostan which is a republic belonging to the contemporary Russian Federation. The profile and the activities of these museums and the related academic field, which is called kraevedenie, are integral parts of a larger federal program of patriotic upbringing. The primary aim of this is shaping students' identity, to strengthen patriotism and loyalty to the Motherland. I intend to reveal different levels of identity connected to the local society and to the image of proper patriotic attitude through the analysis of exhibitions. Besides this, I discuss school-museums as complex symbols of local, ethnic, regional and national belonging. In order to reflect on this complexity, I employ the local term of Little Motherland which includes every layer of identity. Scholars have highly engaged with the investigation of post-socialist education in a political context. On the other hand, fewer research works have been focusing to the role and to the alternations of local perceptions and its representations. As a result of this, the main aim of this present paper is to fill in this gap.

Mottóul egy baskortosztáni iskolamúzeumról és az ottani munkáról szóló beszámoló záró sorait választottam. A „kis haza” (*Malaja Rogyina*) történelmével való ismerkedés Oroszország-szerte az iskolákban berendezett múzeumokban valósul meg a helytörténet (*krajevgyenyije*) oktatásának keretei között, melyet helyi és regionális szervek, illetve az ún. állampolgári-hazafias nevelés (*grazsdanszko-patriotyicseszkoje voszpitanyije*) állami programja egyaránt kontrollál. Ezek a foglalkozások fontos szerepet töltenek be nem csupán a történelem tanításában és a történeti gondolkodás kialakításában, de a tanulók identitásának formálásában és a hazafias és hűséges állampolgár nevelésében is. Ennek köszönhetően a múzeumok komplex identitásszimbólumként világítják

meg a különböző lokális, etnikai és nemzeti csoportok összességét, azok átfedéseit, egymásba ágyazottságát és viszonyrendszerét, valamint az oroszországi politika történelemről szóló értelmezéseit is hűen tükrözik. Dolgozatomban e struktúrák felgöngyölítésére vállalkozom a múzeumi kiállítások elemzésének tükrében.

Oroszországban körülbelül hatezer iskolamúzeumot tartanak számon hivatalosan, Baskortosztánban pedig hatszázhatvan körül van ez a szám, de valójában minden egyes iskolában biztosítanak egy kis termet a múzeum kialakítására. Baskortosztán legészakabbra fekvő és legkisebb járásában, Tatüslü járásban, ahol három hónapos terepmunkámat végeztem 2012 tavaszán, a járásközponti múzeum tizennégy jelentősebb iskolamúzeum munkáját fogja össze. A tizenöt múzeumból hetet látogattam meg, de megtekintettem néhányat a szomszédos járásokban is. Az elemzés során felhasznált források bázisát e hét múzeumtárlatai jelentik,¹ kiegészítve azt a Baskortosztáni Nemzeti Múzeum „Baskortosztán iskolamúzeumai” c. archívuma számára írott beszámolókkal és a helyi médiában megjelent újságcikkekkel. A múzeumok közül három udmurt, három tatár iskolához tartozik, a járásközponti kiállítás pedig a járás történetének egészét felöleli. Ez az anyag lehetővé teszi az etnikai, lokális illetve etnolokális kategóriák összevetését, amely kategóriák igen összetett jelentésekkel bírnak a helyi társadalmakban.

1. kép Baskortosztán az Orosz Föderációban

¹ A hét múzeum: Akszajtovo (tatár), Novijje Tatüslü (udmurt), Nyizsnyij Baltacsevo (udmurt), Sztarocsukorovo (tatár), Sztariüj Kurdüm (tatár), Urazgildü (udmurt), Verhnyije Tatüslü (járásközpont).

A Baskortosztánban élő udmurtok² az erőszakos krisztianizáció és adóztatás elől menekültek délre a mai Udmurtia területéről a 18. században. A megkeresztelkedett udmurtiai udmurtokkal szemben ők megtartották udmurt hitüket, s a szovjet idők alatt titokban, a 90-es évektől pedig nyilvánosan, sőt néha fesztiválszerűen tartják meg vallási áttaldozataikat. Ez a vallásgyakorlat, illetve eltörökösödött dialektusuk sajátos, a csoportot az udmurtiai udmurtoktól markánsan megkülönböztető identitásmarkerként definiálódott. A csoportok közötti éles és egyértelmű (de nem feltétlen vallási) határvonalat az a földrajzi elhelyezkedés is kijelöli, mely a „Kámántúli udmurtok” elnevezésben tükröződik: az Udmurtiát és Baskortosztánt elválasztó Káma folyó határként értelmeződik. Ezt a szókapcsolatot főként az udmurtiaiak használják, amelyre a baskíriai udmurtok tréfás vagy éppen kissé sértődött reakciója sokszor a „Kámántúli, aki mondja!” felkiáltás, átfordítva ezzel a kifejezést saját nézőpontjukra. A folyók kisebb etnolokális társadalmak elnevezésére is szolgálnak a baskíriai udmurtságon belül, amelyek sokszor vallási alcsoportokat is jelentenek. Így például beszélnek buji udmurtokról, akik a Buj folyó mentén élnek, a Tanü mentén letelepedők számára szintén fontos lokális identitás elem a folyó, a Jug folyó pedig egyértelmű vallási határokat jelöl ki a folyó két partján élő udmurtok között. Ezeket a csoportokat tovább differenciálja a járási, falusi községi³ és falusi hovatartozás. Tatüslü járásban a lakosság 21%-át teszik ki az udmurtok, így ez számít a „legudmurtozabb” járásnak az egész köztársaságban. Itt található az udmurtok köztársasági újságának szerkesztősége, az *Osmesz* (jelentése: forrás), valamint az udmurt Nemzeti-Kulturális Centrum (NKC) és a Történeti-Kulturális Centrum (IKC) is.

A járásban 70%-os többséggel bíró tatárok etnikai kategorizálása már nem ilyen egyszerű. A tatár és baskír kultúra és nyelv hasonlóságából illetve az azonos vallási hovatartozásból fakadóan sokkal nagyobb az átjárhatóság lehetősége a két etnikai csoport között, melynek előnyeit az Észak-Baskíria környékén élők és a politikai vezetés is nagymértékben kihasználja. Az Orosz Birodalom idején a két csoport megkülönböztetése társadalmi státuszukból fakadt: míg a kereskedelmi szféra jelentős részét a tatárok monopolizálták, addig a baskírok katonai szolgálatot nyújtottak a birodalom számára Baskíria birtokjogáért cserébe.⁴ A „baskír” és „tatár” etnonimek ekkor bizonyos jogokkal rendelkező társadalmi rendeket is jelentettek, melyek kategóriákként szolgáltak az 1897-es népszámlálás során.⁵ Az autonóm szovjet szocialista köztársaságok megalakulásával a közigazgatás átstrukturálódott, a korábbi társadalmi rendek felbomlottak, az új politikai elit pedig nemzetiesítő törekvéseikkel minél homogénebb társadal-

² A köztársaság hivatalos elnevezése 1993-tól Baskortosztán, de az ott élők sokszor csak Baskíriaként emlegetik. Erre való tekintettel mindkét elnevezés mellett szeretnék megmaradni.

³ A falusi község (*szelszkoje poszelenyije*) egységébe általában négy-öt falu tartozik, melyet egy polgármester irányít. Tatüslü járást hetvennyolc falu és tizenhárom falusi község alkotja.

⁴ CARR 1957. 219.

⁵ GORENBURG 1999. 568.

makat próbáltak létrehozni. Ennek sarkalatos pontja a baskír irodalmi nyelv kialakítása lett Baskíriában. A nyelvészek a három, a déli, a keleti és az északnyugati nyelvjárások „legbaskírosabb” elemeit igyekeztek egybegyúrni, melyek főként a tatár nyelvtől (és csoporttól) való markáns elhatárolódást hivatottak szolgálni. Így a tatár nyelvhez legközelebb álló északnyugati dialektust beszélők valójában többet értettek a tatár, mintsem a baskír irodalmi nyelvből, miközben változatlanul baskírnak tartották magukat. Ez a helyzet lehetővé tette az északnyugati baskírok folyamatos identitásváltását, melyet a köztársaság kisebbségpolitikájának változásai jelentősen befolyásolnak: ha a tituláris nemzethez való tartozás jár előnyökkel, baskírnak, amennyiben a kisebbségi lét kedvezőbb, akkor tatárnak vallják magukat.⁶ Ugyanakkor a politikai elit által gyakran manipulált népszámlálások az itt élőket önkényesen baskírként jegyzik, ezzel is növelve a korábban még kisebbségben lévő baskírok számát.⁷ Tatüslü járásban az általam kérdezettek nagy része tatárnak vagy tatáruul beszélő baskírnak vallotta magát, utóbbi megjelöléssel főként a kutatók és a politika által egyre sűrűbben hangoztatott etnohistóriára reflektálva. Lokális identitásuk pedig ugyanolyan mélyen rétegzett, amilyen az udmurtoké.

Amint arra már fentebb is utaltam, a ’helyi’ (*mesztnüj*) kifejezés nem fed egyértelmű határokat a mindennapi szóhasználatban. A címben szereplő Kis Haza fogalma a lokalitás ezen sokrétűségét hivatott magába foglalni, ami egyaránt jelenthet falut, falusi községet, járást, esetleg egy adott etnikum által lakott kisebb vagy nagyobb területet. Éppen ezért a ’helyi’ és ’lokális’ fogalmait én is ezekben az összetett jelentéseiben kívánom alkalmazni, és csupán akkor használok pontosító megjelöléseket, amennyiben azok relevánsak. A Kis Haza szókapcsolat sokszor magát Baskíria egészét is jelenti, ám ez esetben a félreértések elkerülése valamint az intézményi rétegzettség érzékeltetése végett a ’köztársasági’ vagy ’regionális’ terminust fogom alkalmazni.⁸ A legfelsőbb szintre, az Orosz Föderációra pedig államként vagy föderációként hivatkozom. Ez a strukturális összetettség és beágyazottság tükröződik vissza az iskolamúzeumok felépítésében és tartalmaiban is, ahogyan az majd láthatóvá válik az elemzés során.

Az iskolák aranyládái. Az iskolamúzeumok

„A múzeum – a műsáknak szentelt hely; a tárgyi és szellemi kultúra emlékeinek és a természettörténeti gyűjtemények intézménye, őrzője, mindazok kiál-

⁶ Vö. GORENBURG 1999.

⁷ Vö. HAMITOV 2011.

⁸ A cikkben használt ’regionális’ kifejezés nem keverendő össze az oroszul gazdasági járásnak (*ekonomicseskij rajon*), magyarul gazdasági körzetnek vagy angolul gazdasági régióknak (*economic region*) nevezett közigazgatási terminussal. Vö. HORVÁTH 2006. A regionális történelem és kultúra oktatásának tekintetében Baskíria külön kategóriát alkot.

lítására, tanulmányozására, és népszerűsítésére létrehozott hely” – olvasható az egyik beszámolóban. E megközelítés szerint a múzeum a lokális natura és kultúra egészét felölelő ismeretanyaggal rendelkezik, amelyet őrizni és ápolni kell, illetve továbbadni a fiatal generációk számára. Éppen ezért a járás majdnem minden, azaz körülbelül ötven iskolájában található egy kisebb vagy nagyobb iskolamúzeum.⁹ Bár alapításra vonatkozó kötelező előírás nem létezik az oktatási intézmények számára, minden iskola törekszik létrehozni legalább egy egytermes gyűjteményt. Tizenöt jelentősebb, gazdag kiállításokkal és szakkörökkel működő múzeumot tartanak számon, melyek közül hét büszkélkedhet az állam által kibocsátott, a múzeumot hivatalos intézményként is elismerő tanúsítvánnyal. A híres és elismert iskolamúzeum hatalmas presztízzsel bír, ahova más iskolák is látogatást szerveznek diákjaik számára. Nem véletlenül jellemzik őket világitó gyertyaként, meleget adó sarokként vagy, ahogy az egyik helyi újságíró fogalmazott: „A múzeum aranyláda az egész iskola számára; megtanít saját néped, hazád történelmére, a falu lakói számára pedig világitó fény.”¹⁰

A kiállítások felépítése és tartalma hasonló logikát követ, noha erre sincsen szigorúan követendő szabály. Az első részben általában a faluban élő többségi etnikum tárgyi néprajzát mutatják be ma már használatban nem lévő gazdálkodási eszközökön, viseleteken keresztül, illetve az idealizált, sztereotipizált 19. századi parasztház enteriőrének képében. Elengedhetetlen téma az iskola intézményesült története, ahol az igazgatók, tanárok, végzősök és kitűnő tanulók névsorán kívül az úttörő szervezet múltját és jelenét is megtaláljuk. Ez a rész gyakran előkészíti a következő kiállítás, a 20. századi háborúk tematikáját az egyes háborúkban elesett vagy éppen onnan hazatért, egykoron oda járt tanulók és tanárok rövid életrajzaival. A háborúkról szóló kiállítás általában két háború katonáinak állít emléket: a II. világháború – azaz ahogyan Oroszországban nevezik, a Nagy Honvédő Háború – és az 1978 és 1989 között Afganisztánt megszálló szovjet csapatok azon elesett katonáinak, akik a faluban születtek és éltek. Az iskolamúzeum fontos részét képezi a helyi gazdaság, azaz a kolhoz¹¹ története is, melyet az elnökök és a legkiválóbb dolgozók életútjainak tükrében ismerhetünk meg. A sort legtöbbször a faluból elszármazó híres énekesek, festők és írók, valamint a társadalomért munkálkodó értelmiségiek tiszteletére és emlékére állított kiállítás zárja. A vázolt sorrend egy általam tipizált modell, amit a múzeumokban tapasztaltak alapján állítottam össze, de előfordulnak más, az általánostól részben eltérő koncepciók is. A kronológiai sorrend elve mondhatni mégis általános: a 19. századi gazdálkodási eszközöket a szovjet időszak története követik, amit a jelenkor tárgyalása zár.

⁹ A legtöbb óvoda is elkülönít egy kis szobát vagy egy terem sarkát, amely múzeumként funkcionál.

¹⁰ Irina HUZIAHMETOVA: Skolalen zarnyi sükyüszesz. *Osmesz*, 2012. május 17.

¹¹ A kolhoz (*kollektivnoje hozajsztvo*, vagyis „közös gazdaság” szókapcsolat rövidítése) a Szovjetunió mezőgazdaságának termelőszövetkezeti formája.

A tárgyi néprajz az etnikumok 19. századi kulturális örökségének és a forradalom előtti paraszti társadalom képének a keresztmetszetében jelenik meg. A főként a „Paraszti életmód” vagy „Parasztház” címmel aposztrofált enteriőrök és gyűjtemények koncepciója szerint az etnikum lényege egy meghatározott életmódban és tárgyi kultúrában rejlik, ez az életmód pedig közös nevezőre hozza az etnikumok összességét a parasztság képében. Így mindazok a kulturális sajátosságok, amivel az adott csoport jellemezhető és elkülöníthető magát, felolvadnak és integrálódnak egy szélesebb társadalmi kategóriában.

2. kép. „Parasztház” című kiállítás (Novüje Tatüslü)

Ugyanakkor egy másik fontos etnikai marker, az anyanyelv szinte kizárólagosan ezeken a kiállításokon jelenik meg. Míg a múzeum többi részében a magyaros szövegek és feliratok orosz nyelvűek, a tárgyi néprajzot bemutató szobák elsődleges nyelvhasználata az adott etnikum nyelve, azaz udmurt vagy tatár. Ezt néhol kiegészítik orosz és baskír nyelvű fordítások is, noha nagyon sok kifejezés csak nehezen ültethető át más nyelvekre. Az anyanyelv használata mégsem egységesíti teljes mértékben az etnográfiai tárlatokat, hiszen faluról falura változó kifejezések tarkítják azokat, kifejezve ezzel a helyi nyelvi különbségeket is.

Az iskola, a háborúk és a helyi gazdaság története mélyen beágyazódik a szovjet történelem hivatalos értelmezési kereteibe. A periodizáció legfőbb viszonyítási pontjait a Nagy Októberi Forradalom (1917) és a Nagy Honvédő Háború (1941–1945) adják, melyek forradalom előtti (*dorevoljucionnuij period*) és szovjet (*szovjet period*), azon belül pedig háborús és háború utáni korszakokra bontják az intézmények történetét. Mindhárom tematika fontos részét képezik a háborús hősök életrajzai, de míg az iskolatörténet az iskolában tanult vagy tanító, a

kolhoz története pedig az egykor ott dolgozó hősökre fókuszál, addig a háborúk emlékezete a falu összes hőségnek emléket állít. Ez a három rész, noha helyenként kitér a helyi etnikai sajátosságokra is, alapvetően mégis a területi alapon szerveződő lokális identitás reprezentációját célozza meg, mely mélyen beágyazódik a nemzeti történelem tárgyalásának szélesebb kontextusába

Az iskolatörténetben a forradalom előtti periódus a *zemsztvo* iskolák¹² és a muszlim vallási iskolák ideje, vagyis ezt az időszakot az etnikumok különböző státuszából fakadó helyzetek jellemzik. Míg az udmurt iskolák az Orosz Birodalom *zemsztvo* reformjával kerültek megalapításra, addig a tatár iskola-történetek nem kapcsolódnak ilyen szorosan ehhez az intézményhez. A tatár gyerekek muszlim vallási iskolákban, ún. *medreszek*ben tanultak, amelyekből a 19. század végén egyre többet alapítottak a dzsadicizmusnak¹³ köszönhetően, majd az 1920–1930-as években betiltották működésüket. *Medresze* működött Sztarocsukorovóban és Sztariuj Kurdimban is, ahova a szomszédos járásokból, illetve a Permi Kormányzóságból is sok diák érkezett tanulni.

A 30-as évekbeli intézményi egy-
ségezés az iskolák napjainkig követ-
hető történetében is visszaköszön.
Jelentős különbségek ekkortól már
nem voltak: a szövegek az igazgatók
reformjait, új osztályok bevezetését,
az iskola épületének bővítését és az
úttörőszervezetek múltját és jelenét
tárgyalják javarészt, melyeket a vég-
zősök névsorai, osztályképek, Le-
nin-idézetek és iskolai uniformisok
illusztrálnak.

Nagy fordulópontot a II. vi-
lágháború kitörése jelentett, ami
alapjaiban forgatta fel az iskolák
életét. A fronton harcoló egyko-
ri diákok és tanárok élettörténetei
külön tablókra rendezve hirdetik a
hősiesség és a hazaszeretet értékeit

3. kép. Végzősök csoportképei és úttörő szim-
bólumok (Nyizsnij Baltacsevo)

¹² *Zemsztvo* jelentése föld-együttesség; Oroszországban a járási és kormányzósági gyűléses képviselő. A *zemsztvo* helyi önkormányzatként felügyelte a város és a falu ügyeit; többek között bevezette és finanszírozta a *zemsztvo* iskolákat is.

¹³ A dzsadicidok muszlim modernista reformerek voltak a 19–20 századi Orosz Birodalomban, az irányzat pedig leginkább a mai Tatársztán és Baskortosztán területein terjedt el. Reformjaik között új tanítási módszerek is szerepeltek: a dzsadicidista iskolák a hagyományos vallási iskolák módszereit kombinálták az orosz-tatár Ilminszkij-féle modellel. BOBROVNIKOV 2006. 219.

a tanulók számára, akik példaképként tekintenek rájuk. Ez a rész már átvezeti a látogatót a következő kiállítási témára, a háborús hősök emlékezetére, ahol a Nagy Honvédő Háború és a szovjet-afgán háborúban elesett hősök dicsőségének szentelt kiállítások láthatók. Több múzeumban, így például Nyizsnyij Baltacsevóban, Sztariuj Kurdümban és a járásközpontban is kiegészül a kiállítás a csecsenföldi és kaukázusi konfliktusokban elesett katonák életrajzaival. A falakat katonai relikviák, fegyverek, frontról írt levelek, fotók, életrajzok valamint a hősi halottak hosszú névsorai díszítik, néhol pedig külön szentélyszerű építmény szolgál a honvédő katonák emlékének méltó tiszteletére. A névsorok nem csak a falu, hanem az egész falusi község halottainak nevét tartalmazzák falvankénti lebontásban. A járás négy, a Szovjetunió Hőse címmel kitüntetett legnagyobb hőséneke arcképe és élettörténete minden egyes kiállítás elengedhetetlen része, legérzelmesebb bemutatásuk pedig a járásközponti múzeumban tekinthető meg.

4. kép. Emlékmű a Nagy Honvédő Háború hőseinek (Novyje Tatüslü)

A háborúk ideológiai háttere határozott képet sugall a hazafiság oroszországi fogalmáról: a honvédő hősök a hazáért halt halál felbecsülhetetlen értékét, az internacionalistának nevezett, Afganisztánban elhunyt katonák a népek barátságát, a csecsen és kaukázusi harcokban részt vevők emléke pedig a Haza egységét hirdetik. A hazafias nevelés lényege ezekben a tárlatokban manifesztálódik a legnagyobb mértékben: a „Katonai Dicsőség” termei helyet biztosítanak az ún. „Bátorság órái” (*uroki Muzsesztva*) foglalkozásoknak is, amelynek keretein belül veteránok tartanak előadásokat a diákoknak, és együtt ünneplik meg a háborúk évfordulóit.

A helyi gazdaság történetében is megemlékeznek a hősookról: nem csak a fronton harcoló kolhoz-munkásokról, de a mezőgazdaság terheit vállukon cipelő nőkről a hátországban, valamint a Munka Hőse érdemrenddel kitüntetettekről is. A kiállítás gerincét a kolhozvezetők életrajzai, dolgozóinak névsora és fotói valamint az intézmény története alkotják. Utóbbi a szovjet kollektivizálás történetébe ágyazódva meséli el a kollektív mezőgazdaságok kialakítását és későbbi átalakulását. A manapság 'kooperatív' vagy 'agrofirma' néven futó egykori kolhozok a rendszerváltó idők túlélőiként vannak számon tartva, hiszen átvészelték a Szovjetunió szétesését és sikeresen alkalmazkodtak az új piacgazdasági feltételekhez. A helyi mezőgazdaság folyamatos és töretlen fejlődését gazdasági mutatók hivatottak ábrázolni, melyek sokszor az élelmiszeripari nyersanyag mennyiségének stagnálását is növekedési grafikonokon mutatják be (5. kép).

5. kép. Gazdasági mutatók (Akszajtovo)

Az utolsó, híres emberekről szóló kiállításokban találhatunk költőt, énekest, színészt vagy grafikuszt, akik nem csupán udmurt vagy tatár művészekként jelennek meg, de a falvak büszkeségeiként is számon tartják őket. Személyükben összefonódik az etnikai és lokális identitás, hiszen a falu és a járás is büszkeségeikként tekint rájuk. A „Földijeink – a mi büszkeségünk”, „Híressé tették krajunkat” vagy „A falu büszkesége” című táblákon fotók, életrajzok, idézetek sorakoznak, a vitrinekben pedig a művészek néhány személyes tárgya is kiállításra kerül. A hírességek a falu „emlélmái” is egyben, akik után elnevezik az iskolát vagy egy-egy utcát.

6. kép. Angam Atnabajev (1928–1999) költőről, az iskola névadójáról szóló kiállítás (Sztarij Kurdüm)

7. kép. Gali Csokroj múzeum és mecset (Sztarocsukorovo)

Gali Csokrojnak/Szokorojnak¹⁴ (1828–1889), a felvilágosodás eszméit követő baskír-tatár költőnek szentelt múzeumot a szintén róla elnevezett mecset épü-

¹⁴ Tatáruul Csokroj, baskíruul Szokoroj a költő neve. A járásban inkább az előbbi használata az elterjedt, de néhol Szokorojként is említik.

letében rendezték be Sztarocsukorovóban. A költőt legfőbb hősenek és büszkeségének tekinti nemcsak a falu, de a járás és a határvidékeken élő tatárok is. A járás kultúráját szimbolizáló történelmi személy Csokroj lett, akinek hatalmas arcképe köszönti a látogatókat a járásközponti múzeumban.¹⁵ A múzeumot és vezetőjét – több, más tatár múzeumhoz hasonlóan – a szomszédos Permi Területen működő MIRASZ Nemzeti Klub (*Nacionalniy Klub MIRASZ*) „Gali Csokroj” aranymedállal tüntette ki „a közgondolkodás formálásáért illetve a költészet egyedülálló mesterétől származó filozofikus gondolatok és a Gali Csokroj idejéből való tatár és baskír irodalmi örökség propagandájáért” – olvasható az oklevélen.

8. kép. Gali Csokroj portréja
(Verhnyije Tatüslü)

9. kép. „Gali Csokroj” aranymedál
(Verhnyije Tatüslü)

Az udmurt iskolamúzeumok büszkesége M.G. Garipov (1946–1998) grafikus, aki talán a leghíresebb baskíriai udmurt művész. Szülőháza ma múzeumként funkcionál, de más iskolamúzeumok is megemlékeznek róla. Etnikai és helyi hovatartozásának jelentőségét, amely művészetében is kifejeződik, az alábbi idézet is jól tükrözi:

¹⁵ Bevett szokás egy, a járás kultúráját szimbolizáló történelmi személyt választani, így például a szomszédos járás „arca” a 18. században élt Gabdullü Galijeva Batürsi, a felvilágosodás híve és terjesztője.

„A lényeg nyilvánvalóan élettapasztalatának erejében és a szülőfölddel való folyamatos kapcsolatban rejlik. A néprajzkutatók tudják, hogy a hasonló jellegű „sziget”-településeken az ősi nemzeti szokások különösen nagy tisztasággal őrződnek meg, köszönhetően a különbség és az ellentét törvényi erejének. M. Garipovnak, grafikusművészünknek elsőként sikerült megtalálnia a grafikus elbeszélés egy sajátosan udmurt, intim és meghitt intonációját. Képes finoman, de mégis bámulatosan kidomborítani a helyi nemzeti vonásokat.” (Novüje Tatüslü)

A „helyi nemzeti vonások” kifejezésben hangsúlyt kap a baskíriai udmurtság különálló földrajzi elhelyezkedése és kultúrája, ahogy arra maga a szöveg is utal a kezdő sorokban. „Helyi nemzeti vonásokat” szimbolizál Gali Csokroj emlékezete is a tatárok számára. Valójában mind az etnográfiai kiállítások mind a művészekről szóló tablók a lokális (legyen szó faluról, járásról vagy az etnikum által lakott területről) és az etnikai identitás performativitásának keresztmetszetében jönnek létre, vagyis a két kategória szorosan összefonódik.

Az állampolgári-hazafias nevelés központja Az oktatás politikai aspektusai

A fentebb vázolt struktúra jellemzi az első, 80-as években alapított múzeumokat is, melyek ma mintaként szolgálnak az újak számára. Ahogy az egyik helytörténetész beszámolt arról, a tanárok figyelemmel kísérik a többi intézmény munkáját is, főként a legelismertebb múzeumokét – innen a hasonlóság. A járási és köztársasági versenyekre való felkészülést segítő metodológiai kiadványok illetve a versenyek bírálási szempontjai is nagymértékben alakítják a kiállítások milyenségét. Ez a felépítés a helyi körülményekhez és sajátosságokhoz igazodva módosulhat, a kiállítások sorrendje variálódhat, egyes témák néhol egybefolynak, valamint a tanárok és igazgatók ízlése is sokat formál a múzeum arculatán. A fentebb felsorolt standard témákon kívül több helyen megjelenik a regionális földrajz és biológia, a szülőföld tájképe vagy éppen régészeti leletek és őstörténetről szóló tablók egészítik ki a múzeum egy-egy kiállítását. Itt-ott a „Családfa ünnepe” című köztársasági program keretei között összeállított családfák is bemutatásra kerülnek. Az egyik legrégebbi múzeum külön termet szentelt Lenin emlékének, akinek mindenütt jelenlévő idézetei összefonják a kiállítások összességét.

Ami az iskolamúzeumok tarka kiállításait és tartalmait mégis összefogja és meghatározza, az az ún. *krajevegyenyije*. Ezt jobb híján helytörténetnek szokás fordítani, én mégis az eredeti terminus használata mellett kívánok maradni a szó sokrétű és összetett jelentésére való tekintettel. A *krajevegyenyije* kifejezés a *kraj* szóból ered, ami szintén több jelentéssel bír. Egyrészt egy viszonylag kisebb földrajzi területet jelöl úgymint táj, vidék vagy tájegység természetes határokkal. Másrészt utalhat egy meghatározott terület határára is, a „végekre”, amire legjobb

10. kép. A faluban élő tatárok családfája (Urazgildü)

példaként Ukrajna nevét lehet említeni, aminek jelentése a „végeknél”, amely eredetileg a Lengyel-Litván Nemzetközösség szóhasználatra volt a déli határvídekre. Végül pedig a *kraj* hivatalos vagy félig hivatalos közigazgatási területre is vonatkozik illetve vonatkozott a 18. század végétől a 20. század elejéig, melyek az Orosz Birodalom tartományait foglalták magukba, mint például a Kaukázusi Kraj. Ma ez a szó kisebb adminisztratív egységeket jelöl az Orosz Föderációban, így például: Altaj Kraj, Perm Kraj vagy Kamcsatka Kraj. A *rodnoj kraj* kifejezés jelentését a szülőföld magyar szóval lehet a legpontosabban visszaadni. Amikor adatközlőimet arról kérdeztem, mit értenek a *kraj*, *rodnoj kraj* kifejezések alatt, általában szülőfalujukat, a járást vagy maga Baskíria egészét említették meg. Néhányan a Kis Haza kifejezéssel összegezték a szó sokrétű tartalmát, amely főként a múzeumok részére rendezett versenyek és különböző kiadványok hivatalos szóhasználatra. Ez a szókapcsolat rész-egész viszonyra utaló kifejezésként önmagában hordozza a nagyobb Hazához (*Rogyina*) való tartozást, s megvilágítja a *krajevgyenyije*-oktatás lényegét is. A *krajevgyenyije* olyan tudományterület, mely a lokális társadalomról szóló tudás kutatását, őrzését és annak generációról generációra történő intézményesült átadását célozza meg. Ez nem csupán a falu vagy a járás történetét, hanem a gazdaságtörténet, a néprajz, a lokális földrajz és biológia, régészet területeit is magába foglalja, ahogyan az a múzeumok kiállításában is tetten érhető. Ugyanakkor, ahogy a kis haza is benne foglaltatik a nagyobb hazában, a lokális tartalmak sem értelmezhetőek a tágabb kontextusok ismerete nélkül. Ez a beágyazottság jellemzi a gyűjtemények bemutatásának mindegyikét. Ahogy az egyik iskolamúzeumról szóló újságcikk megfogalmazta:

„az életet nagyon nehéz megérteni a kis haza és nagy haza összekapcsolásának képessége nélkül.”¹⁶

Pontosan ez a beágyazottság az oka annak, hogy a *krajevogyenyije* története nem mentes a politikai befolyástól. A tudományterület az Orosz Birodalom földrajzának és ásványlelőhelyeinek 18. századi feltérképezéséből nőtte ki magát, amely a 19. században kapott intézményesült kereteket az Orosz Földrajzi Társaság megalakulásával.¹⁷ A társaság új mozgalmat indított az *otyecsesztvovegyenyije* vagy más néven *rogyinovegyenyije*¹⁸ oktatásának bevezetésével, melynek módszertani lényege az alapvető földrajzi fogalmak közvetlen megfigyelésen alapuló elsajátítása volt. A 20. század elején a regionális földrajz virágzó tudománya tematikusan is kibővült, magába foglalva demográfiai, kulturális és gazdasági ismereteket is. Egyre több teret hódított az állami szférában: a 20-as években létrehozták az Akadémiai Központ Műemlékvédelmi Osztályát és a *Krajevogyenyije* Központi Hivatalát, mely számos múzeum megalapítását támogatta. 1927-ben már 1765 szervezetet és 560 múzeumot jegyeztek az unióban.¹⁹

Az 1930-as évekre egyre több problémát jelentett a szovjet hatalom számára a *krajevogyenyije* képviselőinek munkája, akik a kulturális és gazdasági diverzitás hívei voltak. A sztálini kollektivizálásnak és intézményi egységesítésnek ellentmondó álláspont a *krajevodek* üldözését és számos múzeum bezárását eredményezte, a tudomány érdeklődési területe pedig központi irányítás alá került. A hangsúly a helyi forradalmi mozgalmakra, az ipar és mezőgazdaság, azaz a kolhoz történetére került.²⁰

Ez a felülről kontrollált *krajevogyenyije* jelentős szerepet játszott a Nagy Honvédő Háború emlékeztetének nemzeti történelembe való beemelésében is. A 60-as évektől kezdve az ún. „Vörös útkeresők” nevű szervezet több mint harminc millió fiatalot vonzott körébe, akik felkeresték a közelükben található egykori háborús helyszíneket, kutatómunkát végeztek a falu hőseiről, majd eredményeiket múzeumi kiállítások formájában örökítették meg. A „Katonai dicsőség estéi” keretein belül pedig lehetőség adódott a feldolgozott anyagokat együtt elemezni a veteránokkal, előadásokat hallgatni és dokumentumfilmeket nézni.²¹

Ezeknek a programoknak köszönhetően egyre több és több iskolamúzeum nyílt a Szovjetunióban. Tatüslü járásban 1976-ban adták át az első múzeumot Urazgildüben, amit akszajtovoivi párja 1981-ben követett. A 90-es években hárommal bővült a járási iskolamúzeumok száma, majd 2000 után gombamód kezdtek el szaporodni az új tárlatok. A múzeumpedagógia és *krajevogyenyije* központi

¹⁶ Venera TIMIRSHINA: Sjus'tül picsi, pösez kuzsmo. *Osmesz*, 2012. február 16.

¹⁷ SZTROJEV 1974. 14.

¹⁸ A két kifejezés szótövét a Haza orosz szó nőnemű és semleges nemű változata adja: rogyina (nőnemű) és otyecsesztvo (semleges nemű).

¹⁹ *Zolotoje gyeszjatvetyije krajevogyenyija*.

²⁰ *Szovjetszkoje krajevogyenyije*.

²¹ LANE 1981. 148-150.

helyet kapott az oktatásban és nevelésben, ahogy ezt a múzeumi pedagógusok is kiemelik beszámolóikban:

„Az iskolamúzeum lehetőséget ad a tanulónak a történelmet nem mint elvont fogalmat, hanem mint konkrét tényt szemlélni. Fontos szerepet játszik a saját kraj, az idősebb nemzedékek valamint a kicsi és nagy Haza szeretetének nevelésében egyaránt. Ahogy a közmondás mondja: Aki nem ismeri a múltját, annak nincs jövője. (...)

Összefoglalva azt lehet mondani, hogy a múzeum él, szükség van rá, a diákok látogatják, ez pedig igazolja a múzeum előtt álló célok és kihívások jelentőségét. Az iskolamúzeum valóban a diákok állampolgári és hazafias nevelésének központja az iskolában.” (Nyizynij Baltacsevo)

„A föderatív oktatási standard alapján folytatjuk munkánkat, amely szerint a gyerekeket a szülőfalu, a nemzet, a Haza és a családi értékek tiszteletére kell tanítani. Olyan embert kell nevelni, aki az élet nehézségeire készen áll és érti a körülötte levő világot.” (Urazgildü)

„Iskolamúzeumunk nagy szerepet játszik a gyerekek hazafiasságának és saját krajjukra való büszkeségüknek kialakításában.” (Sztarij Kurdüm)

„Minden ember életének kiindulópontja a Kicsi Haza. A gyermek életének első napjaitól magába szívja szülőföldjének varázsát – már az altatódallal is. (...) Azonban az embernek nem csak az újat kell megtanulnia, de tudnia kell a régit is, emlékeznie kell a szüleivel, nagyszüleivel történetekre is. És ebben nagy segítséget nyújt a múzeum. Az iskolamúzeumok jelentős szerepet játszanak a nemzeti történelem, kultúra és tradíciók tiszteletének kialakításában.” (Novüje Tatüslü)

Ezekben az idézetekben visszaköszönnek mindazok a gondolatok, melyeket Natalja Ovcsinnyikova és Nyina Uljanovna „A hazafias nevelés problémái a vidéki iskolák tanulói körében” című cikkében a következőképpen fogalmazott meg:

„Hazafinak lenni annyit jelent, mint szolgálni a hazát, dolgozni az ország javára, emelni annak dicsőségét, és ha szükséges, feláldozni a személyes vagyont és jólétet, szélsőséges körülmények között pedig az emberi életet is. Ez az örökkévaló igazság. Most, a 21. század első éveiben, a hazafias polgárok nevelése az oktatási rendszer elsődleges feladata. Ma, a hazafiasság a hazaszeretet, a szülőföld szeretetét, az alkotmányos kötelesség teljesítését, és a társadalmi toleranciát – beleértve nemzeti és vallási toleranciát egyaránt – jelenti. A kortárs pedagógia mint tudomány a hazafias nevelésre mint a személyiségformálás komplex és széleskörű folyamatának egyik összetevőjére tekint.”²²

²² OVCSINNYIKOVA 2010. 73.

A cikk a hazafias nevelés vidéken betöltött szerepéről és annak hiányosságairól, illetve az „Orosz Föderáció állampolgárainak hazafias nevelése” című, 2001–2005, illetve 2006–2010 között kivitelezett állami program eredményeiről értekezik.²³ A program célja hazafias és felelősségteljes állampolgárok nevelése, vagyis meghatározott magatartásformák és értékrendek átadása a felnövekvő generációk részére, amelyek kijelölik a jó oroszországi állampolgár mibenlétét. A program a patriotizmust egy mindent felölelő értéknek tekinti, magába foglalva az állampolgári szellemiséget, a munka szeretetét, az emberi jogok és szabadság tiszteletét, valamint a természet, a haza és a család szeretetét.

Ez az állampolgári-hazafias nevelés a Szovjetunió szétesése után átalakuló oroszországi állam nemzet-építésének sarkalatos pontjává vált. Mindehhez elengedhetetlennek bizonyult a történelem és a szovjet múlt újraértelmezése, melyet a poszt szocialista államok többségével ellentétben Oroszország nem elfelejteni és kitörölni, hanem integrálni kívánt az orosz történelem nagy egészébe. Az oroszországi nemzet-építés a szovjethez hasonlóan a Nagy Honvédő Háború emlékezetére támaszkodott, hiszen „a háború során elszenvedett események minden egyes ember életére hatottak, ez pedig a megváltás és összetartozás kollektív tudatában egyesítette őket”²⁴ etnikai és vallási hovatarozásra való tekintet nélkül. A *fasiszta*²⁵ Németország felett aratott győzelem és a Haza megvédése erkölcsi fölényrel ruházott fel minden honvédőt, így az oroszországi patriotizmus megtestesítője is a Nagy Honvédő Háborúban harcolt katona lett. Maga a háború pedig az oroszországi történelem csúcspontjává és a periodizálás alapvető vonatkozási pontjává vált, ahogy ez az iskolamúzeumokban is visszaköszön.

Az oktatás megreformálása már a peresztrojka ideje alatt elkezdődött. Bevezetésre került az Ember és társadalom c. tantárgy az általános és középiskolai kerettantervekbe, amely helyét az Állampolgári ismeretek (*grazsdanovegyenyije*) vette át az új tantervekben.²⁶ A kötelező tantárgy oktatása a fentebb említett állami program egészébe illeszkedik, melynek gyakorlati megvalósítása 60%-ban az állam, 30%-ban a régió vagy az adott köztársaság és 10%-ban a lokális szervek feladata. Az állami rész a nemzeti történelem és az állampolgári ismeretek, a köztársasági a regionális történelem, a helyi komponens pedig az iskola-múzeumokban tartott *krajevegyenyije* oktatásában manifesztálódik.

Ennek a programnak köszönhetően Baskortosztánban az oktatás párhuzamos nemzet-építések szimbolikus színterévé vált. A baskír szeparatista és nemzet-építő mozgalom nem csupán a politikai korrupcióban, a baskíroknak járó gazdasági, ipari és munkavállalási előnyök formájában jelent meg, hanem az

²³ A program harmadik ötéves terve a 2011–2015-ös időszakra datálódik.

²⁴ WOOD 2011. 175.

²⁵ A hitleri Németország az oroszországi történetírói diskurzusban és a mindennapi nyelvhasználatban egyaránt fasiszta, nem pedig nemzetszocialista hatalomként aposztrofálódik.

²⁶ VAILLANT, 2005. 224–227.

állampolgári nevelés mikéntjében is.²⁷ A Baskortosztán történelme és kultúrája című tantárgy mint regionális történelemóra a köztársaságban élő etnikumok összességét lenne hivatott bemutatni, valójában csupán a baskír nemzet mint a terület jogos és folytonos örökösének történelmére és kultúrájára fókuszál. Ennek, illetve a *krajevegyenyije* óráknak a keretein belül került bevezetésre a családfa-program is, amelyre ebben a cikkben nem volt lehetőségem kitérni. A családfa-készítés baskír hagyományokra tekint vissza, mégis minden gyerekek etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül kötelezően el kell sajátítania a módszereit. Az elvárások között nemcsak a minél több felmenő felkutatása és a teljes családtörténet rekonstruálása, de az egyes családtagok etnikai identitásának fel-tüntetése is szerepel, amely elősegíti a nemzeti hovatartozás megerősítését, valamint a baskír, mint tituláris nemzet tagjainak gyarapítását is.

A köztársaságban kisebbségben élő etnikumok a fakultatív anyanyelvi órák, illőleg a *krajevegyenyije* foglalkozások és iskola-múzeumok keretei között találtak módot az etnikai identitás megerősítésének mikéntjére. Mindez a múzeumokban a forradalom előtti paraszti életforma bemutatásában, valamint a kortárs művészekről szóló kiállításokban manifesztálódik elsősorban.

A *krajevegyenyije* foglalkozások tartalma és a múzeumok felépítése négy szint (állami, regionális/köztársasági, etnikai és lokális) dialógusában jön létre. Az állam alapvető értelmezési kereteket határoz meg az állampolgári-hazafias nevelés, valamint a politika által kontrollált történeti diskurzus formájában. Mindezt a köztársaság egyrészt további tartalmakkal egészíti ki, másrészt köztársasági versenyek és az azokhoz kapcsolódó módszertani kiadványok formájában igyekszik kontroll alá vonni a múzeumok munkáját. Végül pedig az etnikai és helyi aktorok (melyek sokszor fedik egymást) a lokális viszonyoknak és az etnikai mozgalmak érdekeinek megfelelően szintén formálják a kiállításokat. Ezáltal az iskolamúzeumok kiállításai hűen tükrözik a különféle identitások összes formáját és szintjét. A helyi történetek (a falu, az iskola és kolhoz története, valamint a 20. századi háborúban elesett katonák emlékezete) a nemzeti történelembe beágyazódva segítik elő a területi alapon meghatározott lokális és nemzeti identitás kialakítását. Noha a családfa-program a baskír nemzet-építés elősegítésére jött létre, az iskola-múzeumokban kiállított családfák és családtörténetek az etnikai, lokális és rokonsági hovatartozást tudatosítják a tanulóknak, ahogy a fent említett néprajzi és művészeti kiállítások is ezt teszik. Így válnak a múzeumok az identitások összességének komplex szimbólumává.

A cikk mottójául választott idézet nem csupán az oroszországi hazafias nevelés ars poeticáját ragadja meg, de érzékletesen ábrázolja a Haza fogalmának és strukturájának lényegét. A források, azaz a Kis Hazák létrehozzák és táplálják a Haza nagy folyamatát, amely magába olvasztja és egyesíti őket. Vagyis a Kis Haza fogalma nem csupán a különféle identitások viszonyrendszerét jelképezi, de

²⁷ Vö. GORENBURG 1999a; GRANAY 1999.

rész-egész kapcsolatra utaló kifejezésként önmagában hordozza a Hazához való tartozás gondolatát is. Erre a kölcsönös, egymást feltételező viszonyra épül az állampolgári-hazafias nevelés, vagyis az oroszországi hazafiasság fogalma magába foglalja a saját Kis Haza ismeretét és szeretetét is, amely nélkül senki sem válhat igazi és hűségese állampolgárrá.

Rövidítések

- BOBROVNIKOV 2006 BOBROVNIKOV, Vladimir: Islam in the Russian Empire. In: The Cambridge History of Russia: Volume 2, Imperial Russia, 1689–1917. Ed. Dominic LIEVEN. Cambridge, 2006. 202-223.
- CARR 1957 CARR, Edward Hallett: Some Notes on Soviet Bashkiria. In: Soviet Studies 8 (1957):3. 217-235.
- GORENBURG 1999 GORENBURG, Dmitriy: Identity Change in Bashkortostan: Tatars into Bashkirs and Back. In: Ethnic and Racial Studies 22 (1999):3. 554-580.
- GORENBURG 1999a GORENBURG, Dmitriy: Regional Separatism in Russia: Ethnic Mobilization or Power Grab? In: Europe-Asia Studies 51 (1999):2. 245-274.
- GRANEY 1999 GRANEY, Katherine E: Education Reform in Tatarstan and Bashkortostan: Sovereignty Projects in Post-Soviet Russia. In: Europe-Asia Studies 51 (1999):4. 611-632.
- HAMITOV 2011 HAMITOV, Rusztem: Isszkusztvennaja reszpublika, falsivaja perepisz. In: Ufimszkij Zsurnal. 2011. december 19. (Elérhető: <http://journalufa.com/2204-iskusztvennaya-respublika-falshivaya-perepis.html>, utolsó letöltés: 2012. január 18.)
- HORVÁTH 2006 HORVÁTH Gyula: Régiók Oroszországa. In: Tér és Társadalom 20 (2006):2. 1-21.
- LANE 1981 LANE, Christel: The Rites of Rulers. Ritual in Industrial Society – The Soviet Case. Cambridge, 1981.
- OVCSINNYIKOVA 2010 OVCSINNYIKOVA Natalja–ULJANOVNA Nyina: Problems of the Patriotic Upbringing of Rural School Students. In: Russian Education and Society 52 (2010):3. 73-79.
- SZTROJEV 1974 SZTROJEV, Konsztantyin Fedoszejevics: Krajevegyenyije. Moszkva, 1974. (Elérhető: <http://kraevedenie.chat.ru/stroev/stroev0.htm>, utolsó letöltés ideje: 2013. május 27.)
- VAILLANT 2005 VAILLANT, Janet G.: Civic Education in a Changing Russia. In: Educational Reform in Post-Soviet Russia. Ed. Ben EKLOF et al. London, 2005. 221-247.
- WOOD 2011 WOOD, Elizabeth A.: Performing Memory: Vladimir Putin and World War II in Russia, The Soviet and Post-Soviet Review 38: 2 (2011) 172-200.

Internetes források

Szovjetszkoje krajevegyenyije (1917–1989) ili isztorija sz geografijej
<http://vlzverev.narod.ru/index/0-12>; utolsó letöltés ideje: 2013. május 27.

Zolotoje deszjatyiletijje krajevegyenyija
<http://cribs.me/kraevedenie/zolotoe-desyatiletie-kraevedeniya>; utolsó letöltés ideje:
2013. május 27.

Fedeles Tamás

„E földi hazát örök és mennyei palotával elcserélni”¹

Szemponatok a késő középkori főúri vallásosság vizsgálatához

“Exchanging this earthly homeland for a divine palace”. Viewpoints to the investigation of aristocratic religiosity during the Late Mediaeval Period

The study of religiosity in the late Middle Ages forms traditionally an essential segment connected to the international Medieval Studies. Through the competence of divergent fields of studies such as theology, comparative history of religion, sociology, history of literature, psychology, anthropology, archaeology, art history as well as the study of history, it can be considered to be a genuine interdisciplinary field of research. However, several analysis have made it explicit that the religiosity of the Medieval Period cannot be represented in itself, but the religious behaviour of certain people and certain social groups can be studied and described. In this present study, I survey and discuss the viewpoints which have been elaborated to the analysis of aristocratic devoutness in the Late Mediaeval Hungary.

„Meggondolván a halandó és csalárd világot, hogy nem sok ideig maradandó, de az ő követőivel egyetemben igen hamar, mint a folyó víz elmúlandó, mely világ gyakorta a tudatlanokat az ő hízlekedésével megcsalván nagy nyavalyás keserűségekre szokta levetni. Meggondolván viszont az mennyei hazának gyönyörűsége nyugodalmát, mely vég nélkül megmaradandó, akarom azért a szentséges Úr teste vételével a rothadó testet az örökkévalóval és az elmúlandót vég nélkül valóval elváltoztatni, és e földi hazát örök és mennyei palotával elcserélni.” – olvashatjuk Csáki Benedek 1490-ben, Adorján várában kelt testamentumában.² A földi élet múlandósága és az égi paradicsom elérésének reménye azonban nem csupán a sorsfordító pillanatokban foglalkoztatta a középkor emberét, hiszen a nyugati kultúrkörben születésétől kezdve meghatározó volt számára a keresztény életszemlélet. Az egyház intézményei révén stabilitást jelentett, a kápolnák, templomok, kolostorok, bazilikák fontos tájékozódási pontként szolgáltak a mindennapokban.

¹ CsÁKY I/1. 471-472. – A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² CsÁKY I/1. 471-472.

A vallásosságot alapvetően a családban tanult minták határozták meg, melyek magától értetődően a familia mindenkori társadalmi státuszához igazodtak.³

A középkori laikus (népi) vallásosság (*popular piety*) az utóbbi évtizedekben a medievisztika egyik fontos kutatási területévé vált Európa-szerte.⁴ A különböző tudományterületek, így a teológia, az összehasonlító vallástörténet, a szociológia, az irodalomtörténet, a pszichológia, a néprajz, a művészettörténet, a történettudomány illetékessége révén egy valódi interdiszciplináris kutatási területnek tekinthetjük. Noha a vonatkozó elemzések egyértelművé tették, hogy a vallásosság a maga valójában nem ragadható meg, azonban az egyes emberek, társadalmi csoportok vallásos magatartása vizsgálható, leírható.⁵ A témakörben Pásztor Lajos összefoglaló munkáját (1940)⁶ követően Magyarországon is több publikáció látott napvilágot,⁷ ám e munkák elsősorban a városi polgárság devócióját vették górcső alá. A magyar nemesek és bárók személyes vallásossága mindaddig csak néhány esetben keltette fel a hazai kutatók érdeklődését,⁸ illetőleg mindössze a kérdéskör bizonyos elemeit érintették (pl. zarándoklatok, síremlékek).⁹ Az eddigi részeredmények mindazonáltal egyértelműen jelzik, hogy a középkori magyar főnemesek vallásosságát célzó szisztematikus vizsgálódások új összefüggésekre irányíthatják a figyelmet, s a várható eredmények jelentős mértékben kiegészíthetők, módosíthatják korábbi felületes ismereteinket. Tanulmányomban a 15–16. századi magyar főúri devóció kutatásának szempontrendszerét tekintem át, mely kiindulópontként szolgál a téma majdani komplex bemutatásához. Az egyes elemzési kategóriákat az általános jellemzők bemutatásán túl egy-egy konkrét példával is igyekszem megvilágítani.

Források

A téma elsődleges forrásbázisát természetszerűleg az írott kútfők alkotják, melyek közül a fennmaradt hazai okleveles anyag jelenti az origót. Tekintve, hogy

³ SCHREINER 1992. 62-63.

⁴ Néhány példa a teljesség igényét nélkülözve: VAUCHEZ 1993; DINZELBACHER–BAUER 1990; DINZELBACHER 1990; MOELLER 1991; SCHREINER 1992; SWANSON 1995; SWANSON 2006; HAMM 2011. A téma népszerűségét mutatja az „Umsonst ist der Tod” címmel, 2013 őszén megnyílt tárlat, mely a reformációt közvetlen megelőző évtizedek mindennapi vallásosságát mutatja be Közép-Németországra koncentrálva. A 2015 februárjáig látható vándorkiállításához (Mülhausen, Lipcse, Magdeburg) készült impozáns katalógus a vonatkozó kutatások legfrissebb eredményeibe nyújt bepillantást. KÜHNE–BÜNZ–MÜLLER 2013.

⁵ MOLITOR 1976; HAMM 1977.

⁶ PÁSZTOR 2000 (reprint).

⁷ PL. CEVINS 2003; ROMHÁNYI 2004; MAJOROSSY 2005; ERDÉLYI 2012.

⁸ PL. KURCZ 1988. 146-161; SZOVÁK 1998; CEVINS–KOSZTA 2000; DVOŘÁKOVÁ 2009. 299-325.; FEDELES 2011.

⁹ PL. CSUKOVITS 2003; FEDELES 2008; LŐVEI 2009.

a diplomák mindig egy-egy jogi tény rögzítése céljából keletkeztek, leginkább a különböző egyházi intézményeknek tett kegyes adományokról, a számukra biztosított kiváltságokról kiállított okiratok, valamint az írásba foglalt végakaratok foghatók vallatóra. A főúri vallásossággal kapcsolatban azonban nem olyan kedvezőek a forrásadottságok, mint a városi polgárság esetében, melyet leginkább a fennmaradt végrendeletek aránya szemléltet.¹⁰ Míg az 1526 előtti időszakból megközelítőleg 2000 polgári testamentum ismert, addig a nemesi végrendeletek arányaiban jóval elmaradnak ettől, mintegy 100-ra becsülhetők.¹¹ A korunkra maradt főúri végrendeletek száma pedig még ennél is csekélyebb, melyet Kubinyi András vizsgálata jól tükröz. Az általa a Jagelló-korra összegyűjtött 50 főúri és nemesi testamentumból mindössze 13 (26%) köthető az arisztokráciához.¹² A mennyiségi mutatók mellett az előnyös helyzet abban is megmutatkozik, hogy a polgárok végakaratait tartalmazó okiratok másolatait általában a városi kancellárián egy önálló kötetben (*protocollum testamentorum*) rögzítették, míg a főúri testamentumok tekintetében nem rendelkezünk hasonló korpusssal. A szerzetesi közösségek, elsősorban a pálosok és a ferencesek előjáróinak azon kiadványait is vizsgálnunk kell, melyekben a rend patrónusait támogatásukat viszonzandó, a közösség lelki javaiban részesítették, s felvették a rend konfraternitásába.¹³

Az említetteken túl a *Vatikáni Titkos Levéltár*, valamint az *Archivio della Penitenzieria Apostolica* dokumentumai is értékes adatokat tartalmaznak a vizsgált témakör vonatkozásában. Elsősorban a Szentszék illetékességi körébe tartozó különböző engedélyekért, kiváltságokért benyújtott folyamodványok (*supplicationes*) szisztematikus vizsgálata kecsegtethet eredményekkel, amint ezt Újlaki Miklós boszniai király 1475-ös római zárandoklatának elemzése is alátámasztotta.¹⁴ A búcsújárással kapcsolatban a velencei, a francia és a spanyol levéltárak anyagai is szolgáltathatnak információkat.¹⁵ A Velencei Köztársaság egyik státuskönyvének bejegyzéséből értesülhetünk például arról, hogy Marcali Imre, Stiborci Stibor és Perényi János szentföldi peregrinációra indultak (1429).¹⁶

Az okleveles anyag mellett a hazai és külföldi elbeszélő források, valamint a liturgikus könyvek is hasznos adatokat tartalmazhatnak. A narratív munkák közül említhető – többek között – Konrad Sperfogel lőcsei városbíró *diariuma*, melyben Szapolyai István özvegyének, Tescheni Hedvig hercegnőnek gyász-

¹⁰ A végrendeletekre l. SOLYMOSI 1974; KUBINYI 1999; SOLYMOSI 1999; MAJOROSSY–SZENDE 2010.

¹¹ MAJOROSSY–SZENDE 2010. 6.

¹² KUBINYI 1999. 331. Eddigi kutatásaim során 30 arisztokrata végrendeletét gyűjtöttem össze az 1411 és az 1531 közötti időszakból.

¹³ Pl. DL 9912, 16869, 37898, 39172, DF 288304.

¹⁴ FEDELES 2008.

¹⁵ E középkori magyar zárandokokra vonatkozó forrásokra l. CSUKOVITS 2003. 12–22.

¹⁶ WENZEL 1854. 474.

szertartásáról (is) tudósított,¹⁷ vagy Jacopo Poggio firenzei humanista Ozorai Pipórol készítet biográfiája, melyben a szerző a Zsigmond-kori főúr vallássosságáról is részletesen megemlékezett.¹⁸ Gyöngyösi Gergely pálos generális rendtörténeti munkája ugyancsak megkerülhetetlen, ugyanis – amint jól ismert – az egyes kolostorokról készített összeállításában a patrónusokat és adományait is felsorolta, mely információk sok esetben mára már elpusztult kútfőkből származnak.¹⁹ A szakrális rendeltetésű munkák közül ehelyütt kettőt emelek ki. Időrendben az első Kinizsi Pál özvegye, Magyar Benigna imádságos könyvei, melyet a Kinizsi alapította nagyvászonyi pálos kolostorban másoltak számára a szerzetesek 1494 előtt.²⁰ Batthyány Boldizsár misekönyve pedig a 15–16. század fordulóján keletkezett, amely a főúr által mondatott-hallgatott magánmisek szövegét tartalmazza.²¹

A téma összetettségéből adódóan az írott források mellett a képi ábrázolások, a tárgyi és az építészeti emlékek vizsgálata sem hagyható figyelmen kívül. A templomokban elhelyezett táblaképek és a falfreskók, a különböző liturgikus kegyeszek, a síremlékek, a vallásos meggyőződésén túl reprezentációs célokat is szolgálhattak.²² Tari Lőrinc compostelai (1411–1412) és esetleges szentföldi útjának emlékét őrzi a névadó birtokon általa bővített Szent Mihály-templom. A templomhajó déli kapuzatán az épületkutatás során *in situ* felszínre került timpanonkó címerfaragványokat tartalmaz. A báró saját és felesége címere mellett a zarándoklata során elnyert világi lovagrendek jelvényeit is megjelenítették, jelesül a kasztíliai Pikkely és a ciprusi Kard rendeket, de ezeken túl természetesen a Luxemburgi Zsigmond iránti lojalitását kifejező *Societas Draconis* emblémája is látható.²³ Ernusz János bán, kincstartó készítette a mosóci plébániatemplom gótikus szárnyas oltárának Szentháromságot ábrázoló táblaképét (1471). Az első ismert, világi személy megrendelésére festett alkotás központi képén, egy baldachinos trónuson látható az Atyaisten ülő alakja, amint kezében a megfeszített Krisztus keresztjét tartja. Krisztus dicsfény övezte feje fölött a Szentlelket szimbolizáló fehér galamb, míg a kép alján, a trón két oldalán a donátor címere került ábrázolásra. Az oltárkép a főúr vallásos lelkülete mellett a kegyúri gondoskodást is kifejezi, ugyanis a település Blatnica vár uradalmához tartozott, melyet a báró Turóc megye ispáni hivatalához kapcsolódóan irányított.²⁴

¹⁷ ETE I. n. 29.

¹⁸ POGGIO 1987. 20-21.

¹⁹ GYÖNGYÖSI 1988.

²⁰ FESTETICS 1494. 1513-ban ugyancsak az említett kolostorban állítottak össze Benigna számára egy hasonló imádságos könyvet. CZECH 1513.

²¹ RADÓ 1941.

²² KURCZ 1988. 253-254.

²³ CABELLO 1987. I. 289, 294-295.; CABELLO 1993. 45-46. és 84. kép. A zarándoklat, reprezentáció és információáramlás összefüggéseire részletesen I. FEDELES 2014a.

²⁴ RADOCZAY 1955. 99-100.; TÖRÖK 2008. 421-422.; WEHLI 2012. 143.

1. kép. *GH mester: Szentháromság*
(1471, Magyar Nemzeti Galéria, Török 2008. 422, 10.9.a nyomán)

A kutatást a bárói méltóságot viselt személyekre, valamint családtagjaikra, elsősorban leszármazottaikra, hátrahagyott özvegyeikre terjesztem ki. Ami az elemzés időintervallumát illeti, döntően a 15. századtól az 1526-ig ívelő periódusra koncentrálok, ám a téma jellegéből adódóan a korszakhatárok nem jelentenek szigorú cezúrákat. A szocializációs folyamat részeként értelmezhető vallásos attitűd kialakítása, elsajátítása ugyanis eleve feltételezi az egyes nemzedékek között kimutatható „devocionális kontinuitást”, a hagyományok ápolását. Mindezt az Újlaki familia öt generáción át, a 14. század derekától egészen a család 1524-es kihalásáig, vizsgálható vallásossága kellően szemlélteti.²⁵ Hasonlóképpen érzékelteti mindezt a Héderváriak nádori ága utolsó tagjának, Ferenc nándorfehérvári bánnak a példája. A 15. század végén született báró ugyanis túlélte Mohácsot, s 1531 decemberében tett végrendeletet.²⁶ Természetesen e kegyes alapítványokról is rendelkező testamentum nem maradhat ki a vizsgálatból

²⁵ FEDELES 2011.

²⁶ HÉDERVÁRY II, n. 32.

mindössze azért, mivel a politikatörténeti szempontból korszakhatárként elfogadott 1526-os csatavesztést követően foglalták írásba.

Ami a téma megközelítését, ebből következőleg pedig az elemzés szempontrendszerének kialakítását illeti, előljáróban két megállapítást tehetünk. Magától értetődően egy-egy kérdés kutathatóságát alapvetően a rendelkezésre álló források mennyisége és minősége együttesen határozza meg. Az előzőekben felvázolt forrásadottságok azt sugallhatják, hogy e szempontból meglehetősen kedvező a helyzet, hiszen nagyon széles a vizsgálható kútfők spektruma. A látszólag igen változatos, különböző típusú korabeli emlékműanyag azonban – eddigi tapasztalataim alapján – csak nagyon kevés alkalommal teszi lehetővé egy-egy személy, család vallásosságának minden szegmensét felölelő bemutatását. Az üdítő kivételek közé tartoznak a már többször említett Újlakiak,²⁷ a Marcaliak,²⁸ a Garaiak,²⁹ valamint a firenzei származású Ozorai Pipó és családja.³⁰ Mindazonáltal a felsorolt famíliák egyik tagja kapcsán sem nyílik mód olyan nagy ívű összefoglalás elkészítésére, mint Nicolas Rolin burgund kancellár (†1462) esetében láthatjuk.³¹ Ennek háttérben döntően a korabeli hazai forrásanyag pusztulása áll, melyet a Jagelló-kor vallásos életének monográfiája, Pásztor Lajos a következőképpen fogalmazott meg: „A normális, a semmi rendkívüli eseményt fel nem mutató mindennapi élet igazi folyását azonban alig lehet megismerni. Nehezen hozzáférhető s többnyire más vonatkozású idegen anyagból kell az idetartozó szálakat kifejtetni. Az elmúlt századok életének nem a teljes képe, csak a kép egyes vonásai rögzítődtek meg irodalmi és művészeti emlékekben, s ezeknek is csak csekély hányada maradt ránk”³²

A másik előzetes megjegyzés a téma megismerési lehetőségére, pontosabban annak korlátaira vonatkozik. Személyes jellegéből adódóan a vallásosság sok részlete eleve rejtve marad, annak ellenére, hogy a végrendeletek, valamint a kegyes adományokról kiállított oklevelek gyakran a testálók, donátorok motivációira is utalnak. Az említett diplomák arengája, narrációja „hosszabb vagy rövidebb elmélkedésben foglalkozott a földi élet mulandóságával és a túlvilági boldogulással. Ez a bölcsekedő rész az egyház tanításának és a hívő ember felfogásának megfelelően a földi életet a túlvilági boldogsággal szembesítette.”³³ Mégis óvatosan kell közelítenünk e textusokhoz, mivel az esetenként sztereotípiává merevedett, szabatosan megfogalmazott gondolatok elsősorban az okleveleket megfogalmazó klerikusok teológiai felkészültségét, az egyház hívőkkel

²⁷ FEDELES 2011.

²⁸ CSUKOVITS 2003. 190–191. A család devóciójának részletes feldolgozását a közeljövőben tervezem elvégezni.

²⁹ L. Árvai Tünde tanulmányát e kötetben.

³⁰ FEDELES–PRAJDA 2014.

³¹ KAMP 1993.

³² PÁSZTOR 2000. 4–5.

³³ SOLYMOSSI 1999. 205.

szemben támasztott elvárásait tükrözték. Az írásba foglalt ideológiával természetesen a korszak embere teljes mértékben azonosult, mindössze arra kívántam rámutatni, hogy ezt helyette az egyháziak fogalmazták meg. Ennek szemléletes példáját nyújtja Frangepán Miklós misealapítvány (1426), melynek bevezető részében a mise gyümölcsseiről szóló rövid összefoglalás található.³⁴ Kevésbé valószínű ugyanis, hogy a feltehetőleg Aquinói Szent Tamás teológiai kézikönyve alapján leírt fejtegetést a vegliai comes kifejezett kérésére készítette volna a zenggi káptalan jegyzője, noha az alapító nyilvánvalóan jelentős kegyelemszerző hatásokat tulajdonított a szentmisének.

Mindemellett azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a rendelkezésre álló kútfők a korábbiaktól eltérő interpretációja jelentős új eredményeket hozhat a középkori devóció vonatkozásában, amint ezt a közelmúlt kutatásai igazolták.³⁵

A vizsgálat szempontjai

A kutatás előkészítése során az egyik legfontosabb feladat azon főbb kritériumok meghatározása volt, melyek alapján a tervezett nagyobb lélegzetű elemzés megvalósítható. A szempontrendszer kialakításában döntően az Újlakiak vallásosságáról készített tanulmányomban alkalmazott metodológiára támaszkodtam, melyet tovább finomítva állítottam fel a vizsgálati kategóriákat. Amint a kútfőkkel kapcsolatban röviden utaltam rá, a meglehetősen heterogén, egyenetlen eloszlású forrásanyag nem teszi lehetővé valamennyi meghatározott ismérveyeidejű elemzését a kiválasztott családok esetében. Ennek ellenére mégis úgy vélem, hogy e módszertan alapul véve elkészíthető a késő középkori magyar főúri réteg vallásosságának többretű analízise. A következőkben tehát az egyes szempontokat tekintem át, egy-egy példával illusztrálva.

Lélekváltság adományok, misealapítványok

Korszakunkban általánosan elterjedt gyakorlatnak számított, hogy az elkövetett vétkekért anyagi javakat ajánlottak fel az egyház számára a hívek. Ezek az adományok, melyeket összefoglalóan lélekváltságnak (*pro remedio anime, pro salute anime, pro refrigerio anime*) nevezünk,³⁶ az érdemszerző cselekedetek közé sorolhatók, melyekkel a lélek purgatóriumbeli szenvedésének idejét kívánták csökkenteni. A hívek, köztük a mágnások ugyanis az egyház közvetítésével szerették volna biztosítani saját és családtagjaik számára az üdvösséghez vezető utat (*via*

³⁴ FEJÉR X/6. 847.

³⁵ MENACHE 1990; FAULSTICH 1996; MEDIA 2011; FEDELES 2014a.

³⁶ MURARIK 1937; JARITZ 2010.

salutis). Éppen ezért – a közismert *do ut des*-elv alapján – az előkelők jelentős tőkeinvestícióval egyházi intézményeket alapítottak vagy támogattak, cserébe pedig elvárták, hogy klerikusok miséket mutassanak be értük és családtagjaiért, mindezzel saját emlékezetüket, valamint lelki üdvösségüket biztosítandó. Minthogy a szentmisének különösen nagy érdemszerző hatást tulajdonítottak, a magyar főurak között is megfigyelhetjük a misealapítványok népszerűségének késő középkori növekedését.³⁷ Ezek közül kiemelkedik az egyháziakkal szemben támasztott elvárásokat részletesen szabályozó Szapolyai alapítvány (1510).³⁸

Néhai Szapolyai István nádor (†1499) özvegye, valamint fiai a család temetkezőhelyén, a szepeshelyi Szent Márton-templomban, a főúr létesítette Szent Kereszt-kápolnának juttatott gazdag birtokadományok fejében a következőket írták elő. A kápolnaigazgatónak hat káplánjával és négy iskolással naponta el kellett énekelnie a *Placebo requiemet* és a halotti vecsernyét Szapolyai Imre és István nádorok sírjainál. A klerikusok vasárnap a Szentháromság tiszteletére, hétfőn az elhunytakért, kedden Szent Imrének, szerdán a bűnökért, csütörtökön Krisztus teste, pénteken Krisztus szenvedésére, szombaton pedig Szűz Mária tiszteletére celebráltak misét. A rektornak és a káplánoknak és meghatározott szándékú napi miséken felül a hét minden napján gyászmisét kellett mondaniuk. A kápolnaigazgató kötelességei közé tartozott e helyiség felszereléséről (gyertyák, bor, könyvek, kelyhek, ornátusok) való gondoskodás, valamint az épület állagának megőrzése. Káplánjaival vasár- és más ünnepnapokon, továbbá a keresztyárok napokon (*diebus Rogationum*) nyilvános körmenetet tartottak (*processionibus publici interesse debent*). Ünnepnapokon a káplánok az első és második vecsernyén körmenetben vonultak a kápolnából a templom szentélyébe. Ezen kívül a káplánok naponta elénekelték a Mária-zsolozsmát és a *matutinumot* három olvasmánnyal, valamint a *Placebo* antifónát.

Szerzetesrendek

A családi hagyományokat is tükröző monostor- és kolostoralapítások, a különböző szerzetesrendek támogatása ugyancsak a főúri vallásosság központi részét alkotta. Az úgynevezett „sajátmonostorok” a legfontosabb családi kultusközpontok közé tartoztak, hiszen a szerzetesi közösségek a família élő és elhunyt tagjaiért imádkoztak szüntelenül.³⁹ Ugyanakkor a saját alapítású szerzetesház sok esetben a család temetkezőhelyéül is szolgált, ami vallásos és reprezentatív szempontból egyaránt kiemelkedő jelentőségűnek tekinthető. E kategória vizsgálata kapcsán felmerülő kérdések közé tartoznak egyebek mellett a következők:

³⁷ A misealapítványokra összefoglalóan I. FEDELES 2014b.

³⁸ SZAPOLYAI n. 347.

³⁹ FÜGEDI 1991.

mely szerzetesrendeket preferálták a bárói családok? A familiák tradíciói mellett a korszak trendje (például az uralkodói alapítások mintaszerepe, a különböző társadalmi rétegeknél megfigyelhető tendenciák hatása) mennyire befolyásolta az egyes szerzetesi közösségekhez fűződő kapcsolatokat? Vajon a kései középkorban már kevésbé populáris rendek, mint például a bencések, premontreiek támogatói között kimutathatók-e mágnások?

E helyütt a firenzei eredetű Scolari család példáját emelem ki,⁴⁰ amely azért is érdekes, mivel egyrészt idegen, másrészt polgári származású familiáról van szó. E két tényező alapján pedig vélelmezhető, hogy mind az itáliai hagyományok, mind pedig a polgári gyökerek meghatározóak lehettek a család szerzetesi közösségekhez fűződő viszonyában. A Magyarországon Ozorai Pipóként ismert pénzügyi szakember, tehetséges katona és ügyes diplomata a 15. század első évtizedeiben a magyar bárói elit meghatározó tagja volt. Névadó, Tolna megyei birtokán, Ozorán több egyházi intézményt létesített és támogatott, köztük a Szűz Mária tiszteletére szentelt obszerváns ferences kolostort (1418). A rend szigorúbb ágával már a magyar király szolgálatában kerülhetett szorosabb kapcsolatba, ugyanis temesi ispáni hivatala révén működési területét elsősorban az ország déli területei képezték, ahol az első obszerváns szerzetesházak keletkeztek. Ugyanakkor a ferencesek szigorúbb ága a korabeli magyar főurak között is egyre nagyobb népszerűségnek örvendett, melyet a 14. század végétől megfigyelhető kolostoralapításai jeleznek. Ozorai alapítása tehát jól illeszkedik a korabeli trendekhez. A család és a ferencesek szoros kapcsolatát mutatja továbbá, hogy Pipó öccse, a kereskedőként Magyarországon is érdekelttséggel bíró Matteo a Firenze közelében lévő obszerváns templomban kívánt temetkezni. A familia ferencesekre irányuló megkülönböztetett figyelmében valószínűleg Sienai Szent Bernardin predikációnak is szerepe lehetett, hiszen a kiváló szónok predikációs Észak- és Közép-Itáliában nagy hatást gyakoroltak a vallási életre.

Egyértelműen szülővárossal, valamint a családi tradíciókkal magyarázhatjuk azonban a Sclarik és a Kárpát-medencében csak a 17. század végén megtelepedett⁴¹ kamalduliak kapcsolatát. A bencés regulát követő szerzet egyik fontos itáliai monostora a firenzei *Santa Maria degli Angeli* templom mellett épült. Mind Matteo, mind pedig unokaöccse, a váradi püspöki széket Pipó közreműködésével elnyerő Andrea egy-egy kamalduli szerzetesházat tervezett emelni Toszkánában.

Templomok, kápolnák

Magától értetődően a szekuláris egyházi intézmények is fontos szerepet játszottak egy-egy bárói familia mindennapjaiban. A támogatásban részesülő egyházi

⁴⁰ A familia vallásosságának átfogó elemzésére l. FEDELES–PRAJDA 2014.

⁴¹ PUSKELY 1998. I. 589.

intézmények között székesegyházakat, plébániatemplomokat, kápolnákat egyaránt találunk. Amint fentebb példákkal illusztrálva említettem, sok esetben együtt nyert kifejezést a vallásosság, a kegyúri köteleességtudat, valamint a hatalmi reprezentáció igénye. A főurak az uradalmaikban élők lelki gondozásának folyamatosságát biztosítandó, templomokat, kápolnákat alapítottak, a meglévőket újjáépítették, bővítették, kiváltságokat biztosítottak számukra, gondoskodtak felszerelésükről és a klerikusok ellátásáról, amint ezt a Maróti család példája is szemlélteti.

Maróti János Zsigmond regnálása alatt négy ízben töltötte be a macsói báni méltóságot, az uralkodó megbízható híveként szolgálataiért számos birtokkal gyarapíthatta a családi vagyont. Atyán és Gyulán ferences kolostorokat létesített,⁴² Valkó megyei birtokközpontjában, Maróton pedig a Szűz Mária tiszteletére emelt plébániatemplom számára szentszéki kiváltságokat biztosított.⁴³ A pápa Maróti elé terjesztett kérését teljesítve, a pécsi egyházmegyében fekvő intézményt prépostság rangjára emelte, s a környék, különösen a Száva és Boszna folyók közti területen működő templomok, kápolnák igazgatóit a prépost joghatósága alá rendelte (1414). Erre a főúr indoklása szerint azért volt szükség, mivel az ott élők többsége eretnek (*maior tamen pars habitatorum eorundem patarenorum*), akik nem engedelmeskednek a püspöknek, így tizedet sem fizetnek. A familia kegyurasága alatt álló templom (*cuius ipse Johannes es sui fratres veri patroni existunt*) prépostja a pogányok falvait látogatva, az ott működő klerikusok tevékenységét folyamatosan figyelemmel kísérheti – érvelt Maróti –, elősegítve ezzel a keresztény hitélet gyakorlását. A pápai bulla értelmében a területről a pécsi püspöknek járó dézsmára harmad része, mely évente 40 forintot tett ki, a prépostot illette.⁴⁴ Három hónappal később pedig a prépostság *exemptiót* kapott, így közvetlenül a Szentszék joghatósága alá került.⁴⁵ Tíz esztendő múlva az említett kiváltságokat V. Márton pápával is megerősítette.⁴⁶ Noha felmerült annak lehetősége is, hogy a báró a dézsmát saját maga számára kívánta volna kisajátítani,⁴⁷ nézetem szerint ez esetben biztosan nem erről van szó. Ennek ékes bizonyítéka, hogy a szóban forgó prépostság a család kihalását (1476) követően továbbra is működött, s majd csak a század végén (1496), ugyancsak pápai engedéllyel

⁴² KARÁCSONYI 1922–1924. II. 9–10, 70–71.; ROMHÁNYI 2008.

⁴³ KARÁCSONYI 1889. 25.

⁴⁴ KOLLER III. 319–322.; Regesztája: LUKCSICS I. n. 244, ZsO IV, n. 1937.

⁴⁵ KOLLER III. 322–324.

⁴⁶ LUKCSICS I. n. 727.

⁴⁷ ROKAY 1975. A gondolatmenet nem problémamentes, ugyanis egy olyan forrásra támaszkodva érvelt a szerző, mely nem is említette (!) a maróti prépostságot. Janus Pannonius 1466-os kiadványáról van jelesül szó, melyben a pécsi püspök dézsmaszedőit utasította a beszéd módjáról. Az oklevélből mindössze azt tudjuk meg, hogy Maróti a király és az esztergomi érsek utasítására mondott le a pécsi püspököt régtől fogva megillető tized beszédéről. Elegendő cáfolatként arra utalni, hogy pápai engedély folytán vált az említett plébánia exempt prépostsággá, és kapta meg a tizedszedési jogot, melyet bullák garantáltak.

egyesítette Ernuszt Zsigmond a püspökség javaival.⁴⁸ Mindazonáltal a familia vallásos mentalitását kellően alátámasztják a fentebb érintett kolostoralapítások, valamint a magánáhitat kapcsán alább tárgyalásra kerülő várkapolnák.

Karitatív tevékenység

A középkori vallásosság fontos megnyilvánulási formái közé sorolható a karitatív tevékenységek gyakorlása is, melyek intézményesült formában különösen az ispotályok alapításában öltött testet. A templomokhoz, kápolnákhöz csatolt ápodlák a betegek gondozása mellett szállást nyújtottak az utazóknak, s befogadták az aggokat, nincsteleneket is.⁴⁹ A 14–15. században a világi társadalom egyes rétegei, így a bárók körében is megfigyelhető, hogy közülük többen szegényházakat hoztak létre, így például Ozorai Pipó Lippán,⁵⁰ Szapolyai Imre Késmárkon.⁵¹ Az Újlakiak e tekintetben kiemelkednek társaik közül, ugyanis a familia összesen három ispotályt létesített (Galgócon egyet, Újlakon kettőt).⁵²

A lengyel eredetű erdélyi vajda, Stiborici Stibor (†1414), később pedig azonos nevű fia egyaránt fontosnak tartották az elesettek, rászorulóknak támogatását, ezért mindketten egy-egy szegényházat fundáltak. Idősebb Stibor Szent Erzsébet tiszteletére építtetett ispotályt Szokolcán, ahol 12 szegénynek (*duodecim in numero personis pauperibus videlicet hominibus*) biztosított lakhatást és ellátást. A szám jelentése magától értetődő, hiszen az apostolokra, ezáltal pedig az Evangélium egyik központi gondolatára, a felebaráti szeretetre utal. A védőszent kiválasztása ugyancsak szimbolikus, hiszen Árpád-házi Szent Erzsébet a szegények, elesettek patrónusa. Az ispotály anyagi biztonságát ifjabb Stibor is igyekezett biztosítani, ezért további birtokadománnyal látta el az intézményt, valamint meghagyta a város előljáróinak, hogy a kórház élére alkalmas személyeket (*vitricos, gubernatores, consules hospitalis*) válasszanak. Az előírás értelmében egy jámbor (*devotus*) papot (*presbyter*) kellett szolgálatba fogadniuk, aki a szegényház lakóinak az istentiszteleteket celebrálta (*divina officia peragat*).⁵³ Ifjabb Stibor 1431-ben végrendeletében rendelte el egy ápodla alapítását Beckón, saját, valamint rokonai lelki üdvéért (*salutare remedium animarum*). A Szentlélek tiszteletére szentelt létesítmény felépítésére 300 dukátot biztosított, továbbá egy örökös kápláni állást létesített, hogy biztosítsa a nyomorult, beteg szegény emberek (*defectuose miserabiles et infirme pauperum persone*) lelki gondozását.

⁴⁸ KOLLER IV. 500–505.

⁴⁹ A középkori magyar ispotályokra és szegénygondozásra l. SOMOGYI 1941; MAJOROSSY–SZENDE 2008.

⁵⁰ FEDELES–PRAJDA 2014.

⁵¹ SZAPOLYAI n. 96, 101.

⁵² FEDELES 2011. 394–395.

⁵³ DL 12413. Említi: DVOŘÁKOVÁ 2009. 322.

Az ispotályt a mindenkori beckói plébános felügyelete alá rendelte.⁵⁴

A karitás megnyilvánulásának gyakoribb módja lehetett az egyszerű alamizsnadás, a rászorulókat közvetlen támogatása. Hédervári Katalin testamentumában (1519) találunk erre példát, melyben úgy rendelkezett, hogy rubintvörös ruháját, adják nemes lányoknak és szegényeknek (*alicui nobili puelle et pauperi dent*), s ezért imádkozzanak érte.⁵⁵ Ez esetben bizonyosan a ruha eladásából származó összeg szétosztásáról volt szó.

Zarándoklat, búcsú

A szentek tisztelete, majd pedig a szentkultusból kifejlődő *peregrinatio* a korai időszaktól kezdve fontos eleme a keresztény hitéletnek. Magától értetődő tehát, hogy a tehető családok tagjai körében a közeli és távoli kegyhelyek felkeresése korszakunkban is a devóció általánosan megszokott formái közé tartozott.⁵⁶ A hitbéli megerősödés, áhítatgyakorlat, búcsúnyerés, valamint a családi tradíció mellett a zarándoklat kiváló lehetőséget biztosított az információszerzésre, lovagi tettek végrehajtására, valamint a reprezentációra is, melyet a mágnások igyekeztek kihasználni. Különösen a keresztény kultuszközpontokba, Rómába, a Szentföldre és Santiago de Compostelába irányuló főúri búcsújárások alkalmával figyelhető meg a vallásos és a világi attitűd együttes jelenléte, kon-

2. kép. Szent Erzsébet betegeket gondoz
(A kassai dóm főoltárának részlete, 1474/1477,
MAJOROSSY–SZENDE 2008. 282. nyomán)

⁵⁴ DL 88061. Fordítása: DVOŘÁKOVÁ 2009. 322.

⁵⁵ HÉDERVÁRY I. n. 390.

⁵⁶ A középkori magyar zarándokokra I. CSUKOVITS 2003.

taminálódása.⁵⁷ Mindez szépen kirajzolódik Újlaki Miklós római zarándoklata alkalmával.

A boszniai királyi címet viselő főúr azonos nevet viselő dédapja, Kont Miklós 1350-ben kereste fel az Örök Várost Nagy Lajos király kíséretének tagjaként. Dédunokája 100 évvel később tervezte először az apostolfejedelmek küszöbének felkeresését, melyről *supplicatio*ja tanúskodik. A családi hagyományra visszavezethető jámbor utazás azonban végül csak 25 évvel később, az 1475-ös jubileumi szentév alkalmával valósulhatott meg. Újlaki 110 fős kíséretével először a loretoi kegytemplomot látogatta meg, a húsvétot azonban már az *Urbs*ban ünnepelte. A buzgó áhítatgyakorlatok elvégzésén túl benyújtott kérvényei, is vallásos mentalitásáról tanúskodnak, hiszen – egybekel mellett – maga és családtagjai részére szabad gyóntatóválasztásért, kegyurasága alatt álló templomok, kápolnák számára búcsúengedélyért folyamodott. IV. Sixtus pápa audiencián is fogadta, mely jelenetet egy freskón is megörökítették az *Ospedale di Santo Spirito* nagytermének falán, ami mindmáig látható. A személyes devóció megélése mellett bizonyosan diplomáciai-politikai megbeszélésekre is sor került mind Rómában, mind pedig a hazauti során Ferrarában és Velencében. Az Esték városában megcsodálta az újonnan elkészült reneszánsz palotákat, kerteket, sőt arra is vannak adataink, hogy építőmestereket és kertészeket fogadott szolgálatába.⁵⁸

Olyan esetek is ismertek, amikor egy zarándoklatról mindössze közvetett forrásokkal rendelkezünk, amint Drágfi János országbíró oltáralapítási szándéka (1524) példázza. Az általa létesíteni kívánt csehi kápolnával kapcsolatban meghagyta, hogy „a nagyoltár legyen *Rokonady* boldogasszony és Szent Farkas nevéen”.⁵⁹ A kissé romlott névalak mögött könnyen felismerhető a franciaországi *Rocamadour* városka neve,⁶⁰ mely csodatévő Mária szobra révén Nyugat-Európa kedvelt kegyhelyei közé tartozott. A Santiago de Compostelába vezető egyik fő zarándokút, a *Via Podensis* mellékvonalán⁶¹ elhelyezkedő búcsújáróhely említése vélhetőleg egy compostelai zarándoklathoz kapcsolódik.

A búcsújárással kapcsolatban a hazai kegyhelyeket is vizsgálunk kell, hiszen a korábbi kutatások rámutattak arra, hogy a kegyurak lehetőségeikhez mérten igyekeztek egy-egy birtokközpontjuk templomát pápai, főpapi búcsúengedélyek segítségével lokális-regionális kegyhellyé tenni. Ezen eseteknél ismételtelen a szakrális és profán szféra egymást erősítő hatásának lehetünk tanúi, hiszen a kiválasztott egyházakat meglátogató hívek az üdvösségszerző ájtatos cselekmények mellett vásárolhattak a település sokadalmán, elkölthették pénzüket a helyi borkimérőben-fogadóban, ezáltal gazdasági hasznot hoztak a település lakóinak,

⁵⁷ A vallásos és profán elemek együttes megjelenésére, az információáramlás és zarándoklat összefüggéseire l. FEDELES 2014a.

⁵⁸ FEDELES 2008.

⁵⁹ MÉSZÖLY 1917. 121-124.; LEVELEK 94-96.

⁶⁰ PÁSZTOR 2000. 132.

⁶¹ CZELLÁR 2000. 92-95.

közvetve pedig földesurának. E törekvések mind Ozorai Pipó, mind pedig Újlaki Miklós esetében kimutathatók. Mindketten névadó birtokaikat, előbbi a tolnai Ozorát, utóbbi a szerémségi Újlakot kívánta kegyhellyé fejleszteni.⁶² Újlaki törekvéseit annak ellenére siker koronázta, hogy a településen nyugvó Kapisztránói János általa szorgalmazott szentté avatási eljárása (egészen 1690-ig) eredménytelen maradt. Mindazonáltal a nándorfehérvári diadal itáliai hőségnek sírja a 15. század végétől az egyik legkedveltebb hazai búcsújáróhelyek egyike lett.⁶³

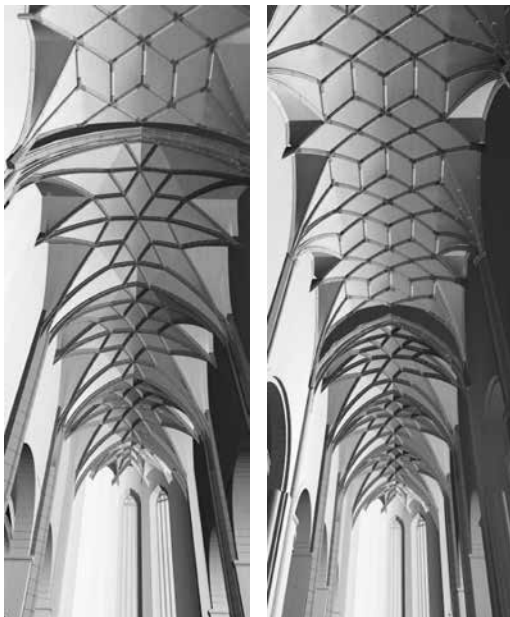
Egyház és politika

E vizsgálati szempont látszólag távol áll a korabeli vallásosság elemzésétől, azonban nézetem szerint mégsem hagyható (teljesen) figyelmen kívül. Ennek roppant egyszerű a magyarázata, ugyanis egyrészt – amint jól ismert – a középkorban a prelátusok vezető szerepet játszottak a királyi udvarban diplomáciai, katonai- és politikai téren egyaránt. Másrészről pedig az egyházi kézen lévő stratégiai fontosságú várak és városok, valamint a tizedbevételekből származó jövedelmek miatt az egyházi intézmények a bárók érdeklődését is felkeltették. A főúri családok tagjai, familiárisai kisebb-nagyobb egyházi méltóságokba kerülvén a rokonság hatalmi ambícióinak hatékony támogatóivá válhattak. Az egyházi intézmények feletti ellenőrzés biztosításának szintén alapvető módja a kegyúri jog megszerzése volt. A patronátus birtokában ugyanis lehetőség kínálkozott az adott intézmény megfelelő személlyel történő betöltésére, ezáltal pedig a szóban forgó egyház birtokaira támaszkodva a kegyúr területi hatalmának növelésére. Mindebből következik, hogy egy-egy mágnás politikai – hatalmi– anyagi érdekek motiválta ambícióin túlmenően, devócionális nézőpont is érvényre juttatható e téren, melyek szintén fontos adalékul szolgálhatnak a vallásosság mentalitás vizsgálata során. Mindennek személetes példáját nyújtja az Ernuszt család.

A feltehetőleg bécsi zsidó gyökerű, kikeresztelkedett családfő, János Mátyás királyi szolgálatába állva futott be szép karriert, s élete alkonyán a bárói rétegbe emelkedett. Idősebb fiát, Zsigmondot egyházi pályára szánva, Itáliában taníttatta, és fiatal kora dacára, kieszközölte számára a pécsi püspöki méltóságot (1473). János a pécsi egyházra vonatkozó kegyúri jogot is elnyerte az uralkodótól, így tulajdonképpen teljes ellenőrzést szerzett az ország egyik leggazdagabb egyházmegyéje fölött. Kérdés, hogy jelentős befolyását csupán az – elvitathatatlan – evilági haszonszerzésre használta-e fel? Minderre végrendelete adja meg a választ. Testamentumában a budai Nagyboldogasszony templom melletti temetőben kápolnát alapított, melyet gondosan felszerelt, és örökös misealapítványt létesített. Az említettek mellett pedig kifejezetten kérte (*rogo*) fiát, hogy mielőbb szenteltesse fel ma-

⁶² SÜMEGI 2007; SÜMEGI 2009; FEDELES–PRAJDA 2014.; FEDELES 2011.

⁶³ FÜGEDI 1981; ANDRIĆ 2009; FEDELES 2011.

3. kép. A pécsi székesegyház késő gótikus hajójának és szentélyének rekonstrukciója
(Készítette: Szőke Balázs, Buzás 2009. 180, 183. képek nyomán)

gát (*quantocius promoveatur ad [sacr]os clericorum ordines et faciat se consecrari in episcopum*), valamint – egy gondos patrónushoz illően – meghagyta neki, hogy az elődei hanyagsága folytán romos (*destructa*) bazilikát építsese újjá.⁶⁴ Nem tudjuk, hogy végül Zsigmond felvette-e az egyházi rendeket, azonban egyházmegyéje nem szenvedett e téren sem hiányt, ugyanis Antal megarai címzetes püspök személyében helyettest vett maga mellé, aki a főpapi teendőket (pl. szentelések, bérmlás) ellátta. Főpásztori gondoskodását mutatja, hogy egyházmegyéje számára nyomtatott misekönyvet készített Bázalben (1487), melyet néhány esztendő múlva Velencében is kiadtak (1499). Apja másik kérésé-

nek is eleget tett, ugyanis nevéhez köthetjük a pécsi székesegyház késő gótikus átépítését, a püspökvár erősítésének modernizálását egyaránt.

Ifjabb János apja példája nyomán ugyancsak gondos kegyúrnak bizonyult. Amint fentebb láthattuk, apja a mosóci plébániatemplom számára készített oltárképet, ő pedig a család birtokközpontjában, a muraközi Csáktornyán álló templomot modernizáltatta, valamint ő rendelte meg a Nedelice-i templom számára az erdélyi stílus elemekkel bíró, késő gótikus szentségházat.⁶⁵

Magánhívat

Egy-egy társadalmi csoport vallásos mentalitásának vizsgálata során a legnagyobb problémát a devóció személyes jellegének kitapintása jelenti, amint erre

⁶⁴ ZALA II. N. 320.

⁶⁵ KUBINYI 2001; FEDELES 2009; PAPP 2010; WEHLI 2012.

a fentiekben utaltam. A vallásosság szó kapcsán önkéntelenül is általában olyan asszociációk keletkeznek, melyek a hit megélésének hétköznapi aspektusaira, így például a szentségek vételére, az imádkozásra, a bűntre, összefoglalóan a magánhítatra vonatkoznak. Forrásaink tüzetesebb szemrevételeével a hitélet e szegmensei is – noha töredékesen, de – felvillanthatók.

A hívők mindennapjainak elválaszthatatlan részét képezte a szentmísehallgatás és a szentáldozáshoz járulás. Mivel a bárók hivatali teendőik, diplomáciai küldetéseik miatt gyakran voltak úton, valamint a hadjáratok során sem nyílt lehetőségük templomokba, kápolnába betérve misén részt venni, így hordozható oltár (*altare portatile*) készíttetésére kértek szentszéki felhatalmazást. A 15. század során az egyháziak és a köznemesség körében is általánossá váló gyakorlat mindenképpen a korszak vallásos mentalitását tükrözi.⁶⁶ A formulává merevedett pápai engedélyek szerint a felhatalmazást nyerők számára a mobil oltárnál saját papjuk vagy más alkalmas presbiter (*per proprium vel alium sacerdotem idoneum*), az arra illő és megfelelő helyen (*in locis ad hoc congruentibus et honestis*) szentmisét (*missa*) celebráljon vagy más liturgikus cselekményt (*alia divina officia*) végezzen.⁶⁷ 1459. április 3-án több kormánytag, így Guti Ország Mihály nádor, Györgyi Bodó Gáspár asztalnok-, Györgyi Bodó Gergely tárnokmester, Laki Tuz János kincstartó, továbbá Dombai Pál somogyi ispán, Alsólendvai Szécsi Miklós, Bajmóci Albert királyi kamarások és Geszti Mihály kamarásmester egyazon pápai bullán kaptak hordozható oltár tartására felhatalmazást. Kérelmüket a közeli időben elvégzendő fontos feladataikkal (*cum qualitas negotiorum pro tempore ingruentium id exegerit*) indokolták.⁶⁸ A Mátyás trónra lépését követő, belpolitikai és külpolitikai szempontból egyaránt bizonytalan és veszélyes időszakban⁶⁹ is fontosnak tartották tehát ezek az előkelők, hogy szentmisét hallgassanak, következésképpen közösen benyújtott *supplicatio*jukat elhamarkodottság lenne a korabeli „divat” számlájára írni.

A misék, liturgikus cselekmények, magánimák kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül a várkápolnákat sem. Amellett, hogy e szakrális terek elsősorban a várbirtokos és szűk környezete számára a liturgikus cselekmények, személyes áhítat-gyakorlatok helyszínéül szolgáltak, reprezentációs szerepet is betöltöttek a középkor alkonyán. E kápolnák spirituális jelentőségére Horváth Richárd mutatott rá a Maróti familia kapcsán.⁷⁰ A fentebb említett János fia, László két

⁶⁶ A magyarok számára kiadott II. Pál pápa korából származó engedélyekre l. CZAICH 1899. 256-272.

⁶⁷ PL. THEINER II. n. 494, 497.

⁶⁸ THEINER II. n. 497.

⁶⁹ Elég helyütt csak arra utalni, hogy 1459. február 7-én a magyar pártütők egy csoportja III. Frigyeszt választotta királlyá, majd pedig április 7-én a királyi sereg vereséget szenvedett Körmendnél a lázadóktól. VESZPRÉMY 2008; PÁLOSFALVI 2013.

⁷⁰ HORVÁTH 2009. 84-89.

várkápolnát is alapított. Az egyiket Békés megyei rezidenciáján, Gyulán, ahova vélhetőleg idős korában visszavonult (†1448), s melyet 1445-ben szentelt fel az Apostolfeljedelmek tiszteletére és részesített búcsúkiváltságokban Miklós egri segédpüspök.⁷¹ A család Dráván túli centrumában, Valpó várában pedig valószínűleg ezt megelőzően létesített Szent László tiszteletére egy liturgikus helyiséget. Ez utóbbi kapcsán a báró özvegye és két fia a helyi ordináriushoz fordult, s engedélyt kértek, hogy a kápolna rektora a szentséget kiszolgáltathassa a vár lakóinak (*inhabitatores dicti castris*), valamint a kápolnában őrizhesse az oltáriszentséget (*sacramentum ewkaristie*) és a betegek olaját (*oleum infirmorum*). András pécsi püspök ehhez hozzájárult a keresztség szentségének kivételével, azzal a kikötéssel, hogy a Marótiaknak a valpói plébános számára kárpótlást kellett fizetniük az elnyert privilégium okozta esetleges anyagi veszteségekért. A kérés indoklásában a leglényegesebb momentum, miszerint mindezt azért tartották szükségesnek, mivel a bizonytalan idők és a plébániától való távolság miatt sok esetben nem jutnak a várbéliek a szakramentumokhoz. Az említett szerző teljes joggal vetette fel, hogy a várkápolnának biztosított plébániai jogok egyértelműen a lelki szükségletekkel, illetően pedig a mély vallásos meggyőződéssel, nem pedig a reprezentációs igénnyel, hovatovább a korabeli divattal hozhatók összefüggésbe.⁷² Mindezt még azzal egészítem ki, hogy a család utolsó férfi tagjának, Mátyásnak az özvegye 1480-ban a valpói várkápolna privilégiumlevelét átíratta és megerősítette Zsigmond pécsi püspökkel.⁷³

A magánimádságokra vonatkozóan elsősorban a Magyar Benigna számára készített két imakönyv említhető. Az 1494 előtt keletkezett impozáns kiállítású, gazdagon díszített Festetics-, valamint a két évtizeddel későbbi Czeh-kódex egyaránt tartalmazták néhai (első) férje, a híres hadvezér Kinizsi Pál betegsége idejére utaló, felgyógyulásáért könyörgő imát.⁷⁴ Ugyancsak a gyakori imádkozásra utalnak az elsősorban a nemesasszonyok végrendeletében felbukkanó olvasók (*legibulum*). Ez nyilván a Rózsafüzér-imádságok 15. század második felében történő elterjedésével áll összefüggésben. Gersei Pető Miklós özvegye (1503) összesen három, míg Hédervári Katalin (1519) két olvasóról emlékezett meg, s az ezekhez kapcsolódó intézkedésük a középkori népi vallásosság egy további részletére is felhívja. Tudniillik a templomoknak juttatott láncokkal kapcsolatban mindketten úgy rendelkeznek, hogy azokat Szűz Mária, illetve Krisztus szobrának nyakába (*ad collum*) akasszák, tehát a barokk korban nagy népszerűségnek örvendő, öltöztetős Mária szobrok korai megjelenésének lehetünk tanúi.⁷⁵

⁷¹ BÉKÉS n. 24.; FELD 2000. 261, 274.

⁷² DL 14703; HORVÁTH 2009. 87.

⁷³ DL 14703.

⁷⁴ FESTETICS-KÓDEX; CZEH-KÓDEX.

⁷⁵ KELÉNYI 2011.

Gyászszertartás

Végezetül az elmúláshoz kapcsolódó mozzanatokban (előkészületek, temetési ceremónia, emlékezet) kitapintható vallásosságot értem röviden. A gyászszertartások, melyek talán a leglátványosabb elemei voltak a középkori vallásosság-nak és önmegjelenítésnek, kiváltképp alkalmasak voltak arra, hogy az érzelme-
ket végletekig, sok esetben eltúlozva, látványosságként jelenítsék meg. „A gyász kulturális értéke az, hogy a fájdalomnak formát és harmóniát ad. [...] Minél nemesebb az elhunyt és az életben maradt, a gyász annál heroikusabb méreteket ölt.”⁷⁶ A betegségben szenvedők, a bizonytalan kimenetelű esemény (távoli utazás, hadi vállalkozás) előtt állók, de elsősorban a haláluk közeledtét érzők gondosan előkészítették az e világból történő eltávozásukat. A végrendeletekben ugyanis általában megnevezték választott temetkezőhelyüket, esetenként utaltak a szertartás egyes elemeire, kellékeire, valamint – ahogy fentebb bemutattam – posztmortális szolgálatokat rendeltek különböző egyházi intézményeknél üd-
vösségük előmozdítása érdekében.

A bárói famíliák igyekeztek olyan családi temetkezőhelyeket kialakítani, amely a generációk összetartozását, másrészt pedig társadalmi presztízsét jelenítette meg. Ez utóbbiból következőleg sokan közülük, különösen az újonnan fel-emelkedettek arra törekedtek, hogy rangjukhoz illő, reprezentatív egyházi intéz-
ményeket válasszanak e célra.⁷⁷ E tekintetben kétségkívül a fehérvári koronázó bazilika, az ország egyik legfontosabb szakrális központja áll az első helyen, ahol Szent István és Imre mellett középkori királyaink többsége nyugodott. A bárók közül többen, így például idősebb Stiborici Stibor, Marcali Miklós, Ozorai Pipó, Rozgonyi István, Buzlai László abban a kiváltságban részesültek, hogy itt létesít-
hettek maguk és családjuk számára méltó temetkezőhelyet.⁷⁸ Természetesen vol-
tak olyanok is, akik szerényebb nyughellyel is beérték, mint Ákosházi Sárkány Ambrus, aki az érdi Szent György plébánia-templomot jelölte ki.⁷⁹

A temetés egyes kellékeiről, kivételes esetekben pedig magáról ceremóniáról is részletesen tudósítanak forrásaink. Ernuszt János utasítása szerint holttestét vi-
lági papoknak és szerzeteseknek kellett a választott temetőkápolnához kísérniük, továbbá egy fekete selyemmel vagy vászonnal letakart lovat volt szükséges áldoz-
niuk (*offeruntur equi serico nigro cooperti vel panno*), amint ezt egy báróért szokás az országban (*uti debet fieri et consuetum est pro uno barone regni*).⁸⁰ Ez esetben a temetésben a holttest előtt vezetett lóról van természetesen szó, amely – ahogy az

⁷⁶ HUIZINGA 1996. 40.

⁷⁷ FÜGEDI 1970. 77-78.

⁷⁸ ENGEL 1987.

⁷⁹ FÜSSY 1901. A középkori magyar temetkezésekre I. SOLYMOSI 1987; KUBINYI 2005.

⁸⁰ ZALA II. n. 320.

oklevél is fogalmazott – általánosan elterjedt szokás volt a középkorban.⁸¹ Ugyancsak meghagyta, hogy címerével ellátott márvány sírkövét készítsék el (*lapis marmoreus, qui in cimiterio iacet debet dicta pecunia sculpi cum armis meis*).⁸²

Tescheni Hedvig hercegnő, Szapolyai István özvegye temetését fiai rangjához illően körültekintően előkészítették. 1521. április 29-én kelt levelükben hívták Kassa polgárainak képviselőit, a május 12-ére, vasárnapra kítűzött szepesi gyászszertartásra és temetésre (*celebrationem sepulture et exequiarum*).⁸³ A lőcsei városi krónikából további részleteket is megtudunk. Eszerint az úrnő április 16-án adta vissza lelkét teremtőjének Lőcsén. Május elsején a holttestet nyolc nagy fekete ló vitte, melyet Szapolyai György egy fehér lovon ülve 30 lovassal és 15 szekérral követett, először a városba, majd onnét Szepeshelyre, férje nyughelyére szállították. Utánuk a halottas menet haladt: a lőcsei magisztrátus, a polgárság és a papok. A halottaskocsin négyen ültek, s folyamatosan zsoltárokat olvastak. A kocsi mellett mindkét oldalon öt gyalogos ment, kezükben égő fáklyákkal. Az elhunytat összesen 60 lovas, közöttük a megboldogult aulikusai kísérték, végül a sort 30 huszár, 15 szekéren ülve sirató asszonyok és leányok sokasága zárta. A gyászmisét a nyitrai püspök, valamint 400 pap és szerzetes koncelebrálta.⁸⁴

A ceremóniát a sírba helyezés zárta le, melyet a szociális állást tükröző különböző típusba sorolható síremlékek (sírfedlap, tumba, epitáfium) jeleztek. A 14. század vége óta közkeletűvé váló vörös márvány sírlapokon az előkelő férfiak egész alakos, páncélba öltözött alakját jelenítették meg általában, címerével és továbbbi, presztízsnövelő rendjelekkel. A reprezentáción túl az emlékezet fenntartását is szolgálták természetesen e síremlékek. Korszakunkra a funerális emlékek vonatkozásában az eredendően liturgikus jelentésű *memoria* mindinkább az elhunyt dicsőségét hivatott kifejezni, s ezáltal egyfajta hangsúlyeltolódás figyelhető meg a szakrális emlékezet kárára. Ezt mind a feliratok, mind pedig a síremlékeken, liturgikus épületeken megjelenített képi ábrázolások alátámasztják.⁸⁵ Ennek

⁸¹ Erre kimerítő szakirodalommal és számos forrással l. SZARKA 2001.

⁸² ZALA II. n. 320.

⁸³ SZAPOLYAI n. 532.

⁸⁴ „Anno MDXXI die XVI Aprilis obiit Hedvigis ducissa Teschinensis, vidua Stephani Zapolya. Die I Maii corpus exsanguie, quod octo magni nigri vehebant equi, et Georgius Zapolya, filius eiusdem, equitans sequebatur, cum 30 equitibus suis ac 15 curribus, pluenta coelo, adductum est Leutschoviam in suburbium; inde capitulum, ad latus mariti sui humanandum. Processit magistratus Leutschoviensis cum civibus obviam et sacerdotibus, quibus Georgius, filius ducissem per suos ministros dedit florenos quatuor et monachis quatuor florenos, scholastico unum florenorum, et cantori unum florenorum. Observa: in curru, quo funus ducebatur, sedebant quatuor, continue psalterium legentes. Filius Georgius ducisse moestus equitabat in equo albo. Post processionem equitabant tres consiliarii defuncte, videlicet de Rosen, Laurentius et Heiko, nobiles viri ex utraque parte currus erant quinque pedites, portantes faces ardentes. Insimul 60 equites comitabantur funus, omnes aulici eius, cum agmen claudentibus 30 huszaris, plures femine et virgines, 15 curribus insidentes, flere vise sunt. Die XII Maii sepulta est. Interfuit funeri episcopus Nitriensis et presbyteri ac monachi fere 400, et unicuique celebranti missam dabuntur, una cum facula.” ETE I. n. 29.

⁸⁵ LÓVEI 2009. I. 129.

talán legismertebb példája a Szapolyai István síremlékén elhelyezett vers, mely a következőket hirdette büszkén az utókornak: „Ez a sír István szepesi ispánt takarja / aki a haza díszére ezernyi győzelmet aratott / aki méltó volt királyi törzsből származó feleségre / aki az országalakók szemében megérdemelten lett nádor. Együtt volt az ország üdve, az erény védelmezése és becsülete / melynek híre örökké fenn fog maradni. / Aki becstelenül éli dicstelen életét / az halálát súlyos dologként fogja megélni. / De én, aki a kalendáriumot hatalmas cselekedetekkel töltöttem meg / és aki a nádorság magasságában lettem híres / örülök annak, ha a végzet magasba emeli az erényekre büszke lelkeket / és a dolgok rendje szerint a bátor férfiak elmennek. / Mert bár a márvány alatt itt nyugszik István vitézsége / mégis fényesen él tovább a magyar ég alatt.”⁸⁶

4. kép. Szapolyai István síremléke
(1499, Magyar Nemzeti Múzeum)

⁸⁶ KÖBLÖS 2008.

Rövidítések

Források

- BÉKÉS Békés megyei oklevéltár. Szerk. HAÁN Lajos, ZSILINSZKY Mihály. Bp., 1899.
- CZAICH 1899 CZAICH Ágoston Gilbert: Regesták a római Dataria-levéltárnak Magyarországra vonatkozó bulláiból II. Pál és IV. Sixtus pápák idejéből. In: Történelmi Tár 22 (1899) 1-17.
- CZEH 1513 Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata. [A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának K 42 jelzetű kódexéről készült.] Jegyzetekkel közzéteszi és a jegyzeteket írta: N. ABAFFY Csilla, a bevezetést írta: N. ABAFFY Csilla, CSAPODI Csaba. Bp., 1990. (Régi Magyar Kódexek 4.)
- CSÁKY A Kőrösszegi és Adorjáni gróf Csáky család története. Oklevéltár I-II. Bp., 1919.
- DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (=MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL MNL OL, Diplomatikai Levéltár
- ETE Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, I-V. Szerk. BUNYITAI Vince, RAPAICS Rajmund, KARÁCSONYI János, KOLLÁNYI Ferenc, LUKCSICS József. Bp., 1902–1912.
- FEJÉR Codex diplomaticus Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I-XI. Ed. FEJÉR, Georgius, Budaë, 1828–1844.
- FESTETICS 1494 Festetics-kódex, 1494 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: N. ABAFFY Csilla Bp., 1996. (Régi Magyar Kódexek 20.)
- FÜSSY 1901 FÜSSY Tamás: Ákosházi Sárkány Ambrus végrendelete 1522. évből. In: Történelmi Tár 24 (1901) 137-146.
- GYÖNGYÖSI 1988 GYÖNGYÖSI, Gregorius: Vitae fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. Ed. Franciscus L. HERVAY. Bp., 1988. (Bibliothca scriptorum medii recentisque aevorum, SN XI.)
- HÉDERVÁRY A Héderváry család oklevéltára I–II. Közli: RADVÁNSZKY Béla–ZÁVODSZKY Levente. Bp., 1909–1922.
- KOLLER KOLLER, Josephus: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. I–VII. Posonii, Pesthini, 1782–1812.
- LEVELEK HEGEDŰS András–PAPP Lajos: Középkori leveleink (1541-ig). Bp., 1991.
- LUKCSICS LUKCSICS Pál: XV. századi pápák oklevelei I-II. Bp., 1931–1938. (Olaszországi Magyar Oklevéltár I-II.)
- MÉSZÖLY 1917 MÉSZÖLY Gedeon: Drágffy János 1524-iki végrendelete. In: Magyar Nyelv 13 (1917) 121-124.

- POGGIO 1987 Filippo Scolari, ragadványnevéen Spano úrnak, firenzei polgárnak az élete. Írta és összeszerkesztette Jacopo, Poggio úr fia latinról firenzeire fordította Bastiano Fortini. Ford. Vigh István. In: Ozrai Pipo emlékezete. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987. 13-23.
- SZAPOLYAI A Szapolyai család Oklevéltára /Documenta Szapolyaiana I. Levelek és oklevelek/Epistulae et litterae (1458–1526). Közreadja/ad edendum praeparavit: NEUMANN Tibor. Bp., 2012. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria)
- THEINER THEINER, Augustinus: Vetera monumenta historica Hungarum illustrantia. I–II, Romae, 1859–1860.
- WENZEL 1854 WENZEL Gusztáv: Jeruzsálemi magyar alapítványok és zarándoklatok. In: Új Magyar Múzeum 4 (1854) 471-474.
- ZALA Zala vármegye története. Oklevéltár II. Szerk. NAGY Imre, VÉGHÉLYI Dezső, NAGY Gyula. Bp., 1890.
- ZSO Zsigmond-kori oklevéltár. I–XIII. Összeállította: MÁLYUSZ Elemér, BORSA Iván, C. TÓTH Norbert, NEUMANN Tibor, LAKATOS Bálint. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3-4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43 és 49.) Bp., 1951–2013.

Irodalom

- ANDRIĆ 2009 ANDRIĆ, Stanko: Kapisztrán Szent János csodái. Bp., 2009.
- CABELLO 1987 CABELLO, Juan: A tari Szent Mihály templom építéstörténete. In: Művészet Zsigmond király korában, I-II. Szerk. BEKE László, MAROSI Ernő, WEHLI Tünde. Bp., 1987. 283-296.
- CABELLO 1993 CABELLO, Juan: A tari Szent Mihály templom és udvarház. Bp., 1993. (Művészettörténeti füzetek 22.)
- CEVINS 2003 CEVINS, Marie-Madeleine: Az egyház a késő-középkori magyar városokban. Bp., 2003.
- CEVINS–KOSZTA 2000 CEVINS, Marie-Madeleine de–KOSZTA, László: Noblesse et ordres religieux en Hongrie sous les rois Angevins (v. 1323–1382). In: La noblesse dans les territoires angevins à la fin du Moyen Age. Actes du colloque international organisé par l'Université d'Angers (Angers–Saumur, 3–6 juin 1998). Dir.: Noël COULET, Jean-Michel MATZ. Rome, 2000. (Collection de l'École Française de Rome 275.) 585–606.
- CZELLÁR 2000 CZELLÁR Katalin: A Szent Jakab út. Santiago de Compostela zarándokútjai. H.n. 2000.
- CSUKOVITS 2003 CSUKOVITS Enikő: Középkori magyar zarándokok. Bp., 2003. (História Könyvtár – Monográfiák 20.)
- DINZELBACHER 1990 DINZELBACHER, Peter: Mittelalterliche Religiosität. In: Frömmigkeitsstile im Mittelalter. Hg. v. Wolfgang HAUBRICH. Göttingen, 1990. (=Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik 20 /1990/ Heft 80.) 14-34.

- DINZELBACHER–
BAUER 1990 DINZELBACHER, Peter – BAUER, Dieter R. (Hg.): Volksreligion im hohen und späten Mittelalter. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1990.
- DVOŘÁKOVÁ 2009 DVOŘÁKOVÁ, Daniela: A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond. Pozsony, 2009.
- ENGEL 1987 ENGEL Pál: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. In: Századok 121 (1987) 613-637.
- ERDÉLYI 2012 ERDÉLYI, Gabriella: The Consumption of the Sacred: Popular Piety in a Late Medieval Hungarian Town. In: Journal of Ecclesiastical History 63 (2012) 31-60.
- FAULSTICH 1996 FAULSTICH, Werner: Medien und Öffentlichkeiten im Mittelalter 800–1400. Göttingen 1996. (Die Geschichte der Medien, Bd. 2.)
- FEDELES 2008 FEDELES Tamás: Bosniae...Rex...Apostolorum limina visit". Újlaki Miklós 1475-ös római zarándoklata. In: Történelmi Szemle 50 (2008) 461-478.
- FEDELES 2009 FEDELES Tamás: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök (1473–1505). Pályavázlat. In: FEDELES Tamás–TÖRÖK József–POHÁNKA Éva: Missale secundum morem Alme Ecclesie Quinqueecclesiensis. Venetiis, 1499. Faksimile kiadás kísérő tanulmányai. [Szekszárd] 2009. I–XXXI.
- FEDELES 2011 FEDELES Tamás: Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája. In: Századok, 145 (2011) 377-418.
- FEDELES 2014a FEDELES Tamás: Mennyei és földi kommunikáció. A késő középkori főúri-nemesi devóció, mint az információáramlás csatornája. In: Világtörténet 36 (2014) 67-102
- FEDELES 2014b FEDELES Tamás: Medicina contra peccata mundana". Késő középkori főúri misealapítványok. In: Századok 148 (2014) 443-469.
- FEDELES–
PRAJDA 2014 FEDELES Tamás–PRAJDA Katalin: „Ő olyan vallásosan, szokásaiban és életmódjában olyan mértéktartóan élt”. Adalékok Filippo Scolari és családja vallásosságához. In: Történelmi Szemle 56 (2014) (sajtó alatt)
- FÜGEDI 1970 FÜGEDI Erik: A 15. századi arisztokrácia mobilitása. Bp., 1970.
- FÜGEDI 1981 FÜGEDI Erik: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulsága. In: Uó: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1981. 7-56.
- FÜGEDI 1991 FÜGEDI Erik: Sepelieurunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor. In: Századok 125 (1991) 35-67.
- HAMM 1977 HAMM, Berndt: Frömmigkeit als Gegenstand theologischer geschichtlicher Forschung. Methodisch-historische Überlegungen am Beispiel von Spätmittelalter und Reformation. In: Zeitschrift für Theologie und Kirche 74 (1977) 464-497.
- HAMM 2011 HAMM, Berndt: Religiosität im späten Mittelalter. Spannungspole, Neuaufbrüche, Normierungen. Tübingen, 2011. (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation; 54)

- HORVÁTH 2009 HORVÁTH Richárd: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. (Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről). In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. NEUMANN Tibor, RÁCZ György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – *Analecta Medievalia* III.) Bp.–Piliscsaba, 2009. 63-104.
- HUIZINGA 1996 HUIZINGA, Johan: A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században. Bp., 1996.
- JARITZ 2010 JARITZ, Gerhard: Die Ordnung der Gabe. Spätmittelalterliche Seelgeräte, Alltagsbeeinflussung und die Relevanz des Details. In: *Rutengänge. Studien zur geschichtlichen Landeskunde. Festgabe für Walter Brunner zum 70. Geburtstag.* Hg. BRUNNER, Meinhard, PFERSCHY, Gerhard, OBERSTEINER, Gernot P. Graz, 2010. (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark Bd. 54) 79-85.
- KAMP 1993 KAMP, Norbert: Memoria und Selbstdarstellung. Die Stiftungen des burgundischen Kanzlers Rolin. Sigmaringen 1993. (Beihefte der Francia 30.)
- KARÁCSONYI 1889 KARÁCSONYI János: Maróthy János macsói bán élete. In: *A Békésvármegyei Régészeti és Műelődéstörténeti Társulat Évkönyve* 13 (1886/1887). Öszeállította Karácsonyi János. Békésgyula, 1889. 1-29.
- KARÁCSONYI 1922–1924 KARÁCSONYI János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig I-II. Bp., 1922–1924.
- KELÉNYI 2011 KELÉNYI Borbála: Az öltöztetős Madonna két késő középkori forrás alapján, kitekintéssel a néprajzi párhuzamokra. In: *Micae Mediaevalis. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról.* Szerk. Kádár Zsófia, Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp., 2011. 45-61.
- FELD 2000 FELD István: A gyulai vár a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. KOLLÁR Tibor Szeged, 2000. 256-280.
- KÖBLÖS 2008 KÖBLÖS József: Szapolyai István Pápan írott végrendelete. In: *Is-tennek, hazának, tudománynak. Tanulmányok a 95 éves Nádasy Lajos tiszteletére.* Szerk. MEZEI Zsolt. Pápa, 2008. 124-144.
- KUBINYI 1999 KUBINYI, András: Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. In: *Soproni Szemle* 53 (1999) 331-342.
- KUBINYI 2001 KUBINYI András: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. In: *Századok* 135 (2001) 301-361
- KUBINYI 2005 KUBINYI András: Késő középkori temetkezések a történeti forrásokban. In: „...a halál árnyékának völgyében járok...” A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. RITÓÓK Ágnes, SIMONYI Erika. Bp., 2005. (*Opuscula Hungarica* 6.) 13-18.

- KURCZ 1988 KURCZ Ágnes: A lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp., 1988.
- KÜHNE–BÜNZ–MÜLLER 2013 Alltag und Frömmigkeit am Vorabend der Reformation in Mitteldeutschland. Katalog zur Ausstellung „Umsonst ist der Tod“. Hg. v. Hartmut KÜHNE, Enno BÜNZ und Thomas T. MÜLLER. H. n. 2013.
- LÓVEI 2009 LÓVEI Pál: Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria. Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához I-II. Akadémiai doktori értekezés, kézirat, Bp., 2009.
- MAJOROSSY 2005 MAJOROSSY Judit: A Krisztus Teste Konfraternitás helye a középkori pozsonyi polgárok életében. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Szerk. CSUKOVITS Enikő, LENGYEL Tünde. Bp., 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) 269-274.
- MAJOROSSY–SZENDE 2008 MAJOROSSY, Judit – SZENDE, Katalin: Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary. In: Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit. Hrsg. von Martin Scheutz, Andrea Sommerlechner, Hervig WEIGL, Alfred S. WEISS. Wien–München, 2008. 409-454.
- MAJOROSSY–SZENDE 2010 P MAJOROSSY, Judit – SZENDE, Katalin (Hgg.): Das Preßburger rotocollum Testamentorum 1410 (1427)–1529. Teil 1: 1410–1487. Wien, Köln, Weimar 2010. (ÖAW Fontes rerum Austriacarum, III. Abt. Fontes Iursi Bd. 21.)
- MEDIA 2011 Media Salutis. Gnaden- und Heilsmedien in der abendländischen Religiosität des Mittelalters und der Frühen Neuzeit. Hrsg. von Berndt HAMM, Volker LEPPIN und Gury SCHNEIDER-LUDORFE. Mohr Siebeck, Tübingen 2011. (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 58.)
- MENACHE 1990 MENACHE, Sophia: The Vox Dei. Communication in the Middle Ages. New York–Oxford, 1990.
- MOLITOR 1976 MOLITOR, Hansgeorg: Frömmigkeit in Spätmittelalter und früher Neuzeit als historisch-methodisches Problem. In: Festgabe für Ernst Walter Zeeden zum 60. Geburtstag. Hrsg. v. Horst RABE, Hansgeorg MOLITOR, Hans-Christoph RUBLACK. Münster, 1976. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Supplementband 2.) 1-20.
- MOELLER 1991 MOELLER, Bernd: Frömmigkeit in Deutschland um 1500. In: Die Reformation und das Mittelalter. Kirchenhistorische Aufsätze. Hrsg. Johannes Schilling. Göttingen 1991. 73–85.
- MURARIK 1937 MURARIK Antal: A lélekváltság. (Donum pro salute animae). In: Regnum 2 (1937) 155-167.
- PAPP 2010 PAPP Szilárd: Határtalan történet. Két Szentségház a muraközből. In: Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Szerk. KOLLÁR Tibor. Bp., 2010. 123-163.

- PÁLOSFALVI 2013 PÁLOSFALVI Tamás: Szegedtől Újvárig. Az 1458–1459. esztendőkrónikájához. In: Századok 147 (2013) 347-380.
- PÁSZTOR 2000 PÁSZTOR Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagelló-korban. Bp., 2000. (Reprint)
- PUSKELY 1998 PUSKELY Mária: Kétezer év szerzetessége I-II. Bp., 1998.
- RADOCSAY 1955 RADOCSAY Dénes: A középkori Magyarország táblaképei. Bp., 1955.
- RADÓ 1941 RADÓ Polikárp: Battyhány Boldizsár miscelánévének hitelessége. In: Magyar Könyvszemle 65 (1941) 132-149.
- ROKAY 1975 ROKAY Péter: Egy ismeretlen Janus Pannonius oklevél. In: Janus Pannonius. Szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor. Bp., 1975. (Memoria Saeculorum Hungariae 2.) 175-188.
- ROMHÁNYI 2004 ROMHÁNYI Beatrix: „Meretur vestre devocionis affectus...”. Egy vallásos középkori budai polgár – Söptei Péter kancelláriai jegyző. In: „Es tu scholaris”. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk. F. ROMHÁNYI Beatrix, GRYNEUS András, MAGYAR Károly, VÉGH András. Bp., 2004. (Monumenta Historica Budapestinensia XIII.) 37-44.
- ROMHÁNYI 2008 Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Főszerk. F. ROMHÁNYI Beatrix, szerk. LASZLOVSZKY József, SZAKÁCS Béla Zsolt. Bp., 2008. (PC CD-ROM)
- SCHREINER 1992 SCHREINER, Klaus: Laienfrömmigkeit – Frömmigkeit von Eliten oder Frömmigkeit des Volkes? Zur sozialen Verfassung laikaler Frömmigkeitspraxis im späten Mittelalter. In: Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter. Hrsg. v. Klaus SCHREINER unter Mitarbeit von Elisabeth MÜLLER-LUCKNER. München, 1992. (Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien 20.) 1-78.
- SOLYMOSI 1974 SOLYMOSI László: Középkori végrendeleteink forrásértékéről. In: Tiszatáj 28 (1974):6. 26-29.
- SOLYMOSI 1987 SOLYMOSI László: Egyházi és világi (földesúri) mortuárium a 11–14. századi Magyarországon. In: Századok 121 (1987) 547-583.
- SOLYMOSI 1999 SOLYMOSI László: Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből. In: Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára. Szerk. KOVÁCS Ágnes. Debrecen, 1999. 203-225.
- SOMOGYI 1941 SOMOGYI Zoltán: A középkori Magyarország szegényügye. Bp., 1941. (Palaestra Calasactiana 37.)
- SÜMEGI 2007 SÜMEGI József: Búcsújárás, zárandoklat a középkori Tolna megyében. In: A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXIX (2007) 263-280.
- SÜMEGI 2009 SÜMEGI József: Búcsújárás és zárandoklat. In: A középkor évszázadai (1009–1543). A Pécsi Egyházmegye Története I. Szerk. FEDELES Tamás–SARBAK Gábor–SÜMEGI József. Pécs, 2009. 487-546.
- SWANSON 1995 SWANSON, Robert N.: Religion and Devotion in Europe c. 1215–c. 1515. Cambridge, 1995.

- SWANSON 2006 SWANSON, Robert (ed.): Promissory Notes on the Treasury of Merits. Indulgence in Late Medieval Europe. Leiden/Boston, 2006. (A series of handbooks and reference works on the intellectual and religious life of Europe 1500–1700, vol. 5.)
- SZARKA 2001 SZARKA József: Néhány megjegyzés a temetési menetben vezetett, egyházra hagyott lovakról. In: Tanulmányok a középkorról. Szerk. BALOGH **László**, SZARKA **József**, WEISZ Boglárka. Szeged, 2001. 113–124.
- SZOVÁK 1998 SZOVÁK Kornél: Meritorum apud Dominum fructus cumulatorum. (Megjegyzések a 14. század főúri vallásosságához.) In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulójára. Szerk. TUSOR Péter. Bp., 1998. 78–87.
- TÖRÖK 2008 TÖRÖK Gyöngyi: A mosóci Szentháromság-templom főoltára. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. FARBAKY Péter, SPEKNER Enikő, SZENDE Katalin, VÉGH András. Bp., 2008.
- VAUCHEZ 1993 VAUCHEZ, André: Gottes vergessenes Volk. Laien im Mittelalter. Freiburg im Br., 1993.
- VESZPRÉMI 2008 VESZPRÉMI László: Mátyás serege Körmendnél 1459-ben. In: Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon. Szerk. Uő. Bp., 2008. 153–160.
- WEHLI 2012 WEHLI Tünde: A három Ernuszt. In: Budapesti Könyvszemle 24 (2012):2. 142–151.

Árvai Tünde

Vallásos áhítat és hatalmi reprezentáció a Garai családban¹

„az apátság jóléte a Garayakra árasztott fényt”²

Religious Piety and Representation of Power in the Garai Family

The Garai family was the most illustrious clan of the Hungarian Kingdom during the 14–15th century. This paper aims to summarize the most essential religious aspects of the family's life. In order to make the wealth and richness of the family more visible, they established several monumental churches in the centre of larger settlements. Simultaneously, they donated large estates to different monasteries in order to indicate their authority. As a result of their financial power, they could afford to visit shrines in foreign countries. With their imposing tombs, they intended to preserve the memory of the family for a long period of time. The most important motivation of the donations and foundations for them was to ensure the salvation after their deaths.

Pásztor Lajos a magyarság Jagelló-kori hitéletének leírásakor számos olyan jelenségre mutatott rá, amelyek a szerzetesi prédikációkban előforduló eszmények mindennapi vallásgyakorlatban való megvalósulását példázzák. Az előkelőkkel szemben kialakult a társadalmi elvárás, hogy rangjuk, befolyásuk, vagyoni helyzetük egyházi intézmények alapítása és dotálása által is kifejezést nyerjen.³ A Garai család történetének vizsgálatakor is megfigyelhető az a tendencia, hogy a família társadalmi emelkedésével, valamint az azzal párhuzamos vagyoni gyarapodással egy időben a kegyes alapítványok, adományok száma is folyamatosan növekedett. Az egyes főúri családok e tekintetben is lépést kívántak tartani az uralkodóval (*imitatio regis*), a többi előkelővel, továbbá a külföldi minták követése is kimutatható.

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² BESZKID 1903. 34.

³ PÁSZTOR 1940. 178.; FEDELES 2011. 382.

A rendelkezésre álló okleveles forrásanyag lehetővé teszi, hogy a Dorozsma nembeli Garai család történetjének feldolgozása túlmutasson a korábbi család-történeti munkákon, és ne kizárólag az egyes személyek politikai és katonai karrierjének összefoglalását adja.⁴ Fedeles Tamás az Újlaki familia példáján⁵ keresztül mutatott rá, hogy noha a vallásosság a magánszférához tartozó személyes attitűdnek tekinthető, a vonatkozó kútfők rendszerezése segítségével, ha töredékesen is, de megragadhatóak megnyilvánulási formái. Jelen tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogy a 14–15. századi magyar bárói társadalom elitjéhez tartozó Garaiak milyen módon alkalmazták a laikus vallásosság különféle formáit nemzeti öntudatuk reprezentálására.

Előljáróban szükségesnek tartom röviden felvázolni a családtagok politikában betöltött szerepét, s területi hatalmuk 14–15. századi alakulását. A Dorozsma nemzetség első ismert ősei IV. Béla király fia, Béla szlavón herceg szolgálatában álltak. János comes és fia, István hercegi kardhordó 1269-ben nyerte el a család névadó települését, a Valkó megyei Garát.⁶ A familia később nádorinak nevezett ágának atyja, András még nem viselt országos méltóságot, nevét elsősorban birtoktörténeti vonatkozású oklevelekből ismerjük. A báni ágból származó Pál macsósi bán (1320–1328), később királynéi udvarbíró (1331–1336) és tárnokmester (1334–1353) valamint fia, János veszprémi püspök (1346–1357), kápolnaispán és titkos kancellár (1346–1348) azonban karrierjükkel megteremtették azt az alapot, amelyet kihasználva a család fiatalabb ága is elindulhatott a fellelkesedés útján.⁷ Garai Miklós először macsósi bánként (1359–1375) bizonyította katonai tehetőségét, amellyel elérte, hogy 1375-ben Nagy Lajos a nádori címmel (1375–1385) tüntesse ki. A Kis Károly uralkodása idején dalmát-horvát báni méltóságot viselő Miklós jelentős részt vállalt a király elleni sikeres merénylet előkészítésében. Az Erzsébet és Mária királynők védelmében életét veszítő Garai Miklós fiai, ifjabb Miklós és János Zsigmond király leghűségesebb támogatóiként emelték családjukat a magyar főúri társadalom élére.⁸ Kezdetben az uralkodó hű katonáiként bizonyították rátermettségüket elsősorban a délvidéken, majd megszervezték Zsigmond visszatérését a vesztes nikápolyi csatából. Siklósi várukban őrizték, amíg a hatalma ellen lázadókkal megegyezésre nem jutott. Miklós 1402-től egészen 1433-as haláláig nádorként az ország második embere volt,⁹ míg fivére, pályája

⁴ WERTNER 1897.; KARÁCSONYI 1995.

⁵ FEDELES 2011.

⁶ FEJÉR VII/3. 64.

⁷ Garai Pál és János életpályájára, valamint a család legkorábbi történetére l. ÁRVAI 2012; ÁRVAI 2013b.

⁸ Miklós katonai és politikai karrierjére, továbbá birtokszerzésének jelentősebb állomásaira l. ENGEL 1987. 416–420. Garai Ilona után Szécsi Miklósnak járó leánynegyed mértékének meghatározása érdekében 1477–1478-ban megtörtént azon birtokok részletes becslése, amelyek már 1398-ban is a család kezén voltak. Birtokbecsűről l. KUBINYI 1986.

⁹ A Zsigmond-kori nádorváltásokra l. C. TÓTH 2012. 1414-ben egyben a király vikáriusa. Jogkörére l. KONDOR 2013. Veszprém megyei birtoklástörténetüket l. HORVÁTH 2002. 1432-ben II. Miklós nádor

csúcsán a temesi ispáni (1402–1403), majd az ozorai báni (1412–1417) tisztséget viselte.¹⁰ Mivel Zsigmond és Miklós egyaránt egy-egy Cillei leányt vettek nőül, a család az uralkodóval rokonságba is került.¹¹ A nádor, László nevű fia macsói bánként (1431–1441) meghatározó szerepet játszott Habsburg Albert uralkodása idején és V. (Utószülött) László trónra emelésében. Az 1440-es évek első felében V. László és I. Ulászló hívei között kirobbant polgárháború veszteseként László minden birtoka a királyra háramlott,¹² de Újlaki Miklóssal és Hunyadi Jánossal való kiegyezésének köszönhetően hamarosan újra visszakerülhetett a politika élvonalába, sőt a nádori méltóságot (1447–1457) is elnyerte. 1458-ban Mátyás leváltotta a nádorságról¹³ és fia, Jób már nem juthatott országos méltósághoz, vele 1481-ben a család fiágon kihalt.

Kolostorok

A család története során számos szerzetesi közösséggel került érintkezésbe. Mivel kiterjedt uradalmaik több megyében voltak szomszédosak egyházi birtokokkal, számos birtokperről és hatalmaskodási esetről szerezhetünk tudomást fennmaradt okleveleinkből. Ezek részletes tárgyalásától jelen írásban eltekintek és kizárólag azon szerzetesi intézményekkel való kapcsolódási pontokat igyekszem felvillantani, amelyek alapítójukat vagy nagylelkű támogatójukat, kegyurukat tisztelheték valamelyik családtagban. A Garaiak által alapított kolostorok rendi hovatarozása híuen tükrözi a magyar főnemesi társadalom időben változó preferenciáit. Ennek megfelelően a nemzetség történetének kezdetén a bencésekkel, a 14. század elejétől a domonkosokkal, azt követően pedig a pálos renddel és a ferencesek obszerváns ágával való kapcsolatok domináltak.¹⁴

A nemzetség kultuszközösségének egységét szimbolizáló, ősi bencés monostora a Csongrád megyei Dorozsmán állt.¹⁵ A településhez való kötődés vélhetően a későbbiekben is részét képezte a nemzetségi öntudatnak, amelynek bizonyítéka, hogy a tatárjárás idején elpusztult falu újra benépesült, és kéttornyú kötemplomával a 15. század végén is a család birtokában volt.¹⁶

fiai az alábbi várakon osztoztak: Siklós, Nekkse (Baranya), Orbova, Újvár, Szaplonca (Pozsega), Dévény (Pozsony), Lánzsér (Sopron), Cserög (Szerém), Szentlőrinc, Vicsadal, Cerna (Valkó), Kőszeg, Rohonc (Vas), Somló, Pápa, Ugod, Csesznek (Veszprém). HO VII. 452-454.

¹⁰ ENGEL 2001.

¹¹ A család kiterjedt rokoni kapcsolataira l. ÁRVAI 2013b.

¹² TRINGLI 2003. 20.

¹³ TRINGLI 2003. 48.; PÁLOSFALVI 2013. 360.

¹⁴ Ágoston-rendi kolostort nem alapítottak, de mint a Siklósiak „örökösei” több ilyen intézménnyel kerültek szoros kapcsolatba, így az erre vonatkozó információk is helyet kaptak munkámban.

¹⁵ Apátját először egy 1237. évi forrás említi. PETROVIC 1995. 76-77.

¹⁶ 1478-ban Garai Jóbnek öt teljes, lakott telke és 23 puszta telke volt Dorozsmán. DL 18145.

A 12. század végén alapított Valkó megyei Berzétémonostorával 1381-ben került kapcsolatba a család, amikor Berzétei Miklós a kolostor feletti kegyuraság harmadát átengedte idősebb Miklós nádornak a neki juttatott kölcsön elengedése fejében.¹⁷ 1401-ben Berzétei testamentumában úgy rendelkezett, hogy örökös nélküli halála esetén a monostor a Garaiakra szálljon.¹⁸ Kegyúri jogukban Zsigmond király is megerősítette őket (1419), megengedve, hogy a szerzetesi közösséget bármely egyházi intézménynek alárendeljék.¹⁹ 1422-ben Miklós nádor a győri káptalan előtt arról rendelkezett, hogy a hatalmaskodások következtében teljesen elpusztult és elnéptelenedett rendház nyerje vissza minden korábbi birtokát annak érdekében, hogy a szerzetesek oda visszatérjenek és számuk növekedjék. Tette mindezt saját, testvére és szülei lelki üdvösségének (*pro salute anime*) érdekében.²⁰ Miklós apát 1465-ös említésekor Garai Jób kegyurasága feltételezhető.²¹

A Siklós és Vokány közelében fekvő Szenttrinitás monostor Szalók vagy Kán nemzetségből származó Baja általi alapítása 1183 tájára tehető. Miután a siklósi uradalom tartozékkaként a Garaiak lettek annak kegyurai, birtokai gyarapodni kezdtek.²² Vélhetőleg a patrónusa befolyásának köszönhető Tamás apát, hogy részt vehetett a konstanzi zsinaton,²³ Péter apát anyagi helyzete pedig lehetővé tette, hogy a budai alsóvárosban házat vásároljon (1432).²⁴

A család a királyi alapítású bakonybéli apátsággal is kapcsolatban állt. Garai János káplánja volt János apát, aki 1398-ban ura védelmére szorult. Garai somlói és ugodi várnagyait arra intette, hogy az apát birtokait védjék meg Pápa polgáraival szemben.²⁵ János apát a veszprémi káptalan előtt adta bérbe Garai Miklósnak és Jánosnak a Vas megyei lakatlan Magasi prédiúmot, azzal a feltétellel, hogy az ültetendő szőlőkből a tized a monostort illeti majd (1393).²⁶

¹⁷ DL 6829.

¹⁸ DL 33531. Az adományozás körülményeit árnyalja, hogy Berzétei Miklós Garai Miklós sógora volt. Erre egyaránt bizonyíték e levél, hiszen Miklós intette a Garaiakat, hogy feleségének adják ki a leánynegyedet, továbbá az a missilis, amelyet Garai nádor Ugod várából címzett nővérének, Berzétei Miklós özvegyének 1409. szeptember 21-én. ZsO II. 7074. Vö. ÁRVAI 2013b. 118.

¹⁹ DL 10867.

²⁰ ZsO IX. 911. sz.; DL 11248.

²¹ DL 16259. Az intézmény az 1470-es évekre végleg lehanyaglott, ekkor már csak a település kastélyát említik, amely 1485-ben a király kezén volt. CSÁNKI II. 279-280., KISS-SARBAK 2009. 339-340.

²² BESZKID 1903. 33-34.

²³ Feltehetően Garai Miklós kíséretét alkotta. Sörös Pongrác szerint Tamás apát 1414-ben 12 fős kísérettel jelent meg a zsinaton. Ezt hivatkozott forrása nem igazolja. FEJÉR X/8. 558. Személyének jelentőségét mutatja azonban, hogy Szenttrinitáson kívül csak a garamszentbenedeki, a kapornaki és a kolozsmonostori bencés apátságok képviseltették magukat a zsinaton. PRT XII/B. 338.; BESZKID 1903. 37.; KISS-SARBAK 2009. 406. 229. jegyzet.

²⁴ DL 12461, PRT XII/B. 338.; KISS-SARBAK 2009. 355, 406. 230. jegyzet.

²⁵ ZsO I. 5167. sz.

²⁶ ZsO I. 3042. sz. A megállapodás tíz esztendeig érvényesült, amikor is Magasi András a birtokot jogtalanul kezdte használni. Felelősségre vonásával öt évet vártak, a veszprémi káptalan kérésére Zsigmond király megparancsolta a vasvári káptalannak, hogy Magasit idézze meg. ZsO II. 6235, 6365.

1455-ben V. László király Garai Lászlónak adta a Pilis megyében fekvő, Szent Istvánnak szentelt telki apátság kegyuraságát, mert a nádor korábban is nagy gondossággal kezelte az egyház ügyeit és az említett kolostor közel feküdt solymári várához. Az adománylevélben egyúttal kikötötte, hogy az egyházi intézmény birtokügyeibe az új kegyúr nem avatkozhat.²⁷

Ahogy fentebb láthattuk a 13. század második felében a Dorozsma nemzetség báni és nádori ágának székhelye a Valkó megyei Gara település lett. Az 1269-es adománylevélben még faluként szereplő Gara mezővárossá fejlődésének egyik indikátora a fokozatosan bővülő egyházi infrastruktúra volt. 1323-ra a domonkos rendiek letelepítésére került sor a Szent Margit kolostorban.²⁸ A család báni ágából származó János veszprémi püspök végakarataiban öt aranyozott takarót és 100 forintot hagyományozott a szerzetesi közösségre.²⁹ A garai uradalom 1478-as becsűjékor még állt a kolostor. A hozzá tartozó vámot rendszerint a hetivásáron szedték.³⁰ Az itt élő szerzetesek kedvező anyagi lehetőségeinek bizonyítéka, hogy többjük külföldi egyetemjárása és kereskedelmi kapcsolata is adatolható.³¹

Az egyes szerzetesrendek gyakran felvették jötevőiket rendjük confraternitasába, amely azt jelentette, hogy az illető a rend imáiban, búcsúiban olyan mértékben részesült, mint maguk a rendtagok.³² 1389-ben János perjel javaslatára vélhetően egy korábbi adománya iránti hálából, idősebb Garai Miklós özvegyét a Veszprém megyei Lövöld karthauzi kolostor a rend által elnyert lelki javakban (*bonorum spiritualium*) részesítette. Megfogadták, hogy amikor az özvegy halálhírért veszik, miséikben és officiumaikban megemlékeznek róla.³³

A Zsigmond elleni lázadás leverését követően, a Garai-testvérek a felkelőtől elkobzott birtokokból jelentős adományokban részesültek. 1395 után vált a Garai család új rezidenciájává Siklós vára. A számos tartozékkal bíró uradalom területén már több egyházi intézmény működött a Kán nembeli Siklósiak jóvoltából. A karinges kanonokok 20 ismert középkori intézményéből hét, míg a remeték eddig azonosított 41 kolostorából hat a pécsi egyházmegyében feküdt.³⁴ A Siklósiak hívták életre az ágostonos kanonokok keresztúri (1280 előtt) és siklósi prépostságát (1332–1335 előtt) egyaránt.³⁵ A család utolsó életben lévő tagja, Miklós az Ágoston-rendi karinges kanonokok provinciálisa volt, akit a 14. század végén a Garai család familiárisának tekinthetünk. Garai

²⁷ DL 14950.

²⁸ HARSÁNYI 1938. 80. A településen Szabó György által felmért egyhajós, gótikus templomról nem dönthető el, hogy a kolostor templomaként vagy a Szent Pál plébániatemplomként azonosítható-e. BUZÁS 2009. 663.

²⁹ GUTHEIL 2007. 84.

³⁰ DL 18145.

³¹ HARSÁNYI 1938. 253–254, 259, 272, 298, 304.

³² KUBINYI 1999a. 351.

³³ DL 7501., ZsO I. 1025. sz.

³⁴ KISS–SARBAK 2009. 296, 304.

³⁵ KISS–SARBAK 2009. 368–369.

fivérek több Baranya megyei birtokot engedtek át neki, hogy azok jövedelmét élete végéig élvezhesse, továbbá 1399-ben kinevezték a kegyuraságuk alatt álló osserói püspökség élére.³⁶ 1405-ben Siklóson tartották a rendi káptalant. Ekkor már Bertalan volt a tartományi előljáró, aki az említett keresztúri kolostor perjelét, Damjánt az apori intézmény élére helyezte át.³⁷ Szintén ehelyütt kell megemlékezni az Ágoston-rendi remeték borói Szűz Mária kolostoráról, amely a Valkó megyei mikolai uradalomnak volt tartozéka. Egyetlen 1427-es oklevél említi mindössze, amely szerint Garai János volt a kegyura. A korábban létesült intézmény alapítása a Mikolai családhoz köthető.³⁸

A család és a magyar alapítású, a polgárok és a nemesek körében igen kedvelt pálos rend között fennálló kapcsolat a 14. század végétől adatható. A familia története során országszerte több kolostor számára tett birtokadományt, egyetlen ismert misealapítványuk is e rendhez köthető, továbbá a pálosok gazdálkodására vonatkozó igen beszédes és adatgazdag forrás a László által életre hívott porvai kolostor alapítólevele.³⁹ Baranya megyében feküdt a szentlászlói kolostor, amelynek Garai Miklós adományozta a szomszédságában fekvő Lászlófölde, más néven Sédő birtokát (1395).⁴⁰ Szintén Baranya adott otthont a bajcsi pálos kolostornak, amelyet még 1283 előtt alapítottak a Kán nembeli Siklósiak. Új kegyurai elsősorban ingatlanvagyonának gyarapításáról gondoskodtak. 1410-ben András fráter és a kolostorban élő pálosok kérésére Garai János megerősítette az egyház alapítólevelét. Intézkedéseket tett, hogy tótfalusi és kisharsányi jobbágyai hagyjanak fel a kolostor birtokrészeinek foglalásával és Miklóssal közösen gyakorolt kegyúri jogánál fogva a pálosoknak adományozta a harsányi hegy egy részét földekkel és erdőkkel együtt.⁴¹ 1430-ban Garai János özvegye, Mazóviai Hedvig nekik adományozta összes tótfalusi szőlőjét, amelyeket férje rá hagyott. 1457-ben nekik adományozta, piaccal és adóval együtt nyertek Nagypeterd birtokból részeket a Garaiak cserőgi várkapitányától, Ód Tamástól. Garai Lászlótól 1459-ben villányi birtokrészeket kaptak. 1472-ben Garai Jób ajtónállómestere, Porkoláb Bálint végrendeletében a kolostorra hagyta győri birtokrészét, a Cser nevű erdővel, három malommal és némi szőlővel egyetemben.⁴² Garai Jób még 1478 előtt adományozott tótfalusi szőlőket a pálosoknak, e birtokrészeikben 1483-ban Mátyás király erősítette meg a szerzeteseket.⁴³ Szintén szőlőkkel gyarapodott Garai László jóvoltából a csatkai pálos kolostor (1455).

³⁶ DL 25871, 1395. szeptember 23. Kovácshida, Rád, Szerdahely, Palkonya, Szabolcs és Páli. FONT 2000. 63. A Garaiak 1397-ben szereztek meg a két dalmáciai szigetet Chersót és Osserót. MÁLYUSZ 1984. 88-89.

³⁷ KISS-SARBAK 2009. 369.

³⁸ CSÁNKI II. 280.; KISS-SARBAK 2009. 382.

³⁹ F. ROMHÁNYI 2010. 56, 64, 83, 90, 94.

⁴⁰ KISBÁN 1938. 77.; PATTON 2013. 13.

⁴¹ ZsO II. 7601. sz. Balázs frater, a pálos rend baranyai vikárusa 1411-ben Garai János ezen oklevelét a pécsi székeskáptalannal átiratta. ZsO III. 1399. sz.

⁴² KISBÁN 1938. 124.; KISS-SARBAK 2009. 388.; PATTON 2009. 43-55.

⁴³ DL 18145.

Az oklevélben foglalt indoklás értelmében Lászlót az adományozásra Boldogságos Szűz iránti tisztelete, valamint Újlaki Miklós vajda és bán kérése vezette.⁴⁴

Garai Jób élete végéhez közeledvén misealapítványt tett a budaszentlőrinci pálos kolostor számára. Somlyóhegyi erdejét és a Pilis megyei Kovácsi birtokát hagyta a szerzetesekre szülei és saját lelki üdvének érdekében.⁴⁵ A remetéknek heti két mise elmondását írta elő. Szerdánként Remete Szent Pál tiszteletére, csütörtökönként pedig a betegekért imádkoztak. Az alapítvány további kitétele volt, hogy Jób halálát követően utóbbi misét a halottakért kellett bemutatniuk.⁴⁶ Összevetve Jób alapítványának jellemzőit Fedeles Tamás késő középkori főúri misealapítványokra vonatkozó kutatásai általános megállapításaival, láthatjuk, hogy Jób alapítványának örökérvényűsége és birtokadomány általi finanszírozása illeszkedik a kor szokásaihoz. A misealapítványt tevők közel harmada mondatott heti rendszerességgel misét és több, mint 40%-uk egy pálos rendház tagjait bízta meg ezzel. Rendhagyónak tekinthető Jób miseszándéka, saját vagy közeli rokona élethelyzetében szolgálhatott lelki támaszként, halála esetén vigaszként a pálosokkal mondatott mise.⁴⁷ Ugyancsak romló egészségügyi állapotban lehetett 1472-ben Garai Anna. Többek között ő is szerepel azon személyek között, akiknek lelki üdvéért Hédervári Imre misét mondatott.⁴⁸ Sajnálatos módon a mise gyümölcsei sem hozták meg minden esetben a gyógyulást, Anna 1473-ban foglaltatta írásba végakarátát.⁴⁹

Porván, a bakonyi erdő közelében, a család kedvelt vadászhelyén, már ifjabb Miklós nádor és idősebb fia, Miklós is kolostort kívánt alapítani rokonaik lelki üdvének érdekében. Elődei jámbor óhajának és fogadalmának teljesítésének érdekében (*pia vota et salutaria desideria*)⁵⁰ 1439 augusztusában László engedélyt kért a pápától, hogy a korábban szintén a család által alapított Krisztus Testekápolna szomszédságában a Szentléleknek szentelt kolostort létesíthessen a pálosok számára.⁵¹ 1441 februárjában a már működő szerzetesi közösség élén álló László perjel aggodalmát fejezte ki, mivel attól tartott, hogy az Ulászló királlyal szembeni hűtlenség miatt elmarasztalt László bán valamennyi koronára háruló birtokával együtt a pálosoknak tett adományai is elvesznek. A király azonban a Garai Lászlótól nyert örök alamizsnájukban megerősítette a rendet.⁵² A lélekváltság adomány⁵³ „kedvezményezettjei” között szerepelt László apja és nagyap-

⁴⁴ DL 49991; KISBÁN 1938. 120.; FEDELES 2011. 388.

⁴⁵ Tévesen a pogányszentpéterfalvai pálos kolostorhoz köti az adományozást KISBÁN 1938. 126.

⁴⁶ KOVACHICH 1799. 250-251. A későközépkori főúri misealapítványokra I. FEDELES 2014b.

⁴⁷ FEDELES 2014b. 17-21.

⁴⁸ DL 88529-30.

⁴⁹ DL 91004.

⁵⁰ DL 14424.

⁵¹ LUKSICS II. 666. sz.

⁵² DL 13610, DL 25961.

⁵³ Garai László oklevelének arengájában megjelenik a halandó testet elhagyó, az üdvösség elnyerésekor Istenhez visszatérő örök lélek motívuma. „*iam corpore exutorum, nec non et infuturum a saeculo voluntate Divina migrantium animarum salute et refrigerium*” DL 14424.

ja valamint fivére, továbbá felesége, Tescheni Alexandrina, valamint gyermekei, Jób és Anna. A szerzetesek Porván, a kolostorépület környékén használatukba vonhattak kétekényi földet, amelyet akkor még nagyrészt erdő borított. Engedélyt kaptak továbbá, hogy a Bakony erdeiből száraz fát és épületfát termeljenek ki, valamint ott legeltethették juhaikat, lovaikat és makkoltathatták sertéseiket. Ezeken túl Pápa városban a rendelkezésükre bocsátott egy kőházat, amelynek felújítását saját költségén vállalta, és egy további házhelyet. Szintén Pápa belvárosában kaptak két, a Tapolca folyón álló malmot és a környéken kétekényi szántóföldet, továbbá réteket és erdőket. Megkapták a város közelében fekvő Újfalú és Súr településeket tartozékaikkal, illetve László ígéretet tett arra, hogy ott egy malmot fog létesíteni a párosok számára. A szerzeteseké lett a Győr megyei Szemere és Ménfő, továbbá a komáromi Mak birtok is. Végül László engedélyezte Szerecsen prédiüm erdeinek használatát és átengedte a párosoknak a Lovászpátona birtokon fekvő Feketeerdő szőlőhegyen található szőlőjét is.⁵⁴

A középkori nők lehetséges életútjai közül a ritkábbra példa Garai Margité. Amennyiben valóban saját kérésére tették lehetővé a fiatal lány számára, hogy bevonuljon a klarisszák óbudai kolostorába, akkor ő a család egyetlen olyan ismert tagja, aki tudatosan maradt távol a házassági piactól. Margit 1383. évi beöltöztetésén Mária királynő is jelen volt. Garai Miklós nádor a jeles alkalomból a kolostornak adományozta minden tartozékukkal együtt a Pozsony megyei Dudvaszeg, Szentmihály és Dombó birtokokat.⁵⁵

1461-ben Garai Jób és anyja, Alexandrina Szent László tiszteletére obszerváns ferences kolostort kívánt alapítani Pápán és az adott utcát a védőszentről elnevezni, mivel azonban az adott telek a Zsemléri/Pápai család kezén feküdt, annak tagjai sikerrel tiltakoztak az alapítási szándék ellen. Végül felépült a kolostor, melynek templomában 1480-ban már temetésre kerülhetett sor.⁵⁶ A patrocínium-választás kapcsolatba hozható Garai László pár évvel korábbi halálával. A névadó szentek kultuszának ápolása hagyománnyal bírt a család vallásosságában.⁵⁷ Garai Miklós hitvese védőszentjének, Szent Annának alakja is kiemelt figyelmet kapott a neki szentelt siklói templom freskósorozatának megalkotásakor.⁵⁸ Még egy ferences kolostor alapításával kapcsolatba hozható a család. Jób halálát követően özvegye kezén maradt a család által már 1436-tól bírt Körös megyei Atyina birtok,⁵⁹ ahol

⁵⁴ DL 14424.

⁵⁵ BTOE III. 1-2.; KARÁCSONYI 1922–1924. I. 497.

⁵⁶ HÁRIS 1994. Egy 1491-es forrás Szűz Mária titulussal említi egy kolostort a Szent László utcában. Solymosi László – Kubinyi András nyomán – felvetette annak lehetőségét, hogy ugyanazon egyház megváltozott védőszentjéről lenne szó, illetve amennyiben mégis egy másik szerzetesrend jelenléte feltételezhető a 15. század végi Pápán, akkor talán a Garai László jóvoltából pápai birtokrészekkel rendelkező párosok megtelepedése valószínűsíthető. SOLYMOSSI 1996. 23.

⁵⁷ Szent László magyarországi kultuszára l. KERNY 1987.

⁵⁸ Művészettörténeti elemzésükre l. PROKOPP 1995.

⁵⁹ DL 37598.

Újlaki Fruzsina Katalin nővérével együtt hívta életre 1490 és 1496 között a ferencesek rendházát.⁶⁰

Feltehetőleg a kőszegi várral együtt került Borsmonostor a Garaiak kezére. 1392-ben Miklós macsói bán már a békítő szerepét vállalta magára az apátság és a kőszegi polgárok viszályában.⁶¹ 1395-ben monostori jobbágyságait és kőszegi polgárait említi forrás.⁶² Az 1441-es küzdelmekben való alulmaradását megelőzően László volt a borsmonostori Boldogságos Szűzről nevezett ciszterci apátság kegyura. Abban az esztendőben Ulászló király ugyan Pálóczi Simonnak és Guti Ország Mihálynak adományozta a kolostort Kőszeg várával egyetemben, de a szerzetesi közösség élén álló Péter apát egyháza ereklyéit és kincseit Sopronba, egy polgár házába menekítette.⁶³ A kegyurasága alá tartozó szerzetesi közösséggel ápoltt személyes kapcsolat bizonyítéka, hogy mikor Garai László hírére vette Péter apát dicséretes tetteinek, levélben értesítette a ciszterci testvéreket (1442), hogy pünkösöd környékén meglátogatja őket.⁶⁴

A péterváradai apátság kegyúri jogát 1439-ben engedte át Albert király Garai Lászlónak. 1449-ben László Újlaki Miklóssal karöltve a monostor javait ért török támadásokra hivatkozva a Szentszékhez fordult Buzlai Bertalan kinevezése érdekében. Újlaki familiárisa ezt követően hét évig kormányzóként felügyelte az intézményt.⁶⁵

1460-ban Garai László özvegye, Alexandrina volt a gotói ciszterci apátság patrónusa. Mint ilyen, az apátok gondatlansága és a török betörések miatt javaiban erősen megfogyatkozott apátság élére István minorita szerzetes ajánlotta. II. Pius pápa a János pápai legátus, Dénes esztergomi érsek által is támogatott klerikust alkalmasnak találta az Orbán apát halálával megüresedett állás betöltésére, így utasította a pécsváradai apátot, hogy kinevezettjét iktassa be új javadalmaiba. István köteles volt ettől kezdve a ciszterci rend ruháját viselni és előírásait betartani.⁶⁶ Három hónappal később a monostor konventje közreadta, hogy nevezett Istvánt egyhangú határozattal apátjává választotta.⁶⁷

Templomok, kápolnák, ispotály

A 13. század második felében a Valkó megyei Gara, majd a 14. század végétől a Baranya megyei Siklós adott otthont a família rezidenciájának. Az új székhely

⁶⁰ VARGA 2012. 365.; FEDELES 2011. 386.

⁶¹ ZsO I. 2447. sz.

⁶² ZsO I. 4011. sz.

⁶³ HÁZI I/3. 218, 261. sz.

⁶⁴ DL 13677.

⁶⁵ LUKCSICS II. 1062. sz.; FEDELES 2011. 405.

⁶⁶ DL 15451. A leírt epizódot tévesen illesztette a bátai apátság történetébe PRT XII/B 127. alapján KISS-SARBAK 2009. 338.

⁶⁷ DL 15490.

vélhetően kiemelt helyszíneknek számított a családtagok vallásgyakorlatában, de minden megszerzett területen nagy hangsúlyt kapott az egyházi intézmények megfelelő állapotáról való gondoskodás, hiszen a Garaiak mint a politikai élet meghatározó személyiségei tucatnyi familiáris és több ezernyi jobbágy uraiként maguk is mintául kívántak szolgálni ájtatos cselekedetek tekintetében, illetve felelősségüknek tartották az egyes uradalmak népessége számára a lelki szükségletek biztosítására szolgáló intézményekről való gondoskodást.

Első ízben egy 1320. évi kútfő tudósít a garai plébánia létezéséről.⁶⁸ János veszprémi püspök végrendelete (1348) is említi a Szent Péter tiszteletére emelt templomot, amely a régészeti feltárások tanúsága szerint egy 23 méter hosszú, 10 méter széles, egyhajós építmény volt a település központjában.⁶⁹ Az északi falán feltárt kisebb szoba sekrestye is lehetett, de esetleg a temetkező-kápolnával is azonosítható.⁷⁰ A 14. század végi rezidencia-áthelyezést megelőzően nagy valószínűséggel e templom szolgálhatott a családtagok nyughelyeül. A templomok, kápolnák mellett alapított szegényházak a betegek gondozásán túl, átmeneti szállásul szolgáltak az utazók, lakhelyül az aggok, özvegyek és árvák számára. A 14–15. században a nemesek és polgárok egyre nagyobb hajlandóságot mutattak ilyen intézmények alapítására. Ösztönözte őket a lakosság körében fellépő szűkség és a felebaráti szeretet gyakorlásának igénye.⁷¹ György, Gara mezőváros polgárának pápai udvarhoz benyújtott kérvénye szolgál forrásul arra nézve, hogy 1439-ben állt a településen egy Mindenszentek-kápolna, amelynek szomszédságában egy ispotály létesült.⁷² A kérvényező búcsúengedély elnyerésével kívánta a látogatókat adományozásra buzdítani, egyúttal az említett kápolnában szolgálatoztatásért káplán szabad megválasztását is kérte.⁷³

Idősebb Garai Miklós Szerém megyei birtokközpontjában, Cserögön templomot alapított Szent Péter tiszteletére (1372). Mivel az ezzel járó tetemes kiadások megnehezítették a munkálatok befejezését, adományokból kívánták kiegészíteni a költségvetést. XI. Gergely pápa búcsúengedélyben részesítette az intézményt, így a felsorolt ünnepeken az egyházat felkeresők egy év és egy *quadragesima* búcsúban részesültek. További száz napot nyerhettek, ha alamizsnával járultak hozzá a templom anyagi helyzetének javításához.⁷⁴ Nem tudni, hogy a Szent Péter templom mellett vagy helyett létesült-e a településen a Szűz Mária plébánia-

⁶⁸ A veszteségekért kárpótlásul a birtokos testvérpár (Garai Pál és András) a Baranya megyei Azorjás és a Valkó megyei Valkófő birtokokat kérte. ANJOU I. 574-576.

⁶⁹ BUZÁS 2009. 663.

⁷⁰ REGAN 2006. 127-159.

⁷¹ A késő középkori ispotályokra l. KUBINYI 1999b.

⁷² A garai intézménnyel kiegészíthető Kubinyi András Ispotályok a középkori Magyarországon. c. térképe. Vö. KUBINYI 1999b.

⁷³ LUKCSICS II. 620. sz.

⁷⁴ FEJÉR IX/4. 451-452.

templom, de IX. Bonifác pápától 1403-ban búcsúengedélyt nyert.⁷⁵ Kőtemploma és a Szentháromság tiszteletére emelt fakápolna még 1478-ban is állt.⁷⁶

A 15. század elején a siklói Ágoston-rendi Szent Anna-templom szentélyét a Garaiak újraboltoztatták. A templom címeres zárókövein ábrázolt koronás kígyó, a bibliai jeleneteket megjelenítő freskók⁷⁷ és a Sárkányos rend címerével is ellátott ablakbetétek arról tanúskodnak, hogy ezek az átalakítások szerves részét képezték annak az egységes programnak, amely arra volt hivatott, hogy Siklós várát egy reprezentatív főúri rezidenciává tegye.⁷⁸

A Vas megyei Kőszeg várát 1392-ben nyerte el Garai Miklós és János Zsigmond királytól. A ferencesek 13. század végén elpusztult kolostorát az új birtokosok feltehetően elbontották, hogy helyén 1403–1407 körül felépíttessék a Szent Jakab apostolnak szentelt új plébániatemplomot, amelynek zárókövét a nemzetség címerével díszítették.⁷⁹

Temetkezés

A funerális kultúra Dorozsma nembeli Garai családhoz köthető töredékes emlékeinek beható vizsgálata során Lővei Pál megállapította, hogy már a 14. század végén kimutatható a családtagok azon törekvése, hogy saját vagy rokonaik síremléke túlmutasson liturgikus funkcióján és az adott személynek állítson emléket (*memoria*).⁸⁰ A siklói Szent Anna templom szentélyének 1987-es régészeti feltárása során egy páncélos figurát ábrázoló, vörös márvány sírkövet találtak, amely nem volt felírással ellátva. A stílusa, motívumai, valamint a rajta látható két kígyót ábrázoló címer alapján az 1380-as évekre datált síremléket idősebb Garai Miklós nádorával azonosították.⁸¹ Az említett sírkövet még maga a nádor rendelhette magának és a garai temetkező kápolnába szánhatta. A kenotáfium Siklósra vitelének motivációját a család hírnevét megalapozó ősi emlékezetének fenntartására irányuló törekvésben kell keresnünk. Ebben a megvilágításban az említett márványtömböt inkább tekinthetjük emlékkőnek, mintsem síremléknek.⁸²

Ifjabb Miklós később a temetkezőhely kialakításának kérdésében megváltoztatta nézetét, hiszen a budai Nagyboldogasszony-templom északi oldalán alapí-

⁷⁵ MON. VAT. I/4. 497. 556. sz.

⁷⁶ DL 18145.

⁷⁷ A feltárt gótikus falképekről l. PROKOPP 1995.

⁷⁸ LŐVEI 1995. 7-8.

⁷⁹ Karácsonyi János Pauler Gyula nyomán a minorita templom és kolostor pusztulását a város 1289. évi osztrák ostromával hozta kapcsolatba. KARÁCSONYI 1922–1924. I. 195.; DERCSÉNYI 1982. 2.

⁸⁰ LŐVEI 2009. 129.

⁸¹ JÉKELY 1998. 140.

⁸² LŐVEI 2009. 132, 334, 376.

tott új családi sírkápolnát Mindenszentek tiszteletére,⁸³ ahova 1433-ban őt magát is végső nyugalomra helyezték.⁸⁴ Nyilvánvalóan presztízszokok indokolták a vászást. Egy vidéki uradalmi központban létrehozott kápolna sem vetekedhetett az ország fővárosában, a királyi palota közelében álló plébániatemplommal, amely történetesen számos nácio legelőkelőbbjei végső nyughelyének adott ott-hont.⁸⁵ 1461-ben Garai Jób megerősítette a kápolnát a Komárom megyei Haláp és Baj birtoklásában, amelyeket még nagyapjától nyertek. Meghagyta a kápolna rektorainak, akik egyben a plébániatemplom Krisztus Teste konfraternitásának tagjai voltak, hogy továbbra is gondoskodjanak a kápolnában a misemondatás rendjéről.⁸⁶ Az oklevél egyben említést tesz arról, hogy nagyapja temetkezőhelye, ahol epitáfium és halotti fegyverek vagy a nemzetségi címer is helyet kaptak, egyben a nádor örök emlékéül szolgáló síremlék gyanánt készült.⁸⁷

Egy végrendelet sem tájékoztat arról, hogy milyen impozáns ceremoniális keretek között zajló temetkezési szertartást képzeltek el maguknak a Garaiak. Egyetlen „bevásárló listának” tekinthető forrás mégis rendelkezésünkre áll, amelynek tételei alapján egy hozzátartozó temetésének előkészületeire következtethetünk. Garai János azzal bírta meg familiárisát, Szakálos Péter kőszegi bírót, hogy számára 32 aranyforintért különféle posztókat vásároljon. A dokumentum 1392 és 1408 közé datálható.⁸⁸ Ha áttekintjük, hogy ebben az időszakban a Garai család mely tagjának utolsó útját készíthették elő, akkor nagy eséllyel idősebb Garai Miklós nádor özvegyére, Ilonára kell gondolnunk. Szűkíthetjük a keltezés lehetséges idejét is, hiszen a Thuróczy krónika tudósítása szerint Zsigmond király 1401. évi siklósi tartózkodásakor az özvegy még életben volt.⁸⁹ 1403-ban említik utolsó alkalommal a kútfők Ilonát, amikor többekkel együtt engedélyt kapott a pápától, hogy bűnei alól teljes feloldozást nyerjen.⁹⁰ Talán éppen közelgő halála okán érezte ennek szükségességét. Az említett missilis által Garai János

⁸³ Az építkezésre a budai palotában végzett átalakításokat követően 1412-ben került sor. A prágai Parler-műhely hagyományait követő, cseh iskolázottságú királyi szobrászműhely mesterei a királyi udvarral szoros kapcsolatban lévő főurak több várának átépítésében közreműködtek. Az egyes stílusjegyek hasonlóságai alapján kezük nyoma kimutatható a Garai család vonatkozásában Cseszneken túl Siklóson és Pápán is. KOPPÁNY 1962. 17.

⁸⁴ LÓVEI 1995. 8-9.

⁸⁵ Buda etnikai gazdagságát tükrözte a síremlékek sokszínűsége. Arisztokraták, nemesek, egyháziak, jómódú polgárok egyaránt temetkeztek a templombelsőben. A Garai címeres töredékek mellett Stibor vajdához és Ernusz Jánoshoz is köthetőek emlékek. LÓVEI 2009. 31-32.

⁸⁶ DL 15670.

⁸⁷ „prescripte capelle Omnium Sanctorum per condam magnificum dominum Nicolaum de dicta Gara similiter palatinum, avum silicet suum constructe, in qua se idem avus, prout omnibus id eiusdem tumulo, ermis et epitaphio in perpetuum rei memoriam factis, luculentur cernitur elegit sepelliri” DL 15670.; LÓVEI 2009. 129.

⁸⁸ 1392-ben került Kőszeg a család kezére, a levél címzettje pedig 1408-ban már Sopron polgármestereként működött. HÁZI II/6. 12. 15. sz.; ZsO I. 2753. sz.

⁸⁹ THURÓCZY 2001. 246.

⁹⁰ MON. VAT. I/4. 562. sz.

négy aranyforint értékben rendelt fekete bakacsint, amit a koporsók beborítására és a temetési menetben vonuló lovak takarójaként használtak. Szintén négy aranyforintot szánt 12 ölnyi fekete *cindado* szövetre, amelyet talán a temetési szertartást végző pap öltözékére szántak. Továbbá 24 aranyforint értékben rendelt fekete színű, jó minőségű, finomszövésű posztót, valószínűleg a családtagok ruházatának elkészítésére.

A nemzetségi hölgytagjai rendszerint egy a férjüké mellett kialakított, azaz szerves egységet képező, de különálló sírhelyen letek végső nyugalomra. A szentgotthárdi ciszterci kolostor szentélynégyzetében a főoltár előtt helyezkedett el Szécsi Miklós és felesége, Garai Ilona azonos méretű, egységes betűtípusú, vörös márványból készült sírköve, amelyet vélhetően fiúk Szécsi Dénes esztergomi érsek készíttetett.⁹¹ Ilona síremléke arra enged következtetni, hogy az atyai háztól elkerülő leányok is fontosnak tartották hangsúlyozni a Dorozsma nembeli Garai családból való származást.⁹² Ennek eszköze pedig ebben is az ősi címerállat síremléken való szerepeltetése volt.⁹³ Garai László lánya, Anna Hédervári Imre hitveseként az ozorai várkápolnában nyugodhat,⁹⁴ míg Garai János lányának, Dorottyának sírja II. Tvrtko mellett található a bobovaci palotakápolnában.⁹⁵

Zarándoklatok, kegyhelyek

Szent Jakab Santiago de Compostelában található sírját már a 12. század első évtizedeitől látogatták magyar származású zarándokok. A 15. században elsősorban fegyverforgató főurak és magas rangú klerikusok utaztak az Ibériai-félszigetre. Motivációjukat nagy részben meghatározta a vallásos áhítat, ám utazásukkal egyéb célkitűzéseket is meg kívántak valósítani. Kimutathatóak magyar zarándokok, akik diplomáciai szolgálatot is teljesítettek egyben, valamint az engesztelő és helyettes búcsújárásra is találunk példákat. A tárgyalt időszakban azonban előtérbe kerültek a lovagi jellegű zarándoklatok, amely során a résztvevők előkeelő udvarokban rendezett tornákon igyekeztek lovagi érdemeket szerezni, esetleg bekapcsolódtak a mórok elleni harcokba. A magyar zarándoklatok történetét tárgyaló szakirodalom rendre megemlékezik a Lévai Cseh Péter főlovászmester által vezetett 24 fős csoportról, akik 1415-ben Zsigmond király perpignani tárgyalásai idején egészen Kasztíliaig, Granadáig, Portugáliáig jutottak. Ugyancsak ismert Cillei Ulrik 60 fős kísérettel megtett utazása.⁹⁶ Nem említik azonban, hogy

⁹¹ LŐVEI 2009. 322-323.

⁹² Ifjabb Miklós nádor testvére 1398-ben kötött házasságot Szécsi Miklóssal. DL 1814a.

⁹³ LŐVEI 1987. 277-284.

⁹⁴ DL 91004.

⁹⁵ A kápolna síremlékeinek feltárásakor márga mellett a Gerecse-hegységből származó vörös márványt is találtak. LŐVEI 2009. 511-513.

⁹⁶ CSUKOVITS 2003. 79-80.; KAKUCS 2006. 73.; FEDELES 2014a. 12-13.

Garai János és Loroci Fülöp már ezt megelőzően, 1406-ban *salvus conductust* nyert Márton aragóniai királytól. A menlevél értelmében a Kasztília, Granada, Portugália irányába tartó bárók 30 lovassal, valamint a magukkal vitt arannyal, ezüsttel, pénzzel és ékszerrel 15 napig háborítatlanul haladhattak át az országon. Garai János erre az időre már jelentős katonai tapasztalatokkal rendelkezett, hiszen harcolt a délvideki hadjáratokban, ott volt a Mircse vajda elleni havasalföldi akcióban és megjárta a nikápolyi csatát. Jelentős szerepet játszott a Zsigmond hatalma ellen felkelők leverésében, 1402-ben és 1403-ban pedig temesi ispánként működött közre a Magyar Királyság déli határainak védelmében. Külföldi tartózkodásainak éveiben magyar források nem említik személyét, ugyanakkor Szent Jakab kultuszának felértékelődésére mutat, hogy éppen erre az időre (1403–1407) tehető a kőszegi templom átépítése, amelynek patrocíniumául az említett szentet választotta a család.⁹⁷ A kor nemesi-lovagi mentalitását elsajátító bárót hajtotta a *curiositas*, de élettörténetének ismeretében bizonyosan nem tévedünk nagyot, ha elfogadjuk, hogy küldetéstudatának éppen úgy meghatározó motívuma volt a hitetlenek elleni küzdelem vágya. Erre az időre megszületett a köztudatban a háború egy új értelmezése is,⁹⁸ amely legitimálta a béke érdekében, az esetek védelmében és különösen a hitetlenek, a korszakban elsősorban a törökök és a mórok ellen viselt hadakozást. Éppen Ibériai-félszigeten tartózkodásának idején zajlott III. Henrik kasztíliai király és a VII. Mohamed vezette granadai emirátus összecsapása. Az 1406 őszi Collejares közelében vívott ütközet a keresztény hadak győzelmével végződött, nem zárható ki, hogy a magyar lovak is a kasztíliaiakat erősítették.

A több évig Zsigmond király szolgálatában külföldön diplomáciai tárgyalásokat folytató Garai Miklósnak politikai zarándoklat formájában számos alkalmat nyílt Európa-szerte híres kegyhelyek felkeresésére. 1414 őszi fivérével együtt kísérték Borbála királynét az aacheni koronázásra.⁹⁹ Az 1416. év során Magyarország nagy grófja megjárta Aragóniát, Franciaországot, Angliát, majd csatlakozott királya konstanzi kíséretéhez. Bárány Attila kutatásaiból tudjuk, hogy Garai Miklós ott ült az angol király mellett a windsori Szent György kápolnában a szent ünnepén tartott ceremóniákon.¹⁰⁰ Zsigmond király 1427-es adománylevelének narrációjában kiemelten mondott köszönetet a Garaiaknak, amiért hathatósan közreműködtek a keresztény egyház egységének megteremtésében.¹⁰¹

⁹⁷ ZsO II. 4915. sz. 1408-ban már biztosan hazánkban tartózkodott, hiszen alapító tagja volt a király Sárkányos rendjének, amelynek tagjai az „*álnok* ellenségnek, az *ős-sárkány* követőinek ti. a pogány hadak mind a szakadároknak és az igaz hit, krisztus keresztje és az országainak védelmére törő más nemzetek kipusztítására” szövetkeztek. BARANYAI 1925–1926. 575.

⁹⁸ PÁSZTOR 2000. 12.

⁹⁹ ENGEL 1987. 417.

¹⁰⁰ BÁRÁNY 2013. 27–28.

¹⁰¹ FEJÉR X/6. 862.

Az első bemutatott peregrinációval ellentétben jól ismert Garai János 1415. évi fogságát követő zarándoklata a bátai Szent Vérhez.¹⁰² Az ozorai vajda a Hervoja bosnyák főúr ellen vezetett hadjárat idején került rabláncra. Spalatói fogsága alatt a Szent Vérhez fohászzkodott és fogadalmat tett, hogy amennyiben sikerül kiszabadulnia, felkeresi a bátai kegyhelyet. Fogadalmáról és annak szabadoadulása utáni teljesítéséről Thuróczy János,¹⁰³ Antonio Bonfini¹⁰⁴ és Tinódi Lantos Sebestyén¹⁰⁵ egyaránt megemlékezett. Bonfini szerint a János által a kegyhelynek adományozott egykori béklyók még a 15. század végén is ott függtek az apátság ajtófélfáján minden látogatónak hirdelve Garai János csodás szabadulását.¹⁰⁶ Különösen a 14. század második felétől Bata történetében igen meghatározóvá vált a politikai zarándoklatok szerepe,¹⁰⁷ hiszen uralkodóink előszeretettel keresték fel a délre vezető hadiút mentén fekvő kegyhelyet. A Garai család tagjai, mint a királyok és királynők kíséretének szinte állandó tagjai bizonyosan többször látogatást tettek a Szent Vér ereklyénél, így nem meglepő annak beágyazottsága szentiszteletükbe.¹⁰⁸ 1382-ben Miklós nádor szerződést kötött Hermann apáttal, amelynek értelmében a négy évre megkapott Pog birtokért cserébe a nádor 100 márka támogatást adott az apátságnak kolostorépületének helyreállítására.¹⁰⁹ A bátai monostorhoz fűződő kapcsolat másik fontos vonulata, hogy annak apátja, Szanai Gergely fia Pál (1400–1424) testvérével Miklóssal együtt, a Garai család familiárisa volt.¹¹⁰ Pál 1413-ban iratkozott be a bécsi egyetemre, ahol 1417-ben

¹⁰² CSUKOVITS 2003; CSUKOVITS 2005.; SÜMEGI 2009. 509.

¹⁰³ „Maguk a vezérek sem maradtak ki a nagy veszedelemből, egyesek foglyul estek, mások ott puszultak. Garai Jánost elfogták és kiméletlenül megbéklyózták, s amikor sok, fogságban töltött nap után visszanyerte szabadságát, hatalmas súlyú vasbéklyóit, amelyekkel megkötözték, a bátai monostorra hagyta az utókor emlékezetére, ottani fogadalmának beváltásaként, Megváltó Urunk drága véreinek dicsőségére.” THURÓCZY 2001. 254.

¹⁰⁴ BONFINI 1936. I/1/3. 61–62.

¹⁰⁵ „Jó Garai János bán foglylyá esék / Nagy kegyetlen fogságba ő tartaték / Végre a tömlöczből kimeneködék / Istentől szabadsága megadaték. / Ó sietséggel Bátára ment vala / mely-vasakkal őt megvaszták vala / A szent vérnél azt mind ott hagyta vala / Ó miá szabadult – azt véli vala.” RMKT II. 344.

¹⁰⁶ CSUKOVITS 2005. 82.

¹⁰⁷ SÜMEGI 2009. 506.

¹⁰⁸ Idősebb Garai Miklós nádor Mária királynő kísérelője lehetett 1385-ben. Zsigmond király 1395-ben a monostor falai között töltötte a húsvéti ünnepeket, 1409 júliusában pedig Pécsről jövet négy napot töltött Bátán és 1420 szeptemberében szintén járhatott ott. Borbála királynét, talán húga sógorának szabadulása okán érzett hálája hajtotta a kegyhelyre 1416 őszén. ENGEL–C. TÓTH 2005. 37, 70, 89, 173.

¹⁰⁹ KISS–SARBAK 2009. 347.

¹¹⁰ A szlavóniai nemesi családból származó Miklós 1409-ben ifjabb Garai Miklós trencsényi várnagya volt. 1411–1412-ben és 1419-ben alnádoraként működött. A köztes években kíséretét alkotta külföldi utazásai során. 1413 tavaszán az Isztrián harcoltak a velenceiekkel, 1414 őszén elkísérték Borbála királynét az aacheni koronázásra. 1415-ben jelen volt a konstanzi zsinaton. 1416 elején Párizsban, nyarán Angliában járt, majd 1417 elején Luxemburgban újra a királyhoz csatlakozott. 1420-ban Garai Dezső macsói bán familiárisaként fordul elő. ZsO II. 214, 6399, 6648. sz.; DL 72546; ZsO III. 1289. sz.; ZsO VII. 326. sz.; SÜMEGI 2008. 3–4.

kánonjogi doktorátust szerzett. Tanulmányait azonban megszakította, hogy 1416. szeptember 4-én jelen legyen azon a pécsi gyűlésen, ahol a fogságba került magyar urak kiváltásáról tárgyaltak.¹¹¹ Nyilvánvalóan familiárisi kötelességének érezte, hogy segítkezzen ura még fogságban lévő társai szabadulásában. Később Garai Jób is gyarapította a templom vagyonát két 50 forintot érő kazulával és Szent Ákos fél ember nagyságú hat gíra értékű ezüstsobrával.¹¹² Végezetül nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a kegyhely országos jelentőségűvé válása, valamint a kolostor és a templom nagyszabású építkezései éppen Pál apátságának idejére esnek.¹¹³ A pénzügyi háttér megerősítésében oroszánrészt vállalt a befolyásos és tehető Garai család.

A pálos csodajegyzőkönyvek megőriztek egy a bajcsi pálos kolostorral kapcsolatos történetet, amelynek főhőse László, siklósi várnagy (1422), a Garaiak familiárisa. A súlyosan beteg László úgy rendelkezett, hogy a bajcsi pálos kolostorban helyezték végső nyugalomra. A gyászoló tömeg legnagyobb döbbenetére felült ravatalán és elmesélte, hogy Remete Szent Pál mentette meg az elkárhozástól és visszaküldte a földi életbe 30 napra, hogy elkövetett bűneiért vezekelhesen. Hogy szavainak igazságáról meggyőzze a hallgatóságot, megjósolta kislia, lova halálát és Zsigmond királyról, valamint Garai Miklós nádorról is közölt olyan információkat, melyek később beteljesedtek. Jövendölésének megfelelően a kolostorban eltöltött 30 napi vezeklést követően megtért teremtojéhez.¹¹⁴

Személyes meggyőződésből fakadó vallásosság

A társadalmi helyzet és a vallásosság megélése mindenkor egymással szorosan összefüggésben voltak, hiszen a különböző rangú csoportok törekedtek saját tekintélyüket hitük által is kifejezésre juttatni. A család volt az első közeg, ahol a főúri öntudat elemei és a hit megélését biztosító formák elsajátítása megtörténhetett.¹¹⁵ A Garai család esetében nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy éppen a familia tekintélyét megalapozó János, veszprémi püspök volt. A főpásztor nagybáty és a később nádorrá emelkedő unokaöcs szoros kapcsolatának bizonyítéka, hogy János végrendeletében is megemlékezett ifjú rokonáról.¹¹⁶ A feltörekvő unokaöcs korán megismerkedhetett a legfontosabb hittételekkel és lelkületében kialakulhatott az igény, hogy a parancsolatok megszegése miatt érzett büntudat a bűnbocsánat elnyerésére sarkallja érdemszerző cseleke-

¹¹¹ DL 43338.

¹¹² SÜMEGI 2009. 509.

¹¹³ SÜMEGI 2009. 512.

¹¹⁴ KISBÁN 1938. 115-116.; SÜMEGI 2009. 500.

¹¹⁵ PÁSZTOR 1940. 178.; FEDELES 2011. 382.

¹¹⁶ DF 200906; GUTHEIL 2007. 84.

detek végrehajtása által.¹¹⁷ A püspök nagybáty iránti tisztelet és a veszprémi egyházhoz való kötődés Miklós hitvesére is hatott. Ennek bizonyítéka, hogy Ilona megözvegyülvén egy a nemzetség címerállatával díszített köpenyt adott a veszprémi egyháznak.¹¹⁸

Pápai bullák és a Szentszékhez benyújtott kérvények jóvoltából a laikus vallásgyakorlat megnyilvánulásának néhány személyesebb aspektusát is megismerhetjük (hordozható oltár használata, gyóntatóválasztás, bűnbocsánat), amelyek nem voltak rendhagyóak a középkori Magyar Királyság előkelőinek körében.¹¹⁹ 1399-ben IX. Bonifác pápa engedélyezte Garai Miklósnak, hogy magának szabadon gyóntatót választhasson, aki egyszer életében, egyszer pedig halála órájában teljes feloldozásban részesítheti őt.¹²⁰ 1398-ból hallunk Garai János káplánjáról, János bakonybéli apátról,¹²¹ az 1407. esztendőből pedig Miklós káplánját, Péter pápai főesperest ismerjük.¹²² László nádor leánya, Anna végrendeletét Bálint ozorai plébános és János ferences szerzetes hitelesítette, bennük láthatjuk a nemes asszony lelkipásztorait.¹²³ 1403-ban idősebb Miklós özvegye, Ilona asszony szabadon választhatott gyóntatót magának, hogy utána általa teljes feloldozást nyerhessen.¹²⁴ 1421-ben Miklósnak és feleségének, Cillei Annának teljes bűnbocsánatot engedélyezett V. Márton pápa. Szintén 1421-ben Garai János és neje, Mazóviai Hedvig a teljes bűnbocsánat mellett engedélyt nyert, hogy napfelkelte előtt is misét hallgasson, továbbá, hogy az engedélyezett hordozható oltáron az interdium alatt lévő területeken is lehessen misét celebrálni.¹²⁵ A hordozható oltárokon túl a várakban kialakított kápolnák szolgáltak az elmélyült vallásos cselekedetek végrehajtásának színhelyéül. Nem minden várban volt ilyen liturgikus célokra létrehozott helyiség, de a régészeti és írott forrásanyag együttes felhasználásával több ilyen helyiség azonosítható, mint azt korábban feltételezték.¹²⁶ A Garaiak által birtokolt várak közül Siklós, Simontornya és Somlyó biztosan adott otthont kápolnának, de több olyan település is akadt uradalmaikon, ahol a váron kívül állt kápolna. A Baranya megyében lajstromozott nyolc fakápolna közül hat a siklósi uradalom területén feküdt.¹²⁷

¹¹⁷ PÁSZTOR 2000. 16-18.

¹¹⁸ „Item capa una rubea de purpura pilosa granata, in cuius retropendientia est figura serpentis cum corona, quam donavit relicta quondam domini palatini Nicolai antiqui de Gara, sub ducta cum bisso viridis coloris.” FEJÉRPATAKY 1887. 183.

¹¹⁹ KURCZ 1988. 157.; FEDELES 2011. 393.

¹²⁰ MON. VAT. I/4. 129, 130. sz.

¹²¹ ZsO I. 5167. sz.

¹²² ZsO II. 7074.

¹²³ DL 91004. HÉDERVÁRY I. 387-389. 292. sz.

¹²⁴ MON. VAT. I/4. 562. sz.

¹²⁵ LUKCSICS I. 330, 331, 374, 375. sz.

¹²⁶ FEDELES 2011. 378.

¹²⁷ KUBINYI 1986.

Összegzés

Tanulmányomban a középkori Magyar Királyság egyik legbefolyásosabb családjának, a Garaiaknak az egyházzal kialakított kapcsolatait és személyes vallásosságát vettem górcső alá. A szerzetesrendekkel kiépített viszonyt vizsgálva bebizonyosodott, hogy a család minden időben figyelmet fordított az egyes kolostorok vagyonának gyarapítására, elsősorban birtokadományok formájában. Nyolc szerzetesrenddel ápoltak szorosabb kapcsolatot. Kiemelt figyelmet élvezett a 15. században a főurak körében egyre népszerűbb pálos rend, amelynek három kolostora nyert birtokadományt a családtól, Jób misealapítványt tett Budaszentlőrincen, László pedig megalapította az egyik leggazdagabban dotált pálos közösséget a Veszprém megyei Porván. Azzal, hogy a domonkosok számára Garán, a ferences számára pedig Pápán és Atyinán alapítottak kolostort, illeszkednek ahhoz a főurak körében a késő középkor során megfigyelhető trendhez, miszerint a monasztikus rendekkel szemben nagyobb szimpátiával viszonyultak a mendikáns rendek irányába. A szekuláris egyházi intézmények is nagy figyelmet élveztek, különösen a nagy uradalmi központokban, ahol a család az egyes plébániatemplomok monumentális építkezéseinek a királyi műhely mestereit (templom- és kolostor építészet, freskófestészet, szobrászat, funerális emlékek) foglalkoztatta, hirdetve saját hatalmát és gazdagságát, egyben helyszínt biztosítva a lakosság vallásgyakorlatának.

Bár az egyes adománylevelek arengájában előforduló formulák nem tekinthetők rendhagyónak, mégsem gondolhatjuk, hogy kiválasztásuk teljesen esetlegesen történt. Ennek okán a porvai kolostor alapítólevelében előforduló motívumot egyben László hitvallásának is tekinthetjük. Ennek értelmében az adományozó tisztában volt vele, hogy halandó emberi teremtményként hiába halmozott fel fáradságos munkával megannyi anyagi javat, abból semennyit nem vihet magával a túlvilágra. Ennek tudatában váltotta be felmenői ígétét az alapításra vonatkozóan. A felnövekvő generáció tehát mindig gondoskodott arról, hogy alamiznaadással csökkentse a felmenőkre váró esetleges tisztítóüzbeli szenvedéseket és biztosítsa lelki üdvösségük elnyerését.¹²⁸ Emellett rendkívül fontosnak tartották a Dorozsma nembeli Garai családból származók emlékezetének ápolását, ennek kiváló eszköze volt a nemzetségi címerállat egyházi épületeken és a funerális emlékeken való szerepeltetése.

Garai János esetében maradt fenn a legtöbb forrás arra nézve, hogy a középkor emberének életét mennyire áthatotta a személyes vallásosság. A harcokban

¹²⁸ Garai László deklarálta azért adományozta a Somlyói várat a győri egyházmegyének, hogy vezekeljen apja bűneiért, hiszen Miklós nádor néhány évig világi kézben tartotta az egyházmegye javadalmaikat. Mivel hirtelen halála megakadályozta abban, hogy az ígért építkezésekkel kompenzálja a püspökséget félő volt, hogy halála után Isten ráháruló bosszújával kell szembesülnie. TELEKI X. 561-562. 274. sz.

megfáradt főúr úgy döntött, hogy 1406-ban tiszteletét teszi Szent Jakab sírjánál, hogy elkövetett bűneiért vezekeljen és a mórok elleni küzdelemben újabb lovagi érdemeket szerezzen. A törökök ellen folytatott későbbi harc során fogásba esett, ahonnan a Szent Vér iránti tisztelete szabadította meg. Béklyói odaajándékozásával országosan ismert kegyhellyé tette a Tolna megyei Bátát. Sajat káplánnal rendelkezett, aki hordozható oltárán interdictum sújtotta területen és napfelkelte előtt is misézhetett.

A kutatás járulékos hozadékokkal is szolgált, hiszen az egyes uradalmi székhelyek egyházi infrastruktúrájára vonatkozó újabb adatok megteremtették annak lehetőségét, hogy a jövőben megvalósulhasson a Kubinyi András által kidolgozott centralitási pontrendszer segítségével az egyes központi helyek középkori településhierarchiában való elhelyezése. A család birtokpolitikájának jövőbeni rekonstruálásához hasznos adalék az egyházi intézményekhez tartozó birtokrészek azonosítása. Néhány esetben lehetőség nyílt az egyházi archontológiai vonatkozások korrigálására (István bátai/gotói apát), illetve azonosításra került néhány a Garaiak szolgálatában működő egyházi familiáris.

Függelék

A Garaiak és az egyházi intézmények kapcsolatai

Sz.	Település (megye)	Intézmény	Patrocínium	Alapítás (A), Támogatás (T), Érdekeltség (É)
1.	Atyina (Körös)	ferences kolostor	Szűz Mária	Jób özv. Fruzsina (A)
2.	Bajcs (Baranya)	pálos kolostor	Mindenszentek	Garai család (T, É)
3.	Bakonybél (Veszprém)	bencés apátság	Szent Móríc	János (É)
4.	Báta (Tolna)	bencés apátság	Szent Mihály	Garai család (T, É)
5.	Berzétémonostora (Valkó)	bencés kolostor	Szentlélek	I.,II. Miklós (T)
6.	Boró (Valkó)	ágoston rendi kolostor	Szűz Mária	János (É)
7.	Borsmonostor (Sopron)	ciszterci monostor	Boldogságos Szűz	Miklós, László (É)
8.	Buda (Pest)	kápolna	Mindenszentek	II. Miklós (A)
9.	Budaszentlőrinc (Pest)	pálos kolostor	Remete Szent Pál	Jób (T)
10.	Csatka (Veszprém)	pálos kolostor	Szent Szűz	László (T)
11.	Cserög (Szerém)	templom	Szent Péter	I. Miklós (A)
12.		templom	Boldogasszony	Garai család (A)
13.		fakápolna	Szentháromság	Garai család (A)
14.	Dorozsma (Csongrád)	kőtemplom		Dorozsma nem (A)
15.	Gara (Valkó)	plébániatemplom	Szent Pál	Garai család (A)
16.		domonkos kolostor	Szent Margit	Garai család (A)
17.		kápolna	Mindenszentek	Garai család (A)
18.		ispotály	?	Garai család (É)
19.	Gotó (Pozsega)	ciszterci apátság	Szűz Mária	Alexandrina (É)
20.	Győr (Győr)	püspökség	Szűz Mária	II. Miklós (É), László (T)
21.	Keresztúr (Baranya)	ágoston rendi prépostság	Szent Kereszt	Garai család (É)
22.	Kőszeg (Vas)	plébániatemplom	Szent Jakab	Garai család (T)
23.	Lövöld (Veszprém)	karthauzi kolostor	Szent Mihály	I. M. özvegye (T)
24.	Óbuda	klarissza kolostor	Boldogságos Szűz	I. Miklós (T)
25.	Ossero	püspökség	Szent Gaudentius?	II. Miklós, János (É)
26.	Pápa (Veszprém)	templom	Boldogságos Szűz	Garai család (É)
27.		ferences kolostor	Szent László	Alexandrina, Jób (A)
28.	Pécsvárad (Baranya)	bencés apátság	Szűz Mária	Garai család (É)
29.	Pétevárad (Szerém)	ciszterci apátság	Szűz Mária	Garai László (É)
30.	Porva (Veszprém)	kápolna	Krisztus Teste	Garai család (A)

31.		pálos kolostor	Szentlélek	Garai László (A)
32.	Pozsegszentpéter	társaskáptalan	Szent Péter	Garai család (É)
33.	Siklós (Baranya)	ágoston-rendi prépostság	Szent Anna	Garai család (T)
34.		plébániatemplom		Garai család (É)
35.		fa+kőkápolna		Garai család (É)
36.		várkápolna		Garai család (É)
37.	Somlyó (Veszprém)	várkápolna		Garai család (É)
38.	Szentlászló (Baranya)	pálos kolostor	Szent László	I. Miklós (T)
39.	Szenttrinitás (Baranya)	bencés kolostor	Szentháromság	Garai család (É)
40.	Telki (Pilis)	bencés kolostor	Szent István	László (É)
41.	Veszprém (Veszprém)	székeskáptalan	Szent Mihály	I. Miklós özvegye (T)

Rövidítések

Források

- BONFINI 1936 Antonius de BONFINIS: Rerum Hungaricarum Decades. Lipcse, 1936.
- BTOE Kumorovitz L. Bernát: Budapest Történetének Okleveles Emlékei. Harmadik kötet. (1382–1439). Bp., 1987.
- DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mohács előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mohács előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár
- FEJÉR Codex diplomaticus Hungariaecclesiasticus ac civilis. I–IX. Ed. Georgius FEJÉR. Buda, 1828–1844.
- GUTHEIL 2007 GUTHEIL Jenő: Veszprém város okmánytára: oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból: 1002–1523. Veszprém, 2007.
- HÁZI HÁZI Jenő: Sopron szabad királyi város története. Sopron 1921–1943.
- HÉDERVÁRY A Héderváry család oklevéltára I–II. Szerk. RADVÁNSZKY Béla, ZÁVODSZKY Levente. Bp., 1909–1922.
- HO Hazai Oklevéltár 1234–1536. Szerk. NAGY Imre, DEÁK Farkas, NAGY Gyula. Bp., 1879.
- KOVACHICH 1799 KOVACHICH, Martinus Georgius: Formulau solemnes styli in cancellaria curiaque regum olim usitati. Pestinii, 1799.
- KÓFALVI 2006 A pécsváradai konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526. Szerk. KÓFALVI Tamás. Szeged, 2006.
- LUKCSICS LUKCSICS Pál: XV. századi pápák oklevelei I-II. Bp., 1931–1938. (Olaszországi Magyar Oklevéltár I-II.)
- MON. VAT. Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia. Series I. Tom. I-IV. Bp., 1885–1891.

- RMKT II Régi magyar költők tára II. Tinódi Sebestyén összes művei, 1540–1555. Bp., 1881.
- TELEKI TELEKI József: A Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár. X. Pest, 1853.

Irodalom

- ÁRVAI 2012 ÁRVAI Tünde: A „sohasem volt” szepesi prépost. Garai János veszprémi püspök pályafutása. In: „Köztes Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. BAGI Dániel–FEDELES Tamás–KISS Gergely. Pécs, 2012. 33–44.
- ÁRVAI 2013a ÁRVAI Tünde: A Dorozsma nembeli Garai család felemelkedése (1269–1359). In: Specimina Operum Iuvenum 1. Szemelvények a PTE BTK 2011-es Országos Tudományos Diákköri Konferencián díjazott hallgatóinak pályaműveiből. Szerk. BÖHM Gábor–FEDELES Tamás. Pécs, 2013. 122–138.
- ÁRVAI 2013b ÁRVAI Tünde: A házasságok szerepe a Garaiak hatalmi törekvéseiben. Kor–szak–határ. A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak (900–1800) a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Közép- és Koraijankori programjának konferenciája. Szerk. FEDELES Tamás–FONT Márta–KISS Gergely. Pécs, 2013. 103–118.
- BÁRÁNY 2013 BÁRÁNY Attila: Középkori magyar emlékek Angliában. Mária-besnyő, 2013.
- BARANYAI 1925–1926 BARANYAI Béla: Zsigmond király ún. Sárkányrendje. Adalékok a magyar trónöröklési kérdés történetéhez. In: Századok 54–55 (1925–1926.) 561–591, 681–719.
- BESZKID 1903 BESZKID Miklós: A siklói apátság története. Bp., 1903.
- BUZÁS 2009 BUZÁS Gergely: Az egyházmegye építészeti emlékei. In: A pécsi egyházmegye története I. A középkor *évszázadai* (1009–1543). Szerk. FEDELES Tamás–SARBAK Gábor–SÜMEGI József. Pécs, 2009. 611–713.
- CSÁNKI CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III. Bp., 1890–1913.
- CSUKOVITS 2003 CSUKOVITS Enikő: Középkori magyar zarándokok. Bp., 2003.
- CSUKOVITS 2005 CSUKOVITS Enikő: Csodás szabadulások a török rabságból. In: Aetas 20 (2005):4. 78–89.
- DERCSÉNYI 1982 DERCSÉNYI Dezső: Kőszeg. Szent Jakab templom. Bp., 1982.
- ENGEL 1987 ENGEL Pál: Zsigmond bárói: Rövid életrajzok. Garai (II.) Miklós nádor (+1433) In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Tanulmányok. Szerk. BEKE László–MAROSI Ernő–WEHLI Tünde. Bp., 1987. 416–420.
- ENGEL 2001 ENGEL Pál: Középkori magyar adattár. PC CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. Bp., 2001.

- ENGEL–C. TÓTH 2005 ENGEL Pál – C. TÓTH Norbert: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438) Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához I. Bp., 2005*
- FEDELES 2011 FEDELES Tamás: Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája. In: *Századok* 145 (2011) 377–418.
- FEDELES 2014a FEDELES Tamás: Mennyei és földi kommunikáció. A késő középkori főúri nemesi devóció, mint az információáramlás csatornája. In: *Világtörténet* 36 (2014) 67–102.
- FEDELES 2014b FEDELES Tamás: „Medicina contra peccata mundana”. Késő középkori főúri misealapítványok. In: *Századok* 148 (2014) 443–469.
- FEJÉRPATAKY 1887 FEJÉRPATAKY László: A veszprémi káptalan kincseinek összeírása 1429–1437. In: *Történelmi Tár* 10 (1887) 173–192.
- FONT 2000 FONT Márta: Siklós középkori története. In: *Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai*. Szerk. VONYÓ József. Siklós, 2000. 55–76.
- HARSÁNYI 1938 HARSÁNYI András: *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen, 1938.
- HORVÁTH 2002 HORVÁTH Richárd: *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. Debrecen, 2002. (Kéziratos PhD-értekezés a Debreceni Egyetemen)
- JÉKELY 1998 JÉKELY Zsombor: *The Garai Tomb Slab at the Augustinian Church of Siklós*. In: *Acta Historiae Artium* 40 (1998) 140.
- KAKUCS 2006 KAKUCS Lajos: *Santiago de Compostela: Szent Jakab tisztelete Európában és Magyarországon*. Bp., 2006.
- KARÁCSONYI 1922–1924 KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp., 1922–1924*.
- KARÁCSONYI 1995 KARÁCSONYI János: *A magyar nemzetségek a 14. század közepéig. Magyar nemzetségi címerek*. Bp., 1995².
- KERNY 1987 KERNY Terézia: *Szent László-kultusz a Zsigmond-korban*. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Tanulmányok*. Szerk. BEKE László–MAROSI Ernő–WEHLI Tünde. Bp., 1987. 353–363.
- KISBÁN 1938 KISBÁN Emil: *A magyar pálosrend története I. (1225–1711)*. Bp., 1938.
- KISS–SARBAK 2009 KISS Gergely–SARBAK Gábor: *Szerzetesi intézmények*. In: *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. FEDELES Tamás–SARBAK Gábor–Sümegi József. Pécs, 2009. 337–420.
- KONDOR 2013 KONDOR Márta: *Absente rege: Luxemburgi Zsigmond magyarországi vikáriusai (1414–1419)*. In: *Kor – szak – határ: A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak (900–1800) a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Közép- és Koraújkori programjának I. konferenciája*. Szerk. FEDELES Tamás–FONT Márta–KISS Gergely. Pécs, 2013. 119–138.
- KOPPÁNY 1962 KOPPÁNY Tibor: *Csesznek vára*. Bp., 1962.

- KOPPÁNY 1967 KOPPÁNY Tibor: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. In: Veszprém Megyei Múzeum Közleményei 6 (1967) 117-150.
- KUBINYI 1986 KUBINYI András: A magyar nagybirtok és jobbágysága a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18 (1986) 197-225.
- KUBINYI 1994 KUBINYI András: A középkori Pápa. In: Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Szerk. KUBINYI András. Pápa, 1994.
- KUBINYI 1999a KUBINYI András: Vallásos társulatok a késő középkori magyarországi városokban. In: Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon., Bp., 1999. 341-352.
- KUBINYI 1999b KUBINYI András: Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő középkori Magyarországon. In: Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999. 253-267.
- KURCZ 1988 KURCZ Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp., 1988.
- MÁLYUSZ 1984 MÁLYUSZ Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon, 1387–1437. Bp., 1984.
- LŐVEI 1987 LŐVEI Pál: Siremlékszobrászat. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. II. Katalógus. Szerk. BEKE László, MAROSI Ernő, WEHLI Tünde. Bp., 1987. 277-284.
- LŐVEI 1995 LŐVEI Pál: A templom építéstörténete és a falképek leírása. In: Siklós. Plébániatemplom. Bp. 1995. 1-9.
- LŐVEI 2009 LŐVEI Pál: Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria. Bevezető fejezeteke a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához. Akadémiai doktori értekezés. I. kötet. Bp., 2009.
- PAPP 2005 PAPP Szilárd: A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515. Bp., 2005.
- PÁLOSFALVI 2013 PÁLOSFALVI Tamás: Szegedtől Újvárig. Az 1458–1459-es esztendőkrónikájához. In: Századok 147 (2013) 347-380.
- PÁSZTOR 2000 PÁSZTOR Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp., 2000 (reprint).
- PATTON 2007 PATTON Gábor: Karinges ágostonrendi kanonokok a középkori Baranyában. In: Egyháztörténeti Szemle 8 (2007):1. 72-78.
- PATTON 2009 PATTON Gábor: A bajcsi pálos kolostor Baranya megyében. In: Egyháztörténeti Szemle 10. (2009):3. 43-55.
- PATTON 2013 PATTON Gábor: A szentlászlói pálos kolostor a baranyai Olasz község határában. In: Egyháztörténeti Szemle 14 (2013):3. 8-21.
- PETROVICS 1995 PETROVICS István: A honfoglalástól Mohácsig. In: Kiskundorozsma. Tanulmányok. Szerk. KÖVÉR Lajos, TÓTH Sándor László. Szeged, 1995. 75-104.
- PROKOPP 1995 PROKOPP Mária: Keszthely és Siklós újonnan feltárt gótikus falképei. In: Ars Hungarica 23 (1995):1-2.155-167.

- SOLYMOSI 1996 SOLYMOSI László: Adatok Pápa középkori történetéhez. In: Tanulmányok Pápa város történetéből 2. Szer. Hermann István. Pápa, 1996. (<http://mek.niif.hu/02100/02183/02183.htm#5> letöltés dátuma: 2014. január 20.)
- SÜMEGI 2008 SÜMEGI József: Szanai Gergely fia Pál, bátai apát (1400–1424). In: Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 30 (2008). 265–279.
- SÜMEGI 2009 SÜMEGI József: Búcsújárás és zarándoklat. In: A pécsi egyházmegye története I. A középkor *évszázadai (1009–1543)*. Szerk. FEDELES Tamás–SARBAK Gábor–SÜMEGI József. Pécs, 2009. 487–546.
- SÜMEGI–KÁPOLNÁS 2005 SÜMEGI József–V. KÁPOLNÁS Mária: A középkori bátai apátság és a Szent Vér templom története. Múltunk cserepei I. Báta, 2005.
- C. TÓTH 2012 C. TÓTH Norbert: Nádorváltások a Zsigmond-korban. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi i Bence, Vadas András Bp., 2012. 53–65.
- TRINGLI 2003 TRINGLI ISTVÁN: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. Bp., 2003.
- VARGA 2012 VARGA Szabolcs: Az atyinai ferences kolostor alapításának háttere: megjegyzések a ferences kolostorok és a városfejlődés kapcsolatáról Körös vármegye példáján keresztül. In: Fons 19 (2012):3. 363–390.
- WERTNER 1897 WERTNER Mór: A Garaiak. In: Századok 31 (1897):10. 902–938.

Sashalmi Endre

Ideológia és ikonográfia

A királyok isteni jogalapja George Wither egyik jelképe (1635)
és Antony van Dyck, I. Károly angol királyról készült lovasportréja
(1638) alapján

Ideology and Iconography

The Divine Right of Kings Demonstrated through the Analysis of an Emblem of George Wither (1635) and Antony van Dyck's Equestrian Portrait of Charles the First, King of England (1638)

Iconography is a discipline which aims to decode the hidden meanings of paintings and images – and it is, perhaps, considered a “superfluous” genre by some people nowadays, similarly to the analysis of verses. Whatever opinion we have of the use of iconography, it still remains true that in the early modern period images played a much greater role than today. Due to the result of the printing revolution graphic art made its influence felt on a widening stratum of the population. Simple, one-sheet woodcuts, for instance, could convey (among others) political ideas even to the illiterate: in the present case, the God-given power of the king, his majesty, and the subjects' obedience to the king. For the more educated layers of society the *emblem books* fulfilled the same function, while for members of the high society court culture provided further media, of which the most important was the *art of painting*. “Baroque visual arts, far more than those of the original Renaissance, were «arts of power»... designed to glorify the society's rulers and magnify their claims.” In the present study I intend to show the validity of this statement through the analysis of the two sources indicated in the title.

Bevezetésképpen röviden tisztázni kell két fogalmat: egyrészt azt, hogy mit jelent az *ikonográfia*, másrészt pedig, hogy mit értünk *a királyok isteni jogalapja* alatt. Az *ikonográfia* a képek és képi ábrázolások témájának valamint mögöttes tartalmának, átvitt értelmének megfejtésével foglalkozó tudomány. Akármilyen is a köznapi vélekedés az ikonográfia „használó” – a szkeptikus kedvéért tegyük hozzá, „káráló” –, a kora újkorban sokkal nagyobb jelentőségük volt a képi ábrázolásoknak, mint napjainkban, amit többek közt az is mutat, hogy a korban a szimbolizmusnak számos műfaja, sőt külön teóriája létezett.

A képi ábrázolás ugyanakkor a 15. század második felétől új dimenziót nyert a nyomtatás révén, de a kép szerepét erősítette a megismerésről vallott (a rene-

szánszból örökölt) korabeli filozófiai nézet is, melynek lényegét így foglalta össze R. Raybould: „A látás specifikus jellegű tudást közvetít, amely nem a nyelv által közvetített. A megfelelő módon készített képeket a platóni ideák direkt leképeződésének tartották: következőképp a látás a legmegbízhatóbb formája volt a megismerésnek.”¹ Az az eszme, hogy „a képek tisztább formáját képviselik a kommunikációnak, mint a nyelv”, a 17. században is népszerű maradt.² A képek révén való tanítás pedig új lendületet kapott a trentói zsinat (1545–1563) ezt támogató állásfoglalásának köszönhetően – érdekes módon még a protestáns területeken is.

Ami a *királyok isteni jogalapjának* a 17. században uralkodó felfogását illeti, ennek lényege röviden a következőképpen foglalható össze. A királyok isteni jogalapja egy több elemből álló, *teológiai megalapozottságú eszmerendszer és egyúttal bevett meggyőződés* volt magáról a *monarchia természetéről*. Röviden úgy lehetne meghatározni, mint „az uralkodói istenkegyelmiségnek, az isteni megbízatásnak és az Istenhez való hasonlatosságnak az egyedi kombinációját”,³ ahol az uralkodónak mint Isten helytartójának a hatalma nem egyszerűen földi megfelelője, analógiája volt az isteni hatalomnak, hanem annak szerves folytatása. A Biblia számos erre vonatkozó passzusa közül elegendő kettőt megemlíteni. Az Ószövetség egyik közkedvelt és képeken is szereplő mondata, melyet az isteni jogalap hirdetői gyakran idéztek, így hangzik: „Én általam uralkodnak a királyok...” (Példabeszédek 8,15). Az isteni jogalap *locus classicus*a azonban az Újszövetségben található, Szent Pálnak a rómaiakhoz írt levelében: „Mindenki vesse alá magát a fölöttes hatalomnak. Mert nincs hatalom, csak az Istentől. Ami van, azt Isten rendelte. Ezért, aki a hatósággal szembeszáll, Isten rendelésének szegül ellene. Az ellenszegülő pedig magára vonja az ítéletet. A felsőbbség nem arra való, hogy a jótettől ijesszen el, hanem a rossztól. Azt szeretnéd tehát, hogy ne kelljen a hatalomtól tartanod? Tedd a jót, és megdicsér: Mert Isten eszköze a javadra. De ha gonoszságot művelsz, rettegi, mert nem hiába viseli a kardot. Isten eszköze, hogy a gonosztevőt megbüntesse.” (Róm. 13,1-5.)

Ehhez a meggyőződéshez társult idővel a trónutódlás örökletes jogáról vallott felfogás, ami a 17. században általánossá vált: eszerint az Isten által adott hatalom nem másként, hanem „csakis a férfi primogenitúra alapján száll a királyra”,⁴ Mivel tehát a királyra, szemben a 14–15. században uralkodó felfogással, immár nem úgy tekintettek mint a nép képviselőjére, hanem dominánsan Isten földi helytartójának tartották, ezért a politikai közösség, vagy maga az állam, „azáltal nyert személyiséget, hogy az istenség személyéből az erény és a hatalom az uralkodó személyére szállt át”.⁵ A címben szereplő két képi forrás mintegy vizuálisan fejezi ki ezt a gondolatot.

¹ RAYBOULD 2005. 135.

² RAYBOULD 2005. 135.

³ WENDE 1991. 63.

⁴ HINSLEY 1986. 133.

⁵ SILVER 1999. 173.

Ami a királyok isteni jogalapjának korabeli beágyazottságát illeti, erre vonatkozólag elegendő G. Straka sorait idézni: „A tizenhetedik században az isteni jogalap lényegében egy olyan népszerű teória volt, melyet *kinyilatkoztattak a szószékről, népszerűsítettek a piacokon és megtapasztaltak a csatatéren*. Nem valamely filozófus fejtette ki – az ereje éppen abban rejlett, hogy mindenféle rendű és rangú ember számára univerzális érvényű igazsággal bírt.”⁶ Találó a téma első angol klasszikusának, N. Figgis-nek a megállapítása is, miszerint politikai szempontból, tehát az uralkodói jogok és az alattvalói engedelmesség biztosításának nézőpontjából, az isteni jogalap tulajdonképpen egyfajta „köznap formában kifejeződő változata volt a szuverenitás elméletének”.⁷

A királyok isteni jogalapjának propagálásában a szószék után semmi sem tett többet a képi ábrázolásoknál – természetesen a nyomtatás elterjedésének köszönhetően. A nyomtatásban bekövetkezett forradalom ugyanis nemcsak a *pamflet* műfaját hívta életre, ami szélesebb rétegekhez szólt, hanem új lehetőséget teremtett az írástudatlan rétegek elérésére is, az olyan egylapos nyomatok formájában, amelyek a király fenségét, nagyságát és persze az alattvalók engedelmisségét hirdették. Nem lehet eléggé hangsúlyozni R. Chartier megállapítását, aki kijelentette: „A nyomtatás kultúrája, a kép kultúrája volt.”⁸ A művelt rétegek számára a politikai eszmék közvetítői nem az egyszerű kivitelű tintanyomatok és pamfletok voltak, hanem a politikai értekezések, továbbá az igényes kivitelű *jelképkönyvek*. Az igazán előkelők, főként az arisztokrácia számára pedig további médiumokat jelentettek az udvari vizuális művészeti, különösen a *festészet*. „A barokk vizuális művészetek, sokkal inkább, mint korábban a reneszánszé, «a hatalom művészetei» voltak...», amelyek az uralkodók dicsőítését és jogigényeik fokozását szolgálták.”⁹

A képiség fontossága tehát áthatotta a kormányzásról szóló elveket és a kormányzati propagandát is. A *kép* mint *példa* jelentőségéről írt már Erasmus is a kormányzásról szóló királytükreben, *A keresztény fejedelem neveltetése* című művében: „Nem elég csak intézkedéseket foganatosítani, és ezekkel távol tartani tanítványunkat a helytelenről, vagy ezekkel ráirányítani figyelmét a tisztességes dolgokra, ezeket bele is kell vésni, oltani, sulykolni, mégpedig az emlékeztetésnek mindig más és más formájával, hol egy velős mondással, hol meg egy kis mesével; hol egy hasonlattal, hol meg egy *példával*; hol egy szállóigével, hol meg egy közmondással; és ezeket bele kell vésni gyűrűkbe, ráfesteríteni táblákra, hozzáírni családfákhoz, és feljegyezni minden másra, amiben az ifjúkor gyönyörködik, hogy mindig szem előtt legyen, még akkor is ha mással foglalkozik.”¹⁰

⁶ STRAKA 1962. 80. Kiemelés tőlem, S. E.

⁷ FIGGIS 1914. 237.

⁸ CHARTIER 1989. 5.

⁹ CRACRAFT 1997. 16.

¹⁰ ERASMUS 17. Kiemelés tőlem, S. E.

A *képiség* kérdése, paradox módon, a hitújítással új jelentőséget kapott. Bár a reformáció elvetette a szentek és a szentképek tiszteletét, ez utóbbiak transzformálódva továbbéltek, és ennek fontos következményei voltak az uralkodói hatalom ábrázolására. E téren pedig semmi nem játszott nagyobb szerepet az uralkodói portrénál.¹¹ „Az uralkodók portréit ugyanis úgy értelmezték az isteni jogalap fogalmának összefüggésében, mint olyan szentképeket, amelyek a tradicionális szentképek helyébe léptek.”¹² A portré szerepe az volt, hogy az egyes embert, különösen az uralkodót, a halála után is láthatóvá, ezáltal pedig, mondhatni, kvázi halhatatlanná tegye – e tekintetben pedig még a kora újkorban is élt a portré műfajában „az archaikus képvarázslás” képzele, különösen az életnagyságú portrék esetében, amelyek „az ember és a kép egységét” igyekeztek hangsúlyozni.¹³

Van Dyck festménye (1. kép) abban az időben készült I. Károlyról,¹⁴ amit „személyes uralom” néven emleget a történetírás,¹⁵ minthogy 1629–1640 között nem hívott össze parlamentet. Ez a tény önmagában még nem jelenti azt, hogy abszolút módon kormányzott volna (hiszen parlament akkor volt kötelező összehívni, ha a király közvetlen adót akart kivetni, vagy törvényt akart hozni), mégis, ebben az időszakban tett intézkedései egyértelműen olyan színezetet adtak kormányzásának, hogy a parlament kizárására törekszik. Károly túlfeszítette azt a jogkört, amely a korabeli angol jogfelfogás szerint őt megillette, így például az 1630-as években a hajópénz nevű adónak az egész országra való kivetésével. Ezt ugyanis korábban csak a tengerparti grófságok fizették a külső támadásoktól való védelem

1. kép. *Antony van Dyck: I. Károly lóháton*

¹¹ ELLENIS 1998. 4.

¹² PHILLIPS 1973. 205.

¹³ HPI vol. I. 167.

¹⁴ Elérhető: <http://www.wikipaintings.org/en/Tag/charles-i-of-england> (letöltés ideje: 2013. július 18.).

¹⁵ COWARD 1994. 165-182.

okán, és nem igényelt parlamenti jóváhagyást, mivel a királyi felségjog része volt. Károly efféle intézkedései folytán, ahogy azt a kortársak már az 1625 után követett politikájával kapcsolatban (jogosan) megfogalmazták, a „királyi prerogátiva túlterjeszkedett annak jogos szimmetriáján”.¹⁶

Károly, mint minden más uralkodó a korban, nagy hangsúlyt fektetett hatalmának igazolására, különösképpen pedig annak képi megjelenítésére, amit talán még az is fokozott, hogy a király beszédhibával küszködött. A politika legfontosabb informális színtere a korban a királyi udvar volt, éppen ezért az udvari kultúra alapvető szerepet játszott a hatalomról vallott nézetek képi megfogalmazásának és propagálásának szempontjából a politikailag legfontosabb társadalmi csoportok, az udvarral érintkező körök esetében. A közvetítés és meggyőzés egyik fontos médiuma az udvarban a festészet volt, s e téren a királyi lovasportrék szerepét aligha lehet eltúlozni. A 17. század Európa-szerte az uralkodói lovasportrék nagy korszaka volt.

Van Dyck e lovasportéja (minthogy Károlyról több ilyen képet is festett) éppen akkor keletkezett, amikor Károly konfliktusba keveredett skót alattvalóival: a felirat a fán levő díszes keretben, *Carolus Rex Magnae Britanniae*, külön kihangsúlyozta Károly királyi státusát rebellis alattvalói felé.¹⁷ „A királynak ez a képe úgy ábrázolja őt, mint népének parancsnokát, egy félelmet keltő hatalommal bíró és fenséges személyt.”¹⁸ Károly nemcsak olyan színben tűnt fel, mint „egy Isten által felkent fejedelem”, hanem úgy is, mint aki „nem tűr el semmiféle földi korlátozást hatalmával szemben”, és kész karddal is megvédeni jogait.¹⁹ Van Dyck festményének hatását a képi megfogalmazáson túl fokozta annak hatalmas, életnagyságot meghaladó mérete: a manapság a National Gallery-ben látható alkotás eredeti helyén, a Hampton Courtban, még inkább megragadhatta a szemlélőt.²⁰

Különös figyelmet érdemel Graham-Dixon vélekedése Károly lovasportréjának üzenetéről: „A király azáltal, hogy uralja a lovat, metaforikusan uralja saját alantas szenvedélyeit is; uralván a lovat, egyúttal uralja nemzetét – mégpedig saját isteni jogalapja révén. Károly uralkodik e világ felett, de nem igazán része annak.”²¹ A szerző nem fejtette ki ezeket az aspektusokat – csak a második vonatkozásában adott rövid kommentárt –, amelyek nem mondanak ellent a korábbiakban leírt értelmezésnek, de további lehetőséget kínálnak az elemzésre. A megállapítást három részre oszthatjuk: az első a szenvedélyek feletti uralomra, a második a lóra, mint az uralom tárgyára, míg harmadik az uralom jogalapjára és annak jellegzetességére vonatkozik.

¹⁶ COWARD 1994. 158.

¹⁷ CUST 2005. 159.

¹⁸ CUST 2005. 159.

¹⁹ CARLTON 1995. 149. Ehhez igen hasonló lovas ábrázolás található Károly 1638-as ezüstpénzén, de a király ott koronával és kivont karddal látható.

²⁰ CARLTON 1995. 150.

²¹ GRAHAM-DIXON 1999. 71.

Az első megállapítás megértéséhez ismerni kell azt a keresztény teológiából táplálkozó közkeletű felfogást, amely az emberi test értelmezése kapcsán akkori-ban uralkodott. A kor embere, leegyszerűsített módon, Krisztus isteni és emberi természetét úgy képzelte el, hogy azok megoszlottak Krisztus testében, mégpedig oly módon, hogy „az öv feletti rész volt az isteni, míg az alatta levő az emberi természet helye”.²² Éppen ezért „a kegyes keresztényeknek Krisztus példáját kell követniük, hogy az isteni dolgokat a szívükben és fejükben keressék, és elnyomják az «állati» készletéseket, amelyek az öv alól jönnek”.²³ Az értelem, a szellem a felső testben lakik, amelyek révén önfegyelmet lehet gyakorolni, azaz le lehet győzni az alsó test (állati) vágyait, a testi örömeket, amelyeket elsősorban az étel és a szexualitás jelentettek.²⁴ A közép- és kora újkorban ugyanakkor „az ember szellemi és testi kettőséget” nemcsak az alsó és felső test ellentétével fejezték ki, hanem egy görög mitológiai alak, a kentaur segítségével is:²⁵ ez képi formába öntötte azt a különbséget, amelyet a korabeli felfogás a felső és az alsó test kettősségéről vallott. Valószínűleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy a ló ikonográfiai jelentése a reneszánszra változáson ment át és egyértelműen a *megzabolázatlan szenvedély*, különösképpen a nemi vágy jelképe lett. A kentaurokat egyébként egy kivétellel „durvának és irracionálisnak tartották és úgy értelmezték, mint az emberek állati oldalát (ellentétben a lovassal, aki kontroll alatt tartja az állati erőket)”.²⁶ Éppen ezért a kentaurt a középkorban „általában az erőszak és a bűn, az eretnokség és az ördög szimbólumának tartották”.²⁷ Az a megállapítás tehát, hogy a király „azáltal, hogy uralja a lovat, metaforikusan uralja saját alantas szenvedélyeit is”, erre az elképzelésre támaszkodott.

A ló azonban nemcsak az alsó test vágyainak metaforikus megfogalmazása volt, hanem az uralkodásra való képesség kifejeződésének eszköze is: azáltal, hogy a lovat az uralkodás tárgyával, azaz a király által uralt néppel, a királysággal, sőt, magával a megszülető állammal azonosították. Mi bizonyíthatná jobban ezen értelmezés helyességét, mint I. Károly apjának, VI. (I.) Jakab király abszolútista felfogású művének egyik sora, amely a következő címet viseli: *A szabad monarchiák igaz törvénye (1598)*. Ebben található egy olyan rövid megállapítás, amely az állam kormányzását a ló irányításához hasonlította. Jakab úgy világította meg azt az állapotot, ha egy államban mindenkinek minden törvényes, hogy ilyenkor „az Állam (*Common-wealth*) olyan *féktelen csikóhoz* hasonlít, amely *levetette lovasát*”.²⁸ I. Károly tragédiája, akit 1649-ben lefejeztek, valóban az

²² MUIR 1997. 118.

²³ MUIR 1997. 118

²⁴ MUIR 1997. 83.

²⁵ CES 55.

²⁶ CES 55.

²⁷ CES 55.

²⁸ JAKAB 64-65. Kiemelés tőlem, S.E.

lett, „hogy összetévesztette a királyságot egy lóval”.²⁹ Károly udvarában ugyanis „a lovaglás több volt, mint egy egyszerű képesség”: a lovaglás művészete és a lovasportré tartalmazta Károly számára mindazt, amit az uralkodásról gondolt.³⁰ E megállapítás azonban ugyanígy igaz (vagy még inkább igaz) az európai udvarok számára etalonként szolgáló spanyol udvarra is.

Miért volt/van szükség ilyen metaforákra az állam esetében? Az állam vagy (másként fogalmazva) a politikai közösség nem olyan dolog, amely fizikailag érzékelhető az alattvalók/állampolgárok számára, azaz nem látható, nem tapintható: „Az állam láthatatlan. Meg kell *személyesíteni*, mielőtt láthatóvá válik, *szimbolizálni* kell, mielőtt szerethető lesz, *el kell képzelni, mielőtt fel lehet fogni*”.³¹ A ló tehát az állam egyik korabeli metaforája volt. Éppen ezért nem véletlen, hogy szinte kizárólag uralkodók vagy államférfiak esetében találkozunk lovasportrékkal. Az uralkodói lovasportrék esetében „három domináns témát lehet megkülönböztetni az 1550-es és az 1650-es évek között, melyeket császári, keresztény és uralkodási témákként írhatunk le”.³² Ennek megfelelően az első csoportba azon ábrázolások tartoznak, amikor a lovon ülő uralkodóra úgy tekintenek, hogy az adott személy Nagy Konstantinra vagy egy másik császárra emlékeztet – valójában azonban nem Konstantint, hanem Marcus Aureliust ábrázolta az a lateráni palota előtt álló antik lovasszobor, amit csak a reneszánsz idején fedeztek fel maguknak a művészek mint inspirációs forrást az uralkodói dicsőség kifejezésére.³³ A második csoport a keresztény lovag ideálját mintázza meg az uralkodóban, míg a harmadik egy olyan gyakorlott lovast, aki lehet hadvezér vagy király, és aki „ezáltal az uralkodásra való képességét demonstrálja”.³⁴ Természetesen sokszor e témák egymásba olvadtak (különösen az első és harmadik), azaz egy adott portré több jelentéssel is bírhatott a kontextustól függően.³⁵

A „császári típusú” lovasportrék (és lovasszobrok) jelentősége abban állt, hogy vizuálisan fejezték ki az uralkodó függetlenségét minden külső hatalomtól, hasonlóan a császári típusú, azaz a zárt koronához. Ahogy az abszolutizmus teoretikusának, Jean Bodinnak az egyik célja éppen az volt, hogy megmutassa a francia király függetlenségét a császártól, a császári típusú lovasportrék ugyanezt tették a festészetben: olyan formában, hogy a lovon ülő uralkodót egy diadalív alatt ábrázolták. A császári szimbolika átvitele a királyokra a 16–17. században azt fejezte ki, hogy a király császár a saját királyságában (*rex est imperator in regno suo*).

Az uralkodásra, azaz az alattvalók kormányzására való képesség megmutatására, tehát főként belpolitikai célokra szolgált a lovasportrék harmadik típusa,

²⁹ GRAHAM-DIXON 1999. 71.

³⁰ GRAHAM-DIXON 1999. 71.

³¹ WALZER 1967. 194. Kiemelés tőlem, S.E.

³² LIEDTKE-MOFFITT 1981. 532.

³³ LIEDTKE-MOFFITT 1981. 532.

³⁴ LIEDTKE-MOFFITT 1981. 532.

³⁵ LIEDTKE-MOFFITT 1981. 532.

a gyakorlott lovast ábrázoló kép. Ahogy azt J. Moffitt megjegyezte: az uralkodói lovasportrékat egyértelműen azért festették előszeretettel a 17. század elejétől a kor nagy festői, mert a *királyok isteni jogalapját* akarták így kifejezni³⁶ – vagy egészen pontosan fogalmazva, az *isteni jogalapon nyugvó abszolút királyi hatalmat*. Ez a téma azért fontos, mert „ezeken a metaforikus lovasportrékon, ahol általában a lovas a lovon ül (de akár úgy is, hogy a lóról leszállva látható), egyértelműen a ló az, ami valójában megadja a szimbolikus kontextusát a képi dicsőítésnek, amely a *homo politicusra* irányul”.³⁷ Még a lóról leszállt uralkodó portréja (ahol a ló a király közelében legelészik) is ugyanazt fejezte ki, mint a *politicus* lovasportrék azon variációi, amelyeken a ló a nyeregben ülő uralkodó alatt lépdel, vagy netán egy ágaskodó lovat ül meg nagy biztonsággal egy uralkodó – a ló engedelmességét. „A ló uralkodó iránti tisztelete emeli ki az uralkodó nagyságát” – állapította meg J. Moffitt (J. Heldet idézve).³⁸ Ez mutatja meg egy fejedelem képességét az uralkodásra, mivel a ló semmilyen tekintélyt nem tisztel, azt meg kell szerezni.³⁹ Az az imázs, hogy az ágaskodó lovat jól kordában tartó lovas az uralkodást jelképezi, Alciato jelképkönyvének (1531) köszönhetően már a reneszánsz idején elterjedt. A ló a reneszánsz szimbolikájában, amint említettem „a megzabolázatlan szenvedély” jelképe volt, s ezért „a kötőfék a mértékletesség jelképeként gyakran szerepelt a 16. századi jelképkönyvekben”,⁴⁰ s egyben az engedelmességet kifejezése is lett. A két lábra emelkedő ló megtartása egyébként teljesen életszerű motívum volt, mivel ez a korabeli spanyol lovasiskola magas művészetének részét képezte.⁴¹ Ennek egyik úttörője, Bernardo Vargas Machuca, 1619-ben Madridban kiadott művében így írt az akkorra már bevett bölcsességnek számító párhuzamról: „A legnagyobb dolog, amit egy *fejedelemről* el lehet mondani, az az, hogy *jól lovagol, s ez a kifejezés jelöli az ő erényeit és bátorságát* [...] Mert ahogy valaki a lovat sarkantyúzza és arra vezeti, amerre neki tetszik, ugyanígy vezeti a király is a népet, *akarata szerint*.”⁴²

Összefoglalva: a korabeli *homo politicus* lovasportrékon vagy lovasszobrokon a ló mindig az uralom tárgyát,⁴³ a népet, a királyságot, vagy éppen magát az államot szimbolizálta. A királyok által uralt területeket ugyanis éppen ebben az időben (a 16. század végétől, a 17. század elejétől) hívták egyre gyakrabban úgy, mint az ő államukat (État, State).⁴⁴ A lovon ülő király tehát, aki szilárdan tartotta kezében a gyeplőt, az állam stabil kormányzását testesítette meg, a lovaglópálca

³⁶ MOFFITT 1983. 79.

³⁷ MOFFITT 1983. 79.

³⁸ MOFFITT 1983. 86.

³⁹ LIEDTKE–MOFFITT 1981. 535.; MOFFITT 1983. 86.

⁴⁰ LIEDTKE–MOFFITT 1981. 535.

⁴¹ LIEDTKE–MOFFITT 1981. 536.

⁴² LIEDTKE–MOFFITT 1981. 535.

⁴³ MONOD 1999. 320.

⁴⁴ VAN CREVELD 1999. 127.

pedig a jogar megfelelője volt. Ezeken a képeken az uralkodók fejére többnyire fény vetül, ami az isteni kegyelem kifejeződésének a jelképe. Joggal lehet tehát elvonatkoztatni az ábrázolt uralkodók személyétől,⁴⁵ és magának a királyok isteni jogalapja megjelenítésének, tehát az „uralkodás ikonjainak”⁴⁶ tekinteni e festményeket, minthogy a jelképek (ló, lovaglópálca, fény) alkották az elméleti vázát a kompozíciónak, amelyet aztán ki lehetett tölteni a megrendelő személyét megjelenítő egyedi elemekkel.

A képi ábrázolások egy másik megjelenési területe, amely sokkal szélesebb rétegek számára közvetített politikai elveket, a jelképkönyvek világa volt: a 16–17. században rendkívül sok jelképkönyv jelent meg, bár Anglia csak a 17. században kezdett felzárkózni a nyugat-európai jelképkönyv-irodalom első vonalához. E műfaj az olvasni tudó, művelt rétegek körében igen népszerű volt. A klasszikus jelképkönyvek műfaji sajátosságainak érzékeltetésére rövid kitérőt kell tenni a *jelkép*, azaz az *emblem*a műfajának bemutatásához.

Az *emblem*a a „klasszikus formátumában” három részből tevődött össze: egy mottóból (*inscriptio*), egy verses formába öntött rövid, magyarázó szövegből (*subscriptio*), azaz egy epigrammából, és végül egy képből (*pictura*).⁴⁷ Ettől a standardtól leginkább felfelé tértek el a korszakban, voltak olyan jelképkönyvek, amelyek 5-6, sőt akár 10-12 állandó elemből álló jelképeket tartalmaztak.⁴⁸ Ugyanakkor viszont léteztek ún. *meztelen jelképek* is, amelyek viszont csak két részből álltak, mégpedig mottóból és versből, ami azzal magyarázható, hogy az *emblem*a *reneszánsz irodalmi műfaj* volt,⁴⁹ s a legelső jelképkönyvek, éppen ezért, nem is tartalmaztak képeket. A vers tehát fontosabb volt a képnél, mely utóbbi különleges esetben el is maradhatott, minthogy a kép csak a szöveges mondani-valót volt hivatott még szemléletesebbé tenni.

A 17. századi angol jelképirodalom legfontosabb alkotásának George Wither, *A Collection of Emblemes, Ancient and Moderne* (London, 1635) című művét tartják. Az isteni jogalap eszméje több jelképben is megjelenik, de véleményem szerint a következő (2. kép) fejezi ki leginkább ennek lényegét.⁵⁰

Ez a jelkép továbbá azért is fontos, mert a korabeli politikai gondolkodás szempontjából további, megkerülhetetlen fogalmakat is tartalmaz: ilyenek voltak az állam, az állam mint politikai test valamint a *szuverén*.

Amint azt a műfaj megköveteli, egy mottó található a kép felett: „*A Kard és a Jogar a királyokhoz tartozik, / És ezeket ők, bizony nem hiába viselik.*” A medalionon kör alakú felirat, mintegy második mottó látható: *NON SINE CAUSA* („Nem ok nélkül [viseli a kardot]”), ami az isteni jogalap már idézett *locus*

⁴⁵ MONOD 1999. 317, 320.

⁴⁶ MONOD 1999. 317.

⁴⁷ RAYBOULD 2005. 249.

⁴⁸ RAYBOULD 2005. 249.

⁴⁹ RAYBOULD 2005. 252.

⁵⁰ WITHER. Elérhető: <http://emblem.libraries.psu.edu/withe137.htm> (letöltés ideje: 2013. július 18.).

*classicus*ának kiragadott, ám a korban általánosan ismert része. A kép, valamint a kép alatti (itt nem látható) verses szöveg pedig tulajdonképpen nem más, mint az angol mottonának és a „töredékes” latin mottó eredeti szövegkörnyezetének a magyarázata.

A kép: Egy felhőből derékszögben kinyúló, vértezett jobb kar markában egy jogart tart felfelé, a jogar végén egy vaskesztyűs kéz pedig egy kardot, majdnem párhuzamosan a felhőből kinyúló karral. A háttérben egy település látképe. A kép jobb oldalán látható dombtetőn éppen le akar fejezni a karddal valakit egy hóhér, míg a domboldalon katonák foglyokat vezetnek, valószínűleg kivégzéshez.

2. kép

Verses magyarázat:

Mikor látod az Állam egy napján (day of State), hogy a *Király* (Vagy bárki más, kinek *Tiszte (Magistrate)* alacsonyabb rendű tán), A nyilvánosság elé lép és a királyi Jogart vagy *Kardot* színe előtt viszik, Ne gondold, hogy pusztá hivalkodás vagy üres magamutogatás van itt.

E jól ismert *Jelképek (Emblems)* szerepe abban áll, Hogy a *tekintély (authority)*, mely a *Fejedelmektől (Princes)* a *Politikai testekre (Bodies-politicke)* száll,

Azon *Jelvények* által nyilvánított ki, Amely jelvények a Fejedelmeknek díszei.

A pörölyös jogar (amit manapság nem fogtunk vissza tán), A *Királyi* hatalmat oly módon jelképezi, Hogy a törvényszegőket *Bírsággal* vagy *szabadságvesztéssel* A jó útra tereli.

A királyi kard pedig, azt a nagyobb *hatalmat (power)* testesíti meg, Mely a *Gonoszok (Malefactors)* életét elveszi, S mellyel felvértezve a király, a *Lázadókat* leveri. Ha tehát, amint az gyakran megtörténhetik,

Megpillantod a *Tekintély e Hieroglifáit (Hieroglyphyckes of Authority)*⁵¹
 Vésd eszedbe és figyelmezz arra, hogy
 (bármilyen egyszerű legyen is a *Személy /Persons/* vagy a *Hely /Places/*)
 Akik megkapják e *hatalmat (power)*, azokat megtiszteld.
 S legkevésbé se tedd soha azt, hogy
 Bennük Isten hatalmát megtagadd.
 Ha nem a jelképek miatt, akkor hát *Szuverénéért (Soveraignes)*,
 Kit ezek megtestesítenek, vagy a *Törvénynek (Laws)* szaváért,
 Mert a törvény téged oly büntetéssel fenyeget,
 Amit a hatalom jónak lát, te pedig elszenveded.
 És bármilyen legyen is a király
Zablád féken tartsa az,
 Hogy *Ő (He)* adta a hatalmat,
 Aki nem hiába ad.

A hatalom tehát a fejedelmektől száll a „politikai testre” (*body politic*), azaz az államra (*state*), a fejedelem hatalmát pedig Istentől kapja, amit nemcsak a szöveg mond ki egyértelműen, hanem a kép is ezt szimbolizálja. A felhőből kinyúló test nélküli kar/kéz ugyanis mindig az Isten által adott hatalom szimbóluma.⁵²

A „politikai testként” felfogott állam egy további példája annak, hogy az államot „meg kell *személyesíteni*, mielőtt láthatóvá válik.”⁵³ A megszemélyesítés tehát egyik fontos eszköze a politikai szimbolizációnak.⁵⁴ Az állam/politikai közösség középkori és kora újkori szimbolikus felfogásában semmi sem bírt nagyobb jelentőséggel annál az elképzelésnél, hogy a politikai közösség az emberi test analógiájára működik. „Az állam politikai test volt, már jóval azelőtt, hogy egy olyan absztrakt jogi entitás lett volna, mint amilyen manapság.”⁵⁵ Mint ahogy az emberi test is fejből és testrészekből valamint szervekből áll, így ezeknek a politikai közösségekben is megfeleltették az egyes tisztségeket és társadalmi rendeket egy funkcionális hierarchia szerint. Ennek az elképzelésnek, éppen az évszázados tradíciója miatt, ma is vannak olyan nyelvi lenyomatai, amelyek esetében nem, vagy alig érződik, illetve nem tudatosul az organikus államszemlélet öröksége: így például a *képviselő* (azaz valamely természetes személy(ek) vagy jogi személy nevében/„képében” való eljárás) vagy az *államfő*, illetve az *állami szervek* kifejezésekben.

A politikai közösség politikai testként való felfogását a hierarchia hangsúlyozása mellett döntően a fő és a test harmonikus együttműködésének igazolására használták, de annak ellenére, hogy az elképzelés közkeletűvé vált a késő középkorra,

⁵¹ A korabeli elképzelés szerint a hieroglifák azonosak a jelképekkel.

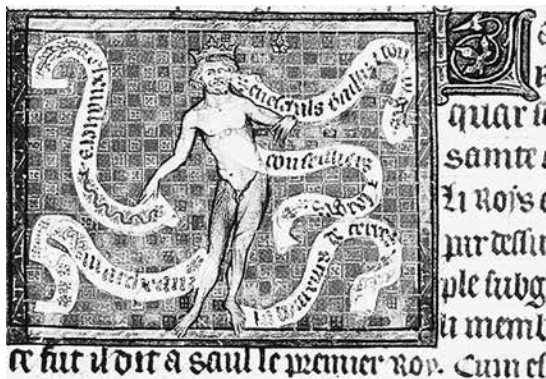
⁵² KOCHER 2007. 69.

⁵³ WALZER 1967. 194. Kiemelés tőlem, S. E.

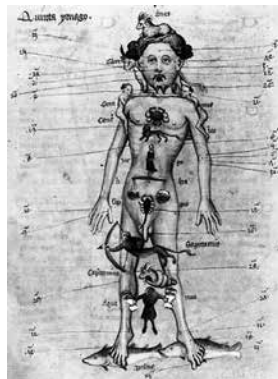
⁵⁴ JOHANESSON 1998. 11.

⁵⁵ MUIR 1999. 232.

és írott forrásokban igen gyakran előfordult, csak igen ritkán jelenítették meg képi formában (3. kép).⁵⁶ Az alábbi 14. századi francia ábrázoláson, mely az ún. *zodiákus ember* sémáját adaptálta (4. kép)⁵⁷, a király (a fej) különböző hivatalnokai a politikai testben a szemek és a fülek, a tanácsosok és a bölcs emberek a szív, a test védelmezői, a lovak pedig a kezek, míg a parasztok és a kereskedők a lábak.

3. kép

4. kép

A politikai közösség *politikai testként* való felfogása, illetve annak *képviselete* valamely természetes testet öltő személy által leginkább abban a 16. századi Angliában megjelenő koncepcióban fogható meg, amely a „király két teste” elnevezés alatt lett ismert a történeti irodalomban, E. Kantorowicz művének hatására.⁵⁸ Eszerint a királynak létezik egy természetes, halandó teste (*body natural*), értelemszerűen az egyes uralkodókban, másrészt viszont egy misztikus, láthatatlan és halhatatlan, ún. politikai teste (*body politic*) is, amely az adott politikai közösség feletti kormányzás jogainak a letéteményese – ez pedig nem más, mint az állam. Ezek a koronázáskor kapcsolódnak össze egymással, amikor a halandó király látható testében olvad fel, pontosabban ölt testet a láthatatlan politikai test, mely utóbbi aztán a konkrét uralkodó halálával válik el megint a természetes testtől. Az alábbi, 1643-ból származó puritán metszet (5. kép) szintén azon ritka ábrá-

⁵⁶ *Avis au roys* (14. század). Elérhető: https://www.google.hu/search?q=body+politic&client=firefox-a&hs=OwC&rls=org.mozilla:hu:official&channel=np&source=lnms&tbnm=isch&sa=X&ei=pUnpUf3SG8WqPLn0gcgE&ved=0CAkQ_AUoAQ&biw=1366&bih=622#imgdii. (a letöltés ideje: 2013. július 18.)

⁵⁷ Elérhető: http://www.google.hu/imgres?imgurl=http://www.hps.cam.ac.uk/starry/astrology/rg.jpg&imgrefurl=http://zodiacsigns.metrohosting.info/zodiac-signs-and-meanings.html&h=4410&w=3239&sz=2465&tbnid=Lu-MsL0LwRHFRM:&tbnh=90&tbnw=66&zoom=1&usg=__cHeA100JVqUqWGTNm11vON_P6Lo=&docid=3qmknvc_f2nzYM&sa=X&ei=U1TqUav0EIPbswbP_4GwCg&ved=0CDkQ9QEwAw&dur=438. (a letöltés ideje: 2013. július 18.)

⁵⁸ KANTOROWICZ 1957.

5. kép

zolások egyike, amelyek vizuális módon jelenítik meg a *politikai testet*.⁵⁹ A metszet azt igyekezett láthatóvá tenni a puritánok nézőpontjából, hogy az 1642-ben kezdődött polgárháború idején milyen veszélyek leselkedtek a politikai testre, annak feje, azaz a király részéről. A felhőkből kinyúló kezek által fellebbentett palást azt jelenti, hogy isteni segítség (Gondviselés) folytán

lelepleződtek a parlament ellenségei, azaz a politikai test fejének szövetségei: a király szövetségei pedig nem mások, mint a *Pápista Összeesküvők* (bal oldalon), a *Vérszomjas Írek* (középen), a *Rosszakaratú Összeesküvők* (jobb oldalon).

I. Károly természetes testét sem az ikonográfiai eszközök, sem pedig a királyi hatalom védelmében írt politikai pamfletek és értekezések nem tudták megmenteni a vérpadtól. Károly végzetét nagyrészt csökönyössége okozta, mivel megtagadta, hogy a tárgyalására kirendelt bíróságon a vele szemben felhozott vádakra válaszoljon – ehelyett annak illetékességét kérdőjelezte meg. Nem véletlenül keletkezett az angolban a csökönyösséget kifejező „*Károly Király feje*” (*King Charles's Head*) idioma. A király tragédiája, amint azt már említettem, valóban az lett, „*hogy összetévesztette a királyságot egy lóval*”⁶⁰ Az apa, VI. (I.) Jakab által „*féktelen csikónak*” nevezett állam (*Common-wealth*) valóban levetette magáról lovasát – Károly természetes teste a vérpadon vált el Anglia politikai testétől 1649. január 30-án. A politikai test is torzó lett azonban még ugyanebben az évben – lekerült róla a „*misztikus fej*”, minthogy eltörölték a monarchiát. A korábban általánosan állam jelentésben használt *Commonwealth* szó 1649–1660 között így immár egy konkrét államformát jelölt, a *köztársaságot*, mivel az új politikai rendszer megnevezése *Commonwealth and Free State* lett. Nem volt hát véletlen, hogy a monarchia restaurációja (1660) után a *State* szó lett általános az angolban az állam megjelölésére, a *Commonwealth* rossz emlékű konnotációja miatt.

⁵⁹ Elérhető: <http://www.historytoday.com/sarah-mortimer/civil-wars> (a letöltés ideje: 2013. július 18.)

⁶⁰ GRAHAM-DIXON 1999. 71.

Rövidítések

Források

- ERASMUS ERASMUS, Desiderius: A keresztény fejedelem neveltetése. Bp., 1992.
- JAKAB VI. (I.) Jakab: Szabad monarchiák igaz törvénye / True Law of Free Monarchies. Ford. Radó Bálint. In: Kiss Gergely–RADÓ Bálint–SASHALMI Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap. Bp., 2006. 41-71.
- WITHER WITHER, George: A Collection of Emblemes, Ancient and Moderne. London, 1635. (elérhető: <http://emblem.libraries.psu.edu/withetoc.htm>)

Irodalom

- CARLTON 1995 CARLTON, Charles: Charles I. The Personal Monarch. London-New York, 1995.
- CES The Continuum Encyclopedia of Symbols. Ed. BECKER, Udo. New York, 2000.
- CHARTIER 1989 CHARTIER, Roger: General Introduction. Print Culture. in: The Culture of Print. The Power and Uses of Print in Early Modern Europe. Ed. Chartier, Roger. Princeton, 1989.
- COWARD 1994 COWARD, Barry: The Stuart Age. England 1603–1714. London, 1994.
- CRACRAFT 1997 CRACRAFT, James: The Petrine Revolution in Russian Imagery. Chicago–London, 1997.
- VAN CREVELD 1999 VAN CREVELD, Martin: The Rise and Decline of the State. Cambridge, 1999.
- CUST 2005 CUST, Richard: Charles I. A Political Life. London, 2005.
- ELLENIUS 1998 ELLENIUS, Allan: Introduction: Visual Representation of the State as Propaganda and Legitimation. In: Iconography, Propaganda, and Legitimation. Ed. ELLENIUS, Allan, Oxford, 1998. 1-8.
- FIGGIS 1914 FIGGIS, John Neville: The Divine Right of Kings. Cambridge, 1914.
- GRAHAM-DIXON 1999 GRAHAM-DIXON, Andrew: A History of British Art. Berkeley, 1999.
- HINSLEY 1986 HINSLEY, Francis H: Sovereignty. Cambridge, 1986².
- HPI Handbuch der politischen Ikonographie, I-II. Hrsg. FLECKNER, Uwe–WARNKE, Martin–ZIEGLER, Hendrik. Berlin, 2011.
- JOHANESSON 1998 JOHANESSON, Kurt: The Rhetoric of Images and the Spell of Metaphors. In: Iconography, Propaganda, and Legitimation. 9-36.

- KANTOROWICZ 1957 KANTOROWICZ, Ernst H.: *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*. Princeton, 1957.
- KOCHER 2007 KOCHER, Gernot: *Szimbólumok és jelek a jogban. Történeti ikonográfia*. Pécs, 2007.
- LIEDTKE-MOFFITT 1981 LIEDTKE, Walter A.-MOFFITT, John F.: Velázquez, Olivarez and the Baroque Equestrian Portrait. In: *The Burlington Magazine* 123 (1981) 529-537.
- MONOD 1999 MONOD, Paul Kleber: *The Power of Kings. Monarchy and Religion in Europe 1598–1715*. New Haven-London, 1999.
- MOFFITT 1983 MOFFITT, John F.: *Le Roi a la chasse? Kings, Christian Knights and Van Dyck's Singular Dismounted Equestrian Portrait of Charles I*. In: *Artibus et Historiae* 4 (1983) 79-99.
- MUIR 1997 MUIR, Edward: *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge, 1997.
- PHLLIPS 1973 PHLLIPS, John N.: *The Reformation of Images: Destruction of Art in England 1535–1660*. Berkeley, 1973.
- RAYBOULD 2005 RAYBOULD, Robin: *An Introduction to the Symbolic Literature of the Renaissance*. Oxford, 2005.
- SILVER 1999 SILVER, Victoria: *Sidney's 'Discourses on political images and royalist ceremony'*. In: *Writing and Political Engagement in Seventeenth-Century England*. Eds. HIRST, Derek-STRIER, Richard. Cambridge, 1999. 165-183.
- STRAKA 1962 STRAKA, Gerald M.: *The Anglican Reaction to the Revolution of 1688*. Madison, 1962.
- WALZER 1967 WALZER, Michael: *On the Role of Symbolism in Political Thought*. In: *Political Science Quarterly* 82 (1967):2. 191-204.
- WENDE 1991 WENDE, Peter: *Das Herrscherbild des 17. Jahrhunderts in England*. In: *Das Herrscherbild im 17. Jahrhundert*. Hrsg. REPGEN, Konrad. Münster, 1991. 58-78.

Tamás Renáta

Philip Hunton *Értekezés a monarchiáról* című munkájának jelentősége és 17. századi recepciója

The Importance of A Treatise of Monarchie by Philip Hunton and the Reception of the Work in the 17th Century

We can hardly come across the name of Philip Hunton in domestic and foreign theoretical literature. Unfortunately, only a few facts are known about the reception and about the review of his treatise. For this reason, I intend to investigate and discuss the significance of his work titled A Treatise of Monarchie. This collection of Hunton's views proved to be one of those theories which were born as a reply to the constitutional crisis in England in the 17th century. Philip Hunton realised that mixed monarchy, as an ideal form of government, could be the solution for the crucial political problems between the Parliamentarians and the Royalists during the 1640's. He delineated his theory in great depth. The outstanding value of his work was ensured by his attempt to bring different views about the English government closer to each other. Being able to make compromises, Philip Hunton provided a unique solution and as a result of this he became an outstanding figure among his contemporaries. Consequently, I firmly believe that he would not consider himself 'a Parliamentarian' as he was frequently called by his contemporaries and how he has always appeared in the theoretical literature.

Bevezetés

Tanulmányomban egy (nemzetközileg és Magyarországon is) kevésbé ismert angol politikai gondolkodóval, Philip Huntonnal és az ő életművével kívánok foglalkozni. Kutatásom tárgyának aktualitását – és egyben feldolgozásának kihívását is – az szolgáltatta, hogy a szakirodalomban alig, vagy egyáltalán nem lehet találkozni Philip Hunton nevével, illetve értekezésének, elképzeléseinek ismertetésével és recepciójával. Éppen ezért munkám céljának azt tekintettem, hogy bemutassam Hunton nézeteit és az ezt összefoglaló *Értekezés a monarchiáról* című művének rendkívüli jelentőségét, a 17. századi Anglia alkotmányos válságára válaszul létrejövő számos teória közül. A szerző ugyanis e könyvében foglalta össze mindazon gondolatait, nézeteit az általa ideális kormányzati for-

mának tekintett vegyes monarchiáról, melyek megvalósítása révén lehetségesnek tartotta az 1640-es években egyre kritikusabb angliai alkotmányos, illetve politikai helyzet megoldását.

Philip Hunton élete és helye a korszak politikai gondolkodásában

Philip Hunton 1604-ben Andoverben (Hampshire) született.¹ 1622-ben beiratkozott az oxfordi Wadham College-ba, ahol ösztöndíjként borostyánkoszorút (1626), majd magiszteri címet (1629) szerzett.² Ezt követően pappá szentelték, majd Avebury falu (Wiltshire) tanítója lett. Ettől kezdve pályafutása felfelé ívelt: Devizes-ben, majd Heytesbury-ben vállalt lelkészi állást (1630–1639).³ Gyerekkora, tanulmányai és 1639-ig hivatalban töltött ideje alatt Anglia jelentős változásokon ment keresztül. A Stuart-házhoz tartozó I. Jakab kormányzása idején kibontakozó politikai, vallási és gazdasági problémák következtében a király és a parlament viszonya fokozatosan romlani kezdett. Bár I. Jakab (elsőként a század eleji Angliában) az „Isten kegyelméből, s hozzá hasonlatosan abszolút hatalommal uralkodó király eszméjét”⁴ képviselte, a gyakorlatban mégsem kívánta megbontani a parlament és a király közötti érzékeny politikai erőegyensúlyt.⁵ Utóda, Károly azonban már nem „hagyta” korlátozni saját hatalmát, felborítva így a parlament és az uralkodó közötti konszenzust,⁶ mely „konfliktusokhoz és – immár alkotmányos – válsághelyzetekhez,”⁷ majd háborúhoz vezetett. Azt követően pedig, hogy az abszolút hatalom eszméje immár a patriarchalizmus és a szuverenitás bodini elképzelésével is kiegészült, az uralkodó a parlament nélküli kormányzáshoz és az eddig is jogtalanak tartott adók kivetéséhez is megfelelő elméleti támogatást, hátteret kapott. Mindezek sokkolóan hatottak a korabeli közgondolkodásra, és rögtön jogainak védelmére sarkallta a parlamentet, a common law, valamint az alkotmány híveit. „Míg a korábbiakban az „isteni jogú” monarchia és az alkotmányosság együtt élt és működött, most egymással teljesen szembekerültek, s ezzel sok embert teljesen képtelen választás elé állítottak, megosztva a társadalmi csoportokat.”⁸ Emiatt pedig – az 1620-as évek végétől – a politikai kultúra differenciálódott, és míg az egyik oldalon az abszolút

¹ ALLAN 1938. 449.

² BOWLE 1969. 27.

³ GARDNER 2000a. 7.

⁴ KONTLER 1997. 96.

⁵ Mindezt, I. Jakab értekezésében fejtette ki: A szabad monarchiák igaz törvénye, avagy kölcsönös és viszonyos kötelesség egy szabad király és természetes alattvalói között (1598). KISS–RADÓ–SASZHALMI 2006. 39-71.

⁶ COWARD 1996. 158-165.

⁷ KONTLER 2009. 222.

⁸ CAENEGEM 2008. 163.

királyi hatalom eszméjének támogatói, addig a másik oldalon a parlamenti szuverenitás doktrínáját képviselők sorakoztak fel.

A különböző elképzelések hívei esszékben, könyvekben, röplapokban és pamfletekben foglalták össze, adták ki alkotmányos elgondolásaikat. Az ilyen politikai gondolkodók közül megemlíthetjük a parlament-párti Charles Herle, Henry Parker vagy William Prynne, míg a királyi abszolút hatalom támogatói közül: Robert Filmer, illetve a mérsékelt kiráypárti: Henry Ferne nevét.⁹ Itt mutatkozik meg Philip Hunton különlegessége, aki az előbb említettek radikális, szélsőséges nézeteivel szemben egy mérsékelt politikai álláspontot képviselt. Az immár Westbury plébánosaként (1641–1662) dolgozó Hunton megírta élete fő művét, mely *Értekezés a monarchiáról* címmel 1643 májusában, Londonban jelent meg,¹⁰ akkor, amikor a polgárháború krízise teljesen áthatotta az egész országot. Hunton mindezen – az elmúlt években lezajló és az ország lakosságát félelemmel, bizonytalansággal eltöltő – eseményekre, illetve az ország politikai gondolkodóit megosztó alkotmányos küzdelemre reagálva dolgozta ki fő koncepcióját, Anglia politikai berendezkedésével kapcsolatban. Művében egy vegyes monarchia¹¹ (mixed monarchy) mellett tette le voksát, melyben sem a parlament, sem pedig a király nem rendelkezhetett volna abszolút hatalommal.

A háború során a hatalom végül a hadsereg, majd Cromwell kezébe került. Cromwell protektorátusa idején, Philip Hunton az úgynevezett „selejtező” bizottságok (ejectors)¹² megbízottainak segítségével hamar kiemelkedő pozíciót szerzett, sőt 1657-ben, Cromwell megbízta őt Durham egyetemének (Northern University of Durham) vezetésével is.¹³ E pozíció lehetővé tette számára, hogy anyagi biztonságban élhessen.

A restaurációt (1660) követően azonban a Stuartok, de legfőképpen a parlament igyekezett a köztársaság minden maradványát eltüntetni, így a Durham College is megszűnt és Hunton kénytelen volt visszavonulni Westburybe. A visszaállított episzkopális rendszer, és az Uniformizmusról szóló törvény (Act of Uniformity) bevezetésével, 1662 után plébánosi hivatalából is távozni kényszerült, hiszen nonkonformizmusa miatt nem teljesíthette az anglikán egyház által meghatározott feltételeket.¹⁴

⁹ FERNE 1643; FILMER 1648; HERLE 1643; PARKER 1642; PRYNNE 1643.

¹⁰ Művének védelmében és elképzelésének további megerősítéseként jelent meg 1644-ben következő munkája: *A monarchia igazolása (Vindication of Monarchy)* címmel. GARDNER 2000b. 5.

¹¹ A vegyes monarchia eszméjének antik gyökerei voltak (Arisztotelész). Az elképzelés lényegét az adja, hogy az eredeti kormányformák (arisztokrácia, monarchia, demokrácia) elegyítésével olyan vegyes kormányzat jöhet létre, mely e rendszerek előnyeit megtartja, ám hátrányait kiküszöböli. A vegyes monarchia elmélete Angliában Sir John Fortescue művének köszönhetően terjedt el és innen-től kezdve vált később, a 16–17. század egyik legjelentősebb alkotmányos elképzelésévé.

¹² SZÁNTÓ 2000. 336.

¹³ JONES 2000. 151.

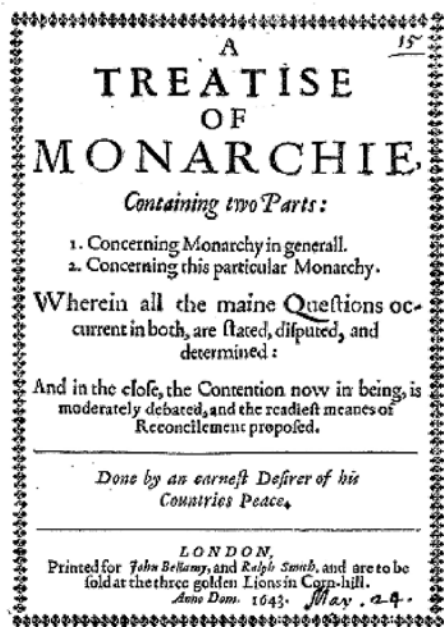
¹⁴ SHARP 1983. 153.

Hunton karrierje tehát II. Károly koronázását követően leáldozott. 1672-ben – saját otthonában – később engedélyezték számára a prédikálást, ám Értekezésének 1680-as évek végén történő „újrafelfedezését” már nem élhette meg, mivel 1682. július 1-jén meghalt. Westbury templomában temették el.

Philip Hunton *Értekezés a monarchiáról* című művének elemzése

Philip Hunton műve,¹⁶ akkor keletkezett, amikor a politikai közgondolkodást a parlament és a király hatalmáról, jogköréről alkotott egyre radikálisabb elképzelések és azok megvalósításának lehetőségei foglalkoztatták. Hunton diagnózisa szerint az 1642-től kibontakozó fegyveres konfliktus alkotmányos zsákutca terméke, következménye volt,¹⁷ mely „a király hatalmának, illetve a parlament

hatáskörének értelmezése kapcsán”¹⁸ kialakult – feloldhatatlannak tűnő – alkotmányos vitából bontakozott ki. Hunton műve a két legmarkánsabb elképzelés között – melyek egyike a parlament, míg vele szemben a másik a király főhatalmát, felsőbbségét hangsúlyozta – próbált meg kompromisszumos megoldást képviselni. Hunton úgy vélte, hogy a vegyes monarchiáról alkotott elképzelésével képes egyfajta középutat találni a király- és a parlament-párti teóriák között. Mivel véleménye szerint, a monarchia megfelelő és hatékony működése szempontjából az lett volna a legideálisabb, ha a király, a Lordok Háza és az alsóház kollektív hatalommal rendelkezett volna és kölcsönösen korlátozták volna egymást.¹⁹ Ezáltal pedig megoldhatónak vélte, az 1643-ra már háborúvá fokozódó alkotmányos vitát.

1. kép. Philip Hunton: *Értekezés a monarchiáról* első kiadásának (1643) címlapja¹⁵

¹⁵ A kép forrása: <http://name.umdl.umich.edu/A86917.0001.001> (Letöltés ideje: 2013. május 9.).

¹⁶ Munkám során a 2000-ben megjelent angol kritikai kiadást használtam.

¹⁷ GARDNER 2000a. 8, 15.

¹⁸ KOVÁCS 2006. 164.

¹⁹ HAMPTON 1988; WOOLTON 2003. 167.

Értekezését, és abban kifejtett gondolatait azonban a korszakban több támadás is érte.²⁰ Sir Robert Filmer például így írt Hunton könyvéről 1648-ban megjelent kritikájában:²¹ „Az Értekezés a monarchiáról (Treatise of Monarchie) szerzője terjedősen foglalkozott a korlátozott vagy vegyes monarchia természetével és sajátosságaival, ő az első és egyben egyetlen (tudomásom szerint), aki nekilát e monarchia ecsetelésének.”²² Ebből az idézetből nyilvánvalóvá válik az is, hogy Hunton nemcsak újító, kompromisszumos nézetei miatt emelkedett ki a korszak politikai gondolkodói közül, hanem azért is, mert téziseit a korlátozott, illetve vegyes monarchiával kapcsolatban – más, ezekkel a teóriákkal szintén foglalkozó írók közül, mint például: Henry Ferne vagy Charles Herle²³ – ő mutatta be a leghatékonyabban művében.²⁴

Hunton Értekezését két fő részre osztotta. Az első részben általánosságban a monarchiáról (*Of Monarchy in generall*) írt, míg a másodikban (*Of this particular monarchy*) részletesebben foglalkozik az angol monarchiával.

Az általánosságban vett monarchia elemzése

Hunton egész Értekezésében az általa feltett – lényegesnek tartott – kérdésekre adott válaszok formájában kívánta bemutatni a monarchiáról, illetve a monarchiában a király és a parlament hatalmának eredetéről, valamint hatásköréről és azok megvalósulásáról alkotott nézeteit.

Hunton alkotásában először a politikai kormányzat, illetve a hatalom eredetének és határának kérdésével foglalkozik. Megemlíti az egész korát átható két, általa szélsőségesnek nevezett nézetet – egyik szerint a hatalom és a kormányzat Istentől ered, míg a másik szerint ember által létrehozott képződmény – mely elveket azonban Hunton nem tart összeegyeztethetetlennek. Szerinte ugyanis az, hogy valamiféle előjárói hatalom vagy kormányzat létezzen az emberi társadalomban²⁵ isteni előírás. Ugyanakkor – bár igaz, a legfelső hatalmat Isten rendelte – az, hogy ez a hatalom egy, vagy több kézben összpontosul-e, már emberi választáson alapszik.²⁶ Úgy vélte ugyanis, hogy a hatalom személyekre történő átruházása csak közvetetten, a nép hallgatólagos vagy világos és formá-

²⁰ SHARP 1983. 154.; GARDNER 2000b. 5.; FRANKLIN 1981. 49.

²¹ Filmer Hunton művében foglaltakra válaszul, annak támadásaként írta meg 1644-ben *The Anarchy of Limited or Mixed Monarchy* című tanulmányát, melyet azonban csak 1648-ban jelentetett meg. Magyarul Nagy Levente fordításában adták ki: FILMER 2003. 183-235.

²² FILMER 2003. 183.

²³ BURNS 1995; SANDERSON 1989. 26.; SMITH 1994. 228-229.

²⁴ VILE 1967. 40.; ZUCKERT 1998. 67.

²⁵ HUNTON 2000. 11-12.

²⁶ HUNTON 2000. 13.

lis beleegyezésével történhetett.²⁷ A néppel való megegyezés többféle módját is elképzelhetőnek tartja például: eskü (oath),²⁸ szerződés (contract),²⁹ megegyezés (agreement),³⁰ utólagos kegy, belenyugvás (after-condescent)³¹ vagy beleegyezés (consent)³² formájában. Továbbá Hunton szerint addig terjedhet az előljárói hatalom, ameddig az nem sérti az egész társadalom – vagyis a test, a fej és a tagok együttesének – érdekeit.³³ (Itt felfedezhető a korszakban is jellemző organikus államszemlélet hatása.)³⁴

Az előljárói hatalom (Magistracie) természetét és felosztását vizsgálva kitér arra, hogy az isteni tökéletesség feloszthatatlansága megjelenik az előljárói hatalomban, ám emellett azt a vélekedést is beépíti munkájába, mely szerint e hatalom felosztható, mégpedig több szempont alapján. Mértékét tekintve például Hunton megkülönböztet abszolút és korlátozott előljárói hatalmat, míg fokozatait tekintve kormányzói vagy végrehajtói is.³⁵ Emellett megemlíti az előljárói hatalom ősi, szokásos – monarchikus, arisztokratikus és demokratikus – felosztását.³⁶ Utóbbiak keveredése a meghatározó Hunton szerint a kormányzati forma megnevezésében. Miután Hunton megállapítja és kijelenti, hogy a monarchikus hatalom a legfőbb és a legáltalánosabb kormányzati forma, érdeklődése a monarchikus hatalom és a monarchia kormányzása felé fordul. Azaz az ideális kormányzat a monarchiáról való értekezést jelentette – számára és általában a kortársak számára is – az adott korszakban.

Ezt követően Hunton a monarchia meghatározásával, kormányzatával és felosztásával folytatja értekezését. Megkülönböztet abszolút és korlátozott (limited) monarchiát. Abszolút monarchiáról³⁷ Hunton szerint akkor beszélhetünk, amikor a szuverén hatalom egy kézben összpontosul és ennek a hatalomnak a király akaratan kívül csak Isten szabhat határt. Az abszolút monarchiát is törvényes kormányzatoknak tartja, mivel az emberek hatalmukat eskütétel vagy megállapodás, illetve születésük pillanatától az isteni gondviselés következtében – mivel ezek szintén kötelező érvényűek – önszántukból ruházták át a királyra és kerültek alávetettségi állapotba.³⁸

Míg korlátozott monarchia, úgy vélte, akkor jöhet létre, ha a király olyan szerződést köt a néppel, melyben már a hatalom átruházásának feltételeként,

²⁷ HUNTON 2000. 14.

²⁸ HUNTON 2000. 14, 17-18.

²⁹ HUNTON 2000. 14, 17, 24.

³⁰ HUNTON 2000. 14.

³¹ HUNTON 2000. 24-25.

³² HUNTON 2000. 14, 24.

³³ HUNTON 2000. 15.

³⁴ SASHALMI 2006. 91.

³⁵ Ezen a felosztáson a törvény gyakorlatba ültetésének megkülönböztetését érti a szerző.

³⁶ HUNTON 2000. 16.

³⁷ Erre példaként az ősi keleti királyságokat, és az ő idejében kortárs Oszmán Birodalmat említi.

³⁸ HUNTON 2000. 17.

az uralkodó hatalmát korlátozó törvények is benne foglaltatnak, és a király csak ezek elfogadásának és betartásának árán kormányozhat. Továbbá a király hatalma egyedül a néppel kötött alapszerződésből eredhet, mely a népet az uralkodó hatalma alá helyezi, ám annak hatalma nem lehet se több, se kevesebb, mint amennyit az alávetettségi megállapodás átenged.³⁹ A király – az (abszolút) monarcha hatásköréhez képest – csorbítottnak tűnő hatalmán Hunton úgy próbált meg javítani, hogy leszögezte: az állam legfőbb hatalmával itt is a király rendelkezik, és ebből eredően nincs más olyan hatalom, mely ezt korlátozhatná, hiszen, ha ez megtörténne, abban az esetben, már nem egy király, hanem mindössze egy alárendelt előljáró lenne. Ám nem is egy másik hatalom által kívánja az uralkodóét szabályozni – sőt inkább csak féken tartani – hanem egy törvény révén, melyből a monarcha hatalma ered, és amely meghatározza annak használatát.⁴⁰ Ezt nevezte Hunton „eredeti alkotmánynak.”⁴¹

Ezt követően Hunton továbbmegy fejtegetésében, mivel lehetségesnek tartja a korlátozott monarchia egy másik megvalósulási formáját is. Ebben az esetben az (új) uralkodó, hódítás és egyéb jogok által nyert abszolút hatalmáról lemond és felcseréli azt a nép által választott, utólagosan adott törvényes hatalomra. Ezzel Hunton szemében ez a megállapodás egyenértékűvé válik az „eredeti alkotmánnyal” (*originall constitution*) és ezért így „második eredeti alkotmány” (*secondary originall constitution*) létrejöttéről ír.⁴²

Mind ezek kifejtése után Hunton elérkezik Értekezésének igazi lényegéhez, melyben felvázolja a szerinte ideális monarchia képét. Egy olyan monarchiát, melyben csak az eddigi kormányzati formák előnyei fedezhetőek fel. Ezáltal a monarchiát egyszerű (*simple*) és vegyes (*mixed*) monarchiára osztja. Egyszerűnek a fentebb már említett abszolút, illetve korlátozott monarchiát tekinti. Vegyes monarchia alatt pedig azt a kormányzati formát érti, amely önmagába olvasztja a monarchia erősségét és egységességét, az arisztokrácia bölcsességét és a demokráciának a közösség jólétére és szabadságára irányuló tiszteletét.⁴³ A vegyes monarchia szerinte az elemek hátrányait (a monarchia zsarnokságra, az arisztokrácia romboló viszályra, míg a demokrácia fejtelenségre való hajlamát) nem veszi át. Hunton úgy véli, ennek a három kormányzati formának az egyesülése létrehoz egy olyan kevert monarchiát, amelyben az alkotóelemek (király, nemesség, nép, azaz az uralkodó és a parlament két háza) egyenlő arányban részesednek a főhatalomból, és ezáltal kölcsönösen korlátozzák egymást. Mind egyik legfőbb funkciója pedig az, hogy megőrizze a politikai egyensúlyt és az állam egységességét.⁴⁴

³⁹ HUNTON 2000. 24.

⁴⁰ HUNTON 2000. 24.

⁴¹ HUNTON 2000. 24–25.

⁴² HUNTON 2000. 25.

⁴³ HUNTON 2000. 37.

⁴⁴ GARDNER 2000a. 23.

Hunton összefoglalva és főbb pontokba szedve a vegyes monarchia jellegzetességeit kijelenti, hogy a szuverén hatalmat meg kell osztani a három rend (*Estate*) között.⁴⁵ Ugyanakkor az uralkodó (*Monarcha*) hatalmát bizonyos mértékben meg is erősíti. Nem oly mértékben, hogy az felborítsa a vegyes kormányzati egyensúlyt, de elegendően ahhoz, hogy a király szerepe ne csak névleges legyen a monarchiában. A vegyes monarchia uralkodója királynak minősül – állítja Hunton – mivel ő a hatalom kútfője és annak teljes mértékű képviselője, amennyiben a törvényhozásról és a törvények végrehajtásáról van szó. A másik két rend pedig mind együttesen, mind egyenként a királynak fogadott hűségességek alapján a király alattvalója, és az ő akaratának – melyek megfelelnek a lefektetett törvényeknek – engedelmeskedik.⁴⁶ Továbbá a király, mint az egyetlen és fő hatalom képviselője képes bizonyos személyeket hatalommal felruházni, tehát hivatalnokokat nevezhet ki. Utóbbi jogkörhöz hozzáadódik még ezen hivatalnokok egybehívásának joga is. Végül Hunton még kiemeli, hogy a törvények megalkotásában és elfogadásában a király hatalma a döntő és a legnagyobb.⁴⁷

Am mindezek felvonultatása mellett sem mondhatjuk, hogy a király hatásköre kiterjedtebb lenne a másik két rendéhez képest. Épp ellenkezőleg, ezek, az előbb felsorolt jogkörök csupán az uralkodó főségének látszatát keltik, miközben az igazi hatalmon kénytelen osztozni a parlament két házával. Hunton tehát, úgy képzelte el a vegyes monarchia felépítését, hogy abban a király hatalma korlátozva, megfékezve legyen a másik két rend által. Ugyanis mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalom esetében kénytelen az uralkodó elviselni hatalma megcsönkítését. Ezzel összhangban érthető, hogy a hatalom gyakorlásának tekintetében Hunton minden vegyes monarchiát egyben korlátozottnak is tartott.⁴⁸

Philip Hunton Értekezésének első részét olvasva, nézeteit összefoglalva, elmondható, hogy megpróbálta – a különböző kormányzati formák áttekintésével – megtalálni azt az ideális monarchiát, mellyel megoldhatónak vélte egyrészt az angol politikai életet megosztó „alkotmányos” vita (vagyis, hogy a királynak vagy a parlamentnek van-e nagyobb hatalma) lezárását, másrészt az 1643-ban reális félelemként jelentkező anarchia elkerülését.

Konkrétan a monarchiáról: az elképzelés angliai megvalósíthatósága

Hunton Értekezésének második részében (*Of this particular monarchy*) már felvázolta az elképzelésének gyakorlati megvalósulását is, mivel úgy gondolta,

⁴⁵ HUNTON 2000. 38.

⁴⁶ HUNTON 2000. 38.

⁴⁷ HUNTON 2000. 39.

⁴⁸ „Every mixed Monarchy is limited: but it is not necessary that every limited should be mixed.” HUNTON 2000. 39.

Anglia kormányzati felépítése és „alkotmánya”⁴⁹ már önmagában hordozza azokat az elemeket, melyek – véleménye szerint – az (ideális) korlátozott, vegyes monarchia alapjait képezhetnék.⁵⁰

Meggyőződése volt például, hogy az angol király szuverenitása több szempontból is korlátozott. Érvelésekor az angol monarchiában számos, az uralkodó hatalmát korlátozó tényezőt emelt ki. Egyrészt az írott törvényeket, hiszen, mint írja, a korona hatalmát a törvény adja és ennek révén a király nem kap többet annál, mint amennyivel a törvény felruházta őt.⁵¹ Emellett hangsúlyozza, hogy az uralkodót a *common law* és a *Magna Charta* betartása is kötelezi és emiatt hatalma újabb keretek közé szorul.⁵² Továbbá az alattvalók szabadságának, jogainak tiszteletben tartása, a közjó fenntartása is hatással van a király hatalomgyakorlására.⁵³ Ezen királyi hatalom eredetét az angol történelmen keresztül is igazolja. Hunton szerint ugyanis azzal, hogy a normannok Anglia meghódítása után megerősítették az addigi, ősi angolszász törvényeket és szokásokat, elősegítették saját uralkodói hatalmuk megszilárdulását, elfogadását és a fennálló szabályok szerinti korlátozását. Azáltal, hogy nem háborgatták a fennálló jogokat és a kormányzati rendszert, az alattvalók is könnyebben elfogadták őket és örökösüket.⁵⁴ Továbbá a szerző hozzát teszi, hogy mindezt még erősíti mindkét fél esküje, mely a királyt köti az „alkotmány” betartására, az alattvalót pedig hűségre és engedelmességre az uralkodója iránt.⁵⁵ Hunton ezen felfogásával a széles körben elterjedt „ősi alkotmány” koncepciója mellett is kiállt. Ennek, egyik, Hunton elképzelését alátámasztó elve szerint, a normann hódítás által megőrzött „az angolszász korba visszavezetett hipotetikus alkotmány előírásai korlátozták a korona hatalmát.”⁵⁶ Hunton nem magyarázza meg mit ért alkotmány alatt,⁵⁷ de fejtegetése arra enged következtetni, hogy ebbe a kategóriába tartozónak érzi a szokásjogot (*common law*) és az írott (*statute law*) jogot, ugyanakkor előfordul, hogy külön megemlíti a *Magna Charta*-t is.⁵⁸

Ezek alapján igazolható, hogy bár az uralkodó a prerogátiva gyakorlásában nem, de egyébként az ország törvényeinek korlátozása alatt áll, továbbá a törvényhozói hatalma is csak a parlamenttel közösen hozott törvények esetében

⁴⁹ HUNTON 2000. 49.

⁵⁰ Ahogy az előző oldalon is említettem, minden vegyes monarchia korlátozott is egyben.

⁵¹ „The Powers of the Crown are by law, and that the King hath no more then are vested in him by Law.” HUNTON 2000. 48.

⁵² HUNTON 2000. 49.

⁵³ HUNTON 2000. 52.

⁵⁴ HUNTON 2000. 54.

⁵⁵ HUNTON 2000. 54-55.

⁵⁶ KONTLER 1997. 142.

⁵⁷ Mindezt Filmer is kritizálta (*The Anarchy of Limited or Mixed Monarchy*) művében és csupán következtetni tudott arra, vajon Hunton mit tekintett Anglia alkotmányának. FILMER 2003. 210.

⁵⁸ HUNTON 2000. 49, 56.

kétségbevonhatatlan és elfogadott.⁵⁹ Ezt követően Hunton kiemelte azt is, hogy a király másban is a másik két rend (*two other Estate*) hozzájárulásához van kötve. A parlament beleegyezésére ugyanis az adók megajánlásához – állami jövedelmek tekintetében – nagy szüksége volt az uralkodónak. Mindezen megállapítások, tények összegyűjtésével, felvonultatásával Hunton úgy vélte, hogy Angliának korlátozott, vegyes „alkotmánya” van.⁶⁰ Utóbbi alátámasztására további érveket hozott fel. Véleménye szerint ugyanis a monarchia vegyességét a király által képviselt monarchikus, valamint a Lordok Háza és az alsóház révén arisztokratikus és demokratikus vonásokkal is lehet igazolni.⁶¹ Hunton elképzelése szerint tehát a monarchiát három rend alkotja, amelyek a vegyes kormányzati modellnek megfelelően mérséklék és korlátozzák egymás túlzó, mértéktelen hatalmát.⁶² Hunton ezen elgondolására úgy tekint, mint egyfajta, a politikai keretben létrejövő óvintézkedésre, mely orvosolja a monarchián belüli, bármely fél által elkövetett mértéktelenséget. Hunton mindezzel saját korának történéseire is reagál.

Hunton ugyanis csak olyan kormányzatot tudott elképzelni, melyben a kormányzat irányítói kölcsönösen szabályozzák egymást. Úgy vélte, a legideálisabb az lenne, ha a parlamentnek joga lenne korlátozni az uralkodó szuverén hatalmát és a kormányzat irányításában is nagyobb szerepet kapna. Ennek köszönhetően a két rend megfelelően mérsékelni tudná a király intézkedéseit.⁶³ Ahogy az a szerző gondolatmenetéből kitűnik, Hunton nem kívánta – kortársai szélsőséges nézeteivel szemben – sem a parlament, sem az uralkodó hatáskörét megnövelni a másik kárára. Számára a legfontosabb egy olyan politikai egyensúly létrehozása, megvalósítása lett volna, melyben a nép biztonsága, jóléte biztosított, mindenféle politikai konfliktus és anarchia veszélye nélkül. Ezt alátámasztja az is, hogy értekezésében még a mérsékelt parlament-párti Herle (*A Fuller Answer to*) művét is kritikával illette túlzó, a parlament felé hajló nézetei miatt.⁶⁴ Azonban bármennyire is próbált egyensúlyra, kompromisszumra törekedni, nem kerülhette meg azt a problémát, amely a parlament hatalmának kérdésével foglalkozik. Hunton végül arra a következtetésre jutott, hogy a parlament bár csak részben, de alárendelt az uralkodónak. Egyfelől, mert a király összehívhatja és feloszthatja azt, és mert a parlamentet alattvalók alkotják, akik hűséget esküdtek az uralkodónak, tehát engedelmességniük kell neki. Másfelől viszont az alkotmányból, valamint a törvényhozásban az adókivetés szabályozásából eredő hatalma miatt a parlament a monarchia lényeges részét képezi.⁶⁵

⁵⁹ HUNTON 2000. 56.

⁶⁰ HUNTON 2000. 58-61.

⁶¹ HUNTON 2000. 59.

⁶² HUNTON 2000. 60.

⁶³ HUNTON 2000. 61.

⁶⁴ HUNTON 2000. 62-65.

⁶⁵ HUNTON 2000. 65.

A szerző ezt követően a királyt megillető engedelmesség kérdését és a vele szembeni ellenállás lehetőségét és törvényességét vizsgálta meg. Bár Hunton mindig csak hipotetikusan említette a király és az alattvalók ellentétét, (az abszolút és) a korlátozott, vegyes monarchia esetében is amellet foglalt állást, hogy az alattvalónak még akkor is engedelmeskednie kell, ha az uralkodó tettei törvénytörtek. Mindezt jól példázza műve utolsó, nyolcadik fejezete is.⁶⁶ Ebben ugyanis túlzónak és elítélendőnek nyilvánította a király kormányzását önkényesnek, törvénytelennek tartó parlament fellépését. Úgy gondolta, hogy ez az országot megosztó harc felosztja az eddig *egységes Testet*,⁶⁷ és anarchiába taszítja az országot.⁶⁸ Hunton ugyanis elítélte a királlyal szembeni nyílt ellenállást. Csupán az alattvaló lelkében és szívében tartotta lehetségesnek a király és az ő tetteinek elítélését.⁶⁹ Sőt, kihangsúlyozta, hogy ez nem hatalmi, hanem erkölcsi kérdés és ennek megfelelően minden egyes ember saját lelkiismeretére tartozik, hogy hogyan vélekedik az uralkodó (esetlegesen törvénytörő) tetteiről.⁷⁰

Hunton művének hatása és recepciója a 17. században

Véleményem szerint, Philip Hunton – ahogyan azt tanulmányomban megpróbáltam alátámasztani – újtónak minősült az általa ideálisnak tartott korlátozott, vegyes monarchia részletes kifejtésében és (e kormányzati forma helyességének) alátámasztásában. Mindezek ellenére Hunton elképzelése és legfőbb műve mégsem kapott a kor politikai gondolkodásában kellő megbecsülést és figyelmet, mivel megítélését az éppen aktuális politikai helyzet rendkívüli módon befolyásolta. Emiatt pedig a mű hatása, megjelenésének évtől függően (1643, 1652, 1680, 1689) különböző volt. Ugyanakkor számos újbóli kiadása mégis arra enged következtetni, hogy az Értekezés maga és a benne foglalt elképzelések, különösen Anglia politikai berendezkedésére vonatkozóan – kiállva a különböző kormányzatok, valamint az idő próbáját – olyan jelentőséggel bírtak, hogy azok képesek voltak megőrizni aktualitásukat és érvényességüket a század folyamán.

⁶⁶ Az 1680-as kiadás az exklúziós válság (1679–1681) és az emiatt megélnékülő két párt (whigek és toryk) közti pamfletirodalom idején jelent meg. Ebben a feszültségekkel teli időszakban mindkét fél – miközben megpróbálta a másikkal szembeni szellemi bázisát felépíteni – megkísérelte elkerülni a polgárháború borzalmainak felidézését, és ezáltal annak összekapcsolását az 1679–1681-es eseményekkel, valamint kialakulóban lévő nézeteikkel. Valószínűleg emiatt nem hagyták benne a válság közepén megjelenő – a whig ideológia számára támogatást jelentő – műben az utolsó fejezetet. Hiszen abban számos utalást található az 1641-es eseményekre, illetve a király és a parlament csatározásaira.

⁶⁷ Itt ismét az organikus államszemlélet jelenik meg.

⁶⁸ HUNTON 2000. 103.

⁶⁹ HUNTON 2000. 100.

⁷⁰ HUNTON 2000. 30.

A mű hatása első megjelenésekor (1643) mérsékeltnek mondható. Ennek oka leginkább abban keresendő, hogy – mivel a parlament és király közötti ellentét békés úton történő megoldása egyre lehetetlenebbnek tűnt – a két szembenálló fél, mind a parlamenti, mind a királypárti erők – az egyre radikalizálódó helyzetben – olyan szellemi háttérrel kívántak létrehozni, amely alátámasztásként szolgálhatott cselekedeteik igazolására. Így érthető, hogy az *Értekezés* a monarchiáról című munka, mely Hunton elképzeléseihez híven a két fél együttműködésére építve, egy kompromisszumos megoldást képviselt, nem válhatott sem a parlament, sem pedig a király abszolút hatalmát támogatók ideológiájának alapjává. Ez pedig megakadályozta, hogy a mű kellő mértékű figyelmet, illetve a korszak forrongó hangulatában nagyobb támogatottságot kapjon. Ennek következtében az *Értekezés* (első kiadásának) hatását közvetlenül azon szerzők műveiben, pamfletjeiben, esetleg nyílt kritikáiban érhetjük tetten, akik a 17. század második felében maguk is foglalkoztak a parlament és a király hatalmának, illetve a vegyes monarchia teóriájának kérdésével. E politikai gondolkodók (Ferne,⁷¹ Filmer,⁷² Herle,⁷³ Tyrrell⁷⁴) írásaiban felfedezhető utalások azok, melyek alapján képet szerezhethünk arról, hogy miként vélekedtek az eltérő álláspontot (király- vagy parlament-párti) képviselők – a 17. század különböző időszakaiban – Huntonról, valamint *Értekezésének* és az ideális monarchiáról alkotott nézeteinek megítéléséről.

Alighogy megjelent az *Értekezés* a monarchiáról, máris a mérsékelt királypárti, Henry Ferne céltáblájává vált. Bár Ferne *A Reply unto Several Treatises* (Válasz a különböző értekezésekre) című, 1643-ban publikált munkájában kifejtette, hogy részben egyetért Huntonnal abban, hogy Anglia kormányzata mutat némi vegyességet,⁷⁵ de ettől még – Huntonnal ellentétben – nem nevezte volna azt vegyes monarchiának. Úgy gondolta ugyanis, hogy e kifejezés a parlament szerepének, hatalmának túlzó megerősítését hordozza magában.⁷⁶ Ezt leszámítva Ferne képzelgésnek titulálta Hunton számos elképzelését. Legfőképpen azt, hogy a (szuverén) hatalmat a három rendnek (*King, Lords, Commons*) együttesen kellene gyakorolnia, illetve, hogy az uralkodónak a hatalom gyakorlásához a nép bármiféle egyszerű vagy utólagos beleegyezésére volna szüksége. Hozzájárult Ferne kétkedéséhez az is, hogy a néppel való megállapodás aktusát sem tartotta lehetségesnek.⁷⁷ Hunton legelfogadhatatlanabb teóriájának mégis azt tartotta, hogy az alattvaló elítélheti a királyt és annak tetteit, még ha ez csak a lelkében következhetne is be.⁷⁸

⁷¹ FERNE 1643.

⁷² FILMER 1648.

⁷³ HERLE 1643.

⁷⁴ TYRRELL 1681; TYRRELL 1694.

⁷⁵ DALY 1978. 236.

⁷⁶ WESTON 1960. 434.

⁷⁷ SHARP 1983. 100.

⁷⁸ SHARP 1983. 160.

Hunton utóbbi téziseiben vélte felfedezni, a szintén királypárti Filmer is a kormányzatra leselkedő legnagyobb veszélyt. Mivel Filmer úgy vélte, hogy ha minden ember (lelkiismereti ítélkezésének következtében) bírónak hiszi magát, akkor ez előbb-utóbb a kormányzat eltávolításához, megszűnéséhez és ezáltal anarchiához vezetne. Filmer kissé megkésett kritikájában éppen ezért úgy vélekedett, hogy Hunton *Értekezése* nem a monarchiáról, hanem inkább az anarchiáról szólt.⁷⁹ Mindezen kívül Filmer – elkötelezett királypárti lévén – leginkább a király hatalmának csorbítása miatt támadta Huntont. Azáltal ugyanis, hogy Hunton az ideális vegyes monarchiát úgy képzelte el, hogy abban a legfelsőbb (törvényhozói) hatalmat a három rend közösen birtokolja, a király szerepe leértékelődik és mindez Filmer szerint azt eredményezheti, hogy a király – Hunton minden, a király hatalmát látszatra erősítő intézkedése ellenére – nem lesz több a monarchiában, mint egy hivatalnok.⁸⁰ Filmer e nézeteket saját elveivel – melyek szerint az uralkodó hatalmát nem korlátozhatja semmi, mert az abszolút, örökletes és szuverén – összeegyeztethetetlennek tartotta.⁸¹

Mindkét királypárti gondolkodó – Huntonnal való nyilvánvaló ideológiai ellentétük következtében – képzelmekkel átítatott könyvnek nevezte az *értekezést*,⁸² Huntont pedig parlamenti-párti politikai gondolkodóként állították be. Sőt, a szakirodalom is gyakran a parlamentaristák – Herle, Parker – közé helyezi el,⁸³ ám ezt, Hunton elképzeléseinek, értekezésének ismeretében nem tartom megfelelőnek. Hunton mérsékelte – a király és a parlament hatalmi egyensúlyán alapuló vegyes monarchiát ideálisnak tartó – nézeteivel szemben ugyanis Herle már felvetette annak a lehetőségét, hogy az uralkodó hatalmát átveheti vagy akár helyettesítheti a parlament, sőt Parker⁸⁴ már eljutott a parlament abszolút hatalmának elképzeléséig is. E teóriákkal összevetve, nézetem szerint aggályos Hunton munkásságát összemosni a parlament-pártiak tevékenységével. Hunton számára ugyanis – amint azt már *Értekezésének* elemzésekor is kifejtettem – a királlyal szembeni nyílt ellenállás, vagy az uralkodó hatalmának negligálása, illetőleg háttérbe szorítása elképzelhetetlen volt.⁸⁵ Hiszen úgy vélte, hogy a parlament két háza és (szimbolikus elsőbbséggel) a király együttesen birtokolják a legfőbb hatalmat és képesek egymás – esetleg túlzó – tevékenységét kölcsönösen korlátozni,⁸⁶ megvalósulhat az a vegyes kormányzat, amely a legideálisabb megoldást képviselné a két szélsőséges nézet között. A kortársakkal ellentétben ugyanis Hunton nem kívánta sem a parlament, sem a király hatáskörét megnö-

⁷⁹ FILMER 2003. 209.

⁸⁰ FILMER 2003. 213.; HUNTON 2000. 97.

⁸¹ KONTLER 1997. 107.

⁸² FILMER 2003. 216.

⁸³ NAGY 2003. 250.

⁸⁴ PARKER 1642.

⁸⁵ HUNTON 2000. 69.

⁸⁶ HUNTON 2000. 60.

velni a másik kárára. Következtetéseimet bizonyítja az is, hogy Hunton még – a Parker mellett mérsékeltnek számító – parlament-párti Herle nézeteit sem volt képes elfogadni, mivel már azokat is túl radikálisnak tartotta.⁸⁷

Az 1640-es évekkel ellentétben a huntoni Értekezés későbbi kiadása (1652) még ekkora visszhangot sem kapott, ami a mű konklúziója szempontjából kedvezőtlen politikai légkörrel (Cromwell uralma) magyarázható. Ám a változó körülmények ellenére Hunton munkája fennmaradt, sőt a benne foglalt elképzelések a 17. század végére nagyobb jelentőséget és megbecsülést kaptak, mint azelőtt. Ezekben az években (1680–1689) kezdődött ugyanis Hunton művének, nézeteinek újrafelfedezése és elképzeléseinek felhasználása.

Az Értekezés 1680-as megjelenésének – és az 1689-es kiadásnak is – jelentős belpolitikai előzményei voltak: mégpedig az 1679–1681 között lezajló ún. exklúziós válság. Ez az időszak hozzájárult az angol politikai életet a továbbiakban egyre inkább meghatározó két párt (a toryk és a whigek)⁸⁸ szervezetének és ideológiájának megszilárdulásához. A yorki herceg, Jakab trónutódlását támogató király, illetve a toryk, és az ezt ellenző, valamint a parlament jogait féltő whigek között egyfajta propagandaháború kezdődött, melynek célja a szavazók meggyőzése volt, mégpedig olyan történeti és eszmei alapok felidézésével, megteremtésével, melyek hivatkozási alapul szolgáltak, szolgálhattak a két párt politikájának.

Az egyre élesedő ellentét során újra felszínre kerültek az 1640-es évek alkotmányos kérdései, valamint az akkor ezeket megfogalmazó és az ezekben állást foglaló gondolkodók írásai, művei. Emiatt került a királyt támogató toryk érdeklődésének központjába Filmer számos értekezése és a Patriarcha című munkája,⁸⁹ mely – a király abszolút hatalmának hangsúlyozásával és ennek a patriarchalizmus⁹⁰ elméletével való összekapcsolásával⁹¹ – az egyik legerősebb pillérét képezte a toryk (whigek elleni) propagandájának.

Filmer műveinek felidézésével előtérbe kerültek az általa említett a szerzők is, köztük Philip Hunton, akinek monarchiáról alkotott nézeteit Filmer egy külön értekezésben támadta. A whig gondolkodók és politikusok tehát Filmer-ellenes cáfolataik kidolgozásakor nemcsak a filmeri érvekkel kerültek szembe, hanem eközben – közvetetten – Hunton művét is újra felfedezték. A whig politika ezzel tovább bővítette szellemi bázisát, mely aztán megjelent a párt retorikájában is. Erre jó példa James Tyrrell 1681-ben megjelent *Patriarcha, non Monarcha* című

⁸⁷ HUNTON 2000. 62–65.

⁸⁸ A két párt elnevezése is ezekből (1679–1680) az évekből származik.

⁸⁹ A Patriarcha az 1640-es évek végén keletkezhetett, ám ekkor, 1680-ban jelent meg először nyomtatásban.

⁹⁰ A korszak egyik meghatározó elmélete, mely szerint az abszolút királyi hatalom magából a teremtés aktusából és ennek nemzés útján való egyenesági megismétlődéséből ered. Mindezt alátámasztotta a korszakban virágkorát élő patriarchális családszerkezet is. KONTLER 1997. 103.

⁹¹ NAGY 2003. 17.

munkája, melyben Filmer nézeteinek cáfolata mellett már Philip Huntonra történő utalásokkal is találkozhatunk.⁹²

Míndezek alapján úgy vélem, nem lehet véletlen az, hogy 1681 után olyan elvek, elképzelések is bekerültek a whig propagandába, amelyek Hunton *Értekezés a monarchiáról* című művében is megtalálhatóak. Ilyen az ősi alkotmány elmélete⁹³ és a társadalmi szerződés eszméje,⁹⁴ valamint „az igen óvatosan értelmezett ellenállási jog”,⁹⁵ melyeket felvonultathattak a toryk ideológiájával szemben.

Végül az exklúziós válságból a toryk kerültek ki győztesen, és így a huntoni *Értekezést* (a whigek közti) egyre növekvő népszerűsége okán – mérsékelt álláspontja ellenére a toryk által még így is túl parlamentaristának tartott művet – 1683-ban betiltották, és Oxfordban elégetésre ítélték.

Am ennek ellenére sem merült feledésbe Hunton műve. Az 1688–1689 között lezajló események (II. Jakab elmenekülése, a dicsőséges forradalom és az ezek miatt újból megélnékelő whig politika és a pártok közti pamfletirodalom) ismét a központba helyezték az ország politikai berendezkedésének, valamint a király és a parlament hatalmának, szerepének kérdéseit. Hunton *Értekezésében* foglaltak – a király és a parlament egyensúlyán nyugvó hatalom, illetve a kölcsönös korlátozás eszméi – megint aktuálissá váltak.

Hunton műve azonban, ezúttal nem csak a whig politika eszmei támaszaként szolgált, hanem annak 1689-es kétszeri kiadásából, valamint a tory ideológia új – a kormányzathoz való alkalmazkodási kísérletében⁹⁶ megfogalmazott – elveinek alapvonásaiból arra is következtethetünk, hogy a huntoni mű a politikai gondolkodók számos képviselőjére hatott. A toryk ugyanis igyekeztek politikai nézeteiket az új rendszerhez igazítani, ennek következtében pedig a párt retorikájában újabb kifejezések jelentek meg. Ezek közül a legjelentősebb az „isteni gondviselés által biztosított isteni jogalap”⁹⁷ elve volt, mellyel képesek voltak Orániai Vilmos hatalmát elfogadni.

Ez az elképzelés szintén megtalálható volt Hunton *Értekezésében*, mint ahogyan az 1688–1689 során létrejött új kormányzat számos vonása is (a vegyes monarchia, a legfőbb hatalmat a király és a parlament két háza együttesen birtokolja), melyek új töltetet adtak Hunton munkájának. A kialakulóban lévő, 1689 utáni monarchia berendezkedése ugyanis számos hasonlóságot mutatott a Hunton által, az *Értekezésében* bemutatott – és ideálisnak tartott – vegyes monarchiával, amely ezáltal az 1689-es alkotmányos berendezkedés egyik szellemi támaszává is vált.⁹⁸ Úgy gondolom, ez is hozzájárult a mű felértékelődéséhez,

⁹² TYRRELL 1681. 16.; WARD 2004. 105.

⁹³ HUNTON 2000. 54.

⁹⁴ KONTLER 1997. 145.; HUNTON 2000. 24.

⁹⁵ KONTLER 1997. 145.; HUNTON 2000. 20-23.

⁹⁶ KONTLER 1997. 152.

⁹⁷ KONTLER 1997. 157.; HUNTON 2000. 14.

⁹⁸ GARDNER 2000a. 32-33.

melyre nemcsak kétszeri kiadása volt a bizonyíték, de az is, hogy a huntoni mű a dicsőséges forradalom évtizedében érte el legnagyobb hatását és ismertségét.⁹⁹ Utóbbit példázta, hogy Hunton monarchiáról alkotott nézeteit még John Locke is tanulmányozta.¹⁰⁰ Sőt annak néhány elképzelését – saját gondolataihoz, ízléséhez igazítva – beépítette az 1689-ben publikált *Két értekezés a kormányzatról* című alkotásába.¹⁰¹ Annál a kérdésnél ugyanis – melyet Hunton is feltett Értekezésében – hogy a „felségjoggal felruházott, működő végrehajtó hatalom és a törvényhozó hatalom között”¹⁰² létezhet-e földi bíró, Locke a könyvében kísértetiesen hasonló választ adott, mint 1643-ban Hunton. Locke szerint is, ilyen esetben az alattvalók – bár az alkotmány értelmében nem lehettek bírák – megtehették, hogy az éghozz folyamodtak, ami alig különbözött a Hunton-féle (erkölcsi, lelkiismereti) megoldástól.¹⁰³ Ezenkívül Locke, csakúgy, mint Hunton, a törvényhozó hatalmat tekintette a legfőbb hatalomnak, mely attól függően, hogy kinek a kezében van, megszabhatja a kormányformát is.¹⁰⁴

Az *Értekezés a monarchiáról* még az 1689 utáni néhány évtizedben is fennmaradt a politikai köztudatban. Erre példaként szolgálhatott a már említett James Tyrrell munkája is, aki az 1694-ben megjelent *Bibliotheca Politica: or an Enquiry into the Ancient Constitution of the English Government* című művének ötödik dialógusában foglalkozott Philip Huntonnal, mint a vegyes monarchia elképzelésének egyik szellemi képviselőjével.¹⁰⁵ Ennek második kiadása 1701-ben jelent meg.¹⁰⁶

Ezt – a néhány évtizedes ismertséget – követően azonban Hunton *Értekezése* fokozatosan kikerült a politika szellemi palettájának eszköztárából. Ennek legfőbb oka abban keresendő, hogy az Angliát a 17. század második felében megosztó – az ideális kormányzatról és annak természetéről folytatott – vita az 1689-ben létrejött politikai rendszer stabilizálódásával lezárult és érvényét veszítette. 1689-ben ugyanis a dicsőséges forradalomnak és a Jogok Törvényének köszönhetően az angol politikai berendezkedés olyan formája jött létre – illetve, ahogy akkor gondolták: állt helyre –, amelyben a király tiszteletben tartja a parlament jogait és azzal kormányoz.¹⁰⁷ Ezzel gyakorlatilag lezárult az a korszak, melyre az *Értekezés* hatással volt, és amelynek politikai gondolkodóit foglalkoztatta egy, az 1640-es évek zavaros időszakában alkotó Philip Hunton, aki mindvégig megmaradt az ideális, vegyes, korlátozott monarchia állhatatos képviselőjének.

⁹⁹ GARDNER 2000a. 32.

¹⁰⁰ ANSTEY 2003. 84.; LOCKE 1986. 159.

¹⁰¹ ANSTEY 2003. 84.; LOCKE 1986. 159.

¹⁰² LOCKE 1986. 159.

¹⁰³ LOCKE 1986. 159., 240.; HUNTON 2000. 29-30., 100.

¹⁰⁴ LOCKE 1986. 130-131.

¹⁰⁵ MCILWAIN 1939. 229.

¹⁰⁶ SMITH 1998. 232.

¹⁰⁷ GARDNER 2000a. 32-33.

Befejezés

Mindezek alapján úgy vélem, hogy Philip Hunton életműve a szakirodalomban méltatlanul került háttérbe a 17. századi Angliában – az alkotmányos válság megoldására – létrejövő politikai teóriák sokasága között. Philip Hunton ugyanis megpróbálta közelebb hozni egymáshoz az Anglia kormányzását érintő, gyakran szélsőséges nézeteket. Ezáltal pedig véleményem szerint, rácsafol a kortársak által ráaggatott – és ezáltal a szakirodalomban is megjelenő – parlamentarista jelzőre. A korábbi elképzelésekkel szemben ugyanis – tanulmányom alapján – úgy gondolom, Philip Hunton a parlament és a király támogatói között képes volt egy olyan közéletet képviselni és megvalósítani értekezésében, mely egyedülállóvá teszi őt a korszak gondolkodói között. A vegyes, korlátozott monarchiáról alkotott elképzelésével és annak gyakorlatba ültetésével pedig megvalósíthatónak vélte a korabeli angol közélet egyik legfőbb kívánságát: az anarchia végét, a közjő és a királyság békéjének fenntartását és a politikai egyensúly helyreállítását.

Rövidítések

Források

FERNE 1643	FERNE, Henry: A Reply unto Several Treatises. Oxford, 1643.
FILMER 1648	FILMER, Sir Robert: The Anarchy of Limited and Mixed Monarchy. London, 1648.
FILMER 2003	FILMER, Sir Robert: A korlátozott vagy vegyes monarchia anarchiája. Kolozsvár, 2003.
HERLE 1643	HERLE, Charles: A Fuller Answer to a Treatise written by Doctor Ferne. London, 1643.
HUNTON 2000	HUNTON, Philip: A Treatise of Monarchy. Thoemmes Press, Bristol, 2000.
LOCKE 1986	LOCKE, John: Értekezés a polgári kormányzatról. Szerk. KONTLER László. Bp., 1986.
PARKER 1642	PARKER, Henry: Observations Upon Some of his Majesties late Answers and Expresses, London, 1642.
PRYNNE 1643	PRYNNE, William: The Sovereigne Power of Parliaments and Kingdomes. London, 1643.
TYRRELL 1681	TYRRELL, James: Patriarcha, non Monarcha. London, 1681.
TYRRELL 1694	TYRRELL, James: Bibliotheca Politica. London, 1694.

Irodalom

- ALLAN 1938 ALLAN, John William: English political thought, 1603–1660. London, 1938.
- ANSTEY 2003 ANSTEY, Peter R.: The philosophy of John Locke: new perspectives. Routledge, 2003.
- BOWLE 1969 BOWLE, John: Hobbes and his critics: a study in seventeenth century constitutionalism. London, 1969.
- BURNS 1995 BURNS, James Henderson: The Cambridge History of Political Thought: 1450–1700. Cambridge, 1995.
- CAENEGEM 2008 CAENEGEM, Raoul Charles Van: Bevezetés a nyugati alkotmányjogba. Bp., 2008.
- COWARD 1996 COWARD, Barry: The Stuart Age: England 1603–1714. London–New York, 1996.
- DALY 1978 DALY, James: The Idea of Absolute Monarchy in Seventeenth-Century England. In: The Historical Journal 21 (1978) 228–250.
- FRANKLIN 1981 FRANKLIN, Julian Harold: John Locke and the Theory of Sovereignty: Mixed Monarchy and the Right of Resistance in the political thought of the English Revolution. Cambridge, 1981.
- GARDNER 2000a GARDNER, Ian: Introduction. In: Philip Hunton: A Treatise of Monarchy. Thoemmes Press, London, 2000.
- GARDNER 2000b GARDNER, Ian: Editor's Note. In: Philip Hunton: A Treatise of Monarchy. Thoemmes Press, London, 2000.
- HAMPTON 1988 HAMPTON, Jean: Hobbes and the Social Contract Tradition. Cambridge, 1988.
- JONES 2000 JONES, Whitney Richard David: The Tree of Commonwealth, 1450–1793. Cranbury, 2000.
- KISS–RADÓ–
SASHALMI 2006 KISS Gergely–RADÓ Bálint–SASHALMI Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap: Szöveggyűjtemény. Bp., 2006. 11–71.
- KONTLER 1997 KONTLER László: Az állam rejtelméi: Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Bp., 1997.
- KONTLER 2009 KONTLER László: Királyság, rendiség és alkotmányosság, korona, tanácsok, bíróságok, parlamentek Angliában és Nagy-Britanniában. In: Poór János: A kora újkor története. Bp., 2009.
- KOVÁCS 2006 KOVÁCS Zoltán: Anglia az újkorban. In: Európa az újkorban. Szerk. Orosz István, Barta János, Angi János. Debrecen, 2006. 156–170.
- MCILWAIN 1939 MCILWAIN, Charles Howard: Constitutionalism and the Changing World. Cambridge, 1939.
- NAGY 2003 NAGY Levente: Sir Robert Filmer, A patriarchalizmus legjelentősebb képviselője. In: FILMER, Sir Robert: Patriarcha és egyéb írások. Kolozsvár, 2003. 17–182, 236–250.
- SANDERSON 1989 SANDERSON, John: 'But the people's creatures': The Philosophical Basis of the English Civil War. Manchester, 1989.

- SASHALMI 2006 SASHALMI Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata. Bp., 2006.
- SHARP 1983 SHARP, Andrew: Political Ideas of the English Civil Wars 1641–1649. Longman, 1983.
- SMITH 1994 SMITH, David Lawrence: Constitutional Royalism and the Search for Settlement, c. 1640–1649. Cambridge, 1994.
- SMITH 1998 SMITH, Hilda L.: Women Writers and the Warly Modern British Political Tradition. Cambridge, 1998.
- SZÁNTÓ 2000 SZÁNTÓ György Tibor: Angol reformáció, angol forradalom. Bp., 2000.
- VILE 1967 VILE, Maurice John Crawley: Constitutionalism and the Separation of Powers. Oxford, 1967.
- WARD 2004 WARD, Lee: The Politics of Liberty in England and Revolutionary America. Cambridge, 2004.
- WESTON 1960 WESTON, Corinne Comstock: The Theory of Mixed Monarchy under Charles I. and After. In: *The English Historical Review* 75 (1960) 426–443.
- WOOTTON 2003 WOOTTON, David: Divine Right and Democracy: An Anthology of Political Writing in Stuart England. Indianapolis, 2003.
- ZUCKERT 1998 ZUCKERT, Michael P.: Natural Rights and the New Republicanism. Princeton University Press, Chichester, 1998.

Nagy Mariann

Nőtisztviselők a pénzügyi szektorban Magyarországon a „hosszú 20. század” első felében

Female Clerks in the Hungarian Financial Sector
during the First Half of the „long 20th Century”

This study provides an insight into a current research which aims to present the possibilities of social mobility through female clerks working in the financial sector during the first half of the 20th century in Hungary. The analysis of female labour is one of the most essential subject-matters of the international research projects since the 1970s. However, Hungarian historiography have not devoted much attention to this crucial topic yet (except for the studies published by Beáta Nagy and Gábor Gyáni). Hungarian researchers primarily focused on the fight for the political emancipation of the female gender and on the career of certain women politicians. Besides this, they dealt with the broadening of the institutional frames of women’s education and with the alternations concerning female fashion. The turning up of female employees of private offices began at the end of the 19th century. After this, the First World War accelerated the employment of women e.g. in the banking sector. Due to several specific reasons – one of them was their relatively low salary – the opportunities of these women did not narrow down after 1918. On the one hand, this paper intends to give a general picture about the European as well as the Hungarian trends concerning female labour. In this respect, the role of Budapest is highlighted, where – according to the statistical data – the ratio of female workers proved to be much higher than that of the national average. On the other hand, it provides a short insight into the possible ways of social mobility between the two world wars in a Hungarian town through the case study of two families working in the small-scale industry.

A női munkavállalás története Magyarországon napjainkban sem népszerűbb és kutatótobb téma, mint az 1990-es években, amikor a dualizmus kori nők szerepét vizsgáltam a magyar gazdaságban.¹ Továbbra is igaz Gyáni Gábor 1979-ben tett megállapítása,² hogy megíratlan. Ezért is fontos, hogy tanítványom, Czeferner Dóra interdiszciplináris megközelítéssel, a nyelvészet módszertani eszköztárát felhasználva ért el új tudományos eredményeket a női munkavállalásról a kora-

¹ NAGY 1996. 205-223.

² GYÁNI 1979. 166.; GYÁNI 1987–1988.

beli sajtóban közvetített nézetek elemzésével.³ Magam a közelmúltban egy családi históriával való találkozás következtében a női foglalkoztatottságon belül a pénzügyi szektorban alkalmazott tisztviselők helyét, szerepét kezdem vizsgálni társadalomtörténeti szempontból. Arra keresem a választ, hogy milyen szerepük volt a társadalmi mobilitásban a hosszú 20. század első felében, mennyiben tért el helyzetük európai kortársaikétól, milyen munkaköröket tölthettek be, miként alakult fizetésük férfi munkatársaikhoz képest, házasságkötés, gyermekvállalás esetén megtartották-e állásukat vagy feladták azt, netán elbocsátották őket? Tanulmányomban aktuális kutatásaim részeredményeit adom közre, részben terjedelmi okokból, részben pedig azért, mivel a kutatás jelenleg is folyik.⁴

A téma időbeli körülhatárolása

A történeti időszakok korszakolása meglehetősen bonyolult feladat, többféle tényező figyelembe vételével történik, történhet. A női munkavállalás története szempontjából a Giovanni Arrighi nevéhez köthető „hosszú 20. század” fogalmát tartom megfelelőnek. Szerinte a globalizáció folyamata a 19. század végén kezdődött – nemzetközi szervezetek és intézmények létrejöttével – és napjainkig tart, ezt takarja a „hosszú 20. század” elnevezése.⁵ A női munkavállalással foglalkozó nemzetközi szakirodalom egyetért abban, hogy az 1880-as évektől új korszak kezdődött a női munka történetében.⁶ 1880 után Európa-szerte fokozatosan háttérbe szorultak a női foglalkoztatottság hagyományos formái: a nők mezőgazdasági, háziipari és „bedolgozó” munkája, valamint a házi cselédség. Előtérbe kerültek viszont a kereső tevékenység modern szektorai: az ipar, a kereskedelem és a szállítás, azaz az ún. iparforgalmi, valamint a közszolgálati és értelmiségi ágazatok. Abban azonban már megosztott az irodalom, hogy az első világháború katalizátora, vagy csupán egy kitérője volt a női munkavállalás új formáinak, amely a 19. század utolsó két évtizedében kezdődött.⁷ A hazai folyamatokat tekintve Gyáni Gáborral egyetértek abban, hogy két szempont is alátámasztja, miszerint a női foglalkoztatottságot – akár országosan, akár a

³ CZEFERNER 2012; CZEFERNER 2013.

⁴ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára gazdasági iratanyagában a Magyar-Olasz Bank Közgazdasági és Igazgatósági iratai szinte hiánytalanul megmaradtak, és ugyanez mondható el a Személyzeti Osztály iratanyagáról is. Ebben a bank volt dolgozóirol változatos terjedelmű és tartalmú dossziék maradtak fenn 1896-tól kezdődően, lehetőséget adva egy sokoldalúan feldolgozható, meglehetősen nagy mintavételű adatbázis készítésére. A személyzeti anyag tartalmazza a bankba beolvadó elődök személyzeti iratait is, így a 20. század első évtizedétől követhetők nyomon a banktisztviselőkre vonatkozó iratok. – Itt ragadom meg a lehetőséget, hogy köszönetet mondjak a levéltár munkatársainak hathatós segítségükért.

⁵ TOMKA 2010. 97-106.

⁶ SIMONTON 1998; AUSTRIAN WOMEN 1996; McBRIDE 1992; ROBERTS 1988; TILLY-SCOTT 1987.

⁷ SIMONTON 1998. 184-185.

fővárosra szűkítve – az 1880-as évektől szükséges vizsgálni.⁸ Egyrészt a gazdasági-társadalmi modernizáció ekkor gyorsult fel Magyarországon, és indított el alapvető szerkezeti változásokat a munkaerőpiacon is, másrészt 1880-tól állnak rendelkezésünkre megbízható adatsorok.⁹

A női foglalkoztatottság az első világháború előtt

A 20. század elején az európai országok hivatalos statisztikái átlagosan a női népesség egynegyedét regisztrálták aktív keresőként, míg a férfiaknál ez az arány meghaladta a kétharmadot. A női foglalkoztatottság modernizálódása, szerkezetének átalakulása a fejlett ipari országokban a 20. század elején már igen előrehaladt: 1910-ben az Egyesült Királyságban, Svájcban, Belgiumban már a kereső nők kétharmada-háromnegyede a modern szektorban dolgozott. Hasonló volt az arány az iparosodott, fejlett tengerentúli országokban, az Egyesült Államokban, Kanadában és Ausztráliában is. Franciaországban a női keresőknek csaknem a fele, Németországban, Hollandiában, Dániában, Norvégiában és Olaszországban pedig több mint egyharmada dolgozott a modern gazdasági ágakban. Ezzel szemben Ausztriában és Magyarországon ez az arány csak 20%, Horvátországban 6-7%.¹⁰ Minél elmaradottabb volt egy ország az iparosodás és a gazdasági-társadalmi szerkezet modernizálódása tekintetében, annál kisebb volt a modern szektorban dolgozó nők aránya, ugyanakkor annál gyorsabb ütemben haladt előre a női foglalkoztatottság szerkezetének átalakulása. Magyarországon az 1880-as években volt a leggyorsabb ütemű a változás: 10 év alatt a modern szektorban dolgozó nők száma 256%-kal, a kereskedelemben és szállításban dolgozóké 231%-kal, a közszolgálatban és a szabad pályákon működőké 245%-kal növekedett. 1880-ban Magyarországon 1000 nő közül 214 a hagyományos, 15 a modern ágazatban vállalt munkát, viszont 1910-ben már csak 144 dolgozott a hagyományos, míg 39 a modern szektorban. A fejlett európai országokban 1000 nő közül több mint 100-at a modern szektor foglalkoztatott. A munkaviszonyra vonatkozó adatok a női foglalkoztatottság szerkezetének az átalakulását, a modernizálódást jelzik. Legnagyobb mértékben ugyanis a női tisztviselők és értelmiségiek aránya növekedett 1880 és 1910 között: számuk háromszorosra emelkedett. A közszolgálatban dolgozó nők száma csak megkétszereződött, mivel ők már 1880-ban is jelentős számban voltak jelen az oktatásban és közegészségügyben. A 20. század első évtizedére vonatkozóan Angliában és Franciaországban is

⁸ GYÁNI 1979. 167.

⁹ A statisztikai adatfelvételek szempontjai országonként eltérőek voltak és időben is változtak, amit a kutatás során szem előtt kell tartani. Pl. Ausztriában a segítő női családtagokat is keresőként tartották nyilván 1880 és 1910 között. Az adatokat l. NAGY 1996.

¹⁰ Az alfejezetben közölt adatok, ahol külön nem jelzem, 1996-ban megjelent tanulmányomból származnak.

a szerkezeti átalakulás jelentőségét hangsúlyozzák: a női munkaerő száma nem nőtt, hanem az ipari szektor helyett a szolgáltató szektor felé mozdulnak el nagy számban.¹¹ A közkeletű vélekedéssel szemben, mely szerint az írógép feltalálása és széleskörű elterjedése az 1880-as években a férfi tisztviselők nők által történő felváltását idézte elő, a történészek a foglalkoztatási szerkezet megváltozásával indokolják a jelenséget.¹² 1851-ben Angliában a tisztviselők kevesebb, mint egy százaléka volt nő, míg 1911-ben már 25%-a. Lényeges kérdés a foglalkoztatott nők családi állapot szerinti megoszlása, ezért érdemes egy pillantást vetni e kérdéskörre is. Nyugat-Európában 1880 után átmenetileg csökkent a házas nők foglalkoztatottsága. Ausztriában a kereskedelemben, közlekedésben, valamint a közszolgáltatásban és szabad foglalkozásokban jelentősen nagyobb volt a hajadonok aránya, mint a magyar korona országaiban. Ez különösen érvényes az önállóak és a tisztviselőnők esetében. A munkásokat és egyéb segédszemélyzetet illetően az iparban és a kereskedelemben dolgozó munkásnők között Ausztriában kisebb volt a hajadonok aránya, mint Magyarországon. Nem egységes tehát a családi állapot szerinti „viselkedés”, holott azt várnánk, hogy 1910-ben Ausztriában (ahol a 20-24 éves korú nők 33%-a, sőt az osztrák tartományokban 19%-a volt csak házas) nagyobb a hajadonok aránya a dolgozó nők között, mint Magyarországon. Magyarországon feltűnő az özvegy nők nagyarányú foglalkoztatottsága is, ami kétszerese az ausztriaiaknak. Mindez arra mutat, hogy Ausztriában a hajadonok néhány évig tisztviselőként dolgoztak, házasságkötésük után azonban túlnyomórészt kiváltak a hivatali munkából. Nálunk viszont a tisztviselőnők nagyobb arányban tartották meg munkaviszonyukat házasként és özvegyként is, amely tendencia – legalábbis a Magyar-Olasz Bank személyi anyagát vizsgálva az első világháború után is folytatódott. A munkásnők esetében éppen fordított volt a helyzet. Magyarországon többségük a házasságkötés után feladta munkahelyét, Ausztriában viszont jellemzően tovább dolgoztak: magyar társaikhoz viszonyítva csaknem kétszeres arányt tapasztalunk e téren.

Az első világháború és a háborút követő évtizedek Magyarországon és Budapesten

1880 és 1930 között évi átlagban Magyarországon a női keresők 9,1%-a dolgozott tisztviselőként, több mint kétharmaduk segédszemélyzetként és egyötödük volt önálló.¹³ Különös figyelmet érdemel az, hogy 1910 és 1930 között növekedett a nőtisztviselő aránya a kereső hölgyek között. A világháború idején ez lényeges emelkedést jelentett (1910-ben 9,0%, 1920-ban 19,2%), hiszen a férfi

¹¹ TILLY-SCOTT 1987. 151.

¹² TILLY-SCOTT 1987. 157.

¹³ GYÁNI 1979. 175.

munkaerő jelentős részét vonta el a hadviselés. Az 1920-as évtizedben viszont átmenetileg visszaesés következett be (1930-ban 16,5% a nőtisztviselők aránya) egyrészt a férfiaknak a munkaerő piacra való visszatérése következtében, másrészt a leromlott gazdasági élet, a béketermelésre átálló szerkezeti átalakulások, az ország területében bekövetkező változások, s az ezzel együtt meginduló migrációs folyamatok miatt.¹⁴ 1930 és 1941 között azonban a férfiak és nők foglalkoztatottsága, ami Budapestet illeti egyre kiegyenlítettebb lett. A fővárosi keresők már csaknem 40%-a nő volt ekkoriban. S mivel a gazdasági szerkezetben is átalakulás történt (pl. a textilipar húszas évekbeli fejlődése vagy a szolgáltató szektor bővülésének köszönhetően), megnövekedtek a férjezett nők számára kínált munkalehetőségek.¹⁵ A továbbiakban a magántisztviselőkre koncentrálok, hiszen a Magyar-Olasz Bank alkalmazottai e rétegbe tartoztak. A magántisztviselők 1890–1938 közötti társadalomtörténete Bódy Zsombor monográfiájából ismert.¹⁶ S bár lényeges kérdéseket járt körbe Bódy a magántisztviselői rétegnek a magyarországi társadalmi szerkezetben elfoglalt helyével kapcsolatban, jelen tanulmány számára elegendő annyit rögzítenünk, hogy e réteg a széles értelemben vett középosztály része, amennyiben legalább érettségizettek alkották.¹⁷ Azaz a magántisztviselővé válással – ha a kiskereskedők-kisiparosok kispolgári világából,¹⁸ vagy a munkásság köréből, netán a mezőgazdasági kisbirtokosságából érkeztek – az egyén a társadalmi mobilitás szereplője lett.

A társadalmi mobilitás vizsgálatának lehetőségei

A társadalmi mobilitás vizsgálatának elengedhetetlen feltétele, hogy az adott korosztályba tartozók szüleinek foglalkozását ismerjük.¹⁹ A két világháború közötti időszakban két olyan forrás áll rendelkezésre, melyek segítségével Budapestre, valamint az egész országra vonatkozóan a korszak társadalmi mobilitása vizsgálható. 1928-ban a Fővárosi Statisztikai Hivatal a közalkalmazottak és magántisztviselők, valamint a kereskedelmi alkalmazottak, 1929-ben a munkások, 1930-ban a tanoncok, ügyvédek és mérnökök körében készített adatfelvételt részben önkéntes kérdőív segítségével, részben pedig számlálóbiztosok ki-

¹⁴ GYÁNI 1979. 176-177.

¹⁵ NAGY 1994. 164-165.

¹⁶ BÓDY 2003. A nők, mint magántisztviselők kérdését azonban sajnos ő sem vizsgálta.

¹⁷ ROMSICS 2007. 814. Romsics a középrétegekhez sorolta, de élesen elkülönítette a városi és falusi kispolgárságot a középosztálytól.

¹⁸ L. NAGY 1997.

¹⁹ Néhány példa a társadalmi mobilitást vizsgáló kutatásokra: a 19. századi magyar társadalom változását, a polgárosodó városi társadalmat, a középosztályosodást két jelentős társadalomtörténeti munka fémjelzi: Benda Gyula keszthelyi (BENDA 2008.) és Tóth Zoltán szekszárdi (TÓTH 1997.) kutatásainak eredménye. A teljes magyar társadalomra vonatkozóan a 20. századból I. ANDORKA 1982.

küldésével. A vizsgálni kívánt rétegek mintegy 60-71%-a került összeírásra. Az 1930-as népszámlálás országos kérdőívébe pedig bekerült a „Mi volt atyjának foglalkozása?” kérdés is. E felmérések azonban nehezen használhatók, mivel a fővárosi nem tekinthető sem teljes körűnek, sem pedig reprezentatívnak, a népszámlálásban adott válaszok pedig nem egyértelműek, mert nem kérdezett rá időpontra az apa foglalkozását tudakolva, s a mezőgazdasági, munkás vagy szellemi foglalkozásokon belül nem lehet differenciálni a további rétegek között.²⁰

Alapvető különbség, hogy a társadalmi mobilitás kívülről, politikai motívumokból és ezáltal a politika által követni kívánt hatalmi és modernizációs modellből fakad, vagy az adott közösségben az egyének az általuk formálódó, új (pl. középosztályi ambíciókra) értékekre váltják korábbi társadalmi-kulturális-gazdasági meghatározottságuk ethosát.²¹ Gáti Tibor és Horváth Ágota vizsgálata az előbbi, azaz a Magyarországon 1948-ban hatalomra kerülők gyors és radikális társadalom átalakító hatásait vizsgálta egy dunántúli kisvárosban.²² Egy helyi középosztály utótörténetét, az 1930-as évektől az 1980-as évek végéig tartó sorsukat vizsgálták családtörténeti módszerekkel. Jelen téma szempontjából már ez utóbbi út sem járható, pontosabban csak részben, a külön kiemelni kívánt esettanulmány során. Kutatásom alapját ugyanis, a Magyar-Olasz Bank Személyzeti Osztályának fennmaradt személyi anyagai képezik, amelyek nem csak a fővárosi, hanem a vidéki fiókok munkatársaira vonatkozó dossziékat is tartalmazták 1896 és 1946 között. A bank egyik jogelődjé, a Magyar Agrár- és Járadék Bank volt, amely 1895-ben jött létre, így e pénzügyi teljes iratanyaga is a Magyar-Olasz Bank állományába került. A személyzeti dossziékban a hitelintézet által rendszeresített kérdőívek is találhatóak, melyeket az alkalmazotkának munkába álláskor kellett kitölteniük. Ezek az apa foglalkozását is fel kellett tüntetni. A kérdőívek azonban nem minden dossziében találhatóak meg, vagy nem mindenkiről töltötték ki teljes körűen. E forráscsoport tehát szintén nem tekinthető reprezentatívnak és széleskörűnek, de rávilágíthat az egyik legjelentősebb bank női alkalmazottainak társadalmi viszonyaira és rekrutációjára részben a fővárosban, részben pedig vidéken.

A Magyar-Olasz Bank és munkavállalói

A Magyar-Olasz Bank Rt.-t 1920-ban alapította több iparvállalat ideiglenes szövetsége, melyben egy trieszti származású bankár, Camillo Castiglione, a bécsi Allgemeine Depositenbank elnöke vitte a vezető szerepet. A bank alaptőkéje nagyobb volt, mint a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vagy a Magyar Általános

²⁰ ANDORKA 1971. 1020-1022.

²¹ ÖRKÉNY 1989. 21.

²² GÁTI-HORVÁTH 1992. 81.

Hitelbank tőkeállománya, s Magyarország öt legjelentősebb pénzügyintézetének egyike volt. Az alapítás évében megszerezte a hazai Fatermelő Rt., a Neuschloss-Lichtig Repülőgépgyár és Faipar Rt., a Schlick-Nicolson Gép- Vagon- és Hajógyár Rt., valamint a Magyar Belhajózási Rt. részvényeinek többségét. 1926-ban magába olvasztotta a Magyar Agrár- és Járadék Bankot,²³ s ezzel további tekintélyes ipari érdekeltségek és jól jövedelmező helyi érdekű vasúti vállalatok tulajdonosa lett. Budapesten 11 fiókkal rendelkezett, és vidéken – a Dunántúlt kivéve – szintén működtetett fiókhálózatot Békéscsabán, Hatvanban, Makón, Miskolcon, Nyíregyházán, Orosházán, Sátoraljaújhelyen és Szegeden. Az 1930-as évek végén a makói és nyíregyházi fiókokat megszüntette, viszont a második bécsi döntés után Kolozsvárott és Nagyváradon is nyitott egyet-egyet.²⁴ Az 1929–1933-as gazdasági válság következtében lényegesen megváltozott a bank pénzügyi politikája: fokozatosan visszavonult az ipar területéről és csak a szorosán vett banküzletre korlátozta működését. Érdekeltségeit néhány év alatt eladta. Értékén alul adta el abbáziai szállodáit, 700 holdas kecskeméti szőlőgazdaságát. Visszalépett a Magyaróvári Ipartelepek Rt., a Magyar Mezőgazdasági Vegyipari Rt., a Magyar Belhajózási Rt. finanszírozásától és helyi érdekű vasúti vállalatait 1932-ben a magyar állam megváltotta, ami, rendkívül előnyös volt a pénzügyintézet szempontjából. A MÁV kötelezte magát ugyanis, hogy a hat helyi érdekű vasúti vállalatért 66 éven át havi 28300 pengő járadékot fizet. A bank vagyonmérlege a válság idején is megközelítette a 36 millió dollárt, s a gazdasági krízis, majd a kötött devizagazdálkodás is alig gátolták külföldi üzleti tevékenységét. A II. világháború éveiben is kedvezően alakultak üzleti eredményei. Ennek ellenére 1939-től nem fizetett osztalékot, és jelentős szerkezeti átalakítást is végrehajtott, „racionalizált”, azaz vidéki fiókokat zárt be, valamint osztályokat vont össze. 1945 után a pénzügyintézet élén álló olasz funkcionáriusok elmenekültek, 1947-ben pedig már alkalmazottait sem tudta fizetni, üzletkörét, létjogosultságát elveszítette, a felszámolást 1947-ban rendelte el a pénzügyminisztérium, ami 2003-ban zárult le.²⁵

Az alkalmazottak létszámára vonatkozóan egy adott évben egyelőre csak 1939-től állnak rendelkezésre adataim,²⁶ ami annak a következménye, hogy 1938-tól kezdődően a bankoknak rendszeres jelentéseket kellett beküldeniük a Magyar Királyi Statisztikai Hivatalnak és a Pénzügyintézeti Központ revizorának.²⁷

²³ A Magyar Agrár- és Járadék Bank vezérigazgatója Fellner Frigyes volt, aki először végzett GDP számítást a magyar gazdaságra vonatkozóan, az Olasz – Magyar Bank részvényeseinek egyike lett.

²⁴ MOL Magyar-Olasz Bank (MOB) Z 83 Személyzeti iratok 5. doboz.

²⁵ A bank felszámolását 1947-ben megkezdték, de eljárási hiányosságok miatt csak 2003-ban fejeződött be. <http://index.hu/gazdasag/magyar/bankb050629/>; valamint <http://kuria-birosag.hu/hu/elvhat/13252005-szamu-gazdasagi-elvi-hatarozat>.

²⁶ MOL MOB Z 83 Személyzeti iratok 5. doboz.

²⁷ „A 4350/1938. M.E. sz. rendelet 10.§”-ra hivatkozva készültek kérdőívek a bankban, amelyeket mindenkinek ki kellett tölteni és aláírni, valamint az okiratokat csatolni. Ezek megmaradása is vál-

A bank teljes állománya 1939. június 30-án 439 fő volt, köztük 97 nő (22%), amelyből a tisztviselők száma 347 fő (88 nő – 25,4%).²⁸ Segéd- és altisztviselői munkakörökben nő nem dolgozott, viszont a hetibéresek (többnyire takarítók) 90%-a nő volt. Nem volt nő az igazgatóhelyettesek, a cégvezetők, a budapesti és vidéki fiókfőnökök, valamint a Főpénztár öt munkatársa között. Az egyes főosztályok közül azokon dolgoztak nagyobb arányban (50% vagy afölött) nők, amelyek adminisztratív és levelezési, telefonkezelői, postai munkaköröket jelentettek. Az összes (központban, budapesti és vidéki fiókinézetekben) tisztviselő (332 fő) 24,7%-a volt nő,²⁹ akiknek a kormegoszlása a következőképpen alakult: 25-25%-uk 30 év alatti, illetve 40 év fölötti, míg a fele 30-40 év közötti volt. 1939 végére az állomány létszáma 20 fővel csökkent. A csökkentés oka a már említett „racionalizálás” volt: „[...] elhatározták, hogy a budapesti és vidéki fiókok ellenőrzési osztályát össze fogják vonni. A racionalizálás egyik eredménye lesz, hogy a bank székházának (Nádor utca) 2. emelete, ahol jelenleg hivatali szobák vannak, fel fog szabadulni. Értesüléseink szerint ide költözik a budapesti fascio³⁰ titkársága. A racionalizálás eredményeképpen több nyugdíjazás történik december 31-ével. Úgy számítják, hogy a tisztviselői létszámot kb. 10 fővel csökkentik.”³¹

Társadalmi mobilitás egy női életpályamoddellen keresztül Makón

Makó a trianoni békekötés előtt Csanád megye székhelye volt, s e szerepét 1950-ig megőrizte, csak akkor darabolták fel Csanádot Csongrád és Békés megyék között, melynek következtében a település Csongrádhoz került. A hajdani megyeszékhely ekkor járási székhely lett. A 19–20. század fordulóján még kb. 30 000 lakossal rendelkező, népes város, az akkori Magyarország 12 legnagyobb lélekszámú települése közé tartozott, megelőzve Miskolcot, Pécsét, Kolozsvárt. Jelentős igazgatási központ is volt, azonban településszerkezetére és épületeire nézve mezővárosi jellegű. Városiasodása az 1890-es években indult, amikor megkezd-

tozatos a dossziékban, van, ahol az eredeti okiratokkal együtt megvannak, más esetben az eredeti okiratok visszaadásáról nyugta található, azonban sok dossziében hiányoznak a kérdőívek is. A kérdőíven a szülők vallására vonatkozó pontokat csak az 1919. július 31. után születetteknek kellett kitölteni.

²⁸ Ekkor a vállalat kimutatása szerint még az alkalmazottak 40,8%-a volt zsidó. 1944. december 31-én utóbbiak aránya 14,49%, melyekbe a kivételezettek is beletartoztak, azok akik 100%-os hadirokkantak vagy arany vitézségi érmmel rendelkeztek.

²⁹ Ez az arány megfelel a fővárosi pénzügyintézetekben dolgozó nőtisztviselők arányának. ILLYEFALVI 1935. 350-351.

³⁰ Fascio: a szó eredeti jelentése nyaláb, köteg, az 1920-ban létrejött olasz Fasiszta Párt alapszervezeteit jelölte.

³¹ NÉPSZAVA 1940. 02. 27. 6.; MOL MOB Z 75 Közgyűlési iratok 22. doboz.

1. kép. A Magyar-Olasz Bank makói fiókja

telélet terén három takarékpénztára, egy népbankja, kereskedelmi és iparbank fiókja, valamint a Magyar-Olasz Bank fiókja állt a város és környéke rendelkezésére. 1901-ben itt kötött házasságot a 24 éves, református vallású Kocsis Lajos, szabó(segéd),³² aki Pusztá-Csákón (Békés megyében) született és a római katolikus, makói születésű, 20 éves Adler Ida Regina, aki – amint az a születési anyakönyvi kivonat másolatából kiderül – a polgármester előtt úgy nyilatkozott, hogy gyermekeiket református vallásúaknak keresztelik.³³

1902. május 24-én már Budapesten, a VIII. kerületi Kisfuvaros utcában született meg első gyermekük, Gizella Olga. Egyelőre nincsenek adataim arra vonatkozóan, hogy a századfordulón éppen jelentős fejlődésben lévő Makót miért hagyta maga mögött az ifjú pár. Gizellának egy húga (Margit, 1914) és egy öccse (Lajos, egyelőre nem ismert, mikor) született.³⁴ Kocsis Lajos 1914-ben behívót kapott, és az olasz frontra került, ott esett hadifogságba, ahol 1919. november 11-én halt meg,³⁵ a családi emlékezet szerint eltűnt a fronton Isonzónál. A hadigondozási igazolvány másolata szerint Kocsis Lajos özvegye dohánykiszáradai engedélyt kapott Makón, valószínűleg ebből igyekezett az akkor már három gyermekét eltartani. A gyermekek közül a két lány a négy elemi elvégzése után polgári iskolába járt, majd a felsőkereskedelmi négy osztályának abszolválását követően érettségit tettek, vélhetőleg mindketten Szegeden.³⁶ Margit a József Nádor Egyetem Gazdaságtudományi Sza-

ték az artézi kutak fúrását, majd a csatornázást, s az évtized végére villanyvilágítást kaptak az utcák, és ekkor vette kezdetét a város főterének átépítése is. 1910-ben a lakosság kétharmada mezőgazdaságból, alig egyötöde az iparból, mintegy 13%-a kereskedelem-hitelből, közlekedésből és közszolgáltatásból élt. A házi cselédek aránya nem érte el az 5%-ot. A hi-

³² Sem a források (születési anyakönyvi kivonat, hadigondozási igazolvány), sem a családi emlékezet alapján nem egyértelmű, hogy önálló műhellyel rendelkező iparos, vagy csak segédként dolgozó szabó volt-e.

³³ L. a születési anyakönyvi kivonat másolatát: MOL MOB Z 83 44. doboz.

³⁴ Még nem sikerült kiderítenem, hogy mikor tértek vissza Makóra, és Gizella testvérei hol születtek.

³⁵ L. a hadigondozási igazolványt: MOL MOB Z 83 44. doboz.

³⁶ A felsőkereskedelmi iskolák a szakoktatás gerincét alkották. 1913-ban már 54 ilyen iskola működött az országban, amelyek négy évfolyamosak voltak és a tanulók 70%-a polgáriból érkezett. Az itt végzettek elsősorban a kereskedelmi, ipari és közlekedési pályákon, pénzügyintézetknél és magán-

kán végzett tanárként, majd államigazgatási doktorátust tett és állami tisztviselőként helyezkedett el. Gizella az érettségit követően azonnal munkába állt,³⁷ hiszen öccse³⁸ és három éves húga elartása nem kis feladatot rótt anyjukra. 1917. június 15-től Makó egyik legjelentősebb kereskedelmi vállalkozásánál, az Ehrenfeld és Spitznél könyvelőként és levelezőként kezdett

2. kép. A Kocsis család

dolgozni. 1922. szeptember 1-én munkahelyet váltott, és belépett a Magyar-Olasz Bank makói fiókjába, ahol 1939. június 30-ig dolgozott fiók-ellenőrként. Itt ismerkedett meg Ébli Imrével, aki 1929. szeptember 1-én került a bankfiókba, miután két éves katonai szolgálatából karpaszományos őrmesterként leszerelt. Ébli Imre 1909-ben született Makón, római katolikus szülőktől, egy testvére volt. Apja Ébli Márton, bocsorkkészítő iparosmester (1878-ban Bácsszentivánon született), anyja Kucska Magdolna 1888-ban a Kiskundorozsmához tartozó tanyavilágban látta meg a napvilágot. Ébli Mártont is behívták a „Nagy Háborúba”, és szintén az olasz hadszíntéren hunyt el,³⁹ s a hadiözvegy már 1916-ban kávékimérő jogot kapott Makón, amiről 1922-ben lemondott, és gyümölcs, termény, hagyma, zöldség- és élelmiszerárúsításra kapott engedélyt.

Imre a Makói Főgimnáziumban 1923-ban indított felsőkereskedelmi osztályban érettségizett. Imre és Gizella 1936. december 19-én házasodtak össze, amihez Gizella 300, Imre 200 pengő segélyt kapott a banktól.⁴⁰ A vizsgált személyi anyagok alapján ez nem számított kivételesnek, sőt inkább általánosnak mondható, hogy esküvő, haláleset és gyermek születése esetén vissza nem térítendő segélyt kaptak az alkalmazottak, amennyiben kérték. Mindketten a bank munkatársai maradtak az esküvő után is. Gizella nem akarta feladni állását sem házasságkötése miatt, sem pedig gyermekei születését követően, azonban 1938

tisztviselői pályákon helyezkedtek el.

³⁷ L. Kérdőív MOL MOB Z 83 44. doboz.

³⁸ Az öcs, ifjabb Kocsis Lajos szabómester lett Makón, majd a II. világháborúban, szovjet hadifogságban hunyt el.

³⁹ L. Kérdőív MOL MOB Z 83 21. doboz.

⁴⁰ MOL MOB Z 83 21. és 44. doboz.

pengőt tett ki, ehhez évi 240 pengő családi segélyt kapott 1938-ban született gyermeke után. 1940 júniusában megszületett második gyermekük. Augusztusban fizetés nélküli szabadságot kért 1941. június 30-ig, amit kétszer hosszabbított meg számára a bank, és végül 1942 márciusában hivatásos tisztként a magyar királyi honvédség állományába került a próbaidő és a sikeres vizsga után. A bank hat havi felmentést és négy havi végkielégítést fizetett ki számára.⁴³

Az újonnan létrejött család (Gizella és Imre) két ágának sok közös vonása volt. Mindketten kisiparos, azaz kispolgári, de részben munkás (szabó segéd), illetve földműves családok ivadékai, akiket hadiözvegy anyjuk saját jogon (dohányáruda és kávékimérés-kereskedés) és pénzből élve – a hadiözvegyeknek járó kedvezményekkel – iskoláztatott, s ezzel a széles értelemben vett középosztály első generációs tagjaivá váltak. További kutatásokat igényel még, hogy a két özvegy önállósult pénzkereső életét, az ő és gyermekeik motivációit, a fiók-ellenőri pozíciót elnyerő Gizella és az államigazgatásban is megkapaszkodni tudó, doktorátust szerzett Margit tanulmányait, életpályáját megismerhessük és képet kaphassunk egy pénzintézet, illetve az államigazgatásban dolgozó nők korabeli helyzetéről, lehetőségeiről férfi kortársaikéhoz képest nemzetközi és hazai összehasonlításban egyaránt.

K É R D É S I V	
azok részére, akik a banknál alkalmazásban vannak.	
Családi és utóneve : / / férjesebb nőnél a leánynev is/	Ébli Imre
Hol és mikor született : /év, hó, nap/ család :	Makó, 1909. november 4. Fcs. 2234.
Atyjának neve és foglalkozása, leghalálta /ha esetleg elhalt; mi volt az állása és hol volt az utolsó lakhelye: Anyjának születési neve :	néhai Ébli Márton, beszkorkészítő. Glasz harotéren halt el. Kunaká Nagdolma.
Milyen képzései vannak :	Felső kereskedelmi iskolai érettség. Makón.
Mikor lépett a bank szolgálatába:	1929. szeptember 1.
Ha már előzőleg állásban volt, hol mennyi ideig /betrandó mely idő- ponttól, mely időpontig/ és mily munkakört látott el : Állását miért hagyta el :	/
Katonaság: Van-e katonai foglaltsága ? Teljesített-e katonai szolgálatot, ha igen, mikor ? Milyen katonai rangja van ?	Igen. 1927. október 1.-től 1929. szeptember 1.-ig. Kp. őrmester.
Héború alatt katonai helyzet: Felmmentett. Alkalmazott. Beszkélt.	/
Nős, férjesebb, nőtlen. Vannak-e gyermekei. Ha igen, azok neve és életkora a születési adatok nemzetiségükkel együtt:	nőtlen.
Anyanyelvi : Tudjon nyelvtanulmányozni: Az idegen nyelvet csak beszéli vagy írásban és szóban tökéletesen bírja- e ? Kifizetésben gyakorolta a nyelvet vagy itthon sajátította el ?	magyar.

4. kép. Ébli Imre személyi kartonja

⁴³ MOL MOB Z 83 22. doboz.

Rövidítések

Források

MOL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar-Olasz Bank Z 83 Személyzeti iratanyag 1-22 dobozkés Z 75 Közgyűlési iratok

Irodalom

- ANDORKA 1971 ANDORKA Rudolf: A társadalmi mobilitás Magyarországon a felszabadulás előtt. In: Statisztikai Szemle 49 (1971) 1020-1033.
- ANDORKA 1978 ANDORKA Rudolf: Magyarország társadalmi fejlődése hosszú távon – társadalmi jelzőszámokkal mérve. In: Magyar Tudomány (1978):12. 883-893.
- ANDORKA 1982 ANDORKA Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Bp., 1982.
- AUSTRIAN WOMEN Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Cross-Disciplinary Perspectives. Ed. David F. GOOD, Margarete GRANDNER, Mary Jo MAYNES. Oxford, 1996.
- BENDA 2008 BENDA Gyula: Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban – (Keszthelyi társadalma 1740–849). Bp., 2008.
- BÓDY 2003 BÓDY Zsombor: Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938. Bp., 2003.
- CZEFERNER 2012 CZEFERNER Dóra: A Research about Women's Work at the Beginning of the 20th Century – Methodological Bases. In: X. Grastyán Konferencia. Nemzetközi és országos interdiszciplináris konferencia előadásai. 2012. Pécs, 39-47.
- CZEFERNER 2013 CZEFERNER Dóra: Két feminista folyóirat az Osztrák-Magyar Monarchiában. In: XI. Grastyán Konferencia. Nemzetközi és országos interdiszciplináris konferencia előadásai. Szerk. ERŐSS Zsolt. Pécs, 2013. 58-64.
- ILLYEFALVI 1935 ILLYEFALVI Lajos: A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai. Bp., 1935.
- GÁTI-HORVÁTH 1992 GÁTI Tibor-HORVÁTH Ágota: A háború előtti kisvárosi középosztály utótörténete. In: Szociológiai Szemle (1992):1. 81-97.
- GYÁNI 1979 GYÁNI Gábor: A fővárosi munkaerő foglalkoztatottságának szerkezetváltozása 1880–1941 között. Budapest főváros Levéltári Közleményei 1. Bp., 1979. 165-188.
- GYÁNI 1987–1988 GYÁNI Gábor: Női munka és a család Magyarországon (1900–1930). In: Történelmi Szemle (1987–1988):3. 366-374.

- L. NAGY 1997 L. NAGY Zsuzsa: A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskez-
reskedők a két világháború közötti Magyarországon. Debrecen,
1997.
- MCBRIDE 1992 MCBRIDE, Theresa: Women's Work and Industrialization. In:
Lenard R. BERLANSTEIN (ed.): The Industrial Revolution and
Work in Nineteenth-Century Europe. London-New York, 1992.
63-80.
- NAGY 1996 NAGY Mariann: Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korá-
ban. In: Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Szerk.
GYÁNI Gábor, NAGY Beáta. Debrecen, 1996. 205-223.
- ÖRKÉNY 1989 ÖRKÉNY Antal: A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái.
In: Valóság 32 (1989):4. 20-33.
- ROBERTS 1988 ROBERTS, Elizabeth: Women's Work 1840-1940. London-
Basingstoke, 1988.
- SIMONTON 1998 SIMONTON, Deborah: A History of European Women's Work.
1700 to the Present. London-New York, 1998.
- TILLY-SCOTT 1987 TILLY, Louise A.-SCOTT, Joan W.: Women, Work, and Family.
London-New York, 1987.
- TOMKA 2010 TOMKA Béla: A „befejezetlen 20. század” és a „csonka 20. század”.
In: Aetas 25 (2010):4. 97-106.

Czeferner Dóra

Az osztrák-magyar nőmozgalom nemzeti és transznacionális jellege

(Két feminista folyóirat összehasonlító elemzése)¹

Transnational Characteristics of Austro-Hungarian Women's Movements
(Comparative Analysis of Two Feminist Journals)

This study has two primary aims. Firstly – on the bases of articles published in the bourgeois feminist periodical press of the Austro-Hungarian Monarchy at the beginning of the 20th century – it points out that before the outbreak of the First World War, members of the Austrian and Hungarian feminist movements considered the safeguarding of women workers' interests as important as their fight for the female suffrage. Secondly, it analyses different kinds of views, discourses and interpretations connected to the wage-earning activity of Austro-Hungarian, European and non-European female labourers mediated by the periodicals towards the readers between 1907 and 1913. The investigation is based on those articles, which appeared in the official organs of the Hungarian Feminists' Association (Feministák Egyesülete) and of the National Federation of Female Clerks (Nőtisztviselők Országos Egyesülete) – titled *The Women and the Society (A Nő és a Társadalom)* – as well as in the monthly journal of the General Austrian Women's Association (Allgemeiner Österreichischer Frauenverein) – titled *New Women's Life (Neues Frauenleben)* – and dealt with the problem of female labour. The articles were studied by employing several quantitative as well as qualitative methods, and with the assistance of news analysis and discourse analysis.

Az írott sajtó rengeteg változáson ment keresztül kialakulása óta, azonban a figyelemfelkeltés, illetve az olvasók véleményének befolyásolása már a kezdetektől hangsúlyos szerepet kapott. A véleményformálás fontossága különösen érzékelhető a 19–20. század fordulóján megjelentetett feminista folyóiratok esetében,

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

melyek a korszak nőmozgalmainak hivatalos szócsöveiként a „gyengébb nem” teljes körű egyenjogúsításáért igyekeztek harcolni.

A specifikusan feminista sajtó létrejötte az Osztrák–Magyar Monarchia területén a századforduló időszakára tehető.² Ausztriában 1902-től adták ki a *Neues Frauenleben* című lapot, mely hamarosan az osztrák polgári liberális nőmozgalom egyik legfontosabb orgánumává vált.³ Némi fáziskéséssel, 1907 januárjától tették közzé Magyarországon *A Nő és a Társadalmat*, mely a hazai nőmozgalom első hosszabb életű időszaki kiadványának bizonyult.⁴ A két folyóirat indulását nemzetközi szinten is figyelem kísérte: Carrie Chapmann Catt, az egyesült államokbeli nőmozgalom ismert személyisége a főszerkesztőkhöz címzett leveleiben gratulált a lapok megjelenéséhez, amiről egyébként számos nemzetközi fórumon is hírt adott.⁵

A nőtörténeti szakirodalom álláspontja szerint a folyóiratok a női választójog témakörének szánták a legfontosabb szerepet.⁶ Saját kutatásaim során azonban sikerült igazolnom, hogy a cikkek szerzői a szavazati jog nőkre történő kiterjesztése mellett elszántan küzdöttek az asszonyok – férfiakkal egyenlő feltételek mellett megvalósuló – munkavállalásáért is, hiszen igen gyakran számoltak be a dolgozó nők helyzetében bekövetkezett pozitív és negatív változásokról, a kenyérkereseti tevékenységet folytató asszonyok kizsákmányolásukról, továbbá egyesületi szervezkedésükről.⁷ Összességében pedig megállapítható, hogy a két periodika publicistái egyrésztől a még mindig túlnyomóan konzervatív társadalom figyelmét igyekeztek ráirányítani arra, hogy szükség van a nők egyenjogúsítására az élet minden területén. Másrésztől a „gyengébb nem” képviselőit kívánták öntudatra ébreszteni, cselekvésre buzdítani, valamint évszázados identitásválságából és alávetettségéből kiszabadítani.

A két lapban közzétett cikkeket áttekintve egyértelműen megmutatkozik az is, hogy a 20. század első évtizedeiben rendkívül szoros összefonódás figyelhető meg a hazai és a transznacionális nőmozgalmak között. Ez mindenekelőtt abban

² Ezzel szemben a nyugati nőmozgalmak már az 1800-as évek közepén felismerték, hogy eszméik hatékonyabb terjesztéséhez periodikák megjelentetésére van szükség. MARTIN–COPELAND 2002. 142.

³ A *Neues Frauenleben* 1902 és 1918 között havi rendszerességgel jutott el olvasóhoz az Allgemeiner Österreichischer Frauenverein kiadásában. A főszerkesztői feladatokat 1910-ben bekövetkezett haláláig az egyesület elnöke, Auguste Fickert látta el. A szerkesztőbizottságba ezt követően Leopoldina Kulka és Christina Touaillon mellett a „Führerin”-nek szólított elnökön öccse, Emil Fickert – az ismert bécsi bankár – is bekerült. HACKER 1996. 97–106.

⁴ *A Nő és a Társadalom* 1907 januárjától 1913 decemberéig szintén havonta jelent meg a budapesti Feministák Egyesületének, valamint a Nőtisztviselők Országos Egyesületének hivatalos értesítőjeként, Bedy-Schwimmer Róza szerkesztésében.

⁵ BASSET 1928. 1.; KERESZTY 2011. 89.

⁶ Erre l. például: KERESZTY 2011. 101.

⁷ A fentiek mellett olvashatunk cikkeket az asszonyok testi kizsákmányolásáról, a prostitúcióról és a magyar fővárosban különösen nagy problémát jelentő leánykeresedelemről. A nőoktatással kapcsolatban írásokat közlő szerzők szorgalmazták a nők tanulási szabadságának tényleges megteremtését és a koedukáció bevezetését is. CZEFERNER 2014.

érhető tetten, hogy mind *A Nő és a Társadalom*, mind pedig a *Neues Frauenleben* szerzői rendszeresen közöltek cikkeket az Osztrák–Magyar Monarchia területén kívül élő nők helyzetéről. Jelen tanulmányban – a sajtóelemzés és a diskurzus analízis kvantitatív és kvalitatív eszközeit egyaránt felhasználva – éppen ezért azt kívánom vizsgálni, hogy a folyóiratok szerkesztői miként reprezentálták hazánk és Ausztria mellett az Európában és a tengerentúlon kereseti tevékenységet végző asszonyok helyzetét.

A helyszín fontossága az újságírásban

Az újsághírek képesek rávilágítani olyan folyamatok vagy jelenségek legfőbb sajátosságaira, melyek az olvasók mindennapjait is befolyásolják.⁸ Felmerül azonban a kérdés: vajon a földrajzi közelség, vagy pedig a megtörtént esemény fontossága emeli-e jobban egy hír értékét?⁹ A két folyóirat cikkein végigtekintve nyilvánvaló, hogy mindkét tényező hangsúlyos szerepet kapott, hiszen mind *A Nő és a Társadalom*, mind pedig a *Neues Frauenleben* szerkesztősége – a magyarok és az osztrákok mellett – rendszeresen közölt írásokat az idegen országokban dolgozó nők helyzetéről is.

A fentiek tükrében logikusnak és szükségszerűnek tűnik tehát megvizsgálni, hogy hazánk, illetőleg Ausztria mellett mely államokról olvashattak cikkeket az előfizetők a két lap hasábjain. Lényeges emellett, hogy milyen arányban szerepeltek a periodikákban az osztrák–magyar és a külföldi származású nőkről szóló írások. Továbbá elengedhetetlen kitérni arra is, hogy az egyes régiók női munkavállalása pozitív vagy negatív megvilágításba került-e a két folyóiratban. A tanulmány első részében a fontosabb magyar és az osztrák városokat és tájegységeket mutatom be, melyekről a két kiadvány tudósított, majd pedig kitértek a külföldi országokra, illetve az Európán kívüli kontinensekre.

Női munka Ausztria–Magyarországon

Noha a korszak nőmozgalmainál egy igen markáns nemzetközi dimenzió figyelhető meg, szokatlannak tűnhet, hogy egy magyar és egy osztrák periodika nagyobb figyelmet szentelt a külföldi nők munkájának, mint a hazaiakénak. *A Nő és a Társadalom*, valamint a *Neues Frauenleben* esetében mégis ez a tendencia figyelhető meg. Ahogy az 1. számú táblázatban is látható, a budapesti lap áttekin-

⁸ SCHUDSON 1995. 14.

⁹ Walther von la Roche német publicista szerint egy hír nagyobb érdeklődést vált ki az olvasókban, ha minél többet tartalmaz a következőkből: prominens személyek, érzelmi kötelék, a megtörtént esemény következményei, előrelépés, konfliktushelyzet, harc, drámaiság, továbbá valamilyen kuriózum. LA ROCHE 2008. 70.

tett példányaiban kevesebb, mint a cikkek fele (103) tudósított a magyar munkásnőkről, ami az összes vizsgált írás 42,74%-át jelenti. Az arány egy kissé emelkedik, ha a kizárólag magyar vonatkozású újságcikkekhez hozzávesszük azt a 14 írást, mely együtt tárgyalta a magyar és a külföldi nők munkavégzését. Ebben az esetben 117 cikkről beszélhetünk, amely még mindig csak az elemzett 241 írás 48,55%-a, azaz kevesebb mint a fele. Magyarország és Ausztria egy újságcikkben való megjelenésére szemléletes példa a budapesti lap egyik 1909-es rövid híre, melyben Ferenc Ferdinánd trónörökös adott hangot azon nézetének, „hogy az asszony maradjon a konyhán és a gyermekszobában”.¹⁰ A Magyarország határain kívül élő nők munkavégzéséhez köthetően a szerkesztőség 124 cikket (51,45%) jelentetett meg. Ezek közül 117 köthető konkrét államhoz, hét pedig globálisan vizsgálta a kérdéskört. Az osztrák nők kereseti tevékenységével 12 újságcikk foglalkozott, melyből három írás közösen tárgyalta – illetőleg hasonlította össze – az Ausztriában és a hazánkban munkát vállaló asszonyok helyzetét.

1. táblázat. *Hazánk és a külföldi országok női munkavállalásáról beszámoló cikkek száma a folyóiratokban*

Ország	Cikkek száma	Ország	Cikkek száma
	<i>A Nő és a Társadalom</i>		<i>Neues Frauenleben</i>
Magyarország	103	Ausztria	90
Külföld	117	Külföld	136
Magyarország és külföld	14 ¹¹	Ausztria és külföld	4 ¹²
Globális ¹³	7	Globális ¹⁴	14
Összesen	241	Összesen	244

A *Neues Frauenleben* esetében még szembetűnőbb a külföldi területek túlréprezentáltsága: a 2. ábrán jól kivehető, hogy csupán 90 cikk osztott meg információkat az osztrák nők munkakörülményeiről. Ez az áttekintett írások 36,89%-a, vagyis alig több mint harmada. Az arány csekély mértékben emelkedik (38,52%-ra) azt a négy újságcikket is ide sorolva, mely Ausztriáról és valamely külföldi államról közösen értekezett. 150 írás (61,47%) – ebből 136 (55,74%) köthető konkrét országokhoz – adott hírt az Ausztria területén kívül munkát végző asz-

¹⁰ NT 1909. III/4. 57.

¹¹ Ebből Ausztria és Magyarország három alkalommal jelent meg együtt közös cikkben.

¹² Meglepő, hogy a bécsi lap nem tárgyalta egy cikken belül az osztrák és a magyar nők munkaerőpiaci tevékenységét.

¹³ Azokat az írásokat soroltam ide, melyek konkrét országokhoz nem kötődve, általánosságban tudósítottak a nők kereseti tevékenységéről.

¹⁴ Ua.

szonyokról. Az osztrák lap 14 alkalommal reflektált globális megközelítésben a dolgozó nők problémáira, vagyis a kérdéskör itt gyakrabban jelent meg, mint *A Nő és a Társadalom* rovataiban.

Néhány lapszám kézbevétele után szembetűnővé vált egy másik sajátosság, mely szintén mindkét periodikára jellemző volt. Ez a szerkesztőségek által magyar, illetőleg osztrák vonatkozásban publikált újságcikkek Budapest és Bécs-központúsága. Érdeemes megjegyezni, hogy a budapesti folyóirat 59 írásában a települések nevét nem említve, általános értelemben értekezett a dolgozó asszonyokról.¹⁵ A mintegy 55 hosszabb és rövidebb hírből – melyekből azonban egyértelműen kiderült, hogy mely városról, illetőleg mely régióról számoltak be – 32 foglalkozott a fővárosi nők munkájával.¹⁶ A *Neues Frauenleben* szerkesztőbizottsága csupán 22 alkalommal mulasztotta el pontosan feltüntetni a település nevét, melyhez az osztrák nőkről publikált cikkek kötődtek. Feltételezhető, hogy e mulasztás szándékos lehetett, melynek hátterében vélhetőleg nőmunkások elbocsátásától való félelem húzódott meg. 68 írás tekintetében – melyekből konkrétan megtudtuk, hogy Ausztria mely tartományáról, városáról értekezett – csupán két esetben nem kerültek szóba a bécsi asszonyok.

E tendencia természetesen Budapest és Bécs gazdasági, valamint ipari dominanciájának tudható be, melynek következtében a női foglalkoztatottság aránya e központokban jelentős mértékben meghaladta az országok más részén mért adatokat.¹⁷ Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy a Feministák Egyesülete, a Nőtisztviselők Országos Egyesülete és az Allgemeiner Österreichischer Frauenvereine a Monarchia két fővárosában publikálta hivatalos értesítőit, így egyáltalán nem meglepő, hogy elsősorban az ott munkába állók problémáit igyekeztek orvosolni.¹⁸

Bédy-Schwimmer Róza lapjában csupán nyolc írás köthető azon vidéki központokhoz, ahol a Feministák Egyesületének fiókszervezetei létrejöttek. Az újságcikkek felét, pontosan négyet a temesvári dohány- és gyufagyár „poklában” szinte éhbéért robotoló ipari munkásasszonyokról, valamint egy helyi politikai napilap női szerkesztőjéről küldték a budapesti folyóiratnak.¹⁹ A cikkek viszonylag magas számán kívül a Nőtisztviselők és a Feministák hivatalos közleményeiből egyaránt arra következtethetünk, hogy a két budapesti szervezet legaktívabb fiókegyesülete Temesváron működött. További két írás tudósított a Szegeden létrehozott gyermekmenhely segédorvosaiént tevékenykedő asszonyokról, egy pedig a nagyváradi tanár- és hivatalnoknők egyesületbe tömörüléséről. S bár a lap szerkesztősége 1907 februárjában lelkesen ecsetelte, hogy a Dél-Dunántúl fontos ipari központjának „Pécsnek közönsége annyira át van már hatva a nő-

¹⁵ A hazai vonatkozású cikkek 51,75%-a.

¹⁶ A magyar nőkről elemzett újságcikkek több mint felét, egészen pontosan 58,18 %-át tette ki.

¹⁷ NAGY 1994. 158.; APPELT 1995. 210-214.

¹⁸ Lényeges még a sajtó Budapest és Bécs-központúságának említése is.

¹⁹ NT 1908. II/6. 93-97.; NT 1908. II/11. 179-180.

mozgalom eszméitől, hogy megalakítja a helyi Feministák Egyesületét”, mindössze egyetlen cikket közölt a városban állást vállaló tanárnőkről.²⁰

Az írások elenyésző hányada (15 cikk) szolgált adalékokkal a kisebb vidéki városok, továbbá a nemzetiségek által lakott országrészek asszonyainak kereseti tevékenységéről. E cikkek jelentős része a „gyengébb nem” kizsákmányolásával, mezőgazdasági-, valamint értelmiségi munkájával foglalkozott.

Véleményem szerint e területi megoszlás semmiképp sem tekinthető a véletlen művének. Megfigyelhető ugyanis, hogy a főváros mellett elsősorban azok a vidéki központok jelentek meg a periodikában, melyek a dualizmus korszakának kezdetén, illetőleg néhány évtizeddel később – a századfordulón – indultak dinamikus fejlődésnek. Ennek következtében pedig a gazdaság modern szektoraiban alkalmazott nők száma is jelentős mértékben megemelkedett vonzáskörzetükben.²¹

A *Nő és a Társadalom* 12 hosszabb-rövidebb újságcikkben számolt be az osztrák asszonyok munkaerő-piaci aktivitásáról, hat alkalommal kizárólag Bécs városára fókuszálva. Az Innsbruckban alkalmazott törvényszéki tolmácsokról közölt hír mellett Bécsújhely is említésre került egy szenzációszámba menő esemény kapcsán, ugyanis egy magyar asszony ebben a városban „szerezte meg sikeresen repülőigazolványát.”²²

Az osztrák periodika még a *Nő és a Társadalom*nál is kevesebb információt osztott meg a vidéki nők munkavállalásával kapcsolatban. Az osztrák tartományok közül kizárólag Alsó-Ausztria – vagyis Bécs környéke – került említésre, bár ez is mindössze három alkalommal. Ez vélhetőleg annak tudható be, hogy az Allgemeiner Österreichischer Frauenverein még annyira sem tartotta fontosnak vidéki kapcsolatainak kiépítését, mint a magyarországi egyesületek. A szerkesztők a lap egyik számában éppen emiatt panaszkodtak: „nem csak a fejlett nyugati országokkal, Amerikával, Angliával, Franciaországgal és Németországgal ápoljuk kapcsolatainkat, hanem a kicsi Hollandiával, Olaszországgal és Görögországgal (...) ezért szégyenletes dolog, hogy a polgári nőmozgalom egyetlen osztrák lapját ilyen kevesen követik hazánkban.”²³ A nagyobb osztrák városok közül Innsbruckról, Grazról, Badenről és Bécsújhelyről egy-egy cikk jelent meg, míg a klagenfurti nők munkavállalásáról kétszer tudósítottak. Vidéki vonatkozásban általános tendenciaként megállapítható, hogy ezek az írások többnyire a

²⁰ NT 1907. I/2. 25.; NT 1907. I/5. 84.; NT 1909. III/4. 61. A miniszteri döntésről, melynek értelmében Nagyváradon nőket is választhatnak iskolaszéki tagokká l.: NT 1910. IV/2. 25.

²¹ Első látásra érdekesnek tűnhet, hogy a dunántúli városok megjelenése a lapokban meglehetősen sporadikus. Erre Nagy Mariann kutatásai szolgálhatnak magyarázattal, melyek szerint a régió az 1870-es évektől mind az iparosodás, mind pedig az urbanizáció terén megtorpant. Ennek oka, hogy „nem tudta kihasználni a kibontakozó ipari forradalom teremtette lehetőségeket, képtelen volt ipari szerkezetét átalakítani és a megfelelő stratégiával versenyképessé válni Budapesttel vagy a keleti régió innovatív városaival szemben.” NAGY 2007. 35-61.

²² NT 1912. VI/1. 13.

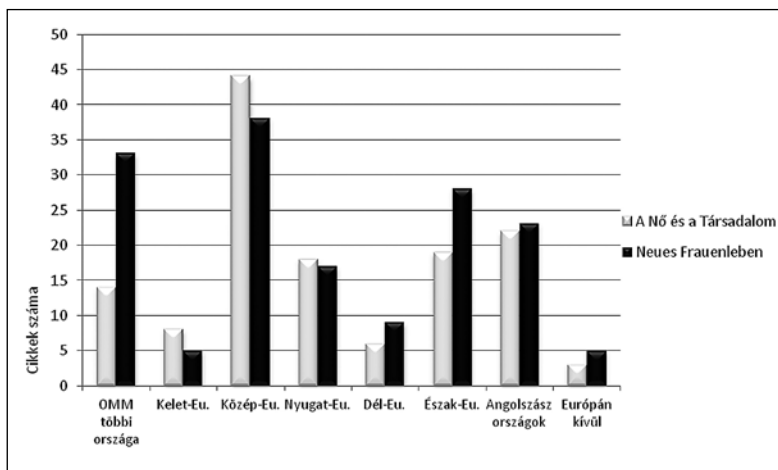
²³ NFL 1903. II/4. 22.; NFL 1909. VIII/9. 230.

nőtisztviselők, a tanítónők és az óvónők házasságkötésével és bérezésével kapcsolatos problémákat vetettek fel és kívánták megoldani.

A Magyarországon dolgozó asszonyokról 12 alkalommal emlékezett meg a bécsi lap szerkesztősége, vagyis a róluk közölt cikkek száma pontosan ugyanannyi, mint az osztrák nőkről írt cikkeké a magyar periodikában. Nem meglepő, hogy a Budapesten kereseti tevékenységet folytató nőkről tudósított a legtöbb újságcikk (7), hiszen a főváros volt Magyarország gazdasági központja, melynek következtében a női foglalkoztatottság aránya itt jelentős mértékben felülmúlta az ország többi részében tapasztaltakat.²⁴ Pozsonyról és Szegedről egy-egy írás számolt be. Az Ausztria szomszédságában fekvő dunántúli régió női munkavégzéséről azonban egyetlen cikk sem érkezett.

Külföldi államok reprezentáltsága

Mi lehet az oka, hogy az európai – sőt bizonyos mértékben az amerikai, ázsiai és óceániai – nők munkavégzése is hangsúlyos szerepet kapott a folyóiratok hasábjain? Egyrésztől bizonyosan a nemzeti és transznacionális nőmozgalmak – korszakunkban teljesen megszokott – összekapcsolódása.²⁵ Másrésztől viszont jelentős mértékben hozzájárult ehhez Bedy-Schwimmer Róza és Auguste

2. ábra. Külföldi nők kereseti tevékenysége a két periodikában
(összesített adat)

²⁴ 1910-ben Budapesten, a hét éven felüli női lakosság 38,5%-a vállalt munkát, míg ez az arány az egész országban csupán 24,1% volt. NAGY 1994. 155-175.

²⁵ SZAPOR 2004. 189-205.

Fickert azon törekvése is, mely szerint egyesületeik tevékenységi körét külföldre is igyekeztek kiterjeszteni.²⁶

Ország	Cikkek száma	Ország
	<i>A Nő és a Társadalom</i>	<i>Neues Frauenleben</i>
Ausztria	12	-
Bukovina	-	1
Csehország	2	17
Horvátország	-	1
lengyel területek	-	1
Magyarország	-	12
Összesen	14	33
Oroszország	7	5
Szerbia	1	-
Összesen	8	5
Németország	34	35
Svájc	10	3
Összesen	44	38
Belgium	-	2
Franciaország	14	14
Hollandia	4	1
Összesen	18	17
Görögország	1	1
Olaszország	3	5
Portugália	-	1
Spanyolország	2	1
Törökország	-	1
Összesen	6	9
Észak-Európa		
Svédország	5	11
Finnország	4	5
Norvégia	4	6
Dánia	6	6
Összesen	19	28
Angolszász országok		
Anglia	15	18

²⁶ A német, angol és francia feministák mellett az amerikaiakkal is kapcsolatban álltak. HAAN-DASKALOVA–LOUTFI 2006. 484-489.; FLICH 1990. 1-24.

Ország	Cikkek száma	Ország
Írország	1	1
USA	6	4
Összesen	22	23
Európán kívüli világ		
Ausztrália	-	1
Dél-Amerika	1	2
Japán	-	1
Kína	1	-
Új-Zéland	1	1
Összesen	3	5

Előzetes feltételezésem, mely szerint *A Nő és a Társadalomban* a magyarok mellett a Monarchia többi országának női munkája kapott központi szerepet, nem igazolódott be.²⁷ Amint már említettem, 12 cikket publikált a lap az Ausztriában – pontosabban a Bécsben és vonzáskörzetében, valamint a Tirolban – dolgozó nők helyzetéről.²⁸ Emellett csupán két írás foglalkozott a cseh régióval, a Monarchia további nemzetiségi területei pedig említésre sem kerültek. Az utóbbi körülmény hátterében minden bizonnyal az egyes régiók eltérő fejlettségi szintje áll. Míg a prosperálóbb területeken mind több nő vállalt munkát az ipari, valamint a szolgáltató szektorokban, addig a gazdaságilag kevésbé fejlett tartományokban ez a tendencia nem érhető tetten. A „gyengébb nem” képviselőinek e vidékeken szinte kizárólag a mezőgazdaság kínált munkalehetőséget.²⁹

Az osztrák periodikában ezzel szemben sokkal hangsúlyosabban jelent meg az Osztrák–Magyar Monarchia egyes államainak női munkavállalása. A Magyarországról közölt viszonylag nagyszámú cikk³⁰ mellett Csehország kapta a legnagyobb figyelmet. Ez nyilvánvalóan annak tulajdonítható, hogy az osztrák örökös tartományok után Csehország volt a Monarchia gazdaságilag és társadalmilag leginkább fejlődő régiója. Összesen 17 cikk számolt be értelmiségi-, valamint művészeti, továbbá ipari munkát végző cseh nők helyzetéről.³¹ Megfigyelhető, hogy a Prágáról szóló hírek elsősorban a női orvosokra, doktori státuszt szerzett asszonyokra, továbbá művészekre koncentráltak, akiket a szerkesztők legtöbbször név szerint említettek. A lap 1913 januárjában például arról számolt be, hogy Eleonora von Purkynet és M. Römert gyámsági gondozónőknek nevezték

²⁷ Vö. KÉRI 1997.

²⁸ Az összes újságcikk 4,97%-a. Ezekből hét viszonylag rövid terjedelmű volt.

²⁹ NAGY 2006. 205-223.

³⁰ Ezekből azonban csupán egy publicisztika volt hosszabb hangvételű, analitikus írás. NFL 1911. X/10. 264-270.

³¹ Az összes cikk 6,97%-a.

ki.³² A cseh vidéki városokról beszámoló írások az ipari szektorban alkalmazott nők helyzetét, illetve a női szakoktatás intézményi kereteinek bővítését tárgyalták. Brünn városa három alkalommal is megjelent a lapban a nők szakiskolai oktatásának kapcsán.³³

A soknemzetiségű Monarchia többi népének a magyar laphoz hasonlóan a *Neues Frauenleben* sem szánt kulcsszerepet: két cikket olvashatunk a bukovinai tisztviselőnők szervezkedéséről,³⁴ egyet-egyét pedig a horvát és lengyel tanítónőkről. Szerb, szlovén, szlovák területeken élő és munkát vállaló asszonyokról az osztrák folyóiratban sem találtam cikkeket.

Másik – a nőtörténeti szakirodalom tanulmányozása során kialakított – pre-konceptióm sem nyert megerősítést. Úgy gondoltam ugyanis, hogy igen sok szerző foglalkozott az Amerikai Egyesült Államokban dolgozó asszonyok kereseti tevékenységével, pozitív példaként állítva őket magyar és osztrák nőtársaik elé. A budapesti lap cikkein végigtekintve azonban azt tapasztaltam, hogy az USA-ban munkát vállaló nőkről csupán hat rövid és tárgyilagos hír számolt be. Jogosan merülhet fel a kérdés, mely szerint véletlen-e, hogy az első cikkekre, amely amerikai hajóskapitánynőkről számolt be csupán egy 1910-es – négy évvel a folyóirat indulása után közzétett – példányban bukkantam?³⁵ A többi írás az egyesült államokbeli népszámlálás alkalmazott nőtisztviselőkről, a haditengerészetnél alkalmazott szakács- és takarítónőkről, illetve egy 12 emeletes Chicago-i nagyáruház igazgatónőjéről szólt.

Ahogy a 3. számú táblázatban is látható, ugyanez a szám a bécsi lap esetében is rendkívül kevés, mindössze négy. Az osztrák kiadványban már 1907-ben is megjelent egy cikk az Egyesült Államokban dolgozó nők éjszakai munkájának tilalmáról, viszont a következő USA-val kapcsolatos írásra három évet kellett várniuk az olvasóknak. A folyóirat 1910 februárjában három cikket tett közzé a tengerentúli ország női csillagászaikról. Továbbá megállapítható még az is, hogy az Egyesült Államok megítélése itt korántsem volt pozitív. Az egyik hírből ugyanis többek között az derült ki, hogy évente 15 000 európai fiatal esik a leánykereskedelem áldozatául és kerül prostituáltként az USA-ba.³⁶

Kelet-Európa – Oroszország és Szerbia – megítélése mindkét lapban vegyesnek mondható. A *Nő és a Társadalomban* hét, az osztrák lapban pedig öt cikk foglalkozott az Orosz Birodalommal. Bár magyar és osztrák részről is kiemelték, hogy Moszkvában a bíróságok Európai egyetemeken végzett női ügyvédek alkalmaztak és orvosnők habilitálhattak, többször szóba került a tisztviselőnők és a tanítónők kizsákmányolása, továbbá az elharapódzó prostitúció problémája is.³⁷

³² NFL 1913. XII/1. 17.

³³ NFL 1907. VI/9. 12-13.

³⁴ NFL 1907. VI/2. 14.

³⁵ NT 1910. IV/1. 27.; NT 1910. IV/2. 27.; NT 1910. IV/7. 122. NT 1910. IV/10. 166.

³⁶ NFL 1910. IX/2. 60.; NFL 1910. IX/2. 59.

³⁷ Ezekben a tisztviselőnők, női orvosok és tanítónők bérezési problémáiról értesült az olvasó. NT

Orosz viszonylatban különösen előremutató a hír, melyet az orosz író és publicista Nadja Strasser küldött a bécsi lapnak. Beszámolója szerint Szentpéterváron számos munkáslakás felépítésére került sor, melyeknek közelében több óvodát és bölcsődét is nyitottak, jelentősen könnyítve ezzel a dolgozó nők helyzetén.³⁸ Szerbiát csak a magyar lap említette, mindössze egy cikk erejéig, melyből kiderült, hogy a „főgimnáziumokban nőtanárokat is alkalmaznak”.³⁹

Természetszerűleg a Nyugat-Európáról közölt újságcikkek szinte kivétel nélkül pozitív képet festettek az ott élő nők karrierlehetőségeiről, szervezkedéséről és intézményes védelméről, irányt mutatva, valamint kítűzve az osztrák-magyar nőmozgalom jövőbeli céljait. Ennek köszönhető, hogy mindkét kiadvány előfizetői rengeteget olvashattak Európa nyugati területeiről: a magyar lapban Németországról 34, Franciaországról 14, Angliáról pedig 15 cikket. A *Neues Frauenleben* hasábjain szinte pontosan ugyanilyen számban jelentek meg írások Nyugat-Európa államairól: Németországról 35, Franciaországról 14, Angliáról pedig 18 cikket tettek közzé. Mindkét periodika esetében megfigyelhető tehát, hogy a szerkesztők a német nők munkakörülményeiről számoltak be a leggyakrabban. E tendencia egyáltalán nem meglepő, hiszen az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország között szoros politikai és gazdasági együttműködés figyelhető meg a 19–20. század fordulóján. Fontos megemlítenünk még a német területek irányából érkező erőteljes szellemi hatást is, mely a dualizmus évtizedei során a civil szerveződésekben kívül az osztrák-magyar oktatás struktúrájában, illetve a tudományos közegekben is kimutatható.⁴⁰

Szintén mindkét folyóirat vonatkozásában hangsúlyos szerepet kapott Svájc, Hollandia és az észak-európai régió. A budapesti lap vizsgált számaiban Svájc-ról tíz, Hollandiáról pedig négy cikk olvasható. Dániáról hat, Svédországról öt, Finnországról és Norvégiáról pedig négy-négy írás jelent meg a folyóiratban. Az osztrák újságban is hasonló tendenciák figyelhetőek meg: Svájc-ról három, Hollandiáról pedig egy írást publikáltak. Két cikk erejéig a belga nők is helyet kaptak a lap hasábjain. A svéd nők munkavégzésének hangsúlyosabb szerepet szánt a szerkesztőbizottság, 11 írás jelent meg kereseti tevékenységükről. Emellett Norvégiáról és Dániáról hat-hat, Finnországról pedig öt alkalommal tettek közzé cikkeket. Ezek a régiók bizonyosan azért kaptak hangsúlyos szerepet, mivel a nőnevelés mellett élen jártak azon feltételek megteremtésében is, melyek jelentős mértékben megkönnyítették az anyák és feleségek munkába állását. Szemléletes

1907. I/2. 27.; NT 1911. V/2. 20–22.; NT 1908. II/5. 85.; NT 1908. II/6. 105.; NFL 1913. XII/1. 18.

³⁸ A beruházást – az Allgemeiner Österreichischer Frauenverein bécsi munkáslakás-építő projektjéhez hasonlóan – alapítványi pénzből finanszírozták. NFL 1907. VI/6. 5–7.

³⁹ NT 1911. V/2. 28.

⁴⁰ Részint ebből következik, hogy a cikkek szerzőinek származás szerinti megoszlásánál is a német eredetű publicisták aránya bizonyult a legmagasabbnak. Ebből pedig az látszik körvonalazódni, hogy mind a magyar, mind pedig az osztrák nőegyletek a német nőmozgalommal alakították ki a legszorosabb kapcsolatot.

példa erre a finn nőtisztviselők irigylésre méltó helyzetéről közölt cikk, melyből kiderül, hogy a női hivatalnokok „9-5-ig dolgoznak egy órai lunch-szünettel, s egy órai uzsonna-szünettel”.⁴¹

A *Nő és a Társadalom* vonatkozásában figyeltem fel arra, hogy a lap a gazdaságilag fejlődő centrum-országok mellett a leszakadó – félperifériás helyzetű – régiók női munkavállalásáról is kedvező képet közvetített. Több pozitív hír számolt be például a dél-európai asszonyok munkakörülményeiről.⁴² Az Olaszországról közölt hat cikkben elsősorban a hölgyek művészi kvalitásait emelték ki. Az egyik 1909-ben közölt írásból megtudhatjuk például, hogy „a Rómában élő szobrász, Marcella Lancelot-Croce 58 pályázó közül elnyerte a hivatalos Carducci-pályázat első díját”.⁴³ Spanyol vonatkozásban női miniszteri tanácsosokról és könyvtárosokról olvashattunk.⁴⁴ Az osztrák folyóirathoz hasonlóan az Európán kívüli világban dolgozó asszonyokról sem feledkezett meg. A lap egyik tudósítója cikkében az európai asszonyok helyzete mellett az új-zélandi nőkkel is foglalkozott. A szigetországban ugyanis 1893 óta több törvényt hoztak a „gyengébb nem” védelmére, melyeknek köszönhetően nem csak „az általános és titkos politikai választójogot” kapták meg, hanem munkakörülményeiket is jelentősen javították.⁴⁵ Egy 1910-es hírből értesülhettek az olvasók arról, hogy La Plata egyetemére egy koppenhágai hölgyet, Magarete Bőse professzort hívták meg vendégoktatónak.⁴⁶ Meglehetősen abszurdnak tekinthető emellett az a tudósítás, mely szerint a 60 000 lakost számláló kínai Kiu-Kiau kórházának igazgatójává egy nőt választottak.⁴⁷

A gazdaságilag és társadalmilag fejletlen régiókról megjelent híreket olvasva vetődhet fel a kérdés: vajon reális képet közvetítettek e cikkek? Vagy csupán újságírói fogásokról volt szó, melyek hatékonyan és szemléletesen ellenpontozták a Magyarországon dolgozó asszonyok gyakran nyomorúságos helyzetét? A nő-történeti szakirodalom ismeretében valószínűleg utóbbiról van szó. Ahogy arról egy ízben a *Neues Frauenleben* is beszámolt,⁴⁸ az olasz asszonyok szervezkedése és egyesületbe tömörülése már az 1800-as évek végén megindult, a 20. század elején pedig a női lakosság 32,4%-a munkát vállalt. Közülük viszont legtöbben a mezőgazdasági szektorban robotoltak, s esélyük sem volt tudományos vagy művészi karrieréről álmodni.⁴⁹ Spanyolország tekintetében egy 1901-ben készített statisztika mutatja meg, hogy a „gyengébb nemnek” csupán 14,2%-a foly-

⁴¹ NT 1912. VI/1. 6-7.

⁴² Olaszországról három, Spanyolországról kettő, Görögországról pedig egy cikk található a periodika vizsgált példáiban.

⁴³ NT 1909. IV/4. 61.

⁴⁴ NT 1912. VI/10. 181.

⁴⁵ NT 1912. VI/ 10. 181.

⁴⁶ NT 1911. V/ 2. 26.

⁴⁷ NT 1908. II/ 1. 12.

⁴⁸ NFL 1908. VII/5. 127-131

⁴⁹ SIMONTON 1998. 120. 132.; A Nő 1914 I./3. 51-52.

tatott kereső tevékenységet, mely még a magyarországi arányszámoknál is jóval alacsonyabb.⁵⁰ Kínában pedig szinte elképzelhetetlen, hogy egy kórház élére női vezetőt választottak volna, hiszen itt csak az 1890-es évek végén hozták létre az első elemi iskolákat, amelyekben leányok is tanulhattak.⁵¹

* * *

Az Osztrák–Magyar Monarchia államaiban élő nők mind nagyobb arányú munkavállalása, ezzel párhuzamosan pedig az említett nőegyletek agitációs tevékenysége jelentős mértékben elősegítette, hogy az első világháború kirobbanásának előestéjére már a Monarchia tartományaiban is előrehaladt a „gyengébb nem” öntudatra ébredése. Különösen a két fővárosában, Budapesten és Bécsben, továbbá az említett ipari központokban figyelhető meg, hogy egyre több nő rendelkezett önálló keresettel, s élvezte valamely szakmai szervezet védelmét. A másik oldalon azonban látnunk kell azt is, hogy a nőmunkások kizsákmányolása (alacsony bérek, a záróratörvény kijátszása, a nő- és anyavédelmi törvények kezdetlegessége) Európa és a tengerentúli országok félperifériás régióihoz hasonlóan továbbra is óriási méreteket öltött, mely a háború kitörése után tovább fokozódott. Ezt mind a magyar, mind pedig az osztrák egyesületek igyekeztek csökkenteni, jelentős szerepet vállalva a két ország háborús gazdaságának és női munkarejének szervezésében és irányításában.⁵²

Rövidítések

Források

	A Nő. Feminista Folyóirat, 1914–1917
NFL	Neues Frauenleben, 1902–1918
NT	A Nő és a Társadalom, 1907–1913

Irodalom

ACSÁDY 2011	ACSÁDY, Judit: Diverse Constructions: Feminist and Conservative Women’s Movements and their Contribution of Gender-Relations in Hungary after the First World War. In: Sharp, Ingrid–Stibbe, Matthew (szerk.): Aftermaths of War. Women’s Movements and Female Activists, 1918–1923. Leiden 2011. 307–332.
-------------	--

⁵⁰ SULLEROT 1971. 143

⁵¹ JIE–BIJUN–MOW 2004. 5.

⁵² SZAPOR 2011. 245–264. Acsády Judit kiemeli, hogy a feminista mozgalmak érdeklődése és tevékenységi köre a háborús helyzet kezelése felé fordult. ACSÁDY 2011. 307–332.

- APPELT 1995 APPELT, Erna: Von Ladenmädchen, Schreibfräulein und Gouvernanten 1900–1934. Angestellten Wiens zwischen 1900 und 1934. Wien, 1985.
- BASSET 1928 BASSET, John Spencer: Pageant of America. Makers of a New Nation. (<http://www.lkwipl.org/wihohio/catt-car.htm>; utolsó megnyitás: 2013. január 24.)
- CZEFERNER 2014 CZEFERNER Dóra: A női munka interpretációja és diskurzusa az osztrák-magyar feminista sajtóban. In: Zachar Péter Krisztián (szerk.): Modern Minerva Könyvek 7. Diplomácia, emancipáció és egyházpolitika. Bp., 2014. 49-151.
- HAAN–DASKALOVA–LOUTFI 2006 HAAN, de Francisca–DASKALOVA, Krassimira–LOUTFI, Anna (szerk.): A Biographical Dictionary of Women’s Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries. Bp., 2006.
- HACKER 1996 HACKER, Hanna: Wer gewinnt? Wer verliert? Wer tritt aus dem Schatten? Machtkämpfe und Beziehungsstrukturen nach dem Tod der „großen Feministin“ Auguste Fickert (1910) In: L’homme. Tausendeinen Geschichten aus Österreich 6 (1996):7. 97-106.
- JIE–ZHENG–MOW 2004 Jie, Tao–Bijun, Zheng–Mow, Shirley L.: Chinese Women. Past, Present and Future. New York, 2004.
- KERESZTY 2011 KERESZTY Orsolya: Egy folyóirat a művelődésért: A Nő és a Társadalom indulása és működésének első évei (1907–1910). In: KOZMA Tamás–PERJÉS István (szerk.): Új Kutatások a Neveléstudományokban. Bp., 2011. 290-304.
- KÉRI 1997 KÉRI Katalin: Nők tegnap (a XIX. században), ma és holnap (a XXI. században). RÉKAI Gábor (felelős szerk.): Mérleg. Kossuth Rádió. Rádióriport, 1997. július 30. (<http://kerikata.hu/>; utolsó megnyitás: 2011. január 16.)
- LA ROCHE 2008 LA ROCHE, Walther: Einführung in den Praktischen Journalismus. Mit genauer Beschreibung aller Ausbildungsorte Deutschland, Österreich, Schweiz. München, 2008.
- MARTIN–COPELAND 2003 MARTIN, Shannon E–COPELAND, David A. (szerk.): The Functions of Newspapers in Society. A Global Perspective. Westport, 2003.
- NAGY 1994 NAGY Beáta: Nők keresőtevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In: HADAS Miklós (szerk.): Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról. Bp., 1994. 155-175.
- NAGY 2006 NAGY Mariann: Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában. In: Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Szerk. GYÁNI Gábor–SÉLLEI Nóra Debrecen, 2006. 205-223.
- NAGY 2007 NAGY Mariann: A Dunántúl és alrégiói Magyarország gazdasági szerkezetében. A 19. század második fele és a 20. század eleje. (Tanulmányok a 21. század elején élők számára). In: Limes 20 (2007):3. 35-61.
- SCHUDSON 1995 SCHUDSON, Michael: The Power of News. Cambridge, 1995.

-
- SIMONTON 2006 SIMONTON, Deborah: *A History of European Women's Work: 1700 to the Present*. New York, 2006.
- SULLEROT 1968 SULLEROT, Evelyne: *Histoire et sociologie du travail féminin*. Paris, 1968.
- SZAPOR 2004 SZAPOR Judith: *Sisters of Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women's Movements in the 19th Century*. In: PAL-ETSCHKEK, Sylvia–PIETROW-ENNKER, Bianka (szerk.): *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century: a European Perspective*. Stanford, 2004.
- SZAPOR 2011 SZAPOR, Judit: *Who Represents Hungarian Women? The Liberal Bourgeois Women's Right Movement and the Rise of Right-Wing Women's Movement in the Aftermaths of the War*. In: SPARR, Ingrid–STIBBE, Matthew (szerk.): *Aftermaths of War. Women's Movements and Female Activists. 1918–1923*. Leiden 2011. 245-309.

Rab Virág–Gergely Marianna

Nagy szellemi kihívások a két világháború korában

Great Intellectual Challenges of the Interwar Period

This study attempts to indicate some of the most significant conclusions of our mutual work. They were important milestones for us and they greatly influenced us during the course of our research work. These conclusions emerged mostly during the analysis of subjective writings of contemporary economists and financiers. We also hope that our study will promote the understanding of contemporary dilemmas and it will also contribute to deepen our knowledge about the interwar era.

Tanulmányunkban olyan érdekes következtetésekre szeretnénk felhívni a figyelmet, melyek közös munkánk során mérföldkövet jelentettek, egyúttal kijelölték kutatásaink további irányát. Ezek a tanulságok Európa és Magyarország gazdaságának vizsgálata közben, a korabeli gazdasági és pénzügyi szakemberek szubjektív nézőpontból megfogalmazott írásainak elemzése során merültek fel. Reményeink szerint az itt leírt gondolatok elősegíthetik a korszak nagy dilemmáinak megértését és a történeti gyökerek megismerése révén korunk megoldásra váró kérdéseihez is újabb adalékként szolgálhatnak.

Korszakos problémák és lehetőségek

A nagy szellemi kihívásokat érdemes mind nemzetközi, mind magyar szempontból, vagyis nemzetközi gazdasági és nemzetgazdasági szinten is megvizsgálni. Nyilvánvaló, hogy egy olyan kis országban, mint Magyarország a gazdasági döntésekre komoly befolyást gyakorol a nemzetközi környezet. Úgy tűnik, valamennyi faktor közül ez határozza meg legerőteljesebben, hogy egy-egy hazai döntés érvényesülhet-e vagy sem. Magyarország ugyanis az 1920-as és 1930-as években egy mind területében mind népességében erősen megfogyatkozott vesztes ország volt. Ebből adódóan pedig ki volt szolgáltatva a nemzetközi környezet változásainak.

A tapasztalat, melyre a későbbiekben több példát is hozunk, azt mutatja, hogy szinte kizárólag azoknak a hazai elképzeléseknek volt esélye a megvalósulásra, melyek élni tudtak valamilyen nemzetközi lehetőséggel vagy esetleg reflektáltak rá. Ennek feltétele az volt, hogy a szakemberek felismerjék az abban rejlő lehetőségeket. Ez önmagában is kihívást jelentett, hiszen az 1920-as és az 1930-as években aktív magyar gazdasági és politikai elit meghatározó része még a Monarchia idejében szocializálódott, vagyis egy politikai és gazdasági szempontból közepesen erős hatalom szempontjából gondolkodott. (Kivéve az erdélyi politikusokat, akik tapasztalataik nyomán a nagyhatalmak között ügyesen tudtak „lavírozni”). Az első világháború utáni magyar gazdaságról tehát leginkább az európai gazdaság részeként érdemes beszélni, míg az európai gazdaság teljesítményét kizárólag a világgazdaságon belül kialakult szerepe és pozíciója szempontjából lehet objektíven meghatározni. Logikus tehát, ha vizsgálatunkat a nemzetközi szint elemzésével kezdjük.

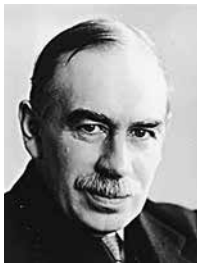
A 19. és 20. század fordulóján a hatalmi-politikai erőviszonyokhoz hasonlóan (azzal párhuzamosan) a gazdaságiak is átalakulóban voltak. Ez két fontos következménnyel járt: egyrészt a gazdasági szereplők egymáshoz való viszonya lassan átalakult. Míg Nagy-Britannia pozíciója kezdett gyengülni, addig az Egyesült Államok erősödött, illetve a gazdaságok mindegyike kisebb vagy nagyobb mértékben nyitott (külkereskedelemre utalt) gazdasággá vált. Ebből adódott a másik következmény, nevezetesen a gazdaság transznacionalizálódása, vagyis a kereskedelem és a pénzpiacok fokozott nemzetközi összefonódása. Ez volt az oka annak, hogy az egyes államok „nemzeti” keretek között alkalmazott eszközei és módszerei, vagyis a nemzeti alapú, nacionalista gazdaságpolitikák nem voltak hatékonyak.

A gazdasági nacionalizmust az a felfogás keltette életre, hogy a gazdasági önállóság egyenlő a nemzeti függetlenséggel. Ez a dilemma adta az 1920-as és 1930-as évek kihívásainak alapját. Miután ennek feloldása a korszak kulcskérdése volt (ld. gazdasági egyensúly megvalósítása, a tartós béke kialakítása), ezért a probléma vizsgálata megkerülhetetlen. Ahhoz, hogy a korabeli szakemberek döntéseit megérthessük, minél többet kell megtudnunk arról, hogy milyen politikai, vallási és mentális keretekben gondolkoztak, s egyáltalán mit gondoltak. Éppen ezért valamennyi forrás közül az életrajzok, s a subjektív nézőpontból íródott munkák voltak számunkra a leghasznosabbak. A források között bukantunk rá azokra, amelyek az addig összegyűjtött számos egymástól függetlennek vélt elemet összekapcsolták. Az egyes mozaikokból lassan építkező „puzzle” egy olyan fontos darabjára lertünk, mely a kép egy meghatározó elemét akár annak egészét tette jól láthatóvá. Tanulmányunkat ezekre a kutatás során meghatározó szövegekre építettük.

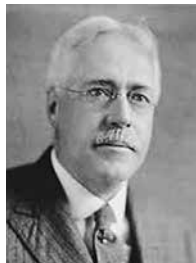
A korszak problémáit leegyszerűsítve általában azt mondják, hogy az 1920-as évek gazdaságtörténetét az ipar területén megmutatkozó konjunktúra és a mezőgazdaság területén reál és pénzügyi tekintetben is jelentkező nehézségek jellemezték; míg az 1930-as évekre egyértelműen a válság volt jellemző. A mi

megközelítésünkben a válság nemcsak az 1930-as, de az 1920-as éveket is meghatározó jelenség volt. A következőkben ezt az állítást kívánjuk igazolni, sőt arra kívánunk rámutatni, hogy mindezt már a kortársak is észrevették. De vajon kik? Az általunk összegyűjtött szövegek szerzői minden esetben közgazdasági ismeretekkel rendelkező elméleti vagy gyakorló közgazdászok voltak.

John Maynard Keynes a 20. század egyik legmeghatározóbb közgazdasági gondolkodója, aki Cambridge-ben matematikát tanult, majd előbb az Indian Office később pedig a kincstár alkalmazottja volt. Ezen funkciójában, szakértőként vett részt a párizsi békekonferencián és az ott szerzett tapasztalatokból született meg egyik leghíresebb műve: *A békeszerződés gazdasági következményei*. *Frank A. Vanderlip* amerikai bankár, újságíróként kezdte pályafutását, majd a Pénzügyminisztérium titkári asszisztense lett a századfordulón. Ezután a National City Bank alelnöki, majd elnöki posztját töltötte be 1909 és 1919 között. *Paul M. Warburg* ismert hamburgi bankárcsalád tagja, aki már New Yorkba költözésekor (1902) is elismert szaktekintély volt. Tagja volt a Federal Reserve Bank igazgatóságának és a Gazdasági Kutató Intézetnek, és ő vezette a Külügyi Tanácsot is. *Arthur Salter* a háború alatt a Haditengerészet Közlekedési Osztályát vezette, majd a Szövetséges Tengeri Közlekedési Bizottság és a Jótételi Bizottság tagja volt. 1922-től a Népszövetség Gazdasági és Pénzügyi Szekcióját irányította.

John M. Keynes
(1883–1946)

Frank A. Vanderlip
(1864–1937)

Paul M. Warburg
(1868–1932)

Arthur Salter
(1881–1975)

Előérzet és intelem

1944-ben még vége sem volt az ellenségeskedésnek, amikor megfogalmazódott a következő felismerés: „Az volt a szándék, hogy nekilássanak az 1918 után végre nem hajtott feladatnak. A Versailles utáni rendezés elégtelenségének tulajdonították az 1929-es gazdasági összeomlást, a Nemzetiszocialista Pártot és a második világháborút.”²¹ Az idézet feketén fehéren kimondja, hogy a válság legfőbb

¹ MILWARD 1984. 56-57.

oka a 1918 utáni szerencsétlen rendezés volt, s hogy a válság következménye Hitler felemelkedése és a második világháború kirobbantása. Az egyik kérdés az, hogy vajon mit tudtak minderről közvetlenül az első világháborút követően, a másik pedig, hogy a válság előre jelezhető volt-e. J. M. Keynes a következőképpen írta le a háború utáni helyzetet: „A békeszerződés nem tartalmaz semmiféle rendelkezést Európa gazdasági újjáépítésére – semmit, ami a legyőzött központi hatalmakat jó szomszédokká tenné, semmit, ami stabilizálná Európa új államait, semmit, ami helyreállítaná Oroszországot. De nem mozdítja elő semmiféle formában a szövetségesek közötti gazdasági szolidaritást szolgáló megegyezést sem. Párizsban nem állapodtak meg semmiben Franciaország és Olaszország szétzilált pénzügyi helyzetének helyreállítását illetően, sem abban, hogy módosítsák az Óvilág és az Újvilág rendszereit.”²

Keynes a brit delegáció tagjaként személyesen is részt vett a párizsi béketárgyalásokon. 1919 decemberében megjelent könyvét, melyben igen borúlátó képet festett Európa jövőjéről, valójában a csalódottság szülte. Jól látta, hogy a béketárgyalásokat irányító nemzeti politikai törekvések felülírják a gazdasági szempontokat. A politikusok ugyanis szinte kizárólag saját nemzeti érdekeiket tartották szem előtt, elsősorban a biztonság szempontját, melynek oltárán saját gazdaságuk helyreállításának esélyeit is feláldozták. Keynes erről így írt: „A Négyek Tanácsa nem fordított figyelmet ezekre a kérdésekre, mert más problémák kötötték le a figyelmét: Clemenceau-t az foglalkoztatta, miként lehetne szétzúzni az ellenség gazdasági életét, Lloyd George-ot az, hogy olyan egyezményt érjen el és vihessen haza, ami legalább egy hétig kiállja a próbát³, az elnököt pedig az, hogy semmi olyat ne tegyen, ami ne lenne igazságos vagy jogos. Sajátos tény, hogy a szemük láttára éhező és felbomló Európa gazdasági problémája volt az egyetlen kérdés, ami iránt nem lehetett fölkelteni a Négyek érdeklődését.”⁴

A nemzeti keretek között való gondolkodás azonban a gazdasági kérdések esetében nem hozta meg a várt megoldást. A gazdasági és pénzügyi problémák ugyanis az egész kontinenst és végtére is az egész világgazdaságot érintő kérdések voltak. A rigid nemzeti érdekelképzeléseket szorgalmazók mellett találunk olyanokat is, akik felül tudtak emelkedni a nemzeti kereteken. Frank A. Vanderlip, a New York-i National City Bank elnöke már 1919 tavaszán kidolgozott egy tervet, melynek alapvető célja a nemzetközi kooperációra épített európai újjáépítés volt. Arra hívta fel a figyelmet, hogy a nemzetközi szinten jelentkező gazdasági problémákat nem lehet az egyes nemzetgazdaságok szintjén megoldani. Mint írja, „a tűz mindenki számára veszélyt jelent, ha mindössze egyetlen házba szerelnek tűzriasztót. Ahhoz, hogy mindenki védve legyen, valamennyi házba

² KEYNES 2000. 209.

³ Nagy-Britanniában ugyanis éppen választásokra készültek, melyre 1918. december közepén került sor.

⁴ KEYNES 2000. 209.

be kell építeni, máskülönben senki sem lehet biztonságban.”⁵ Vanderlip analógiája arra világít rá, hogy nem elegendő egyetlen országban megoldást keresni a gazdasági bajokra, hanem azokat egész Európa vonatkozásában, egységesen kell kezelni. E felismerést mérlegelve néhány bankár egy olyan nemzetközi fórum megszervezését kezdeményezte, melynek legfontosabb célja a párizsi békerendszer elhibázott rendelkezéseinek, illetve a háború következtében fennálló problémáknak az elemzése és a megoldáskeresés volt: „Európa bankárainak össze kell jönniük, hogy – mint orvosok a beteg ügyében – megítéljék a jelen helyzetet.” – írja Paul M. Warburg 1919-ben.⁶ Bár közhelynek tűnhet, de a Warburg-féle megoldás az addigiakhoz képest annyiban új, hogy felhívja a figyelmet egy fontos lépésre. Mielőtt megegyeznének abban, hogy mit is kellene tenni, előbb azt kellene megvizsgálni mi a probléma.

Valóság és mozgáster

A bankárok kezdeményezése nem maradt visszhang nélkül és a Népszövetség lett az a szervezet, mely a bankárok számára biztosította a fórum kereteit. 1920 őszére egy nemzetközi pénzügyi konferenciát szerveztek Brüsszelbe, melyen 39 ország képviselőiben több mint 100 gazdasági és pénzügyi szakember jelent meg. Ennek jelentőségét egy a konferenciáról készült újságcikk jól érzékelteti: „Amikor a szimpózium összeült semmi sem tűnt valószínűtlenebbnek, mint, hogy egy olyan heterogén összetételű gyűlés, mint ez, rövid időn belül egységessé válhat. Könnyebb elképzelni, mint leírni a pontos jelentését annak, aminek következtében ez a nagy lehetőség megvalósult. A belga kormány szívélyessége, hogy a képviselőházban adott otthont a konferenciának, sokban hozzájárult ehhez. [...] Végül is vagy száz ember ismerte meg itt egymást. 15-20 különböző helyen voltak elszállásolva [...] de állandóan közösen étkeztek, tudatosan 4-es, 5-ös, 6-os csoportokban, hasznossá téve az ebédszüneteket, s a 10. napot követően anélkül, hogy bármit mutatnának a papírok, a konferencia eredményessége már bizonyos volt. [...] a legszorgalmasabb delegáltak szabadon, és alaposan megismerhették egymást.”⁷

A Népszövetségben belül egy olyan apparátus vált meghatározóvá, melyet elsősorban a Közép-Európában jelentkező válsághelyzet hívott életre, nevezetesen a Gazdasági és Pénzügyi Szekció. Ez új megközelítést (nemzetközi perspektívát) kínált, melyhez csak idővel tudtak a politikusok alkalmazkodni. Erre utal a szekció vezetőjétől, Arthur Saltertől származó anekdota: „1921-ben a Cannes-i konferencián Robert Horne, a (brit) pénzügyminiszter arról informált, hogy

⁵ VANDERLIP 1919.

⁶ WARBURG 1919.

⁷ SIEPMANN 1920. 445-446.

Lloyd George engem szeretne az éppen előkészítés alatt álló Genovai konferencia főtitkáranak. Megkértem, adjanak egy kis időt, míg átgondolom a dolgot és konzultálok a Jótételi Bizottság tagjaival. Horne így válaszolt: Úgy érzem, nem tudatosult Önben, hogy a Miniszterelnök nevében beszélek, aki bármikor adhat parancsot egy brit köztisztviselőnek. Erre én felhívtam a figyelmét, hogy egy nemzetközi szervezet tagjaként, nemzetközi és nem egy nemzethez tartozó tisztviselő vagyok, aki akármilyen furcsán is hangzik, nem a brit miniszterelnök hatásköre alá tartozik. 'Mi a fene az a nemzetközi tisztviselő?' – kérdezte Horne. Egyben brit és nem-brit? Talán hermafrodita?"⁸

A Népszövetségben belül eleinte csak egy kisebb csoport foglalkozott a gazdasági és pénzügyi kérdésekkel. Ez elsősorban a jegybankokkal, kereskedelmi bankokkal, egyetemekkel és egyéb tudományos körökkel fenntartott kapcsolatokra illetve személyes ismeretségi hálójukra támaszkodva dolgozott. A már korábban említett 1920 őszi megrendezett brüsszeli konferencia is azért volt fontos mérőföldkő, mert itt ismerkedtek meg egymással azok a szakemberek, közgazdászok, akik a következő évtized folyamán meghatározó egyéniségeivé váltak a nemzetközi pénzügyi életnek.

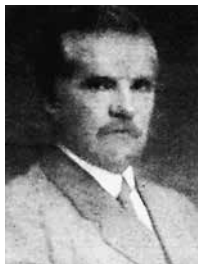
A fentiekből két konklúziót is levonhatunk. Az első világháború után a nemzetközi feltételek határozták meg a hazai elképzeléseket; egyrészt lehetőségeket teremtettek a magyar döntéshozóknak, másrészt korlátokat állítottak eléjük. A másik az egyén, illetve a pénzügyi szakemberek kulcsszerepe volt a háborúk közötti időszakban. Ez utóbbi gondolatot kiegészíthetjük azzal, hogy az eseményeket valójában a fent említett szakemberek személyes igyekezete lendítette előre. Míg a győztes és a vesztes országok politikusai nemcsak a békekonferencián, de azt követően sem voltak sokáig egyenrangúak, addig a gazdasági szakemberek között ez a megkülönböztetés nem volt általános érvényű. A szakértelem ugyanis a politikai jellegű megkülönböztetés rendszerint nem írta felül. Következésképpen a szakemberek informális nemzetközi kommunikációs csatornáinak (nemzetközi konferenciáknak, nemzetközi szervezeteknek, folyóiratoknak) szerepe is megnövekedett. Azt is megállapítottuk, hogy ezeknek az informális kapcsolatoknak az eredete a brüsszeli konferenciáig nyúlik vissza.

Ezen a kongresszuson, 1920 őszi Magyarországon is részt vett egy delegációval. Tagjai ismert és elismert magyar gazdasági és pénzügyi szakemberek voltak. Popovics Sándor, Scitovszky Tibor és Schöber Béla. Popovics Sándor az Magyar Nemzeti Bank elnöke, Scitovszky Tibor 1889-től a Kereskedelmi, majd 1920-tól a Külügyminisztérium munkatársa, 1922-ben kereskedelmi miniszteri államtitkár. Schöber Béla pénzügyi tanácsadó, 1916-tól a Pénzügyi Központ vezérigazgatója, 1921-től pénzügyi államtitkár volt.

⁸ SALTER 1961. 160.

Popovics Sándor
(1862–1935)

Scitovszky Tibor
(1875–1959)

Schóber Béla
(1867–1946)

Teleszky János
(1868–1939)

Már a brüsszeli konferencián is feltűntek olyan nemzetközi közgazdászok, akik azzal az igénnyel álltak elő, hogy a gazdasági szituációt, vagyis a megoldásra váró helyzetet, a szűk szakmán túl a szélesebb közvéleménnyel is megismertessék. 1922-ben ennek az igyekezetnek az okát Keynes a következőképpen tárta fel: „Bár a közgazdászok tudják a titkos gyógymódot, azt mégsem alkalmazzák mindaddig, amíg meg nem győzik a politikusokat. A politikusok, akiknek fülük ugyan van, de szemük az nincs, füttyölnek a meggyőzésre mindaddig, amíg az nem kelt visszhangot a társadalomban.”⁹ Ami meglepő, hogy Teleszky János¹⁰ magyar pénzügyi szakember a brüsszeli értekezlet előtt fél évvel – Keynes nyilatkozatát két évvel megelőzve – 1920 áprilisának végén, szinte szó szerint ugyanazt az igényt fogalmazta meg, mint külföldi kollégái:¹¹ „*Én azt tartom, hogy a közvéleményt kell felrázni letargiájából, a közvéleményt kell először tájékoztatni a dolgokról, és rábírní arra, hogy követelje ezeknek a kérdéseknek a legenergikusabb úton és módon való rendezését...*”¹²

A pénzügyi szakemberek tehát külföldön és Magyarországon is hamar rájöttek arra, hogy a világ a háborút megelőző időkhöz képest nagyot változott. Megértették, hogy a gazdasági kérdések a nagypolitika részévé váltak, így megoldásukra is csak – társadalmi nyomással kikényszerített – politikai támogatás-

⁹ „Even if economists and technicians knew the secret remedy, they could not apply it until they had persuaded the politicians; and the politicians, who have ears but no eyes, will not attend to the persuasion until it reverberates back to them as an echo from the great public”. KEYNES 1922b. 66.

¹⁰ Teleszky János (1868–1939) pénzügyi szakember, pénzügyminiszter, az MTA ig. tagja (1930). Jotgot végzett, majd 1889-től a Pénzügyminisztériumban teljesített szolgálatot, 1909-ben miniszteri tanácsos, 1911-ben államtitkár. 1912 és 1917 között pénzügyminiszter. Megalkotta a nyugdíjtörvényt, létrehozta a Pénzügyintézet Központot. Pénzügyi tevékenysége a Bethlen-kormányban is meghatározó volt. 1922–1924-ben elnöke volt az Országos Pénzügyi Tanácsnak. Az Első Magyar Általános Biztosító Társaságnak és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Részvénytársaságnak elnöke, több iparvállalatnak, gazdasági érdekeképviselési szervnek vezető tagja volt. (Forrás: Magyar Életrajzi Lexikon <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> letöltés ideje: 2013. január 19.)

¹¹ Keynesen kívül a svéd Gustav Cassel és a már említett holland bankelnök, Gerard Vissering.

¹² TELESZKY 1927. 249.

sal kerülhet sor. A 19. század utolsó harmadától fogva, amikor több helyütt ki-terjesztették a választójogot, a szakszervezetek megerősödtek, a munkáspártok bekerültek a parlamentekbe, kulcskérdéssé vált, hogyan s egyáltalán mennyiben lehet az egyént, a választót megnyerni egy-egy gazdasági célkitűzés támogatásához. Ennek a dilemmának a jelentőségére mutat rá a következő, Radnóti Józseftől származó idézet, amely Hegedűs Lóránt gazdaságpolitikájának sikertelenségét taglalja: „[...] Hogy miért nem sikerült, annak ezer és egy oka volt. Az ezeregyedik az, hogy nem sikerülhetett, mert olyan rajongó képzelet szülte, aki százpercentes jó szándékot, százpercentes áldozatkészséget, százpercentes tisztességet, százpercentes igénytelenséget és százpercentes önfeláldozást követelt meg mindenkitől egy olyan atmoszférában, amelyben mindeme jeles és nélkülözhetetlen kvalitásokból egy tízpercentes teljesítés is igen előnyös egyezség lett volna – mai szemmel nézve.”¹³

Bevezető gondolataink között már utaltunk rá, hogy magyar szempontból a nemzetközi körülményeknek meghatározó szerepe volt. A népszövetségi kölcsön felvétele és a Magyar Nemzeti Bank felállítása ezt a megállapítást látványosan támasztja alá. A kölcsönügylet háttéréül ugyan a Népszövetség szolgált, ám maga a kölcsön ötlete és annak megvalósítása is egyetlen személyhez és annak a személyes ambíciójához kötődött. A Bank of England kormányzójáról, Montagu Normanról van szó, aki minden mást alárendelt annak a törekvésének, hogy visszaszerezze a brit pénzügyi és gazdasági presztízt. A kontinens iránt érdeklődésért a brit gazdasági potenciál helyreállítására vonatkozó célkitűzése motiválta. Amikor a térségben gazdasági vákuum alakult ki, elhatározta, hogy az Egyesült Államokkal és a dollárral szemben a brit érdekeket és a fontot fogja erősíteni. Ennek érdekében először elfogadtatta Genovában a kelet-közép-európai térség hitelekkel való talpra állításának ötletét, majd mindent megtett azért, hogy a kölcsönügylet kapcsán az érdekei érvényesüljenek. Paradox módon, még a Magyar Nemzeti Bank megeremtése is brit kezdeményezésre született, hiszen az angol bank nem köthetett üzletet egy kormánnyal, csak egy másik központi bankkal, ami akkoriban nem volt Magyarországon.

A fenti állításunkhoz visszakanyarodva jól látható, hogy valójában a nemzetközi hitelekkel számoló magyar igény találkozott egy nemzetközi lehetőséggel és ez teremtette meg a lehetőségét a magyar érdekek érvényesülésének. Mindkét oldal a gazdaság rendbetételét kívánta, azon belül is a pénzügyi stabilitás megteremtését tekintette a leglényegesebbnek. Ez egyrészt az államháztartás kiegyensúlyozását, másrészt a valuta stabilizálását jelentette.¹⁴ A nemzetközi szakértők ugyanis meg voltak győződve arról, hogy a nemzetközi egyensúly kialakításának mindenképpen a stabil gazdaság és pénzügy a feltétele.

¹³ RADNÓTI 1926. 5-6.

¹⁴ LEAGUE OF NATIONS 1920. 22-23.

Hegedűs Lóránt
(1872–1943)

Montagu Norman
(1871–1950)

Hadik János
(1863–1933)

Új vagy régi?

Annak érzékeltetésére, hogy a múlt tapasztalata milyen haszonnal járhat a jelen számára, álljon itt Hadik János egyik mondata.

Ő volt az a miniszterelnök, akinek 1918 őszén ideje sem volt a kormányalakítására, mert az uralkodó két nappal a kinevezését követően Károlyi Mihályt ültette a helyére. Hadik gazdasági vonalon sokkal eredményesebb volt. 1917. augusztus 23-tól 1918. január 25-ig közlelmzési miniszter, 1920-ban az Országos Közlelmzési Tanács elnöke, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) egyik vezetője, számos, főként gazdasági és gazdaságpolitikai egyesület és szervezet elnöke vagy tagja. Az 1927-i genfi világgazdasági kongresszuson Magyarország egyik képviselője. Hadik 1920-ban a Közgazdasági Társaságnak a magyarországi pénzügyeket tárgyaló ankétján a következő véleményt fogalmazta meg: „Szakítani kell azzal a régi rendszerrel, mely az ország financiaális boldogulását egyedül adóemelésben, az állami költségvetés gondos kifaragásában és a deficit elkerülésében, eltüntetésében keresse.”¹⁵ Mindez majd száz évvel ezelőtt hangzott el, de érvényességéhez ma sem férhet kétség.

Rövidítések

AHAMED 2009

AHAMED, Liaquat: Lords of Finance. The Bankers Who Broke the World. New York, 2009.

KEYNES 2000a

KEYNES, John M. : A békeszerződés gazdasági következményei. Bp., 2000.

¹⁵ Magyarország Pénzügyei. A Magyar Közgazdasági Társaság ankétja, 1920. április 28-tól május 22-ig. Magyar Közgazdasági szemle, 1920. 482.

- KEYNES 1922b KEYNES, John M.: Reconstruction in Europe: 'An Introduction.' (Manchester Guardian Commercial, 18 May) The Collected Writings of J. M. Keynes, Vol. XVII, 426-433.
- KEYNES 1922 KEYNES, John M. : The Stabilization of the European Exchange: A plan for Genoa (Manchester Guardian Commercial, 20 April), In: The Collected Writings of J. M. Keynes, Vol. XVII, 355-369.
- LEAGUE OF NATIONS League of Nations: International Financial Conference, Brussels, 1920. Proceedings of the Conference. Vol. I. Resolutions III-V.
- MILWARD 1970 MILWARD, Alan S.: The Economic Effects of the World Wars on Britain. London, 1970.
- RADNÓTI 1926 RADNÓTI, József: Mi volt itt? A konjunktúra története Hegedűs Lóránt bukásától Popovics Sándor eljöveteleig. Bp., 1926.
- SALTER 1926 SALTER, Arthur: Memoirs of a Public Servant.
- TELESZKY 1927 TELESZKY, János: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Bp., 1927.
- VISSERING 1920 VISSERING, Gerard: International Economic and Financial problems. London, 1920.
- WARBURG 1919 WARBURG, Paul M.: Conference on the Problem of International Credit Organization. 1919. október 13.

Takács Hilda–Lábadí Beatrix

Azt csinálni, amit a Szelf akar

Tanulási motiváció az autonómia-szükséglet perspektívájából

What the Self really wants:

Academic motivation from the perspective of autonomy-support

The present study introduces the theoretical background of the cross-cultural research we conducted on the autonomy-support of university students in Kazakhstan, Moldova, Croatia and Hungary. As a basis, firstly the self-determination theory is described in detail together with the basic psychological needs – competence, relatedness and autonomy – which, according to Deci and Ryan (1985), can enhance the intrinsic motivation considerably. The role of autonomy is investigated with emphasis, as the most recent researches on autonomy are challenging its universal importance. The study overviews also how an autonomy-promoting atmosphere can be created in which learning is intrinsically generated and enjoyable.

Bevezetés

Az új ismeret megszerzésére, új tudás elsajátítására való motiváltságunk alapvető a fejlődéshez. Mint ilyen, biztosított annak inherens természete: belső indíttatásból is ösztönzést érzünk a tudás, értékek, szokások internalizálására. A tanulás intézményesített formában az oktatás terében valósul meg, így a tanulási motiváció innát jellege is itt ismerhető meg legsokoldalúbben. Az oktatás területén jellemzően azt találhatjuk, hogy a külső ösztönző erők domináns szerepet töltenek be a tanulási folyamatban, így például a jutalmazás és a büntetés (jó és rossz jegyek adásán alapuló viselkedésszabályozás). Elterjedt vélekedés, hogy ezek szükségszerűek a tanulás elősegítéséhez.

A kísérleti pszichológia eredményei valóban hangsúlyozzák a külső ösztönzőknek azon sajátosságát, hogy képesek fokozni a viselkedés előfordulásának valószínűségét, a befektetett erőfeszítés mértékét, a kitartást és a teljesítményt, ami ténylegesen növelheti a tanulás hatékonyságát. A motiváció kutatások egy újabb iránya azonban arra helyezi a hangsúlyt, hogy milyen befolyással bír a külső ösztönző erő a belső motivációra. A 70-es évek elején számos vizsgálat mérte a jutalmazás és büntetés ezen aspektusát. Ezek rávilágítottak arra, hogy külső kontrol-

lálás hatására elveszíthetjük érdeklődésünket, lelkesedésünket a korábban érdekes tevékenység iránt, s azt felválthatja az unalom, a feladattól való elidegenedés. LEPPER–GREEN–NISBETT (1973) például arról számoltak be, hogy a gyerekek, akik korábban egyedülálló élvezetet találtak a rajzolásban, kevésbé érdekes rajzokat készítettek jutalmazás hatására. SCHWARTZ (1982) azt találta, hogy a jutalmazás sztereotip válaszokat eredményez, ami a kreativitás romlását is jelzi (NÉMETH 1998). A külső hajtóerő tehát bár teljesítménynövelő funkcióval bírhat, a csökkent érdeklődés mellett a tevékenység minőségének és a kreatív munkának rovására.

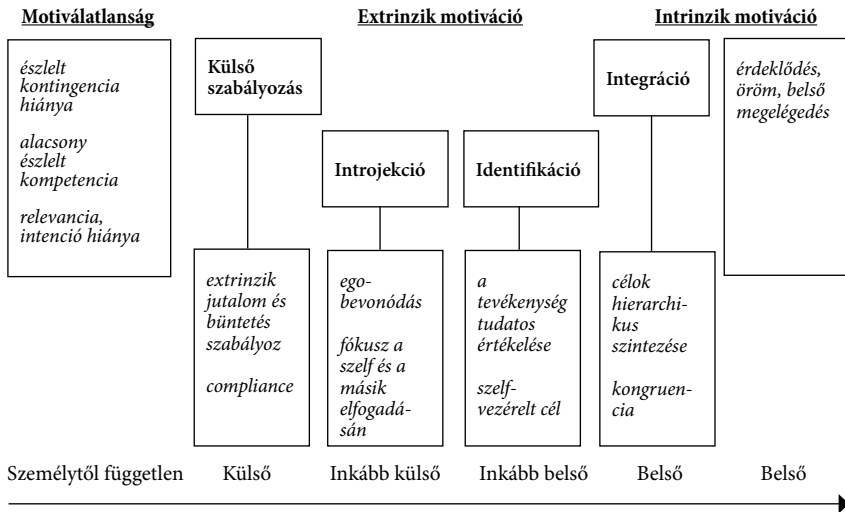
Nem érdektelen azonban a kérdésben, hogy milyen a jutalom jellege, mely a viselkedést szabályozza. Különösen az anyagi jellegű, feltűnő és elvárt jutalmak dönthetik romba ugyanis a belső motivációt. Ugyanakkor a pozitív verbális visszacsatolás, a váratlan, a kismértékű és kevésbé feltűnő ösztönzők kevésbé ingathatják meg a belső hajtóerőt (NÉMETH 1998). Ezen túlmenően DECI–RYAN (1985) kutatásai hangsúlyozzák, hogy lényegi a különbség a kontrolláló és információs jutalom között. A kontrolláló hatás nyomásként nehezedik az egyénre, s ez készteti arra, hogy bizonyos módon érezzen, gondolkodjon vagy viselkedjen. Ezzel szemben az információs befolyás szabad választást implikál, fokozza az autonómia-érzést és mellőzi a szükségtelen nyomást. Ez a szabályozás, bár továbbra is kívülről érkezik, olyan információt biztosít az egyén számára, mely hasznos a környezettel való interakcióban.

A mai motivációkutatások a külső szabályozásra már sokkal pozitívabban tekintenek, mint közel fél évszázaddal ezelőtt. Az egyén életében számos tevékenység kezdődik külső indíttatásra, majd válhat belsőleg is fontossá és élvezetessé később. Sokszor ez a külső indíttatás, ami egyáltalán elvezeti a személyt a cselekvés elkezdéséig. A tanulási motivációt tekintve fontos szerepük van a szülőknek, tanároknak és a szocializációban aktív szerepet játszó egyéb személyeknek abban, hogy támogassák az intrinzik motiváció kialakulását a tanulónál, minél több szintéren. DECI–RYAN (1985) három pszichológia alapszükséglet kielégítésében látta ennek kulcsát: kompetencia, kapcsolódás és autonómia. Jelen tanulmány célja a tanulási motiváció dinamikus megközelítésének bemutatása DECI–RYAN (1985) nyomán, valamint az intrinzik motivációt elősegítő alapszükségletek, azon belül az autonómia-támogatottság relevanciájának és gyakorlati implikációinak ismertetése.

Tanulási motiváció a szelf-determinációs elmélet keretében

DECI–RYAN (1985) szelf-determinációs elméletében meghatározza a ma már klasszikusnak számító intrinzik és extrinzik motiváció közötti különbséget: míg az előbbi esetén a tevékenység végzése annak élvezetessége, érdekessége miatt történik, utóbbi fennállásakor külső hajtóerő dominál, az eredmény elérésének vágya indokolja a cselekvést. A képlet azonban ennél árnyaltabb, minthogy nem

kezelhető diszkrét kategóriaként a motiváció e két típusa. DECI–RYAN (1985) kiterjesztette ezt a megközelítést és az organizmikus integrációs elméletben egy kontinuum részeiként jelenítette meg az extrinzik és intrinzik motivációt (1. ábra). A kontinuumon balról jobbra haladva az okozás észlelt helye egyre inkább belsővé válik, az öndetermináció foka növekszik.

1. ábra

Az emberi motiváció taxonómiája (Ryan - Deci 2000, 61)

A kontinuum bal oldalán található *motiválatlanság* állapotában hiányzik a cselekvésre készítő szándék. A kutatások azt mutatják, hogy az egyén amotivált lehet, ha nem értékeli a feladatot, ha nem érzi magát kompetensnek benne, vagy ha úgy érzi, a tevékenység, amit végez nincs összefüggésben az eredménnyel. A tanulást tekintve az amotivált személy megkérdőjelezi, miért jár iskolába/ miért jár be egyes órákra, s ez gyakran a tanulási tevékenységekből való kimaradáshoz vezet (DECI–RYAN 1985; RYAN–DECI 2000; VALLERAND et al. 1992.)

A kontinuumon jobbra haladva az extrinzik motiváció legkevésbé autonóm formájához jutunk. *Külső szabályozás* esetén a viselkedés mozgatórugója egy külső forrás, ami jutalmazáson vagy büntetésen keresztül szabályozza a viselkedést. A cselekvés ily módon kontrollált és a személytől idegen. A tanulás kontextusában ez a következőképpen jelenhet meg: „Azért tanulok a dolgozat előtti éjszaka, mert a szüleim arra készítetnek, hogy ezt tegyem”.

Az extrinzik motiváció következő típusa az *introjektált szabályozás*. Bár introjektált szabályozásnál már részben belsővé vált a viselkedés okozásának forrása, de döntően mégis külső, ugyanis az egyén azért kivitelezzi cselekvést, hogy

elkerülje a szorongást és büntudatot, vagy hogy megerősödött ego-ra, büszkeségre tegyen szert: „Azért tanulok a dolgozat előtti éjjel, mert ez az, amit a jó diákok csinálnak”.

Az *identifikáció* az extrinzik motivációnak már egy olyan formája, melynek során a személy azonosult a cselekvés fontosságával, s ezért a szabályozásra is úgy tekint, mint sajátjára. Ebben a stádiumban a személy már kisebb nyomást érez, mint az introjektált szabályozásnál és fokozottabb rugalmasságot. A feladattal identifikálódott egyén ezt mondaná: „Azért tanulok ma éjjel, mert ez fontos számomra”.

Az *integráció* az extrinzik szabályozás legautonómabb formája. Az egyén teljes mértékben asszimilálta a szelfbe az identifikált szabályozást. Minél jobban képes ezt asszimilálni a személy, annál nagyobb az öndetermináció foka. Az integráció már sok olyan jellemzővel bír, mint az intrinzik motiváció, azonban még mindig magán hordozza az extrinzik jelleget, ugyanis a cselekvés annak instrumentális értéke miatt megy végbe, s egy kívánt eredmény elérését szolgálja. (DECI–RYAN 1985; RYAN–DECI 2000; VALLERAND et al. 1992.)

Az *intrinzik motivált* személy a cselekvést már önmagáért végzi, illetve azért az örömért és meglegedettségért, ami a tevékenységben való részvételből ered. CSÍKSZENTMIHÁLY (1997) úgy véli, ezek az autotelikus élmények azok amik örömhöz juttatnak, nem a külső cél. Intrinzik motivációról beszélünk például, amikor a diák azért megy be egy órára, mert érdekli az (szemben azzal az extrinzik hajtóerővel, ami abból eredhet például, hogy ne szerezzen hiányzást az óráról való kimaradással).

Bár számos szerző az intrinzik motivációt globálisnak tekinti, VALLERAND et al. (1992) az intrinzik motiváció három típusát különítették el: intrinzik motiváció a tudásra, intrinzik motiváció a teljesítésre, intrinzik motiváció az élvezetre (szenzoros élményre, esztétikai tapasztalatra, izgalomra). Ez alapján alkották meg Tanulási Motiváció Kérdőívüket (Academic Motivation Scale) VALLERAND et al. (1992–1993), mely széles körben használatos a tanulási motiváció felmérésére. Az alábbiakban néhány tétel olvasható a kérdőív felsőoktatásban használatos verziójából:

Motiváltság foka	„Miért jársz egyetemre/főiskolára?”
Amotiváció	„Őszintén megvallva, nem tudom; teljesen úgy érzem, hogy elvesztegetem az időmet, mikor iskolában vagyok.”
Extrinzik motiváció - Külső szabályozás	„Azért, mert csupán egy érettségivel nem találnék egy jól fizető állást a későbbiekben.”
Extrinzik motiváció - Introjektív szabályozás	„Azért, mert a főiskola/egyetem lehetővé teszi, hogy személyes elégedettséget érezzek, mikor kiválóan teljesítek tanulmányaim során.”

Extrinzik motiváció - Identikus szabályozás	„Azért, mert úgy gondolom, a felsőfokú oktatás segít jobban felkészülnöm az általam választott karrierre.”
Intrinzik motiváció a tudásra	„Mert örömet és elégedettséget élek át új dolgok tanulása közben.”
Intrinzik motiváció a teljesítésre	„Mert örömet élek át, amikor felülmúlok magam a tanulmányaimban.”
Intrinzik motiváció az élvezetre	„Azért az intenzív érzésért, amit akkor élek át, amikor kommunikálok másokkal”

2. ábra.

AMS-C 28 – Felsőoktatási verzió (VALLERAND et al. 1992–1993.)

Fontos kiemelni, hogy az extrinziktól az intrinzik motivációig haladó út nem egy fejlődési kontinuum. Az egyénnek nem kell végighaladnia az internalizáció minden fázisán, hogy eljusson a belső motiváltságig. Az új viselkedéses szabályozás a kontinuum bármely pontján megjelenhet, a korábbi tapasztalatoktól és a szituációs tényezőktől függően (DECI–RYAN 2000). Kezdődhet egy új viselkedéses forma például introjekcióval vagy identifikációval, majd a cselekvés könnyen egyből intrinzikén érdekessé válhat. Ugyanígy azonban fordított irányban is történhet változás: az intrinzikén örömteli tevékenység külső szabályozás alá kerülhet, és ezzel veszíthet élvezeti értékéből. Ezáltal visszafordíthatatlan károkat is okozhatnak a motivációra nézve: előfordulhat, hogy később már valóban csak külső hatás ösztönöz a feladat elvégzésére (NIEMIEC–RYAN 2009.).

A progresszív utat követve azonban fontos látnunk azokat a tényezőket, melyek hozzájárulhatnak az intrinzik motiváció elősegítéséhez. A következő rész azokat a pszichés szükségleteket mutatja be, melyek DECI–RYAN (1985) szerint lényegesek ahhoz, hogy egy cselekvés belsőleg érdekessé válhasson.

A pszichológiai alapszükségletek

DECI–RYAN (2000) három olyan pszichológiai alapszükségletet írt le, melyek támogatottsága az intrinzik motivációt promotálhatja. A szerzők azt találták, hogy számos cselekvést a fontos másikkal való megfelelés, a neki való kedvezés generál, lehet az családtag, barát, vagy egy közösség. Így Deci-ék úgy gondolták, hogy az internalizáció előmozdításának egyik fontos tényezője a másikhoz való *kapcsolódás*. Egy másik fontos faktor, ami növelheti az internalizációt, a *kompetencia*. A diákok nagyobb eséllyel internalizálnak egy célt, amennyiben úgy érzik, hogy megvannak a szükséges képességeik ahhoz, hogy el is ériék azt. A harmadik facilitáló erő az *autonómia*, mely a szelf által szabályozott cselekvésben, pszichológiai szabadságban nyilvánul meg és integrált értékeken vagy érdeklődésen

alapul. A szerzők az intrinzik motiváció kialakulásában e három pszichológiai szükséglet kielégítettségének befolyását hangsúlyozzák (lásd 3. ábra).

3. ábra

Az alap pszichológiai szükségletek hatása az intrinzik motivációra (DECI-RYAN 2000.)

A három pszichológiai szükséglet támogatottsága azon túl, hogy az intrinzik motivációt fokozza, a jólétet is jelentősen előmozdítja. SHELDON-RYAN-REIS (1996) azt találta, hogy az autonómia és kompetencia szükségletek kielégítettségének mértéke korrelált a pszichológiai jólét mutatókkal a vizsgált 2 hetes időszakban. Azt is kimutatta a vizsgálat, hogy a napi fluktuáció az autonómiával és kompetenciával való elégedettségben előre jelezte a jólét fluktuációját. Azokon a napokon számoltak be „jó napról” a vizsgálati személyek, melyeken észlelték az autonómia – és kompetencia támogatottságot. Egy ezt követő vizsgálatban REIS et al (2000) már mindhárom alapszükségletet tanulmányozták, azzal a feltevéssel, hogy mindegyikük befolyással bír a napi jólétre. A kutatás eredménye valóban ezt hozta, és ugyanúgy a szükségletek kielégítettségének fluktuációja együtt járt a jólét fluktuációjával. Az látható tehát, hogy az alap pszichológiai szükségletek kielégítettsége az intrinzik motiváció fokozásán túlmenően kapcsolatban áll a pszichológiai egészséggel is.

A szelf-determinációs elmélet szerint a három alap pszichológiai szükséglet univerzális, s ezért az egészség optimális szintjének eléréséhez kultúrától függetlenül ezek kielégítettsége megkívánt. Ezt a megközelítést számos ellenvélemény kíséri a mai napig, elsősorban a kulturális relativizmus és szociális konstruktivizmus képviselőinek oldaláról, akik a különböző kultúrák specifikusságából, egyediségéből kiindulva kételkednek a szükségletek kollektív alkalmazhatóságában. Leginkább az autonómia szükségletének univerzalitása kelt vitákat ma is

(DECI–RYAN 2000). Ezek a nézetkülönbségek megkívánták egyrészt az autonómia-igény fogalmának tisztázását, másrészt az univerzalitás mérésére a szükséglet kultúráközi vizsgálatát.

Amikor a szelf irányít: az autonómia-támogatottság szükséglete

A szelf-determinációs elmélet abból indul ki, hogy az emberek hajlamosak a szelf-irányított viselkedésre. Az elmélet szerint a személyes választás, a kongruencia és a kezdeményezés, melyek mind az autonómia sajátosságai, az emberi működés nélkülözhetetlen aspektusai. Ezzel szemben az olyan környezet, mely kontrollálóan szabályozza a viselkedést, aláássa az intrinzik motivációt, az extrinzik motiváció internalizáló és integráló folyamatait és emellett negatív érzelmi állapotokhoz, a jól-lét csökkenéséhez vezethet (CHIRKOV–RYAN–SHELDON 2011).

(DECI–RYAN 2000) úgy vélte, hogy a pszichológiai szabadság megélésének szükséglete olyan univerzális emberi igény, mely kultúrától függetlenül jelen van. Az ellentmondó vélemények az autonómia univerzalitását tekintve voltaképpen nagyrészt fogalmi különbségekből adódnak: gyakran azonosítják az autonómiát ugyanis az individualizmussal, mely jellemzően nyugati értékek tekinthető. Ebből kifolyólag gyakorta megkérdőjelezzik az autonómia-támogatottság fontosságának relevanciáját olyan kollektív társadalmakban (így például a távol-keleti országokban), ahol a csoportnorma előrébbvaló az egyéni érdek érvényesítésénél. Az autonómia ellentéte, az ún. *heteronómia* jellemzi ezeket a szociális berendezéseket, ahol a szabályozás a szelfen kívülről érkezik (CHIRKOV–RYAN–SHELDON 2011). A szelf-determinációs elmélet viszont erőteljesen elkülöníti az autonómiát az individualizmustól. Az autonómia a saját akarat jelenlétére utal, míg az individualizmus függetlenséget implikál. Lényegi különbség, hogy az autonómia nem zárja ki a másokra támaszkodást, sőt az autonómia-támogatottság is egyértelműen csak interperszonális közegben valósulhat meg. Az elmélet továbbá maga is alapszükségletként tekint a kapcsolatra. CHIRKOV et al (2003) interkulturális vizsgálatai is az autonómia kultúrától független igényét támasztják alá.

Az autonómia-támogatottság szükséglete az oktatás területén kiemelkedő jelentőségű. Az oktatási stratégiákat tekintve már a 60-as és 70-es években az volt az uralkodó elképzelés, hogy a kontrolláló stratégiák, így a jutalmazás vagy a büntetés, a tanulás gyengébb minőségét idézik elő, így használatuk minimalizálandó. Ha a tanulást az generalja, hogy a tanuló megfeleljen a tanárnak/szülőnek, vagy elérjen egy kívánt eredményt, olyan tudáshoz jut, mely bár aktuálisan a céljához közelebb juttatja, de a tudás nem rugalmas és konstruktívan nem felhasználható. Az extrinzik szabályozáson alapuló tanulás bátorítja ugyan a memorizáló tanulási módszert, de a kreativitást nem mozdítja elő, ami a tudás alkalmazásának

lényeges feltétele lenne (DECI–RYAN 1985). A kutatások egyértelműen azt bizonyítják, hogy a tanulás területén a szülők és tanárok autonómia-támogatása egyaránt fokozza a diákok intrinzik motiváltságát, sőt ezen túlmenően hozzájárul a pszichológiai jól-léthez is. Ezek az eredmények születtek minden iskolai szinten: általános iskolában, középiskolában, főiskolában, posztgraduális oktatásban.

Az autonómia szükséglet oktatásban való megjelenését vizsgálta CHIRKOV–RYAN (2001) interkulturális kontextusban: orosz középiskolások autonómia-szükségletét mérték, amerikai kontroll csoporttal összevetve. A kutatás megerősítette az autonómia igényét mindkét csoportnál. Az orosz minta egy autoriter, legalább közepesen kollektív társadalmat reprezentált, s így jól összemérhető volt az individualista értékeket hangsúlyozó egyesült államokbeli csoporttal. A kutatás egyik érdekes eredménye volt, hogy a szülői autonómia-támogatás inkább a serdülők jól-létére hatott, a tanárok által biztosított autonómia pedig az iskolai célokkal való azonosulást befolyásolta. Kiemelendő viszont, hogy az intrinzik tanulási motivációhoz mind a szülő, mind a tanárok részéről szükség van az autonóm stratégiákra, melyek egyrészt a választás lehetőségét nyújtják a diák számára, másrészt felszabadítják a kelletlen kényszer és nyomás alól. Ez természetesen nem zárja ki azokat az irányadó célokat, értékeket, melyek hozzásegítenek egy stabil belső értékrendszer kialakításához, amelyre alapozva a szelf és másik megítélhető. Ez az értékrendszer szükséges ahhoz, hogy koherensnek, értelmesnek élje meg életét a tanuló (CHIRKOV–RYAN–SHELDON 2011).

Összefoglalás

A motiváció vizsgálata egyre nagyobb hangsúlyt kap az utóbbi évtizedekben az oktatás keretein belül, amihez jelentősen hozzájárul a tanulmányban bemutatott szelf-determinációs elmélet is. (DECI–RYAN 1985) elmélete a motivációnak egy olyan dinamikus felfogását írja le, mellyel sikeresen magyarázható a tanulási folyamatok különböző háttere. Az extrinzik szabályozás a jutalmazáson és büntetésen keresztül személytelenné és unalmassá teheti a tanulást, minthogy csak az eredmény, ami indokolja a tanulást. Ez a kontrollált szabályozás a kutatások szerint egy korábban érdekesnek tartott folyamattól is elvonhatja az élvezeti értéket, amellett, hogy cselekvés színvonalát is rontja. Deci-ék azonban elméletükkel azt is kommunikálják, hogy az extrinzik szabályozástól is eljuthatunk az intrinzikig, tehát például belső érdeklődés alakulhat ki az addig csak szülői készítésre végzett tanulásból. Az intrinzik motiváció előmozdításában a szerzők a kompetencia, kapcsolódás és az autonómia szükségleteinek tulajdonítanak döntő szerepet, mely alapvető igények a kutatások többsége szerint univerzálisak. Az autonómia - igény kiemelt vizsgálatával egy olyan általános emberi szükséglet került előtérbe a mai motiváció kutatások kapcsán, mely kielégíthetősége képes teljesen átalakítani a motivációs mintázatot és egyúttal növelni a pszichés jól-létet. Eh-

hez a kontrolláló attitűd minimalizálására, valamint a szülők és tanárok tudatos autonóm nevelési stratégiáira, empátiájára van szükség, melyek az egyéni késztetések megvalósulását segítik.

Rövidítések

- CHIRKOV–RYAN 2001 CHIRKOV, V. I.–RYAN R. M.: Parent and teacher autonomy-support in Russian and U.S. adolescents: Common effects on well-being and academic motivation. In: *Journal of Cross Cultural Psychology* 32 (2001) 618-635.
- CHIRKOV–RYAN–SHELDON 2011 CHIRKOV, V. I.–RYAN, R. M.–SHELDON, K. M. (szerk.): *Human autonomy in cross-cultural context*. New York, 2011.
- CHIRKOV et al. 2003 CHIRKOV, V. I.–RYAN, R. M.–KIM, Y.–KAPLAN, U.: Differentiating autonomy from individualism and independence: A SDT perspective on internalization of cultural orientations and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology* 84 (2003) 97-110.
- CSÍKSZENTMIHÁLY 1997 CSÍKSZENTMIHÁLY Mihály: *Az áramlat: Az optimális élmény pszichológiája*. Bp., 1997.
- DECI–RYAN 1985 DECI, E. L.–RYAN, R. M.: *Intrinsic motivation and self-determination in human behaviour*. New York, 1985.
- RYAN–RYAN 2000 RYAN, E. L.–RYAN, R. M.: The ‚what’ and ‚why’ of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. In: *Psychological Inquiry* 11 (2000) 227-268.
- LEPPER–GREEN–NISBETT 1973 LEPPER, M. R.–GREEN, D.–NISBETT R. E.: Undermining children’s intrinsic interest with extrinsic reward: A test of the overjustification theory. In: *Journal of Personality and Social Psychology* 28 (1973) 129-137.
- NÉMETH 1998 NÉMETH Erzsébet: A külső ösztönzők hatására kialakuló viselkedés- és attitűdváltozások komplex vizsgálata. In: *Magyar Pedagógia* 98 (1998) 319-338.
- NIEMIEC–RYAN 2009 NIEMIEC, C. P.–RYAN, R. M.: Autonomy, competence and relatedness in the classroom. In: *Theory and Research in Education* 7/2 (2009) 133-144.
- REIS et al. 2000 REIS, H. T.–SHELDON, K. M.–GABLE, S. L.–ROSCOE, J.–RYAN, R. M.: Daily well-being: The role of autonomy, competence, and relatedness. In: *Personality and Social Psychology Bulletin* 26 (2000) 419-435.
- RYAN–DECI 2000 RYAN, R. M.–DECI, E. M.: Intrinsic and extrinsic motivation: classic definitions and new directions. In: *Contemporary Educational Psychology* 25 (2000) 54-67.
- SCHWARTZ 1982 SCHWARTZ, B.: Reinforcement-induced behavioral stereotypy: How not to teach people to discover rules. In: *Journal of Experimental Psychology*: 111 (1982) 23-59.

- SHELDON-RYAN-REIS 1996 SHELDON, K. M.-RYAN, R. M.-REIS, H. T.: What makes for a good day? Competence and autonomy in the day and in the person. In: *Personality and Social Psychology Bulletin* 22 (1996) 1270-1279.
- VALLERAND et al. 1992-1993 VALLERAND, R. J.-PELLETIER, L. G.-BLAIS M. R.-BRIÉRE N. M.-SENÉCAL C.-VALLIÉRES, E. F.: Academic Motivation Scale (AMS-C 28) College (CEGEP) version. In: *Educational and Psychological Measurement* 52-53 (1992-1993)
- VALLERAND et al. 1992 VALLERAND, R. J.-PELLETIER, L. G.-BLAIS M. R.-BRIÉRE N. M.-SENÉCAL C.-VALLIÉRES, E. F. : The Academic Motivation Scale: A measure of intrinsic, extrinsic, and amotivation on education. *Foundational and Psychological Measurement* 52 (1992) 1003-1017.

Révész György

Zene és megismerés

„A zene célja nem az, hogy ítéletet mondjunk róla, hanem, hogy táplálkozzunk vele. A zene lelki táplálék és semmi másal nem pótolható. Aki nem éle vele: lelki vérszegénységben él és hal. Teljes lelki élet zene nélkül nincs. Vannak a léleknek régiói, melyekbe csak a zene világít be. A zene rendeltetése: belső világunk jobb megismerése, felvirágozása és kiteljesedése.”

Kodály Zoltán

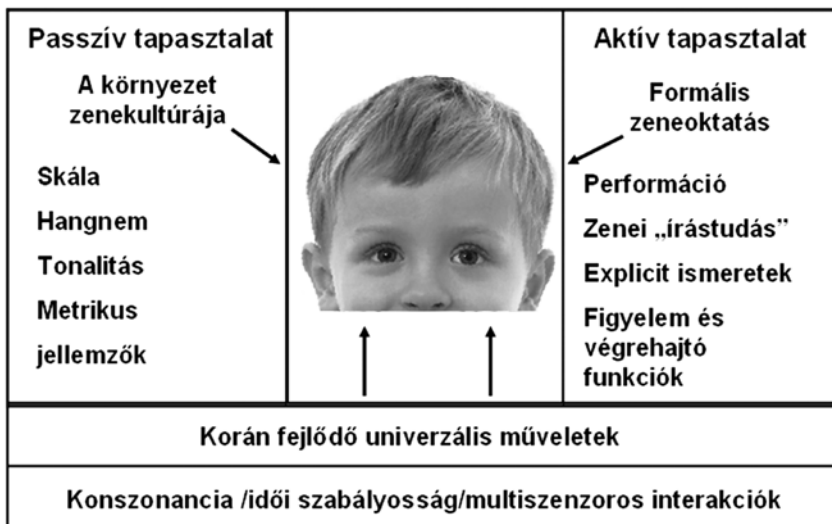
Music and cognition

Music has essential and substantial impact on human development by strengthening biological survive; making developmental periods more predicable; developing the cognitive system, including visual-spatial, analytical, mathematical and creative skills, improving the perceptuo-motor system, attention, sensory sensitivity, etc.. The relationship between music education and cognitive abilities has long been known, but the closer, causal relation is only known in the recent years, since the initiation of modern testing methods. There are early significant effects, but in the long term prevalent correlation was also found. And there are still numerous attempts trying to track down the Mozart-effect's mechanism of action. Some other questions remain also unanswered yet: can it be the situation that more intelligent parents are more likely to enroll their children into music class, or that children with better cognitive abilities prefer to learn music already? It could be also an explanation that children studying music - whatever their intelligence level - have (only) more motivation for learning, are more self-confident, inquisitive and cooperative.

Bevezetés: miért muzikálisak az emberek?

A zenének az idők kezdete óta nagy jelentősége van az ember életében, filozófusok, tudósok, tanárok, mesterek az esztétikai élményen túl nem egyszer terápiás vagy mágikus hatást is tulajdonítanak neki. Platón szerint a zenei képzés sokkal hatásosabb eszköz, mint bármi más, mert a ritmus és a harmónia, talán legkönnyebben utat a lélekhez. Számtalan példával illusztrálhatnánk még a zene kitüntetett szerepét az ember életében, a zene „hasznosságának” vita-

tása mégis sokáig hátráltatta, hogy komolyabb vizsgálatok induljanak például zenefeldolgozás kognitív folyamatainak és felderítésére, valamint a címben felvetett probléma megvilágítására. A zenét, akár a külvilág egyéb más hangjait, hallás útján észleljük. Alaptételként elfogadhatjuk azt a kijelentést, mely szerint a hallórendszer épsége esetén a zenei hangokat (tiszta hangokat) nemtől, kortól és zenei képzettségétől függetlenül egyformán észleljük, vagyis az idegrendszer mindenki esetében ugyanazt a bemenetet kapja. A zenére adott reakciók ezzel szemben a legkülönfélébb változatosságot mutatják, melyre az idegrendszeren belüli feldolgozás egyéni sajátosságai (idegrendszeri és agyi plaszticitás), az adott kultúra és személyes tapasztalatok adhatnak választ. Ez fel is vet fontos kérdéseket, pl. hogyan magyarázhatóak az egyéni különbségek; miként hat a zenei tréning hatása az agy szerkezetére és funkciójára. A kérdést – többek között – ZATORRE (2005) is felveti, s a Nature-ben publikált cikke címében („Music, the food of neuroscience?”) is jelzi a téma érdekességét, kutatásának sokszínűségét az idegtudományokban. Felvetésének egyik kiindulópontja az abszolút hallás, a genetikai és környezeti hatások kölcsönhatásának szerepe ennek kialakulásában; kifejlődhet-e bármiféle zenei tapasztalat nélkül is; a zenetanulás szerepe az egyedfejlődés kritikus periódusaiban (a gyermekkor után valószínűleg lehetetlen az ilyen teljesítmény, ami az agyfejlődés kritikus periódusaira utal); miközben tudjuk, hogy (a korai zenetanulás mellett is) mindössze a népesség kb. 3%-ának képessége az abszolút hallás.

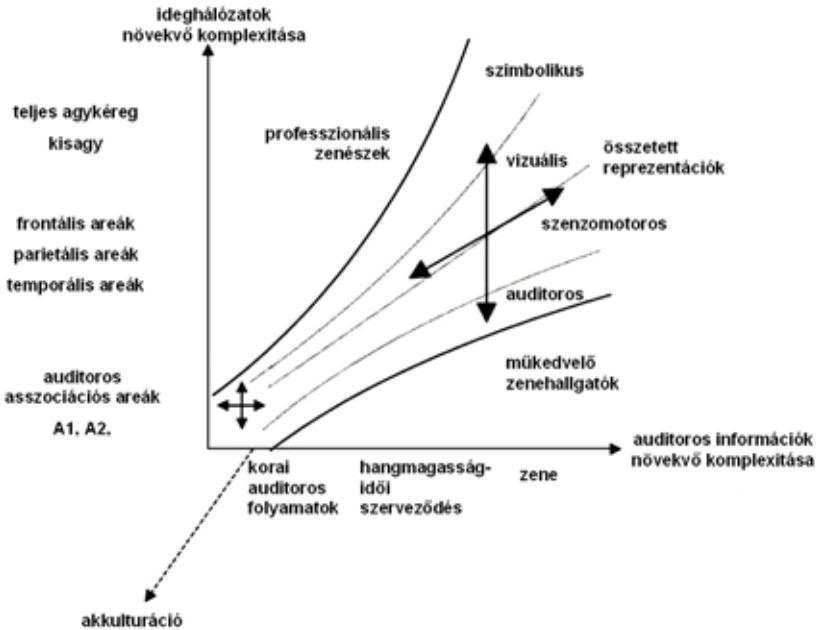
1. ábra Korai zenei tapasztalatok és megismerés kapcsolata.
(HANNON et al. 2007. 467. nyomán újrarajzolva)

Azt ma evidensnek tekintjük, hogy a zene szükséges és elválaszthatatlan dimenziója az emberi fejlődésnek, mely minden bizonnyal központi szerepet játszott az emberi elme evolúciójában és az egyedfejlődésben egyaránt.

A zene legtöbbünk számára nem csupán szórakozás: igen mély hatást gyakorol hallgatóra és előadóra egyaránt. A zene kiváltotta érzelmi reakció kulcskomponense a ritmus, a mozgás. A legtöbb zenedarab nagyon speciális motoros reakciókat vált ki: legott énekelni, táncolni, harcolni, dolgozni vagy akár együtt játszani támad kedvünk. Herbert SPENCER 1854-es művében – „The origin and function of music” – Darwint megelőzve foglalkozik a zenével és annak eredetével. DARWIN szerint a zene alapvető funkciója növelni a partner szexuális vonzerejét.¹ MILLER (2000) ezt azzal egészítette ki, hogy a zene (vagy más művészeti produkció) a szexuális partner „minőségének” prospektív ígérete, mentális és indirekt módon a genetikai minőség jelzése. Ugyanő az alábbiakkal egészíti ki mondanivalóját: nincs kultúra az írott történelemben zene nélkül (univerzalizálás), a zenei képességek fejlődésének szabályos menete van; felnőttek igen nagy számú melódiára képesek emlékezni, ez speciális zenei memória meglétére utal; s végül, a zene speciális agykérgi mechanizmusokat működtet. PLOTKIN (1997) szerint a zene a legbonyolultabb dolog a világegyetemben, mely az emberi agy és annak pszichológiai folyamataival együtt alkotja az emberi kultúrát. Hasonlóan vélekedik PERETZ is: „a zene, mint nyelv, univerzális humán vonás” (PERETZ 2006. 1.) adaptív értéke inkább csoport szintjén jelentkezik, mint egyéni szinten, lévén növeli a csoport kohézióját. A zene az összes létező társas összefüggés – tánc, vallás, egyéb ceremóniák – során erősíti a társas köteléket, a személyi társas identitását. A zene és a tánc ezt oly módon teszi, hogy erősíti a személyi kooperációját, szenzoros kapacitását és neveli érzelmi reakcióit. A zene által kiváltott érzelmi spektrumára vonatkozó több vizsgálat arra az eredményre jutott, hogy a zene az alapérzelmek indukálására alkalmas. JOHNSON-LAIRD és OATLEY vizsgálata szerint a zene képes alapérzelmeket indukálni: az örömet a közepes tempójú, hangos, harmonikus zene; szomorúságot a lassú, tompított, enyhén diszsonáns zene; félelmet a diszsonáns, sietős, mélyre ereszkedő, zene; míg haragot a gyors, hangos, emelkedő, diszsonáns zene fejez illetve vált ki. Az egyes kultúrák közötti összehasonlító vizsgálatok arra engednek következtetni, hogy a zene által közvetített alapérzelmek felismerése univerzális. FRITZ et al. (2009) vizsgálatában egy afrikai törzs tagjai nyugati zenében is azonosítottak alapérzelmeket (öröm, szomorúság, félelem). Ebben rejlik a zene adaptív értéke: olyan kommunikációs forma, amely nagyobb szenzoros tudatosságot és szociális kooperációt kíván. A zene pozitív hatással van az érzelmi rendszerre,

¹ Darwin fiatalabb korában maga is szerette a zenét: „Nagyon erősen vonzott a zene, és sétáimat régebben mindig úgy időzítettem hétköznapokon, hogy hallhassam a himnuszt a King's College kápolnájában. Ez mérhetetlen boldogsággal töltött el, még a hideg is kirázott tőle” (id. SACKS 2010. 274.)

beleértve az endokrin, hormonális rendszereket, a szociális és perszonális képességeket, s ezeken keresztül hat a kultúrára és az esztétikai ítéletekre. Egyes zenei stílusok megnyugtatók, mások inkább energizálnak bennünket. A techno például emeli a plazma kortizol, ACTH, prolaktin és a növekedési hormon szintet, ami konzisztens a stressz tengely (HPA) aktivációjának emelkedésével, miközben ugyanez pozitívan korrelál az újdonságkereséssel. Ez arra utal, hogy zenei hatások elemzésében egyéni illetve személyiségintéti eltérések vannak. A zene másfelől javítja a perceptuo-motoros rendszer funkcionálását (ld. 2. ábra), a figyelmet, a vesztibuláris rendszert, a szenzoros érzékenységet, az időbecslést stb. Növeli a memória hatékonyságát, a figyelem, koncentráció és a felidzés folyamatait. Analitikus és szintetikus hallgatás két ellentétes auditoros stratégia és zenehallgatási tapasztalat. Az első inkább figyelmi hangsúlyú: összetett zenei szignálok analízáló top-down irányú elemzése: a figyelem tudásalapú irányítása; az utóbbi inkább tanulási hangsúlyú, bottom-up irányú, a figyelmet a kiemelkedő akusztikus szignálok irányítják, s vezetnek dallam holisztikus percepciójához. E perceptuális stratégiák egy-egy zenemű elemzésének egymást feltételező stratégiái. Vizuális analógiával élve Arcimboldo képeire hivatkozhatunk: észlelni egy arcot a holisztikus észlelési stratégia, míg megtalálni e jelentéstől független

2. ábra. Az auditoros információk növekvő komplexitásának és az ideghálózatok növekvő komplexitásának kölcsönhatása (ALTENMÜLLER 2003. 351.)

és teljesen idegen alkotóelemeit analitikus észlelési stratégia. A figyelmi és észlelési stratégiák nagy figyelmi erőfeszítést igényelnek, alapjai a (zenei) perceptuális tanulásnak, mondhatjuk úgy is, hogy a perceptuális tanulás egyben a figyelem nevelése is. Ezzel kapcsolatos MICHEL felosztása (1974, id. TURMEZEYNÉ 2009.), aki a zenei képességeket az alábbiak szerint csoportosítja: hallás utáni megkülönböztetés, zenei emlékezet, motoros képességek, végül szellemi képességek (pl. a zenemű szerkezetének megértése).

A nyelvész PINKER (1997) szerint a zene iránti vonzalmunk azért maradhatott fent, mert nem jelentett hátrányt az ember számára, ugyanakkor jól kiegészítette a nyelvből részben „kikapó” érzelmi állapotokra való közvetlen utalást. A zene igazoltan alapvető, és lényegi hatást gyakorol az ember fejlődésére. Nézzünk ezek közül néhányat! Erősíti biológiai túlélésünket, bejósolhatóvá teszi a fejlődési periódusokat, fejleszti a megismerő rendszert: a téri-vizuális, analitikus, matematikai és kreatív képességeket. Az alábbiakban tekintsünk át néhány szempontot, melyek a gyermeki muzikalitás veleszületett jellegét valószínűsítik:

1. Idői mintázatok, ritmusok észlelésének preferenciája.
2. Gestalt-érzékenység auditoros szignálok csoportosításban.
3. Kontúr-prioritás melódiák észlelésében.
4. Konzonáns hangközök preferenciája diszsonáns hangközökkel szemben.
5. A specifikus gyermeki zenei műfajok (pl. altatódalok) kultúrák közötti hasonlósága.
6. Anya-gyerek interakció muzikalitása: a vokalizáció és mozgások ritmikusága.
7. Direkt gyerekeknek szóló dalok preferenciája a gyerekekre irányuló beszéddel szemben.

A zene sokféle hatása tehát nem „csupán” az akusztikai szignálok (továbbá ritmus, melódia stb.) kognitív feldolgozásának kutatását jelentik, de témája a szociális idegtudományok éppúgy, mint a neurokémiaé is.

A gyerekek két különböző hangészlelő rendszerrel jönnek világra: 1. Lingvisztikai rendszer, beleértve a magánhangzók, mássalhangzók kategóriális percepciójára való képességet, valamint a natív nyelvek hangmagassági kontrasztjának észlelését; 2. Zenei rendszer, a hangmagasság, hangszín észlelése az adott kultúra zenéjének kontextusában. E két rendszer külön létezését jelzi: gyerekek anyanyelv elsajátításában nagyon gyors fejlődést mutatnak; az adott kultúra muzikájának élvezete; s végül az amúzia (a zenei felfogó- vagy alkotóképesség hiánya) mellett is zavartalan a beszédfejlődés. A magzat már születés előtt érzékenységet mutat zenei hangokra és más auditoros mintázatokra. A legkorábbi megfigyelések a második trimeszertől jelzik a magzat reagálását hangokra, anyja hangmagasságának karakterisztikus mintázatára, vagy „stresszes” hangsúlyára.

A harmadik trimeszterben, a méhben „hallott mese” születés utáni ismétlésekor többet szopott a csecsemő... A korán, még magzati korszakban észlelt, ritmikus beszédhez, énekhez, mozgáshoz kapcsolódó tevékenységek a baba érzékszerveinek ingerlésével az idegsejtek közötti kapcsolatok gyorsabb fejlődését is elősegítik és serkentik az érési folyamatokat. Ezt hivatott alátámasztani az a megfigyelés is, mely arról számolt be, hogy 28 gesztációs hétre született koraszülöttek kezelésében a masszázs mellett a gyermekdalok javítják az oxigén szaturációs szintet, növelik a súlygyarapodást, s ezzel csökkentik a kórházi tartózkodás idejét (STANDLEY 2001). Egy vizsgálatban a baba (6 hó) kortizol szintjének csökkenését figyelték az anyai beszéd és ének kezdetétől 20-25 perces időtartamban: az anyai ének a beszédnél sokkal hatásosabban szabályozza az éberségi (arousal) szintet (TREHUB 2003), mint azt a gyermekét ringatva éneklő anya gyermekének megnyugvásakor magunk is tapasztalhatunk, de erősíti a stressz-rendszert, az immunválaszt is (CHANDA és LEVITIN 2013). A zene gyermekek életében betöltött pozitív szerepét támasztja alá az, hogy azok a gyerekek, akik órán kívüli elfoglaltságként pl. zenével foglalkoznak általában jobban teljesítenek, jobb viszonyuk van saját magukhoz, társaikhoz, szüleikhez, tanáraikhoz, kevésbé hiányoznak az iskolából, kevésbé keverednek bajba, kevésbé kezdenek el dohányozni, inni, kábítószerezni (HARRISON és NARAYAN 2003).

A zene okosabbá tesz?

„A zene magasabb rendű minden tudománynál és filozófiánál.”
Ludwig van Beethoven

Számok, arányok, mintázatok, olyan fogalmak, melyek egyaránt előfordulnak a zenében és a matematikában is (ld. 1. táblázat). Így gondolta ezt Pythagoras, ókori görög matematikus, a „számok atyja” is, s ez azóta is újra és újra kutatási témává válik. Számos beszámoló állítja a korai és rendszeres zenei tanulmányok tartós strukturális és funkcionális változásokat idéznek elő az agyban, a motoros, halló- és szomato-szenzoros kéregben, a hippocampusban (pl. HERDNER és mtsa 2010.). Más szerzők vizsgálatok sokaságával támasztják alá azt, hogy a gyermekkori formális zenei tanulmányok javítják más kognitív képességekben nyújtott teljesítményeket is, pl. irodalmi, matematikai, térvizuális gondolkodást, még az általános intelligenciát is. A képet bonyolítja, hogy GARDNER (magyarul GARDNER 2001.) többszörös intelligencia elméletében a zenei intelligencia a többitől függetlenül jelenik meg, valamint a zenei „savant”-ok zenei kreativitásban ugyan szerényebb, de az átlagot messze meghaladó, leginkább előadói teljesítménye. A vizsgálatok közös kérdése: mi közvetíti a megelőző zenei tapasztalatok a magasabb kognitív teljesítményeket kiváltó hatását?

BARKÓCZI Ilona és PLÉH Csaba még a múlt század hetvenes éveiben végzett kutatásukban a Kodály módszer hatását vizsgálták egy zenei általános és két másik iskolában és azt találták, hogy az intenzív zenei nevelésnek mérhető hatása van más területen, elsősorban a kreativitásban. A Kodály módszerben használt szolmizáció olyan szerkezeti elemeket és viszonyokat jelenít meg, melyek segíthetnek matematikai viszonyok megértésében is (BARKÓCZI és mtsa 1977.). A formális zenei tréning és a matematikai teljesítmény összefüggésének egy fMRI vizsgálatában hét, kora gyermekkorától zenei tanulmányokat végzett és nyolc zenei tanulmányokat nem végzett felnőtt személyt vontak be. Feladatuk az volt, hogy adjanak össze és vonjanak ki fejben törtszámokat. Eredményeik szerint matematikai feladat alatt az előzetesen zenei tanulmányokat végző csoportnál nőtt a bal fuziform és a prefrontális kéreg aktivációs szintjét, valamint csökkent a vizuális asszociációs és a bal inferior parietális lebeny aktivitása (SCHMITHORST és HOLLAND 2004.).

Fokális pont	Hogyan kapcsolható a zenéhez
Számok és műveletek: az egész számok fogalmának kialakulása, megértése, számolás, összehasonlítás stb.	ritmusok számlálása („mennyi” van egy ritmikus mintában); ritmusok összehasonlítása („több”, „kevesebb”)
Geometria: alakzatok azonosítása, téri viszonyok leírása	lejegyzés (kottázás) (az adott hangjegy „magasabb” vagy „alacsonyabb” elhelyezkedése a hangkészletben) hangmintázatok összeállítása
Mérés: mérhető tulajdonságok azonosítása, „tárgyak” összevetése ezen tulajdonságok használatával	tonalitás („magasabb”, „alacsonyabb”) sebesség („gyorsabb” vagy „lassabb” ritmus)

1. táblázat

Matematikai és zenei fogalmak kölcsönhatásai (NCTM 2008. nyomán)

A szerzők arra következtettek, hogy a megelőző zenei tanulmányok javítják a munkamemóriát és a numerikus mennyiségek absztrakt reprezentációját. A munkamemória szerepét elemezték egy másik vizsgálatban is. A szerzők (GEORGE és COCH 2011.) megfigyelése szerint a zenei előtanulmányok után gyerekek és felnőttek hallási és látási munkamemória teljesítménye jobb. Más megfigyelés szerint ez inkább csak a fonológiai munkamemóriára igaz. Kísérletükben viselkedéses és kiváltott potenciál elemzést végeztek az eredmények megerősítették a szerzők várákozását: a megelőző, hosszú távú zenei előtanulmányokat végző személyeknél rövidebb volt a P300 kiváltott válasz latenciája és nagyobb volt az amplitúdója mind auditoros, mind vizuális feladatoknál standard/deviáns ingerek megkülönböztetésében, ami a szerzők szerint a hatékonyabb információfeldolgozást, hatékonyabb munkamemória teljesítményt valószínűsíti. Hasonló eredményeket kapott HANNON és TRAINOR (2007), melyben

Suzuki módszerrel zenét tanuló 4-5 éves gyerekek tiszta hangra, hegedű hangra nagyobb amplitudójú kiváltott választ produkáltak, zongorahangra az N_1 , P_1 , P_2 kiváltott válasz komponensek rendre nagyobb amplitudójúak voltak. Ezek az adatok egyértelmű bizonyítékok arra, hogy a korai zenei tapasztalatok szelektív és gyorsan formálódó idegi hálózatokat alakítanak ki, melyek az adott zenei kultúrának megfelelő preferenciákban is megnyilvánulnak konzonzonanciára, diszonzonanciára, így pl. a nyugati tonalitásra. Ez egy komplex fejlődési folyamat, mely természetesen magába foglal anatómiai változásokat is (szinaptikus proliferáció és visszametszés, myelinizáció stb.).

A zene más kognitív területekre gyakorolt hatásának vizsgálatában a mai napig a viták kereszttüzeiben áll az ún. Mozart-hatás. 1993-ban a Nature magazinban Frances RAUSCHER és Gordon SHOW „Music and spatial task performance” című írása egy kísérletről számolt be, arról, hogy a k.sz.-ek feladatokat oldottak meg három elrendezésben: zenehallgatás – 10 percig hallgatták Mozart D-dúr kézzongorás szonátáját (K. 448) – előtt és után (1), a másik helyzetben relaxációs hangszalagot hallgattak (2), míg a harmadik elrendezésben nem volt hanginger (3). Megfigyelésük szerint a Mozart-szonáta jelentős növekedést váltott ki téri-vizuális feladatban nyújtott teljesítményen, innen a Mozart-effektus elnevezés. Ugyanők később arról számoltak be, hogy már fél éves zongoralecke javíthatja a térbeli-időbeli tájékozódást a 6-7 éves és annál fiatalabb gyerekek esetében. A népszerű, eltúlzott (!) következtetés nem váratott magára sokáig: „a zene okosabbá tesz”² A kísérletet sokan, sokféle elrendezéssel megismételték, ezek meta-analízise nyomán született meg az „arousal vagy hangulat” hipotézis, mely szerint a Mozart-hatás a jobb agyfélteke téri képessége, mely sikeresebb a zenei relaxációs helyzetben, mint amikor a személy csak csendben ül. Árnyaltabb magyarázat (ASHBY és mtsai 1999.) szerint a hangulat és megismerés asszociatív kapcsolata indokolja a jelenséget: a pozitív hangulat növeli a dopamin szintet ventrális tegmentum areában, mely kapcsolatban áll prefrontális kéreggel, ez utóbbi teljesítménye pedig nő a pozitív hangulat következtében. Elképzelhető azonban az is, hogy a téri feladatban kapott jobb eredmény alapvetően (csak) hangulati tényezők okán javult, melyben a zenének csak a feszültségi szint csökkentésében van szerepe, vagyis a zene csak egy lehetőség az arousal szint csökkentéséhez illetve a pozitív érzelmi állapot eléréséhez. CHABRIS (1999) a Harvard Pszichológia tanszékének munkatársa szellemes című tanulmányában („Preludium or requiem for 'Mozart effect'?”) összefoglalja Rauscher kísérletét: 10 perc Mozart zene javítja diákok absztrakt gondolkodását akár 8-9 IQ ponttal, relaxációs vagy csend helyzethez képest, majd később malíciózusan idézi Schellenbergék egy tanulmányát, melyben egy Stephen King történet hallgatása is – amennyiben az tetszett a kísér-

² A tanulmány akkora visszhangot váltott ki, hogy a Mozart zenét a gyerekek intelligenciájának növelésére szolgáló eszköznek tekintették, mi több, a „Mozart-hatás” jegyében az USA egyes államaiban az újszülöttek ingyenes klasszikus zenei cd-eket kaptak.

letben résztvevőnek – hasonló eredménnyel járt. Rauscher válasza sem maradt el: a Mozart zene teljesítménynövelő hatása téri-idői feladatokra vonatkozik nem az intelligencia egészére, s e feladatok legfeljebb egy intelligenciapróba szubtesztjei!

A zene és más kognitív képességek összefüggéseit számos vizsgálat igyekezett feltárni azóta is. Magyar vonatkozása miatt feltétlenül említést érdemel az a megfigyelés, amelyben leírták: 6 éves, 7 hónapon át – a korábban már említett – Kodály módszer szerint zenét tanuló gyerekek matematikai és olvasási teljesítménye meghaladta a kontrollcsoport teljesítményét (GRADINER és mtsai 1996.). SCHELLENBERG (2004) 144 6 éves, azonos anyagi körülmények között élő gyereket toborzott vizsgálatához. 2 csoport 1 éven keresztül billentyűs leckét vett vagy Kodály módszer szerint tanult, a további két csoport egyike drámatagozatos volt, a negyedik pedig kontroll. Az egy év alatt mindegyik csoport mért IQ szintje növekedett, a két zenei csoport és a másik két csoport eredményei hasonlítottak egymásra (billentyűsök: 102,6→108,7 énekesek: 103,8→111,4; dráma: 102,6→107,7, kontroll: 99,4→103,3), a növekedés, azonban a zenei csoportoknál némileg magasabb volt. Eltérő okok magyarázhatják a zenei és az irodalmi csoport eredményeinek alakulását: az előbbiét inkább kognitív, információfeldolgozási, az utóbbiét inkább adaptív társas viselkedés magyarázhatja. Más megfigyelések is alátámasztják a korai zenetanulás fontos szerepét, mely mintegy előkészíti a terepet a matematika számára. Ez úgy kell elképzelnünk, hogy a zenehallgatás olyan idegi hálózatokat működtet, melyek más készségek, így matematikai problémamegoldásokhoz járulnak hozzá. A 2. ábra ilyen lehetséges kapcsolatokat mutat. Az utóbbi években különösen sok beszámoló született a zenei képzés és a nem zenei kognitív képességek összefüggéseiről. Így STOESZ és mtsai (2007) alsóbb éves egyetemisták teljesítményeit vizsgálták zenei tréning mellett és annak hiányában: 1. vizuális keresés (Csoportos Beágyazott Figura Teszt), téri-vizuális készségek (a Wechsler intelligencia teszt mozaik próbája) és egy rajzolási (másolási feladattal). Eredményeik – nem meglepő módon – a zenei csoport magasabb teljesítményéről számolnak be. Ennek kapcsán jegyzi meg JAKOBSON, hogy a formális zenei tréningnek hatása van a memória folyamatok különböző területeire, s így ezen túl az általános intelligenciára (JAKOBSON és mtsai 2008). SCHELLENBERG zeneileg képzett és képzetlen csoport hangmagasság perceptuális feldolgozása, relatív hallás és az általános (g) intelligencia összefüggéseinek vizsgálatában a zeneileg képzett csoport fölényét mutatta ki mind pontosságban, mind a feldolgozási folyamatok sebességében (SCHELLENBERG és mtsai 2009).

SCHELLENBERG (2011) későbbi munkájában a zenei tanulmányok és az általános kognitív képességek közötti indirekt közvetítő hatást a végrehajtó folyamatoknak tulajdonítja: ezek teszik lehetővé a tudatos, célirányos problémamegoldást, míg hiányuk esetében kevésbé sikeres pl. az akciók jövőbeli tervezése. Mivel pedig a végrehajtó funkciók és a mért intelligencia szint (IQ) között magas korreláció van, Schellenberg hipotézise szerint ez a megelőző zenei tanulmányok és az intelligencia közötti összekötő kapocs. Vizsgálatában zeneileg kép-

zett és képzetlen 9-12 éves gyerekek vettek részt. A végrehajtó funkciók többféle módszerrel mérték, (számterjedelem, Hanoi torony, Wisconsin kártyaszortírozás stb.) de szignifikáns különbséget csak a számterjedelem teljesítményében kaptak. Az eredmények nem igazolták a szerző hipotézisét, arra utalnak, hogy egyéb tényezők szerepet kapnak az eredmények alakulásában, így a zenei tanulmányokat folytató gyerekek IQ-ja eleve magasabb, számít továbbá a szülők iskolai végzettsége, a család jövedelme, a gyerekek iskolán kívüli tevékenysége (pl. különórák) stb., más szóval a zenei tanulmányok nem önmagukban magyarázzák a jobb teljesítményt. Az IQ magasabb szintje egyedül is jó prediktora a végrehajtó funkciók jobb teljesítményének.

Ezek a vizsgálatok a gyermekkori megelőző zenei tanulmányok és a megismerő folyamatok lehetséges kapcsolatáról tudósítanak, de számos beszámoló született előzetesen zenét nem tanult felnőttek hosszabb-rövidebb zenei tréningjeinek hatásairól is. Vizsgálatok kimutatták, hogy zenészek kérges teste (*corpus callosum*) – a két agyfélteke közötti összekötő rész – sokkal fejlettebb, mint a nem zenészeké. A gyakorlás miatt fellépő intenzív használat rostnövekedést idézhet elő ezen a területen. A különbség azonban csak azoknál a zenészeknél jelentkezett, akik hét éves koruk előtt kezdtek zenélni. A Heschl's gyurus jelentősen nagyobb a professzionális zenészeknél a nem zenészekéhez képest (SCHNEIDER és mtsai 2002). Harmónia, melódia, ritmus – e zenei feldolgozás és élmény összetevői melyek igen kiterjedt agyi területek funkcióihoz kötöttek mely működések más kognitív funkciókban is érintettek, különösen a figyelmi és végrehajtó funkciókban. ZATORRE és mtsai (2010) az intraparietális sulcus aktivitását tapasztalták zenészeknél, amikor arra kérte őket, hogy egy dallamot képeletben fordítsanak meg. Ebből arra következtettek, hogy ez az agyi terület egyaránt aktív vizuális és auditoros forgatási feladatoknál. Zenei tanulmányok mellett a rendszeres sport is hasonlóan jobb teljesítményt eredményezett háromdimenziós mentális forgatási feladatban, ami inkább a rendszeres és kontrollált fizikai és mentális aktivitás kognitív teljesítményekre gyakorolt hatását valószínűsíti, semmint specifikus zenei hatást.

Mint láttuk, a leggyakoribb magyarázat a zene kognitív teljesítményjavító hatására a hangulat és az arousal szint modulációja. A kérdés azonban változatlan: milyen egyéb tényezők hogyan közvetíti a zene teljesítménynövelő hatását?

Zárszó

A zene és a mentális képességek összefüggései itt bemutatott kísérleti eredményeinek magyarázatai több csoportra oszthatóak. 1. A korai rendszeres zenetanulás az idegrendszer kritikus fejlődési periódusaiban tapasztalatfüggő strukturális és funkcionális fejlődési folyamatokat eredményez. Ez megfigyelhető az auditoros és vizuális ingerek hatékonyabb (pontosabb, gyorsabb) feldolgozásában, az

analitikus-szintetikus figyelmi folyamatok közvetítésével a kontrollált kognitív folyamatok teljesítményeiben. Ezek a kognitív teljesítmények természetes módon mérhetőek olyan globális mentális képességek szintjén is, mint az általános intelligencia. 2. Azok a gyermekek, akik zenei leckéket kapnak általában is jó tanulók. Amellett, hogy átlagon felüli a kognitív képességük, ezek a gyerekek, motiváltabbak a tanulásra, jobban képesek koncentrálni, ezért magabiztosabban saját képességeikben, együttműködőbbek, érdeklődőbbek stb. Ennek megfelelően általában jól teljesítenek a legkülönbözőbb vizsgálatokban, beleértve a kísérleteket és az intelligencia teszteket. „Az iskolai kitétség és más rendszeres tevékenységek, mint a zenei órák, élesítik ezeket a képességeket, eltúlozhatják ezeket a már meglévő előnyöket” – mondja SCHELLENBERG (2011). A környezeti tényezők közül kiemelendő a szociális környezet, a szülők szocioökonómiai státusza (SES), a korai anya-gyermek, apa-gyermek kapcsolat minősége, általában a szülői törődés minősége, megküzdési stratégiák., feladatszorongás stb. Ezek a nem specifikus tényezők együttesen fejtik ki hatásukat, olykor segítik, máskor rontják a teljesítményt. 3. A zenei teljesítménynövelő hatásainak egy további közvetítő mechanizmusa a hangulat és az arousal változása. Ez a hétköznapi tapasztalatoktól kísérleti eredményekig ismert tény. A felnőtt mintán elvégzett kísérletek ellentmondó eredményei miatt azonban általában is számos bíráló érte a kísérletek módszertani hibáit: nincsenek különválasztva a zene hétköznapi viselkedésre, a kognitív teljesítményre és az érzelmi reakciókra gyakorolt hatásai, ezek egymást átfedve bizonytalan eredményeket adnak. KÄMPFE és mtsai (2010) például illusztrálva ezt: a gyorsabb tempójú zene hatására gyorsabban fogunk enni, inni, de az autovezetésre hasonló hatása van a zenehallgatásnak. Nem ismert zene az k.sz.-ekre gyakorolt arousal változásának mértéke; nincs különválasztva az ítélet és a tényleges teljesítmény; a matematikai feladat helyzetekben nem ismert a zene vagy csak a hangnyomás hatása, a melódia vagy a ritmus tényleges hatása stb. A témában elvégzett kísérletek (PIETSCHNIG és mtsai 2010.) metaelemzése – 2010-ig 226 tanulmányt nézett át –szkeptikus következtetéssel zárul: kevés evidenciája van egy specifikus teljesítménynövelő Mozart-hatásnak.

Rövidítések

Irodalom

- ALTENMÜLLER 2003 ALTENMÜLLER, E.,O.: How many music centres are in the brain? In: PERETZ, I., ZATORRE, R.J. (Eds.) *The Cognitive Neuroscience of Music*. Oxford, 2003. Chapter 22.
- ASHBY és mtsai 1999 ASHBY, F. G., ISEN, A.M., TURKEN, A.U.: A neuropsychological theory of positive affect and its influence on cognition. In. *Psychological Review* 106 (1999) 529-550.

- BARKÓCZI-PLÉH 1977 BARKÓCZI I.-PLÉH Cs.: Kodály zenei nevelési módszerének pszichológiai hatásvizsgálata. Kodály Intézet, 1977.
- CHABRIS 1999 CHABRIS, C., F.: Prelude or Requiem for the 'Mozart effect'? In: *Nature*, 400 (1999) 826-827.
- CHANDA-LEVITIN 2013 CHANDA, M. L.-LEVITIN, D. J.: The neurochemistry of music. In: *Trends in Cognitive Sciences* 17 (2013):4. 179-193.
- FRITZ és mtsai 2009 FRITZ T.-JENTSCHKE S.-GOSSELIN N.-SAMMLER D.-PERETZ I.-TURNER R.-FRIEDERICI A. D.-KOELSCH S.: Universal Recognition of Three Basic Emotions in Music. In: *Current Biology* 19 (2009) 573-576.
- GARDNER 2001 GARDNER, H.: Rendkívüliek. Bp., 2001.
- GEORGE-COCH 2011 GEORGE, E.M. - COCH, D.: Music training and working memory: An ERP study. *Neuropsychologia* 49, 2011. 1083-1094.
- HANNON-RAINOR 2007 HANNON, E. E.-RAINOR, L.J.: Music acquisition: effects of enculturation and formal training on Development. In: *Trends in Cognitive Sciences* 11 (2007) 466-472.
- HARRISON-NARAYAN 2003 HARRISON, P. A.-NARAYAN, G.: Differences in behavior, psychological factors, and environmental factors associated with participation in school sports and other activities in adolescence. In: *The Journal of School Health* 73 (2003):3. 113-120.
- HERDENER és mtsai 2010 HERDENER M.-ESPOSITO F.-DI SALLE F.-BOLLER C.-HILTI C. C.-HABERMEYER B.-SCHEFFLER K.-WETZEL S.-SEIFRITZ E.-CATTAPAN-LUDEWIG K.: Musical training induces functional plasticity in human hippocampus. In: *Journal of Neuroscience* 30 (2010):4. 1377-1384.
- JAKOBSON és mtsai 2008 JAKOBSON, L. S.-LEWICKY, S. T.-KILGOUR, A. R.-STOESZ, B. M.: Memory for Verbal and Visual Material in Highly Trained Musicians. In: *Music Perception* 26 (2008) 41-55.
- JOHNSON-LAIRD-OATLEY 2008 JOHNSON-LAIRD, P. N.-OATLEY, K.: Emotions, Music, and Literature. In: LEWIS, M., HAVILAND-JONES, J. M., FELDMAN-BARRETT L. F., (Eds.): *Handbook of Emotions*. New York, 2008.
- KÄMPFE és mtsai 2011 KÄMPFE, J.-SEDLMEIER, P.-RENKEWITZ, F.: The impact of background music on adult listeners: A meta-analysis. In: *Psychology of Music* 39 (2011):4. 424-448.
- MILLER 2000 MILLER, G.: Evolution of human music through sexual selection. In: Wallin, N.L., MERKER, B., BROWN, S.(Eds.) *The Origins of Music*. Cambridge, 2000. 329-360.
- NCTM 2008 National Council of Teachers of Mathematics Curriculum Focal Points for Prekindergarten through Grade 8 Mathematics. 2008.
- PERETZ 2006 PERETZ, I.: The Nature of Music from a Biological Perspective. In: *Cognition* 100 (2006) 1-32.
- PIETSCHNIG és mtsai 2010 PIETSCHNIG, J.-VORACEK, M.-FORMANN, A. K. Mozart effect -Shmozart effect: A meta-analysis. In: *Intelligence*,38 (2010):3. 314-323.
- PINKER 1997 PINKER, S.: *How the Mind Works*. New York, 1997.

- PLOTKIN 1997 PLOTKIN, H.: Evolution in Mind. London, 1997.
- PURWINS ÉS MTSAI 2008 PURWINS, H.–HERRERA, P.–GRACHTEN, M.–HAZAN, A.–MARXER, R.–SERRA, X.: Computational models of music perception and cognition I: The perceptual and cognitive processing chain. In: Physics of Life Reviews 5 (2008) 151-168.
- SACKS 2010 SACKS, O.: Zenebolondok. Mesék a zenéről és az agyról. Bp., 2010.
- SCHELLENBERG 2004 SCHELLENBERG, E.G.: Music Lessons Enhance IQ. In: *Psychological Science* 15 (2004) 511-514.
- SCHELLENBERG–MORENO 2009 SCHELLENBERG, E.G.–MORENO, S.: Music Lessons, Pitch Processing, and G. In: *Psychology of Music* 38 (2009):2. 209-221.
- SCHELLENBERG 2011 SCHELLENBERG, G.: Examining the Association between Music Lessons and Intelligence. In: *British Journal of Psychology* 102 (2011) 283-302.
- SCHMITHORST–HOLLAND 2004 SCHMITHORST, V.J.–HOLLAND, S.K.: The Effect of Musical Training on the Neural Correlates of Math Processing: a Functional Magnetic Resonance Imaging Study in Humans. In: *Neuroscience Letters* 354 (2004) 193-196.
- SCHNEIDER és mtsai 2002 SCHNEIDER, P.–SCHERG, M.–DOSCH, H.G.–SPECHT, H.J.–GUTSCHALK, A.–RUPP, A.: Morphology of Heschl's Gyrus Reflects Enhanced Activation in the Auditory Cortex of Musicians. In: *Nature Neuroscience*. 5 (2002) 688-694.
- STANDLEY 2001 STANDLEY, J.M.: Music therapy for the neonate. *Newborn and Infant* In: *Nursing Reviews* 1 (2001):4. 211-216.
- STOESZ és mtsai 2007 STOESZ, B. M.–JAKOBSON, L. J.–KILGOUR, A. R.–LEWICKY, S. T.: Local Processing Advantage in Musicians: Evidence from Disembedding and Constructional Tasks. In: *Music Perception* 25 (2007) 153-165.
- TREHUB 2003 TREHUB, S.E.: Musical Predispositions in Infancy: an Update. In: PERETZ, I. –ZATORRE, R. J.: *Neuroscience of Music*. 2003. 3-21.
- TURMEZEYNÉ HELLER–BALOGH 2009 TURMEZEYNÉ HELLER E.–BALOGH L.: Zenei tehetségfelfedezés és képességfejlesztés. Debrecen, 2009.
- ZATORRE 2005 ZATORRE, R.: Music, the Food of Neuroscience? In: *Nature* 434 (2005) 312-315.
- ZATORRE ÉS MTSAI 2010 ZATORRE, R. J.–HALPERN, A. R.–BOUFFARD, M.: Mental Reversal of Imagined Melodies: A Role of the Posterior Parietal Cortex. In: *Journal of Cognitive Neuroscience* 22 (2010) 775-789.

Jankovits László

Rimay és a civakodó istenasszonyok

János Rimay and the Quarrelling Goddesses

Among the love poems of János Rimay, there are some pieces in which Venus talks as the Goddess of love, while Diana speaks as the Goddess of purity. The couplet is a very subtle certamen, a rivalry in which the character of the poet appears in various aspects. In the paper, I interpret the two poems from the poetic, rhetorical and partly from philosophical points of views. I also discuss the place of the two poems among the love poems of the Balassa Codex, which are the most important text witness of love poems.

A két istenasszonyt, Venust és Dianát megszólaltató verspár Rimay János ama munkái közt maradt fenn, amelyeket a Balassa-kódex néven ismert kézirat őrzött meg: a számozott versek között a 8–9. helyet foglalja el. A két költeményt a legutóbbi kritikai kiadás szövegéből kiindulva idézzük:

Venus impudicitiae mater suas ad libidinem hortatur [Venus, a szemérmertlenség anyja a bujaságra buzdítja övéit]

1. Valljons de mi haszon, ha mely ékes Asszony szépségét úgy kéméli,
Hogy minden ő hasznát, kit szép termete ád, csak egy dög férje éli?
Minden az a kedves, az ki ha tétetes, javát mással is közli.
2. Rózsa miért kedves? Mert illattal bűves, szaggal sokakat táplál,
5 Igy az a jó kegyes, az kinek sok nemes ifju legény udvart áll.
Mit árt azok közül ha ki melléje dül, neki kedvére szolgál?
3. Mint meggyult gyertyának, ragyogó langjának nem fogy azzal világa,
Ha több gyertyát gerjeszt s mindenekben ébreszt szép fént ő égő lángja,
Igy nem fogy kegyes is, ha sokakra kel is szépséginek virágja.
- 10 4. Vasérc megváslódik, ruha szakad, kopik, mihent viselésre jut,
Föld hasad repedez, közel vagyon melyhez járó nagy országos út,
Kegyes meg áll épen, fogyhatatlanképpen, mert kimerhetetlen kút.

5. Bár hát minden eszes szépen termett kegyes ő magát megkémélje,
Ifjak barátságát, éltek nyájasságát szabadságosan élje,
15 Sok csók szép szók között kit ezekkel közlött, megfogását ne vélje.

6. Venus együtt járván fiával sétálván ez tanácsot végező,
Felei közt hinte szerelmihez inte, s mellyekben beszegező,
Mint ezt ő könyvében versi közt bévebben Ovidius feljedzé.

Contrarium superioris argumenti nomine Dianae responsum [A fenti érv Diana nevében megválaszolt ellenérve]

1. Venus fajtalan hús, csipkéből tekert gúzs, elméknek bojtortjánja,
Szederj természető, ragadó beszédő bujaságnak oltványa,
Kis gyönyörűséggel, soknak nagy veszéllyel romlásának kormánya,

2. Ki hihet te szódnak, ha nincs semmi jódnak állandó öröksége?
5 Minden ki követett, túled nyavalyát vett, romlott is békesége.
Senkit nem szerettél, azoknak nem lettél végre is ellensége.

3. Hadd, ne csald azokat, azkik ő magokat zászlód alá nem adták,
Tiszta szép életben, mint rózsát szép kertben élteket be is zárták,
Seregéd tábora vivő sok gonoszra ösvényit nem is járták.

4. Az a dicsíretes, dolgaiban nyertes, mint sok bölcs bizonyítja,
10 Gyönyörűségire s kívánt örömi szívet ki fel sem nyitja,
Minden kedvelt javát, ki neki bántást ad, túle messze hajtja.

5. Mennyi nyulat Athos, sáskát penig Pathmos, Hybla méheket legel,
Ég sűrő csillagot, rét füvet virágot, erdő bokrot fát nevel,
15 Igy szívben szerelem lelki öröm ellen annyi fájdalmat emel.

6. Magadnak tartsad hát azt a bujaság fát körül nőtt örményeket,
Kiből terjesztettél s mind széllle hintettél fajtalan törvényeket,
Engem ne háborgass, mert dárdám ölö vas, óvom az enyémekeket.

7. Buja Vénus ellen Szűz Diana velem ezeket most iratta,
20 Tiszta életre hitt vadászó társait kútfőből hogy itatta,
Minden kegyeseknek, kik bünre nem esnek, énekleni is hagyja.¹

¹ RIMAY 1955. 17-18. sz., 57-58. A vers értelmezése alapján megváltoztattuk a 8. vers 1-2. és a 9. vers 4-6. sorának központozását, Ács Pál kiadása alapján (RIMAY 1992. 67) a 8. vers 17. sorában a „mellyekben” helyett „mellyekben” olvasatot adtuk meg. Az ókori szerzőkre a főszövegben és a jegy-

Ami a tárgyat illeti, Aphrodité/Venus és Artemisz/Diana ellentéte Euripidész *Hippolütesza* óta számos adaptációban él tovább az európai kultúrában. A mítoszt, amely szerint az Artemiszt tisztelő, Aphroditét mértéktelenül megvető Hippolüteszt a szerelem istennője mostohaanyja, Phaidra szerelmével sújtja, Ovidius is feldolgozza az *Átváltozásokban* (15, 479–551), Seneca pedig elkészíti latin adaptációját, a *Phaedrát*. A két istenasszony mint a bujaság és a szüzi tisztaság allegóriája ellentétként megjelenik nemcsak az irodalomban, hanem a képzőművészetben is: Andrea Mantegna² és Pietro Perugino³ képein a Tisztaságot jelképező Diana győztes csatája jelenik meg a bujaság istennője és kísérete ellen. Arról, hogy a magyar irodalmi hagyományban Gyöngyösi István miként használja fel a két istenasszony ellentétét, s miként jelenítenek meg a morális allegória hagyományában erényt és bűnt, Pálffy Eszter dolgozata szól ebben a kötetben. Rimay esetében, aki „Ovidius könyvére” hivatkozik, közvetlenebb ötletforrást is találhatunk. Amint az később szóba kerül, ez a könyv *A szerelem művészete*. Amelyben Diana Nemorensis, a Berki Diana jelenik meg, Aricia menti szentélyével (1, 261–262): „illa, quod est virgo, quod tela Cupidinis odit / multa dedit populo vulnera, multa dabit” (minthogy szűz, minthogy gyűlöli Cupido nyilait, sokszor megsebezte, sokszor meg is fogja az embereket). *A szerelem művészete* párdarabjában, *A szerelem orvossága*iban Venus elűzőjeként olvashatunk róla (199–200): „Vel tu venandi studium cole: saepe recessit / turpiter a Phoebi victa sorore Venus” (vagy buzgón műveld a vadászatot: gyakran hátrált meg csúfosan Venus, hogy Phoebus nővére legyőzte). Amint a második vers kolofónjában olvassuk, Diana, Apollo lánytestvére éppen a vadászó társak körében írta a maga versét Venus ellen.

Ami a feldolgozást illeti, szintén régi és Rimay számára valószínűleg ismert hagyományról van szó. Érvelj valami mellett majd rögtön utána ellene: ez az eljárás bevett gyakorlat volt a szónokká nevelésben — még az 1920-as évek végéről, az Erzsébet Tudományegyetem soproni Evangélikus Hittudományi Karáról is van rá példa.⁴ Talán e gyakorlatra reflektálva adja Platón dialógusában, a *Phaidroszban* a címszereplő és Szókratész szájába a beszédek Erősz ellen és mellett, s pár évszázaddal később Bonfini tollán e hagyományt követve kél vitára Hunyadi Mátyás, Beatrix és a köréjük seregülő pár tudós férfiú a budai udvarban a szüzesség és a tiszta házaseset előbbre való voltáról.⁵ A római szónokiskolai hagyományban a próbaszónoklat, a *declamatio* egyik típusa az, amelyben megjelenik az ilyen kérdések eldöntése. A törvényszéki beszédnem esetében a *controversia* (vitabeszéd), a tanácskozó beszédnem esetében a *suasoria* (meggyőző beszéd) gyakorlatként ismerős az ilyenféle megszólalás.⁶ Ovidius, amint

zetekben szövegszámozást szerint hivatkozunk.

² MANTEGNA 1967. n. 91B.

³ PERUGINO 1969. n. 94.

⁴ TATAY 1977. 9.

⁵ BONFINI 1943; BONFINI 1985; PAJORIN 1985.

⁶ LAUSBERG 1960. § 1147-1148.

arról az idősebb Seneca *Controversiae* című munkájából tudjuk (2, 2, 8-12), szónoki iskoláztatása során maga is alkotott ilyen beszédeket. A szerelem művészetéről és orvosságairól szóló két műve ennek az iskoláztatásnak a jeleit mutatja. Eszerint értelmezhető a *Hősnők levelei* több levélpárja, valamint az *Átváltozásokban* Ajax és Ulixes vitája is.⁷

Mivel a *controversia* és a *suasoria* könnyen idomul más beszéd típusokhoz versben s prózában egyaránt, megjelenik a dialógus és a vetélkedés (*certamen*) műfajában is. Attól fogva, hogy személyekhez kapcsolódik, felhasználja a meg személyesítés (*éthopoiia*, *proszópopoiia*)⁸ gyakorlatát is, vagyis adott személy, személyek beszéltetéssel történő jellemzésére is szolgál.

A tárgy és az eljárás összekapcsolása, úgy tűnik, Rimay saját leleménye. Verspárjában megjelenik a *suasoria* és a *controversia* is. Venus beszéde dominánsan a tanácskozó beszédbe sorolható, a *suasoria* egyik típusa. A vers eleji összefoglalás szerint *hortatio ad libidinem* — magyarra akár egy szóval is fordíthatjuk: bujtogatás. A vers kolofónja szerint kimondottan a tanácskozó beszédhez kapcsolódik a meghatározás: „tanács”. Felelő, az övéihez beszél, Dianát szóba sem hozza. Diana esetében a vers elején a *responsum contrarium argumentis superioris* az előbbi érvet tagadó válasz áll. A beszéd karaktere viszont inkább a vádbeszédbe sorolható: a szűz istennő egyenesen Venushoz szól, őt kárhoztatja rögtön a vers elején az argumentum ad hominem, a személyeskedés által — a vers végén pedig megfenyegeti. Beszéde a kolofón szerint „Venus ellen” szól: *controversia*. A szerelemről lebeszélő érvek a vádbeszédbe illeszkednek. Különösen a személyeskedés miatt gondolhatjuk, hogy az *invectiva*, a megtámadott cselekedetei mellett főleg jellemének lerombolására irányuló beszéd eljárásai is szerepet játszanak beszédében.⁹ Nézzünk bele a részletekbe. Miként bujtogat Venus istenasszony?

Az elején a fiktív eszmecsere, a *subiectio* kérdés-alakzatával. Kérdések és válaszok hangoznak el, valamennyi Venus ajkáról. Mondhatni, szavai hallgatójának nem kell tépelődnie, mit feleljen: ebbéli esetleges kétségeiből az istenasszony legott kiségíti a válasszal. Az első kérdés emellett *interrogatio* is, kérdés formájában tett állítás. Az istenasszony által részletesen feltett kérdés a strófát lezáró válasz irányába mutat. A kérdésben szereplő „haszon” (*usus*) a cselekvést meghatározó elv (*ratio faciendi*), azon belül is a jóra irányuló cselekvés érvének egyik típusa: a birtokolt testi javak megosztásának hasznos volta. A testi szépség, amint a példákból levont következtetésben olvashatjuk, egyszerre hasznosítható és megőrizhető: a jóval kapcsolatos két elv, az *usus* és a jó megőrzésének elve, a *conservatio* nem zárja ki egymást: a „kegyes” „javát” „közölheti”, ugyanakkor „magát” „megkémélheti”.

⁷ GALINSKY 1975. 41.

⁸ A két fogalom a latin hagyományban keveredik: QUINTILIANUS (*Institutio*, 3, 8, 49) létező személy jellemének megjelenítésére használja a *proszópopoiát*, míg a görög kézikönyvek a személyiséggel nem bíró lények megszólaltatásakor használják ezt a terminust.

⁹ Az *invectiváról* összefoglalóan NEUMANN 1998.

Melyek ezek a javak? Érdeemes észrevenni, hogy a részletezésben a test kétféle felfogásának hagyománya jelenik meg. A Rimay által ismert platonikus szerző, Macrobius munkája, a *Scipio álma* című Cicero-műrészlethez írt kommentár (1, 5, 5-7; 1, 6, 35-40) szerint a testek egyfelől matematikai természetűek, a pont, vonal, sík, test gondolati kategóriáival határozhatók meg. Ezeknek felelnek meg az „ékes „a „termet”, „tétetes” és a „szépen termett” kifejezések: azt a szépséget jelölik, amely a matematikai testek megfelelő arányán alapul. A testek másfelől anyagi testek, amelyeket a föld, víz, levegő, tűz, illetve az ezeket meghatározó négy minőség, a hideg, a meleg, a száraz és a nedves határozza meg. Ezek összhangja bomlékony, észlelésükben a látás mellett, sőt annál inkább más érzékeknek van szerepe. A 2. sorban mintha ez a kétféle test-felfogás kerülne ellentétbe. Az asszony természetének matematikai természetű szépségéből származó mindenféle haszonnal áll szemben a romlandó anyagi testű férj. „Egy dög”.

A „kegyes”, tudjuk meg a válaszból, akkor „minden”, ha szépségét mással is megosztja. A következő versszak ezt a szentenciát igazolja egy példa segítségével. A példa Venus virága, a rózsza, amely sokak hasznára van „bűves” illatával. Időzünk el ennél a jelzőnél. A korabeli szóhasználatban első látásra homonímia: egyaránt jelenthet azt, hogy bőséges (a korabeli használatban „bőves/bűves”), és azt, hogy „bűvös/bűves”, vagyis „boszorkányos, megbabonázó”.¹⁰ Mint más alkalmmal is, Rimay verse azt az erényt mutatja, amelyet mestere, Balassi dicsőítésben találhatunk: „egy ígén többet nyomsz, mint más nagy rakás szón.”¹¹

Érthetjük persze így is: Venus asszony nem győzi eleget mondani, ki mindenki számára mennyire hasznos a rózsza illata. Ekképpen a példa következménye, a „kegyes” feleség mellett udvarló ifjak nagy száma minden aggálytól mentes: a szépség csodálandó, lelket emelő kisugárzása a szépség lelki eredetének. Ha azonban (Diana szemszögéből) tekintjük, mintha azt látnánk: a szerelem isten-asszonya csal — ahogy ezt Rimay szerelmi verseiben máskor is megteszi. A bőség leple alá rejt a bűbájt. A romantikát megjárt „bűvös” jelző mai különleges és pozitív jelentése ne tévessen meg bennünket: annál jóval erősebben él Rimay korában a lelket megrontó negatív értelme.

A csalfa beszéd folytatódik. A 2. versszak utolsó sorában egy új szentencia jelenik meg kérdés formában – már ha úgy nézzük. Pontosabban, ha a retorikai érvelést tekintjük, ez az érv új, s a következő két (3-4.) strófiával illik össze. Ámde mégiscsak a 2. strófiában jelenik meg: a vers szempontjából ide tartozik. A verselés szempontjából mintha össze lenne kapcsolva az előző két sor érvével.

Ebben a sorban ismét *interrogatiót*, kérdés formájában megjelenő szentenciózus állítást olvashatunk. Átfordítva a szentenciát: ha valaki azok [az ifjak] közül az ékes asszony mellé dől, s kedvére szolgál, semmit nem árt neki. Bármelyik ifjú neki? Ő bármelyikőjüknek? Ha megbolygatott szórenddel olvassuk a szöve-

¹⁰ SZABÓ T. 1975. 1073 (*bőves* [bőséges] szócikk), 1127. (*bűvös* szócikk).

¹¹ RIMAY 1955. 6. sz., 45.

get – s erre lesz példa még a következőkben – a második értelem is megengedhető, s az állítás ismét elfed valami ravaszságot. Vagy kölcsönös hasznot, Venus asszony szemszögéből.

A 3-4. strófa példákat sorol fel, a kolofón hangsúlyozása szerint Ovidius nyomán. Ahogy azt Eckhart Sándor kiadása óta tudjuk,¹² a minta *A szerelem művésze* alábbi része (3, 87-96):

Ite per exemplum, genus o mortale, dearum,
 Gaudia nec cupidis vestra negate viris.
 Ut iam decipiant, quid perditis? omnia constant;
 Mille licet sumant, deperit inde nihil.
 Conteritur ferrum, silices tenuantur ab usu:
 Sufficit et damni pars caret illa metu.
 Quis vetet adposito lumen de lumine sumi?
 Quisve cavo vastas in mare servet aquas?
 Et tamen ulla viro mulier ‚non expedit‘ inquit?
 Quid, nisi quam sumes, dic mihi, perdis aquam?

(Ó, halandó emberek, kövessétek az istenasszonyok példáját, s ne tagadjátok meg a férfiaktól a nekik járó élvezetet. És ha megcsálnak, mit vesztek? Minden megmarad – vegyenek belőle akár ezernyi, onnan semmi el nemvész. A vas elvásik, a kovakő elvékonyodik a használatban: ama rész kielégít, és nincs félnivalója semmi kártól. Ki tiltja, hogy az odatartott lángtól lángot vegyenek? Vagy ki őrzi a tenger hatalmas vizét medrében? És ha bármely asszony így szól a férfihoz: ez hasztalan? Mondd, mi vizet veszítesz azon kívül, amit merítettél?)

Ovidius mintája nem terjed ki a példák egy részének átvételére ebben a versben. Az idézett rész segíthetett a subiectio formálásában is: Ovidius is az istenasszonyok példájára hivatkozik, s ő is interrogációkkal él. Nézzük a példákat: mi marad el, mi nem, mi tér el, miként?

Általában véve a sorrend megfordul: az Ovidiusnál később következő lángpélda Rimaynál az első, a 3. versszakban a „lumen” egyik fordítása, a gyertya révén. Különös oka lehet ennek. Az ovidiusi „lumen de lumine” a szövegösszefüggésből kiragadva szóról szóra megegyezik a nikaiai hitvallás latin fordításának szövegével: „világosság a világosságtól”. Érthető, hogy Rimay bőséges kifejtésében konkretizálva, a hitvallási szövegtől eltávolítva jelenik meg. Ám a választás révén mégis ott van a háttérben: a testi szerelem indulata olyan pogány sorok parafrázálásával jelenik meg, amely spirituális természetű. S az a pogány-antik, a kereszténységre ható platonikus hagyományban is. Egy példát idéznénk, Plótinostól (*Enneaszok*, 6, 9, 9.) Marsilio Ficino fordításában, aki ennek a résznek

¹² RIMAY 1955. 189-190.

összefoglalásában a „Beatitudo animae contemplantis Deum”, az Istent szemlélő lélek boldogsága” címet adta: „In hoc autem choro inspicit vitae fontem, fontem mentis, entis ipsius principium, boni causam, radicem animae; quae quidem non ita ex Deo effluunt, ut eum comminuant. Non enim moles est Deus: alioquin inde genita corruptibilia forent. Nunc vero sempiterna sunt, quoniam eorum principium eodem se modo semper habet, neque in illa dividitur, sed permanet integrum, dum producit. Quamobrem illa quoque permanent, velut si Sole manente, permaneret et lumen.” (Ebben az [Egy körüli] táncban vizsgálja [a lélek] az élet forrását, a szellem forrását, magának a létezésnek első eredetét, a jó okát, a lélek gyökerét; ezek azonban nem úgy áradnak ki Istenből, hogy őt megkisebbitenék. Isten ugyanis nem tömeg, máskülönben a tőle származók romlékonyak lennének. Márpedig örökkévalók, mivel első eredetük ugyanannak marad meg magában, s nem oszlik fel azokban, hanem épp ugyanolyan marad, miközben alkot. Ennélfogva azok is megmaradnak, amiképp a fény is végig megmarad, amíg megmarad a Nap).¹³

Mintha a szellemi természetű alkotás ilyen természete jelenne meg a kegyes által juttatott javakban – egy nagyon is testi természetű alkotásban. Metaforikusan – gondoljunk Sylvester Jánosra – jelenik meg a 3. versszakban ez a szerelem: a sokakra kelő virág, itt, akárhogy is olvassuk, genitális jelentésben. Ha platonikus szemszögből olvassuk, a szellemi javak a testi javaknak tulajdonítva, ha a keresztény háttérrel nézzük: blaszfémia.

A 4. versszakban a „vasérc megvászlódik” szóról szóra a „conteritur ferrum” fordítása. A „tenuantur in usu” esetében a „szakad, kopik, mihent viselésre jut” szabad fordításként, akár parafrázisként is olvasható. De miért ruha, s miért nem kovakő? Ki tudja.¹⁴ Akárhogy is, a versszakban következő országút-példa, amelyet Rimay inverzióval (= hasad, repedez [a] föld, amelyhez közel járó nagy országút van) szed rímbe, Ovidiusnál nem található meg: ott a tenger a példa. Mintha Rimay a strófa során egyre függetlenedne forrásától. A konklúzió sora a Balassitól vett szóalkotással, a „fogyhatatlanképpen”¹⁵ határozóval él – a „damni caret” parafrázisaként olvashatjuk mindezt. Akárcsak az előző strófában, itt is megjelenik a pusztá konklúzió túl elem, ezúttal a következtetés metaforikus indoklásában: „kimerhetetlen kút”.

Ez a kifejezés a latinban a biblíamagyarázati hagyomány „inexhaustus/inexhaustibilis fons” kifejezésének felel meg. Az Ószövetség leginkább allegorikus részei, a Zsoltárok kommentárjaiban a Karoling-kori Auxerre-i Remigius

¹³ PLOTINUS 1580. 767 (*Enneades*, 6, 9, 9).

¹⁴ Felvetnénk egy lehetőséget. Rimay esetében nem példátlan, hogy emlékezetből, az emlékezet által megváltoztatva idéz, fordít latin szöveget. A feltételezés bizony eléggé elrugaszkodott: mégis, lehetséges-e, hogy a „silices” helyett a „siricae”, a selyemszövet jelent meg vagy alakult ki Rimay akár fejbene átalakított latinjában?

¹⁵ BALASSI 1951. 51. sz., 21. o.

Jézust,¹⁶ a 12. században Lille-i Alanus az Énekek Énekét magyarázva Szűz Máriát nevezi így.¹⁷ A Rimayhoz közel álló hagyományból idézve, Luther a 31. zsoltár összefoglalásában hívja fel a figyelmet arra, hogy a Tízparancsolat „inexhaustus fons omnis sapientiae, iustitiae et perfectionis vere sanctorum”,¹⁸ Ézsaiás-magyarázatában pedig az isteni felséget nevezi így.¹⁹ A kép közkeletű voltát mutatja, hogy Rimay után egy nemzedékkel Comenius képes tankönyvében, az *Orbis pictus*ban is megjelenik: a Deus fejezetben az „inexhaustus fons omnis boni”, „kimeríthetetlen kútfeje minden jónak” minden jó kiapaszthatatlan forrása.²⁰ Akárhogy is nézzük, a spirituális energia kimeríthetetlen voltának metaforája, ha a testi szerelemre értjük, Venus tanácsában ismét leplezett blaszfémia.

Tekintsük a kolofónban leírt helyzetet. Venus fiával, Cupidóval sétál, így terjeszti (hinti) tanácsát, s int az őáltala tanácsolt szerelemre. A „mellyekben beszegezé”, ha jól értjük, jelentőséget ad Cupido jelenlétének: a „kis isten” mintegy kivégzi Venus odacsábított feleit, asszonytársait – ahogy Ovidius bővebben leírja. Hangsúlyozottan nem a poéta írja le: a távolságtartás, különösen a Diana-vershez képest, szembeszökő.

Ez az eljárás, az égi és a földi szféra beszédének egymásba szövése, jegyezzük meg, ismét Ovidiusra jellemző. A *szerelem művészetére* is. „Est deus in nobis, et sunt commercia caeli, / sedibus aethereis spiritus ille venit” (isten van bennünk, s közösködés az éggel: ez a lelkesültség a mennybéli lakokból ered), írja, s az entuziazmust magasztalásából e következtetést vonja le: „a doctis pretium scelus est sperare poetas; Me miserum! scelus hoc nulla puella timeret” (bűn díjat kérni a tudós költőktől; jaj nekem, egy lány sem fél e büntőtől! 3, 549-552). Az az irónia, amellyel Ovidius az Augustus-kori vallásosságot kezeli, Rimaynál Venus csalárdságot leplező beszédének megjelenítésében hasznosul.

Tekintsük Diana válaszát. Az első sorok rímei már Enyedi György verses *Boccaccio*-adaptációjában, Gismunda és Gisquardus történetében szerepelnek – egy Venust mint híveihez hűtlen, vérengző istenasszonyt kárhoztató beszédben, amelyet Gismunda mond azok után, hogy apja elküldi neki szerelme, Gisquardus kocsonyává elkészített szívét, s azelőtt, hogy megmérgezi magát. (246. vsz.):

Vérben telhetetlen, kegyetlen Venus,
Hízlekedő étked, mint szép madárhús,
De sokaknak szívök miattad oly bús,
Sok szép virág életének vagy te gúzs.²¹

¹⁶ REMIGIUS Antissiodorensis: *Enarrationes in Psalmos*. In: PL, CXXXI, 711A.

¹⁷ ALANUS de Insulis: *Elucidatio in Cantica Cantorum*, cap. 27. In: PL, CCX, 83C.

¹⁸ *Argumenta in psalmos*, psalm. XXXI. In: = LUTHERUS 1552, III, 409^r.

¹⁹ *In Esaiam Prophetam Scholia*, cap. IV. In: LUTHERUS 1552, IV, 136^r.

²⁰ COMENIUS 1552. 7.

²¹ ENYEDI 1994. 246. vsz., 981-4. sor.

A strófa Enyediné a vádbeszéd záró részében található. Rimay Dianája mintegy ezzel kezd, és nem a gyilkosságnak örvendő, hanem a csábító szavú Venust jellemzi. Ebből a szemszögből magyarázza újra a test bujaságát jelképező Venus szavait, ugyanolyan artisztikus beszédben. Enyedi strófájának rímeiből három itt egy sorba kerül, a Balassi-strófa szabályain túl szaporítva a soron belüli rímetket. A „csipkéből tekert gúzs” oximoron-metaforája a kétértelmű (finom háló és tüskés bokor) volta a finom, észrevehetetlen szálakból szövődő és kínozva váló köteléket abban a metaforikus hagyományban jeleníti meg, amely általában a szövegekkel kapcsolatban közismert lehetett a szerző számára: a szavakból szőtt szöveg-szövet csábító leple alá rejtett tartalom hasznát Diana vagy kárát Venus esetében. A beszéd allegóriává, összetett metaforává válik a bojtortján és a szerder metaforájának beépítésével.

Diana a fogyhatatlanság érvével szemben az állhatatlanság és az ártalmasság érvét hozza elő a következő strófában. Ha jól olvassuk, az ártalom akár testi természetű: a „túled nyavalyát vett” a szerelem okozta lelki kín mellett a *lues Venereára*, a szifiliszre is utalhat. Ahogy az előbb, itt is részben a szerelmi tárgyú versek nyelvezetét használja fel. Balassi „szerelmes ellenségemnek” nevezi Juliát: az oximoron a strófa harmadik sorában paradoxonná szélesedik.²²

A szerelmi versek nyelvezete folytatódik a 3. strófában az ovidiusi hadi metaforika felhasználásával. Harcol, akárki szeret, táborban tartja Cupido, írja Ovidius a *Szerelmekben* (1, 9, 1). A tábor felé kiismerhetetlen ösvény vezet, talán ezért az inversio, a verbális útvesztő a strófa 3. sorában. A hadakozás két sorával mintegy körbevéve jelenik meg a zárt kertbeli rózsza hasonlata. A jól zárt kert az *Énekek Éneke* olyan helye, amely szóban és képben összetett allegorikus hagyomány részeként él tovább. „Hortus conclusus soror mea, sponsa, hortus conclusus, fons signatus”: „Olyan vagy, mint az bérekesztetett kert, én húgom szerelmes jegyesem, mint az befoglaltatott forrás, és bépecsételtetett kútíró”, hangzik a rész (4, 12) a Károlyi-fordításban. A helyet az evangélikus Rimay feltehetően nem a mariologista értelmezés szerint, vagyis a Krisztus és szűz jegyese, Mária közötti kapcsolat allegóriájaként olvasta. Ugyanakkor a Mária-ábrázolásokból, amelyek egyikéhez egy pápista főasszonynak verset is írt,²³ jól ismerhette a „hortus conclusus” olyan képi hagyományát, amelyben az angyali üdvözlés helyszíne egy ilyen zárt kert, ahol Mária rózsák közt jelenik meg.²⁴ Jelentésalakzatok párharcát látjuk: a Venus által profán módon felhasznált rózsza ellenében Diana a szakrális virágot mutatja fel, amely biztonságot nyújt a Venus által vezérelt hadviselés világában.

Mindennek szentenciózus általánosításaként olvashatjuk a vers közepén álló 4. strófát, a „sok bölcs” bizonyítását. Az állítás első látásra a sztoikus iskola ön-

²² BALASSI 1951. 75. sz., 119.

²³ RIMAY 1955. 56. sz., 116-117.

²⁴ GÉCZI 2007. 129-140.

megtartóztatás-elvére vezethető vissza. Rimay esetében e bölcsek kilétére következtethetünk abból a leveléből, amelyet 1603. július 24-én Náprági Demeternek írt. Az itt felsorolt bölcsek, Seneca, Petrarca, Cicero és Epiktétosz, illetve a Rimay által tisztelt Justus Lipsius²⁵ munkáinak futólagos átnézése alapján is arra jutottunk, hogy a gondolat annyira általános, hogy – bár lehet hozzá hasonlókat találni – mégis inkább azt sejtethjük, hogy adott műtől független bölcsesség hangzik el:²⁶ a helyes és sikeres élet célja azon indulatok és hatások távol tartása, amelyek nem tartoznak az ember értelmes önmagához.

A következő, 5. strófa állításai ehhez képest nagyon is kapcsolhatók egy „bölcst”, vagy inkább itt bölcs poéta munkájához. Diana is Ovidiustól vesz sorokat, szintén *A szerelem művészetéből* (2, 516–520):

...Quisquis sapienter amabit,
vincet, et e nostra, quod petet, arte feret.
Credita non semper sulci cum faenore reddunt,
nec semper dubias adiuvat aura rates;
quod iuvat, exiguum, plus est, quod laedat amantes;
proponant animo multa ferenda suo.
Quot lepores in Atho, quot apes pascuntur in Hybla,
caerula quot bacas Palladis arbor habet,
litore quot conchae, tot sunt in amore dolores;
quae patimur, multo spicula felle madent.

(Mind, aki bölcsen szeret, győzni fog, s művészetünk révén megkapja, amit kíván. A barázdák nem mindig adják meg kamatostul, amit rájuk bíztak, a szél sem mindig segíti az imbolygó hajót. Csekély, ami örömet, több, ami fájdalmat szerez a szerelmeseknek: készüljenek lélekben arra, hogy sokat kell elviselniök. Amennyi nyúl Athoson, amennyi méh Hyblában táplálkozik, amennyi bogyót Pallas kéklő fája terem, amennyi kagyló a parton, annyi a fájdalom a szerelemben; méregbe bőven mártott nyilak azok, amelyek hegyétől szenvedünk.)

Ovidius sorai ismét átalakulnak Rimay tollán. A kagyló-hasonlat elmarad, akárcsak Venus beszéde esetében a tengervíz-hasonlat. Pallas fáját, az olajfát sem találjuk, – talán azért is, mert ebben a civakodásban a másik szűz istennőnek, a poétát a ciklus első versében felkészítő Pallasnak nincs helye. Új elem ugyanakkor a *Jelenések könyvéből* (9, 3-11) származó leírás: a Pathmosz szigetén Szent János látomásában megjelenő, az Isten embereire támadó mérges sáskák tömege

²⁵ RIMAY 1955. 223-226, 233-234.

²⁶ Párhuzam például SENECA, *De vita beata*, 4, 3-5.

(talán az ovidiusi mérges nyilak miatt),²⁷ s a tenger híján a teljes kozmosz bevonása, a csillagos égtől a mezőig.

Ha innen, Ovidius sorai felől nézzük az eddigieket, azt látjuk, hogy az idézett bölcsesség korábban is látható. Ott van az 1. strófa-végi, *inversió*s hajó-metáforában, s a 4. strófa végén a bántást adó gyönyörűség állításakor. Ovidius szavai a Diana megbízásából író poéta ellentétükre fordulnak. A buja istenasszony mintegy profanizálja egy szakrális hagyományt, a szűz istennő a profán hagyományt használja szakrális célra.

A 6. strófa a már ismertetett és alátámasztott igazság birtokában mondja el másképpen, fenyegetéssel kiegészítve a 4. strófa tiltását. Visszatér a növényi metaforika, a bujaság fája (talán az eredendő bűn fája) körül nőtt örmény:²⁸ az örménygyökér vagy örményfű, olyan növény, amelynek termését messzire viszi a szél. Itt tudományunk megáll.²⁹ A képi és a szöveges forrásokban nem találtunk olyan párhuzamot, amely fékezhetné a fantáziát.

A vers záró, magyarázó strófája, kolofónja forrás mellé helyezi a költővel verset írató szűz istennőt. Mellette azok a társai, akik hívására a tiszta életet választják. Azoknak a „kegyeseknek”, akik nem állnak Venus táborára, meghagyása szerint énekelniök kell, amit a poéta írt. Az állásfoglalás egyértelmű.

Mi a helye Venus csábításának és Diana ellentámadásának azok közt a szerelmi tárgyú munkák közt, amelyek a Balassi-kódexben található? Tétélezzük fel, hogy ezek a versek együtt értelmezhetők. Az első költeményben Pallas, a komoly tudományok istennője által felkészített poétát a szerelem istenasszonya a maga táborába csábítja azzal, hogy egy „kegyes”, Lydia szerelmét ígéri neki.³⁰ A következő két vers e kegyes szerelméről szól: távollétéről³¹ s az iránta érzett szerelem állhatatosságáról. A negyedik ének egy új szerelem ígérete, ezt talán a bűnbánó visszatérés és az amor carnalis útvesztőitől való eltávolodás versei követik. Ez utóbbiak közé illeszkedik Venus suasoriája és Diana controversiája, később Cupido táborának elhagyása, s az utolsó szerelmi tárgyú költeményben egy talán régi, talán új szerelem: se Venus, se Diana, hanem mind együtt: az istenasszonyok allegóriájában megjelenő erények együttese Ilona alakjában.

²⁷ Ovidiusnál munkájában nem sokkal korábban Phoebus, vagyis Apollón ad tanácsot (2, 509-10). A *Jelenések könyve* (9, 11) szerint a rémsáskák uralkodója, a mélység angyala görögül az Apollión nevet viseli. Ez adta volna az ötletet Rimaynak a kép bevonásához?

²⁸ RIMAY 1992. 294 (Ács Pál jegyzete a vershez).

²⁹ Toporgásképpen: az örményfű, latinul *inula* vagy *Helenium* PLINIUS szerint (*Historia naturalis*, 21, 59) Helené könnyeiből keletkezett. Vajon s mi köze lehet ahhoz az Ilonához, akihez Rimay a Balassi-kódexben írt szerelmes versét írja? Helené és Ilona kapcsolatáról BENE 2011. 271-339.

³⁰ BALÁZS-HAJDU-JANKOVITS-PAP 2011. 21-30.

³¹ JANKOVITS 2011. 246-255.

Rövidítések

Források

- BALASSI 1951 BALASSI Bálint: Összes művei. I. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp., 1951.
- BONFINI 1943 BONFINIS, Antonius: Symposion de virginitate et pudicitia coniugali. ed. STEPHANUS Apró. Bp., 1943.
- BONFINI 1985 BONFINI, Antonio: Beszélgetés a szüzességről és a házasélet tisztaságáról. Ford., jegyz., tan. MURAKÖZY Gyula. Bp., 1943.
- COMENIUS 1552 COMENIUS, Johannes Amos: Orbis sensualium pictus. Bp., 1970. (reprint)
- ENYEDI 1994 ENYEDI György: Historia elegantissima. Kiad., jegyz., tan. KÁLDOS János. Bp., 1994.
- LUTHERUS 1552 LUTHERUS, Martinus: Opera omnia. Wittenberg, 1552.
- MANTEGNA 1967 MANTEGNA, Andrea: L'opera completa. Presentazione di Maria BELLONCI, appendici critici e filologici di Niny CARAVAGLIA. Milano, 1967.
- PERUGINO 1969 PERUGINO, Pietro: L'opera completa. Presentazione di Carlo CASTELLANETA, appendici critici e filologici di Ettore CAMESASCA. Milano, 1969.
- PL Patrologiae cursus completus. Series latina. Accurante Jacobo Paulo MIGNE. I-CCXVII. Parisiis, 1841–1855.
- PLOTINUS 1580 PLOTINUS: Opera philosophica, Marsilii Ficini interpretatione et commentatione. Basileae, 1580.
- RIMAY 1955 RIMAY János összes művei. Összeállította ECKHARDT Sándor. Bp., 1955.
- RIMAY 1992 RIMAY János írásai. Összeállította, gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta ÁCS Pál. Bp., 1992.
- TATAY 1977 TATAY Sándor: Lődörgések kora. Bp., 1977.

Irodalom

- BALÁZS-HAJDU–JANKOVITS–PAP 2011 BALÁZS-HAJDU Péter–JANKOVITS László–PAP Balázs: Apró madár hálóban? A Balassa-kódex első Rimay-verséről. In: Septempunctata. Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára. Szerk. PÉNZES Tibor Szabolcs. Bp., 2011. 21-30.
- BENE 2011 BENE Sándor: Rimay műzsája. In: Irodalomtörténeti Közlemények 115 (2011) 271-339.
- GALINSKY 1975 GALINSKY, Gotthard Karl: Ovid's Metamorphoses: an Introduction to the Basic Aspects. Berkeley, Los Angeles, 1975.

- GÉCZI 2007 GÉCZI János: A rózsza és jelképei: a keresztény középkor. Bp., 2007.
- JANKOVITS 2011 JANKOVITS László: Rimay János: Örülhetne szivem... In: Irodalomtörténeti Közlemények 115 (2011) 246-255.
- LAUSBERG 1960 Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. I–II. Max Hueber, München, 1960.
- NEUMANN 1998 Neumann, Uwe: Invektive. In: Historisches Wörterbuch der Rhetorik. Hrsg. Gerg Ueding. IV. Niemeyer, Tübingen, 1998, 549-561.
- PAJORIN 1985 Pajorin Klára: Bonfini symposionja. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1981. 511-534.
- SZABÓ T. 1975 Erdélyi magyar szótörténeti tár. I. Szerk. SZABÓ T. Attila. Kriterion, Bukarest, 1975.

Pálfy Eszter

Gyöngyösi István és a civakodó istenasszonyok

István Gyöngyösi and the Quarrelling Goddesses

This study focuses on the poem of István Gyöngyösi titled *Csalárd Cupido*. This present work of the 17th century Hungarian poet is an allegorical story, in which he is about to choose among love, lust or chastity. The main character of the poem is Genius who meets both Venus and Diana. The two goddesses make a deep impression on him, while Venus tries to seduce him. Though, at the end Genius decides to become the follower of Diana. On the one hand, the allegory might be interpreted as a triumph of chastity over wicked love. However, my intention is to prove that the poem is much more complicated and the characters of the story cannot be described by one single moral principle. The analysis of the characters and the investigation of the mythological tradition can lead us to the conclusion that the text of Gyöngyösi is not a simple allegory but a poem with hidden values.

Bevezetés

Dolgozatomban Gyöngyösi István *Csalárd Cupido* című művével foglalkozom, melynek középpontjában a mitológiából ismert régi vizzály, Venus és Diana ellentétekkel teli kapcsolata áll. A címben szereplő 'civakodó istenasszonyok' kifejezés tehát az ő kettősükre utal, civakodásuk allegorikus tétje pedig a gyánuítlannak ábrázolt főszereplő, Genius életének tisztaság vagy bujaság felé sodrása. Dolgozatunk tétje ehhez kapcsolódóan az, hogy bizonyítsuk: a műben megjelenő Venus-Diana oppozíció s annak megítélése (Venus mint negatív, Diana mint pozitív szereplő) árnyalásra szorul: a *Csalárd Cupido*, noha végkicsengése a tiszta életet hirdeti, nem tekinthető egyértelműen és kizárólagosan a szűziesség allegóriájának. Ennek részletes kifejtésére és alátámasztására vállalkozunk dolgozatunkban, előljáróban azonban indokoljuk tézisünket azaz, hogy Gyöngyösi költői *materiához* való hozzáállására általában jellemző a nagyfokú mesterségbeli tudatosság. Úgy gondoljuk, Gyöngyösi szövegformálásánál tudatos a törekvés arra, hogy egy-egy szöveghely többféleképp (akár egymásnak ellentmondóan) váljék értelmezhetővé; s ez a *Csalárd Cupido* esetében is megfigyelhető.

A *Csalárd Cupido*: recepciótörténet, előzmények

A szöveg 1695-ben keletkezett,¹ nyomtatásban azonban csak jóval később, 1734-ben jelent meg; mint az tudható, a mű 1695-ös keltezésű ajánlásának címzettje, gróf Koháry István nem vállalta a nyomtatás költségeit. Badics Ferenc a támogatás hiányának okát egyrészt a Cupido okozta gyötrelmek túlzóan érzéki ábrázolásmódjában látja, másrészt viszont elképzelhetőnek tartja Koháry gondolkodásáról, hogy „a nyilvánosan reá vonatkoztatható agglegényi életelvek dicsérete úgy tűnhetett volna fel, mintha a költemény többi részében is az ő életének egyes epizódjai volnának versekbe foglalva.”² Koháry visszautasításának okáról a mai napig sem tudhatunk biztosat, a szöveget legújabban kiadó Jankovics József szerint is csak találgatni lehet.³

Az 1734-es első kiadás és Dugonics András 1796-os Gyöngyösi-összkiadása közti időszakban további négy edíció látott napvilágot, valamint több kézíratos másolatról is tudunk. Ezekben a szövegváltozatokban olyan betoldások figyelhetők meg, melyek az 1734-es kiadásban nem szerepeltek, s melyek szerzőjét Dugonics a következőképp ítéli el: „azon semmire-kellő kaczer emberke, ki Gyöngyösinek munkájához sok oly ocsmánságokat toldott, mellyek Gyöngyösinek emberséges emberhez illő jelével meg-nem-egyeznek, és annak keze írásában nem találhatnak.”⁴ Jankovics József 2003-as kiadásában – melyre dolgozatunk is hivatkozik – azzal a szövegváltozattal dolgozik, melyben a betoldások nem szerepelnek, s mely Dugonics András és Badics Ferenc kiadásának alapjául is szolgált. Amint azonban később látni fogjuk, már ez az „ocsmánságok” nélküli változat is elegendő terepet nyújt a mű tiszta élet mellett elköteleződő alapkoncepciójának megkérdőjelezéséhez.

Csehly Zoltán a *Csalárd Cupidóról* írott tanulmányában a történet kiindulópontjának forrásaként a hellenisztikus idillköltő, Moszkhosz eklogáját, *A megszőkött Erósz*t nevezi meg.⁵ Moszkhosz eklogájának alapszituációját, mely szerint Venus nem leli fiát, s jajgatva küld valakit a keresésére, Gyöngyösi kibontja és történetté formálja. Különbség azonban, hogy míg Moszkhosz szövegében Venus figyelmeztet Cupido ármánykodására és veszélyes mivoltára (épp ezért megkötözve, tehát büntetve várja vissza fiát), addig Gyöngyösi Venusánál eltűnik a Cupidóval szemben tanúsított kritikai attitűd, s fia viszontlátását Venus nem kétes erkölcsű tetteinek megfélézése céljából óhajtja, hanem mert nélküle – a szöveg tanúsága szerint – nem boldogul:

¹ Az ajánlás keltezése szerint legalábbis, annak feltételezéséről, hogy esetleg korábban, lásd BADICS 1912. 300-305.

² BADICS 1912. 305.

³ JANKOVICS 2003. 342.

⁴ Idézi JANKOVICS 2003. 343. A recepciótörténet is az ő összefoglalása alapján.

⁵ CSEHLY 2007. 234. Moszkhosz eklogája: FALUS 1959. 380.

„Szerelmes gyermekem (így szól ő azonban),
Cupido veszett el, kiért bús gondomban
Majd éppen elfogyván, nincs már hatalmomban,
Hogy továbbmehessek ily bágyadt voltomban.” (1, 12)

Ez a különbség véleményünk szerint azzal lehet magyarázható, hogy Moszkhosz verse Venus kérésével véget ér, a *Csalárd Cupido* története viszont tulajdonképpen itt kezdődik: Gyöngyösi Venusa nem árulhatja el, hogy fia rosszra csábít és szenvedést okoz, s muszáj esendőnek tettetnie önmagát is, hogy Genius elinduljon Cupido keresésére, majd ily módon – a terv szerint – Cupido törbe csalhassa őt.

Más szempontból, de hasonlóképp a *Csalárd Cupido* előzményének fogható fel a magyar költészeti hagyományból Rimay János Venus és Diana nevében írt párverse: a Balassa-kódex számozott Rimay-versei közül a *Nyolcadik* [*Venus, szemérmertlenség anyja, az övét szerelemre bízta*] és a *Kilencedik* [*Ellenkező válasz a fentiekre, Diana nevében*].⁶ A két szövegben a két istennő szólal meg: először Venus kardoskodik a buja szerelem mellett, erre feleletül Diana védelmébe veszi az erényes életet – az istenasszonyok vehemensen érvelnek pro és kontra, vitájuk azonban eldöntetlen marad, szabad döntést hagyva az olvasónak, melyikük pártjára áll.

A *Csalárd Cupido* ugyanezt a problémát, Venus és Diana párharcát dolgozza fel összetettebb módon, narratív keretben. Gyöngyösinél megtalálható a követendő irány is: a tiszta, erényes élet, melynek fogalma azonban árnyalódik. Genius ugyanis három út közül választhat: a két szélsőséges lehetőség szerint behódolhat a Venus és Cupido által képviselt „tiszátalan kacér szerelem”-nek, vagy Cupido csábításainak ellenállva a tiszta és szűzies Diana követőjévé válhat; köztes megoldásként azonban Diana felkínálja Geniusnak a házasság opcióját is, mint az ember számára a teljes szűziességnél könnyebben kivitelezhető, ám hasonlóképp tisztességes lehetőséget. Genius végül mégis a teljes önmegtartóztatást és Diana feltétlen követését választja.

Fentebb azt mondtuk ugyan, hogy Rimaynál nincs választás, Genius kapcsán azonban tárgyalandó a fent említett ciklus tizenegyedik verse [*Tizenegyedik, kiből Cupidóval feddik*],⁷ mert a mű beszélője pontosan megfeleltethető Genius szerepkörével. „Cupido, ne, nyilad, lúj vele bátor mást! / Nem várok én tőled már semmi áldomást,” – mondja Rimay, s „Iffjú és kegyes hozzám, ki tőled elfogott, / Ellened erőből még ki nem is fogyott, / Mondván: itt lelsz áldást, kint pedig s bűt is ott.” – ez a jellemzés pedig Dianára érthető. Elképzelhető, hogy Gyöngyösi innen is mintázhatta Genius alakját.

⁶ RIMAY 1955. 57-58.

⁷ RIMAY 1955. 55-56.

Allegória

A *Csalárd Cupido* a szakirodalomban alapvetően allegorikus történetként számon tartott szöveg, számtalan elemzésnél válik az allegorikusság az értelmezés kulcsává. Agárdi Péter például sovány cselekményű tézisillusztráló allegóriának tartja a művet;⁸ illusztrálandó tézisként az erényes, Diana mellett elköteleződő szűzies élet üdvözlendő voltát tünteti fel. Olvasatában „Gyöngyösi allegóriájának bevallott és hirdetett tézise az askzétikus életmód eszményítése.”⁹ Kibédi Varga Áron a *Csalárd Cupidót* „teljesen fiktív allegóriaként” tárgyalva állítja szembe Gyöngyösi ún. történelmi jellegű műveivel (*Márssal társolkodó Murányi Vénus, Porábiúl megéledett Főnix*),¹⁰ s felhívja a figyelmet arra is, hogy ugyanezen művek szerelemfelfogásuk okán is ellentétbe állíthatók a *Csalárd Cupidóval*: míg bennük Venus és Cupido kettőse pozitívan értékelt módon segít a szerelmesek egymásra találásában, addig a *Csalárd Cupidóban* Cupido valóban csalárd és a tisztátalan, buja testi szerelem megtestesítője.¹¹ Legújabban Csehy Zoltán reflektált a mű allegorikus jellegére: az ő meghatározásában a *Csalárd Cupido* „idill, melynek interpretációs alapkaraktere az allegorikus kód.”¹²

A *Csalárd Cupido* allegória-mivolta tehát megkerülhetetlennek tűnik, s dolgozatunk nem is vonja kétségbe a mű allegorikusságát, a továbbiakban mindazonáltal kísérletet tesz ennek az allegorikus értelmezési paradigmának az árnyalására, finomítására. Amellett szeretnénk érvelni, hogy a szöveg nem egyszerűen felfejthető allegorikus példázat, a Diana mellé szegődés feltétlen dicsérete didaktikus céllal (vagyis nem „tanköltevény”, ahogy Toldy Ferenc meghatározta),¹³ mert komplexebb értelmezési lehetőségeknek ad teret.

Jean Seznec a pogány istenek továbbéléséről, azaz a középkor és a reneszánsz mitológia-magyarázatairól szóló könyvében a mitológia alakjainak három értelmezési hagyományát különíti el. Szempontunkból ezek közül az ún. morális értelmezési hagyomány fontos: ez az allegória terepe. Seznec felvázolja az allegorikus magyarázatok Homérosztól kezdődő történetét: eszerint a reneszánszra a mitológiai figurák a moralitás eszközeivé válnak, tehát nevelő funkciójuk kerül előtérbe. Az antik istenek ebben az értelmezési hagyományban pusztán morális és filozófiai eszmék kifejezői, írja Seznec.¹⁴ Szövegének egyik, a morális értelmezési hagyományra hozott példája Peruginónak *A Szerelem és a Tisztaság*

⁸ AGÁRDI 1972.156.

⁹ AGÁRDI 1972.155.

¹⁰ KIBÉDI VARGA 1983. 584.

¹¹ KIBÉDI VARGA 1983, de átveszi JANKOVICS is: JANKOVICS 2007. 342.

¹² CSEHY 2007. 234.

¹³ TOLDY 1854. 74.

¹⁴ SEZNEC 1995. 4.: „they [the gods] are merely the expression in fable of moral and philosophical ideas, in which case the gods are allegories.”

csatája című festménye, melyen az istenalakok (Venus, Diana) egy-egy morális elv megtestesítőiként lépnek fel, s ebben ki is merül személyiségük. Eszerint értelmezve a Gyöngyösi-szöveget Cupido a buja szerelemnek, Diana pedig a tiszta, szűzies életnek feleltethető meg; s ezen értelmezés mentén valóban relevánssá válhat az a törekvés, hogy a *Csalárd Cupidó*ból egyértelmű morális igazságot nyerjünk ki.

Olvasatunkban a mű azonban túlmutat ezen, több mint morális elvek katalógusa s ezért összetettebb értelmezési módszereket kíván. A *Csalárd Cupidó*ra is igaznak gondoljuk ugyanis Horváth János jellemzését Gyöngyösi költészetéről: „csupa felemáság, belső ellenkezés, duplicitás, diszkrepancia, kontraszt: látszat és voltaképpeni szándék között, [...]”.¹⁵ A továbbiakban tehát azt vizsgáljuk meg, melyek azok a felmerülő problémák, melyek afelé mutatnak, hogy nem egyszerűen felfejthető allegóriával van dolgunk.

Nézzük először azokat a szakirodalmi véleményeket, melyek ebbe az irányba vezetnek. A már említett Horváth János az ürügyes erotikum klasszikus példájának tartja a *Csalárd Cupidót*, úgy vélekedik tehát, hogy Gyöngyösi a tiszta életre való buzdítást használja fel arra, hogy bővelkedjen a részletes erotikus leírásokban.¹⁶ Ezt a gondolatot veszi át Nagy László is, amikor „allegorikus formába burkolt, morális célzatú erotikus ábrázolás”-ként¹⁷ ír a műről; a morális szándékot csak lepelnek fogja fel, szerinte Gyöngyösi „ingerlő erotikával kiszínezett történetei végeredményben inkább csábítanak érzéki, mint szűzi életre”.¹⁸ Nagy László megkérdőjelezi a *Csalárd Cupido* konklúziójának hitelességét is, hiszen miután Diana hosszasan dicsóíti az asszonyi nemet, azt követően „hamisan, affektáltan hangzik a szűzi életre való végső fogadkozás is”¹⁹ – írja. Hasonló véleményt fogalmaz meg Tóth Béla: monográfiája szerint Gyöngyösi művei közül „legkirívóbb az erotikus beállítottság a *Csalárd Cupidó*ban, mely pedig a szerelem elleni céllal készült. Az elriasztó példák előadásánál azonban Gyöngyösit úgy elragadják hajlamai, annyi pikáns történetet hord össze, s olyan élvezettel adja elő őket, hogy a munkát végtére inkább a paráznaság szelleme, mint »a Csalárd Cupidónak kegyetlenségét megismerő és annak mérges nyilait kerülő tiszta életnek Géniusza« lengi át.”²⁰ Agárdi Péter munkájából korábban már utaltunk arra a részletre, mely szerint a mű kimondott célja a teljes szűziesség dicsőítése. Ugyanakkor ő is felfedezni vél némi zavart a mű szándékának tűnő gondolat és a mű tényleges tartalma között: „hiába hangzik ki verbálisan a szűzesség eszményítése, ez a mű immanens logikájával, tárgyas

¹⁵ HORVÁTH 2006. 565.

¹⁶ HORVÁTH 1976. 138.

¹⁷ NAGY 1929. 8.

¹⁸ NAGY 1929. 9.

¹⁹ NAGY 1929. 10.

²⁰ TÓTH 1936. 19.

bensőségével [...] ellentmondásba kerül.²¹ – írja, s ebből következően a mű tézisént motiválatlannak nevezi.

Látható tehát, hogy a Gyöngyösi-szakirodalomban általánosan elterjedt az a vélemény, hogy a *Csalárd Cupido* értékrendje kettős; Gyöngyösi egymásba játszsza a buja szerelem és a tiszta élet fogalmait, elmosva a köztük lévő éles határvoalat, s a tiszta életre való buzdítás mintegy lepelként jelenik meg.

A továbbiakban a szöveg, majd annak tágabb kontextusa alapján próbálunk meg kérdéses pontokra rámutatni, melyek mind további bizonyítékkal szolgálhatnak arra, hogy a *Csalárd Cupidó*ból nem pusztán a szűzies élet eszméjének magasztalása olvasható ki.

Az olvasóhoz szóló bevezetés

Először vessünk egy pillantást a *Csalárd Cupido* ajánlására illetve az olvasóhoz írott bevezető szavaira: észrevehetjük, hogy ezekben explicit morális nevelő célzat nem jelenik meg, önmagában a bevezetésből még nem bontakozik ki erőteljesen a szűzies életre való buzdítás. Gyöngyösi összefoglalja ugyan röviden, miről szól a mű, melyből nyilván Diana kerül ki pozitívabb értékeléssel – a bevezető azonban ennek ellenére sem tekinthető az erényes, tiszta élet követésére és a buja szerelem elkerülésére való felhívásnak, sokkal inkább annak a pártatlan szemlélőnek a nézőpontját tudhatja magáénak, aki felvázolja a viszonyokat az olvasó tájékoztatására, a könnyebb megértés kedvéért: „Aki ezen könyvben foglaltatott verseket kívánja olvasni és az ennek előtte nem tudta, *szükségképpen eszében kellett az verseknek könnyebb értelme kedvéért azt venni*, hogy a régiek a Cupidót Venusnak, némelyek írása szerint Marstól, amint mások tanítják pedig, Vulcanustól avagy Mercuriustól származatt fiát a kacér indulat és buja szerelem istenének, Dianát ellenben, Jupiternek Latonától született leányát a tiszta élet istenasszonyának tartották”²² ... és így tovább. Az olvasó útbaigazítása, tájékoztatása történik meg tehát a bevezetésben, anélkül, hogy az erkölcsi nevelés szándéka megjelenne. Sőt, a tájékoztató funkció mintha épp a morális neveléssel ellentétes funkcióval egészülne ki: a szórakoztatásával. Erre utal több szöveghely is: például az ajánlás tanúsága szerint Gyöngyösi művét „a versek olvasását kedvelő magyar ifjaknak kedvéért” írta; valamint az olvasóhoz írott előszó végén a következőképp fogalmaz: „Amelynek megmutatásában [ti. a Diana mellett való elköteleződés megmutatásában], minthogy *sok szép dolgok és példák fordulnak elő a versek rendiben*, aki nem restelli azokat megolvasni, reménlem, nem fog azzal is üdőt veszteni: addig mindazonáltal nehezen veheti fel az dolognak teljes értelmét, amíg végig nem olvassa azon verseket.”²³

²¹ AGÁRDI 1972. 160.

²² JANKOVICS 2003. 9. Kiemelés tőlem, P. E.

²³ GYÖNGYÖSI 2003. 9. Kiemelés tőlem, P. E.

Mindez értelmezhető úgy, hogy a verseket szerető fiatalok azért lelhetik örömeiket az olvasásban, mert a szöveg sok szép dolgokkal és példákkal ékesített – mintegy „megszínlett”, mondhatnánk Gyöngyösi *Porából megéledett Főnix* című munkájának egyik költői önértelmezésére utalva, ahol a megszínlés „holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével” történik, melyek nélkül „Tinódy Sebestyén módgyára csupán csak a dolog valóságát”²⁴ fejezné ki a költő. Gyöngyösi mindezeket tehát a *Porából megéledett Főnixre* vonatkoztatva írja, ám általánosságban véve igaz költészetére, hogy történeteit mitológiai kitérőkkel, példázatokkal, költői eszközök alkalmazásával teszi irodalmivá. Ahogyan Bartók István állapítja meg tanulmányában Gyöngyösiről: „poétikájának kulcsfogalma a megszínelés.”²⁵ Ha tehát a megszínlés ily módon a *Csalárd Cupido* esetében is felmerül, az mintegy kiegészítő dolgozatunk sejtését, miszerint a szöveg túlmutat azon, hogy a tiszta élet allegóriája legyen: az olvasó megszínlés általi szórakoztatása is célként tűnhet fel.

Diana alakja

Diana alakja nem értelmezhető pusztán a szüzesség és tiszta élet allegóriájaként, mondtuk fentebb, most tehát lássuk részletesen, miért nem. Elsőként említendő, hogy Diana nemcsak a szűzies életet képviseli, hanem úgy véli, a földi halandó számára nem ugyanazok a követelmények, mint az égiek számára: mivel a halandónak már-már kivitelezhetetlenül nehéz tisztán és szűziesen élnie, a felkínált, Diána által támogatott alternatíva a házasság lesz. Ez a kettős igenlés már önmagában is felülírja azt, hogy Dianát pusztán a szűziesség képviselőjének tekintsük. Ha pedig elidőzünk még a Diana-féle házasságnál, észrevehető, hogy annak mi-benléte erősen kérdéses elem a műben. Diana a történet során kétszer is felajánl Geniusnak a nimfái közül egyet, akivel tisztességes házasságban élhet. Ennek indoklása, tehát az égi és a földi szférára vonatkozó eltérő megítélés elméletileg rendben is volna, amikor azonban Diana felkínálja nimfáit, mindkét esetben rögtön felbukkan Cupido is, hogy lecsapjon Geniusra. Felmerülnek tehát kérdések, melyekre választ a szövegből nem kapunk: miképp lehetséges és milyen a házasságban az a szerelem, mely nem Cupidótól jön? létezhet-e alternatívája a Cupido-féle elrettentő veszedelemnek? Diana tehát mintha nem ismerné tanácsának gyakorlati megvalósulását. Adalékul szolgálhat ehhez a kérdéshez az antik és humanista költészet azon toposza, mely szerint magában a nő szépségében található meg Cupido²⁶ – ebben az esetben viszont hiábavaló Diana jó szándéka, a Cupido-mentes házasság lehetetlenné válik.

²⁴ GYÖNGYÖSI 1999. 199-200.

²⁵ BARTÓK 2007. 260.

²⁶ CSEHY 2007. 241.

Diana kapcsán fontos még leszögezni, hogy Gyöngyösi ábrázolásában egyénisége van: előtűnik ez például a történet negyedik részében, amikor Diana kétszer is ugratja Geniust a félnksége miatt – az eseménydús vadászat utáni pihenés nyugalmát ugyanis egy sólyom érkezése zavarja meg; Genius összerezzen, s úgy hiszi, Cupido jelent meg újból. Diana mulat Genius ijedségén, olyannyira, hogy már engesztelnie kell Geniust magatartásáért:

„Mentened magadat ennyire nem szükség,
Tudom anélkül is, mint lett az ijedség,
Az én szóm volt pedig csak bizott nevetség,
Azért ne is érjen semmi kedvetlenség.” (4,26)

S ha ez még nem volna elég, az istennő jóval később is visszatér az ominózus esetre. Engesztelő hangja itt azzal érvel, hogy mintegy jóságát mutatja Genius ugratásával:

„Nem kell azért (rám néz) téged megítélni,
Rárót Cupidónak hogy találtad vélni.” (4, 116)

Akin midőn látná megpirulásomat,
Reám borul és mond: *Ne bánd játékomat,*
Azzal mutatom meg szíves jóvoltomat,
*Hogy bocsátom veled ezekre magamat.*²⁷ (4, 117)

Idézendő még a következő strófa is, melyben Diana konkrétan kifejezi afelett érzett örömét, hogy Genius jelenléte szórakozást biztosít számára:

„Másképpen ennyiben (hidd) nem ereszkedném,
Tőlem távozásod hamarébb engedném,
Hogy így innét én is elébb menekedném,
Veled mulattomban ha nem gyönyörködném.” (4, 118)

Mindezekből juthatunk arra a konklúzióra, hogy Diana valójában játszik Geniusszal, nem tekinti komoly és egyenrangú partnernek – mely tény egyrészt amellettszól, hogy Diana jelleme nemcsak képviselt morális elvéből áll, másrészt pedig amellettszól, hogy ezzel az istennő könnyen lecsúszhat a mű értékhierarchiájának tetejéről.

²⁷ Kiemelések tőlem, P. E.

Genius alakja

Genius alakja szintén összetett. Nehéz lenne egyértelműen behatárolni a költői szándékot, mely a figurát ilyennek alkotta; már csak azért is, mert Genius alakja nem mentes ellentmondásoktól: furcsállhatjuk például, hogy Cupidóról még csak nem is hallott, mielőtt Venusszal találkozott volna, erdőbeli bolyongásai során viszont kiderül, hogy Actaeon történetével például pontosan tisztában van, ahogyan a mitológia egyéb figurái sem ismeretlenek számára.

Ezen ellentmondásoknál produktívabb vizsgálati szempontnak bizonyul azonban Genius kapcsán alakjának Hippolütoszsal létrejövő párhuzama. Amikor Diana a szűziesség dicséretét zengi, Hippolütosz személyét hozza fel példának mint az erényes, Cupidótól mentes élet megtestesítője; az alábbi strófákban látható ez:

„Hypolitust, noha még gyenge korában,
Forgatta Cupido sokféle próbában:
Mint vehette volna maga hatalmában,
És vethette volna igáját nyakában. (4, 81)

„De nem találtatván soha henyelésben,
Mint hogy volt mindenkor vadászatűzésben,
Nem adatott módja az lesre vévésben,
Menekedett tőle a tisztán élésben.” (4, 82)

Diana szerint tehát Hippolütosz azért tudott ellenállni a szerelem kísértésének, mert soha nem adott alkalmat Cupido támadására a lustaságával. Az istennő tehát ezt határozza meg követendő példaként Genius számára, ám annak alakja ezen túl is párhuzamba állítható Hippolütoszéval; s ez lesz az a pont, ahonnan kétségbe vonható, hogy Dianának hűséget fogadni valóban üdvös elhatározás. Ennek bizonyítására vizsgáljuk most a *Csalárd Cupido* hagyományát.

Venus és Diana szembenállásával kapcsolatban Csehy Zoltán felhívja a figyelmet a Gyöngyösi-mű szituációjának egyik meghatározó előzményére, Ovidius negyedik heroidájára, mely Phaedra nevében szól Hippolütoszhoz. Itt Phaedra mintegy Venus nézőpontjából beszél, Hippolütoszt Diana túlzottan ragaszkodó szolgálaként tüntetve fel: „Folyvást úzni mit ér, mit a kurta ruhájú Diana / üz örömet, és elvenni Venus jogait?” – teszi fel a kérdést.²⁸ Gyöngyösi Genius a tehát épp arra az életre készül, mint Ovidius Hippolütosza: Venustól távol maradván egyedül Dianának hódolni.

²⁸ Idézi: CSEHY 2007. 237. A forrás: OVIDIUS 1985. 23.

Hasonlóképp felhozhatjuk példának Euripidész Hippolütosz-figuráját, ismeretve most már a Hippolütosz-történet cselekményéből a számunkra fontos részt is: Venus azért gerjed haragra, mert Hippolütosz csakis Dianát imádja, a többi istent pedig elhanyagolja – őt, Venust sem hajlandó tisztelni. Bosszúból bünteti az ifjút Phaedra szerelmével; Hippolütosz tehát tulajdonképpen azért hal meg, mert Venust szolgálta. Genius és Hippolütosz hasonlóságának bizonyítására nézzük most, hogyan jellemzi Euripidész tragédiája elején Aphrodité a főhóst:

„az istenek leghitványabbjának tekint,
a nászágyat s szerelmi vágyat megveti,
Phoibusz hugát, Zeusz szűz leányát, Artemiszt
imádja ő a legnagyobb isten gyanánt,
mindig a lombos erdőt járja csak vele,
hamar kopókkal űz vadat, s az emberi
mértéken túl az istennővel köt frigyét.”

(Hippolütosz, 13-19. sor,
Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása)²⁹

Mintha csak Gyöngyösi Geniusáról olvasnánk e jellemzést: ő sem enged Cupido csábításainak, de még a tisztességes házassággal sem éri be; egyedül Dianát szolgálja. A *Csalárd Cupido* története Genius döntésével befejeződik, így Gyöngyösinél arra már nem derül fény, hogy hosszú távon milyen következményekkel jár Diana követése – mindenesetre ha a Hippolütosz-történet is a *Csalárd Cupido* mögé olvasható, adódik a kérdés, hogy Genius döntése helyesnek tartható-e. S most térjünk vissza újra a Gyöngyösi-szöveghez: már láthattuk, hogy maga Diana miképp buzdítja Genius a Hippolütoszhoz hasonlóvá válásra, nem idéztük viszont egyelőre azt a részt Diana szavaiból, amikor az istennő a Phaedra-szálat is belefoglalja a Geniust erkölcsös életre biztató beszédébe. A következőket mondja a Phaedra szerelme által üldözött Hippolütoszról:

„Végre nyavalyásnak nem lévén mit tenni,
Az undok bűn előtt tovább kelle menni.
Hozzám gyövé, és sem resteltem bévenni,
És Cupido ellen pártfogója lenni.” (4, 84)

„Hol az anyjának is szabadult tüzetűl,
És Cupidónak is ment lett idegétűl,
Mivelhogy a restség távozott testétűl,
Akinek sok gonosz árad kútfejtűl.” (4, 85)

²⁹ EURIPIDÉSZ 1984. 205.

E két strofa kapcsán több furcsaságra is felfigyelhetünk, Gyöngyösi ugyanis meglehetősen szabadon alakítja a mitológiai történetet: egyrészt teljességgel kimarad az az előzmény, hogy Hippolütosz már Phaedra szerelme előtt Diana feltétlen híve volt, sőt, éppen ezért sújtotta őt Venus Phaedra vonzalmával; másrészt pedig Diana leegyszerűsítő, mert példázatként funkcionáló előadásában a történet nem torkollik tragédiába, hanem Diana oltalmában Hippolütosz megszabadul a bűnösnek ítélt szerelemtől. Értelmezhetünk úgy, hogy Gyöngyösi mintha már ezzel a szövegrésszel, a Phaedra-történet hagyománytól feltűnően eltérő újramondásával vezetné az olvasót a Hippolütosz-párhuzam felismerése s annak következményeivel járó értelmezés felé.

A Genius és Hippolütosz sorsa között létrejövő párhuzam figyelembevételével tehát újra csak elbizonytalanítható a mű szándéka, vagyis kérdésessé válik, hogy a mű voltaképpen célja a Dianához való feltétlen hűség bizonyítása lenne. Ahogyan tehát a szöveg túlzóan erotikus részei miatti gyanakvás vagy a házasság dicshimnusz után következő végkifejlet logikailag következetlennek való megítélése, éppúgy a Hippolütosz-párhuzam is hasonló hatást ér el a kellő irodalmi ismerettel felvértezett olvasónál.

Összegezve dolgozatunk főbb állításait: a *Csalárd Cupidóról* megállapíthatjuk, hogy allegorikus történet ugyan, de nem az a típusú allegória, melynek alakjai egyértelmű morális elveknek feleltethetők meg; éppen ezért értelmezése tágabb allegóriafogalmat kíván meg, melyben megengedhető az is, hogy a figurákban akár egymással ellentétes tulajdonságok keveredjenek. Erre legfőbb példánk Diana, akinek alakja Gyöngyösi ábrázolásában nem a tiszta élet mindenekfelett álló istennője, hanem egyedi vonásokkal, némi ellentmondásossággal és játékos kedvvel bíró figura. Gyöngyösi játéka pedig abban rejlik, hogy Genius személyében hasonló szereplőt alkot meg, mint Ovidius, Euripidész vagy Seneca Hippolütosza, csak hogy Genius döntésével lezárja a történetet, a folytatás pedig több irányban is elképzelhetővé válik, így téve lehetségessé akár azt is, hogy a Phaedra-dráma előtörténeteként értelmezzük a *Csalárd Cupidót*. Véleményünk szerint a Gyöngyösi-mű nem tisztán azt állítja tehát, hogy a szűziesség eszményítendő (ebbe az irányba mutatnak a mű tartalma és végkifejlete között eltérést sejtő szakirodalmi vélemények illetve az is, hogy a szöveg előszavában sem találjuk meg a tiszta életre nevelés explicit szándékát), hanem fenntartja annak az olvasatnak a lehetőségét, hogy az egyedül Diana mellett való elköteleződés veszélyesnek is mutatkozhat.

Rövidítések

Források

- EURIPIDÉSZ 1984 Euripidész: Hippolitosz. In: Euripidész összes drámái. Bp., 1984
- FALUS 1959 Görög költők antológiája. Szerk. FALUS Róbert. Bp., 1959. (online elérés: <http://mek.niif.hu/07000/07081/07081.pdf>)
- GYÖNGYÖSI 2003 GYÖNGYÖSI István: Csalárd Cupido. In: Uő. Csalárd Cupido – Proserpina elragadtatása – Cuma városában építtetett Dédalus temploma – Heroida-fordítások. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: JANKOVICS József és NYERGES Judit. Bp., 2003. 11-98. (online elérés: <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/cupido/cupido.html#d0e23>)
- GYÖNGYÖSI 1999 GYÖNGYÖSI István: Az olvasóhoz. In: Uő. Porábul megelégett Főnix. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: JANKOVICS József és NYERGES Judit. Bp., 1999.
- OVIDIUS 1985 OVIDIUS, Publius Naso: Hősnők levelei. Bp., 1985.
- RIMAY 1955 Rimay János összes művei. Összeállította ECKHARDT Sándor. Bp., 1955. (A hivatkozott versek online elérése: <http://szelence.com/rimay/balassa.html>)

Irodalom

- AGÁRDI 1972 AGÁRDI Péter: Rendiség és esztétikum (Gyöngyösi István költői világgépe). Bp., 1972.
- BADICS 1912 BADICS Ferencz: Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei. Bp., 1912.
- BARTÓK 2007 BARTÓK István: Gyöngyösi István poétikai nézetei. In: Uő. „Nem egyéb, hanem magyar poézis” – Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben. Bp., 2007. 246-269.
- CSEHY 2007 CSEHY Zoltán: Az idill szétretorizálása (Barokk műfajkontamináció mint szövegszervező erő Gyöngyösi Csalárd Cupidójában). In: Uő. Parnassus biceps. Kötetkompozíciós eljárások és olvasási stratégiák a humanista, neolatin és a régi magyar költészetben. Pozsony, 2007. 233-243.
- HORVÁTH 1976 HORVÁTH János: Gyöngyösi s a barokk ízlés. In: Uő.: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Bp., 1976.
- HORVÁTH 2006 HORVÁTH János irodalomtörténeti munkái II. Szerk. KOROMPAY H. János. Bp., 2006.
- JANKOVICS 2003 JANKOVICS József: Gyöngyösi eroticus. In: Gyöngyösi István: Csalárd Cupido – Proserpina elragadtatása – Cuma városában

- épitett Dédalus temploma – Heroida-fordítások. Szerk. JANKOVICS József. Bp., 2003. 341-366.
- KIBÉDI VARGA 1983 KIBÉDI Varga Áron: Retorika, poétika, műfajok. Gyöngyösi István költői világa. In: Irodalomtörténet 15 (65) (1983) 545-589.
- NAGY 1929 NAGY László: Gyöngyösi és a barokk. Bp., 1929.
- SEZNEC 1995 SEZNEC, Jean: The Survival of the Pagan Gods. The Mythological Tradition and Its Place in Renaissance Humanism and Art. Princeton, 1995.
- TOLDY 1854 TOLDY Ferenc: A magyar költészet története. A magyar költészet Zrínyitől Kisfaludy Sándorig. Pest, 1854. (online elérés: http://books.google.de/books?id=tCkuAAAAYAAJ&pg=PR3&hl=hu&source=gbs_selected_pages&cad=3#v=onepage&q&f=false)
- TÓTH 1936 Tóth Béla: Gyöngyösi István költészete. Debrecen, 1936.

Bókay Antal

József Attila – a saját név poétikája

*Az vagyok, akit W.B.-nek hívnak? vagy csak
egyszerűen W.B.-nek hívnak?*

Walter Benjamin

Attila József – Poetics of the Proper Name

The name, definitely the proper name has become a central concern of modern and postmodern cultural philosophy as its presence, or unavailability clearly refers to the existence, the possibility of the referent, the concrete person. As a linguistic emblem of the self it was especially important for Attila József, who wrote several poems, confessional texts about his own name. The name for him was a metonymic creation of his own identity, opened up an (often unsuccessful) search for himself, it was a deconstructive realization of the self.

A saját név költészetteremtő ereje

József Attila olvasója számára (ha figyel a nevekre) elkerülhetetlenül feltűnik az, hogy a költő sokkal gyakrabban, és igen jelentős hangsúllyal hivatkozik saját nevére, mint ezt bármely kortársa, elődje teszi. Saját neve poétikai jelentőségűvé, világkép alkotó elemmé vált költészetében. Minden modern költő a személyesség önteremtésének sajátos lehetőségét, modelljét dolgozza ki verseiben, a nyelven, a képeken keresztül olyan formát ad olvasóinak, amelyen keresztül ők is elindulhatnak ismeretlen önmaguk belső rendjeinek, szakadékaiknak meg- és újra konstruálása útján. Ha egy nagy költő esetében a saját név ilyen önkonstrukciós centrummá válhatott, akkor ez a személyesség eddig ismeretlen, pontosabban eddig bennünk kimondatlanul alakuló karakterének felfedezését.

Az életrajzban visszafele olvasva a saját név egyik emlékezetes kései megjelenése, lényeges témává válása az 1937-es *Curriculum vitae*-ben olvasható egy (ilyen voltaképp hivatalos iratban) váratlanul előkerülő öcsödi traumatikus emlék formájában: „Öcsödön nevelőszüleim Pistának hívtak. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon

megdöbrentett, úgy éreztem, létezésemet vonták kétségbe.” Egy kilenc éves kor körüli emlék felidézéseként olvashatjuk a trauma későbbi kezelésének történetét is: „Az Attila királyról szóló mesék fölfedezése azt hiszem döntően hatott ettől kezdve minden törekvésemre, végső soron talán ez az élmény vezetett el az irodalomhoz, ez az élmény tett gondolkodóvá, olyan emberré, aki meghallgatja mások véleményét, de magában felülvizsgálja; azzá, aki hallgat a Pista névre, míg be nem igazolódik az, amit ő maga gondol, hogy Attilának hívják.”¹ A keresztnévet nagyon korán kapja az ember, ez az a szó, amit már csecsemőkorban is újra meg újra hall. A ötéves kori trauma, mely a szelf korai, imaginárius rétegét érinti, aztán egy szimbolikus, ödipális korrekciót kap, a saját név mint egy nagy előd neve íródik újra.

Az 1936-os, a *Brassói Lapokban* megjelent interjúbán, *A hetedik* című vers „kit a szó nevéen szólít” soráról mondja József Attila, hogy a költő olyan ember, „kinek úgyszólván minden dolog személyes ügye. Úgy kell felfigyelnie a szavakra mintha saját nevét hallaná. Különösen amikor Párizsból hazakerültem, éreztem ezt így. Az utcán, mikor magyar szót hallottam, lépten-nyomon megfordultam, mintha minden szó ez lett volna: Attila, Attila” (BOKOR–TVERDOTA 1987. 422.). Azonosul itt a szó és az (anya) nyelv, a költészet és a keresztnév. A név és szelf ilyen kiemelt kapcsolata természetesen a vallomások prózán túl, a versekben is olvasható, és igen érdekes értelmezésre adnak lehetőséget, ha hozzáolvasunk olyan hasonló szerepű személyes dolgokat, mint például a saját születésnap. Az is abszolút fontos, hogy a név poétikai, személyes jelentősége meglehetősen koherens módon jelenik meg a sokkal korábbi (a költő saját hangját megteremtő 1925–28-as évekre visszamenő) József Attila versekben is – az előbb idézett kései említések már a korai versekben felbukkanó név interpretációinak, ismétléseinek tűnnek. A név szelf-konstruktív (és persze vers-konstruktív) szerepét talán innen, a *Nincsen apám se anyám* kötet körüli időszak verseiből érthetjük meg.

József Attila költészetének alaprajza, az a rendkívüli és teljesen egyéni újítás, amely költészetét és rajta keresztül a magyar költészetet, a *Nyugat* egykor oly hatásos szimbolizmusától ellépve, az európai költői diszkurzus korszerű áramába emeli, ekkor, a 20-as évek második felében születik meg. Első, villámcsapás szerű megformálódása, egy valóban zseniális költői pillanatban (egy a 20. születésnap körül keletkezett, arra hivatkozó) versben, a *Tiszta szívvel* -ben történik. A vers a szelf (egy új szelf-teremtési mód) poétikai megalapításának aktusa, egy olyan késő-modern formáció megteremtése, amely után már alig lehet az énről más módon írni. A *Nincsen apám, se anyám* kötet egésze pedig ennek a poétikai szelfnek a megformálását, kidolgozását végzi el. A költő az apa és anya előtti, azaz (pszichoanalitikusan kifejezve) az ödipális előtti én-konstrukciót, még nyelv előtti önmagát próbálja verssé emelni. A *Tiszta szívvel* azonban még a mindent-tagadásból épít fel egyfajta vetítívásznat, amelyen ez az új én, egy

¹ Erről az időszakról, a név és identitás összefüggéseiről Jádi Ferencsel már 1983-ban publikáltunk egy tanulmányt (BÓKAY–JÁDI 1983).

igen erőteljes költői hang érzékelhetővé válik. A vers ugyanis egy olyan személyességet jelenít meg, amely a szimbolikusan megképzett szelf mögé hatol, és az énésség azon rétegét érinti, jelzi, amely valamiféle szubjektum-referenciával, azaz metaforikusan nem ragadható meg². Ez az új költészet egy radikálisan más poétikai episztomológiával, dominánsan metonímiákkal működik, a világ tárgyias szomszédosságaiban sejtet meg a személy belső karakterével kapcsolatos megvilágító, teremtő párhuzamokat. Az 1929-es kötet, amelynek címét a *Tiszta szívvel* első sora adja, olyan figuratív képzeteket dolgoz ki, amelyek pozitív értelemben, a tagadáson már túllépve ilyen metonimikus módon mutatnak rá a személy új késő modern formáira, megformálódási módjára. Három ilyen komplex metonímiát tartalmaz az 1929-es kötet: ilyen a szerelem metonímiája, ahol a szeretett / szerető nő mellett lévő, hozzám forduló tükör; ilyen a spekularitást kiváltó Másik képze, az „előidejű apa” képe az istenes versekben és harmadikként (ez jelen tanulmány témája) érzékelhető a saját név önteremtő jellegének ilyen szerepe.

A „ki vagyok én?” új, belső birodalmát megnyitó poétikai kutatás egyik iránya szükségszerűen a személy jelölő-jelölt komplexumának a feltárása. Az önmagam ugyanis a mindennapi életben mint egy megnevezett valaki állítódik a környezet és saját magam elé. A név, a tulajdonnév különös megnevező karaktere már a korai modern nyelvfilozófiát, elsőként talán G. Freget is vonzotta, aki megkísérelte a tulajdonnevet a jelölés alapegységeként, a név prototípusaként értelmezni. A tulajdonnév elvileg nagyon tiszta és logikus, benne egyetlen jelhez egyetlen, meghatározott jelölt tartozik. Nem véletlen tehát, hogy amikor költőnk szembesül a személyesség új mélységével, rétegeivel, felteszi a kérdést, hogy akkor mi is a jelölt, mit jelöl a tulajdonnév, a „József Attila” kifejezés.³ Ebben a kérdéskörben különösen érdekes a jelölési folyamat köztes területe, a jelöltöt és a jelöltet elválasztó vonal (a „bar”), amelynek fontosságára, szakadékszerű üresség voltára, heterogeneitására J. Lacan hívta fel a figyelmet. Elvileg a tulajdonnév ilyen szempontból nem problematikus, hiszen – gondolnánk – egyértelmű az utalási viszonya. József Attila késő modern kortársai azonban hozzá hasonlóan éles hangon vetették fel tulajdonnevük és személyük identitásának problematikus, megkérdőjelezhető természetét. Thomas Schestag Walter Benjamin kapcsán „a tulajdonnév határtapasztalatáról” (SCHESTAG 1987) ír és idézi Benjamin korai (1916-os) nyelvfilozófiai kétségét, hogy „Az vagyok, akit W. B.-nek hívnak? Vagy csak egyszerűen W. B.-nek hívnak? Tényleg ez a kérdés, amely a személynév titkába bevezet” (SCHESTAG 1987) De ugyanezt, talán még élesebben fejezi ki a Marx testvérek (Slavoj Zizek által idézett és szubjektumelméleti szempontból hasznosított) komikus párbeszéde: „Engem maga Emmanuel Ravellire emlékez-

² Mindennek részletes kibontását a *Ltra és modernitás – József Attila én-poétikája* című könyvemben (BÓKAY 2006.) végeztem el, és itt olvasható a *Tiszta szívvel* ilyen szempontú interpretációja is.

³A tulajdonnév szerepéről József Attila egy korábbi szelfverse és a jelen dolgozatban általam is vizsgált dedikációja kapcsán közölt tanulmányt Bartal Mária (BARTAL 2003).

tet! De hát én vagyok Emmanuel Ravelli! Hát akkor nem csoda, hogy hasonlít rá.” (ZIZEK 1989. 3.) Vajon jelöl-e a név egy identikus esszenciát? Vagy inkább véletlenül mellénk került indexikus jel, aminek voltaképp semmi köze ahhoz, ami én vagyok? És mégis én vagyok az.

Mindaz, amit József Attila a saját névbe beír, amit jelöltként elgondol, folyamatosan ennek az egyszerre kreatív és romboló labilitásnak a terméke, a jelölő-jelölt kapcsolat bizonyosság-hiányának produktuma. A tulajdonnév persze magával hoz referenciális időt és teret, például a megszületés dátumát, a születésnapot, a személy metonimikus kontextusát, melyek referencialitása kétségtelen, ahogy abszolút kétségtelen ennek a referencialitásnak a radikális megbontása, felülírása is.

A szelf, a személyesség metaforikus reprezentációja (mely a romantika és szimbolizmus nagy eszméje, kérdése volt) kizárja a tulajdonnév, e túlságosan is puritán, materiális szó, megnevezés kiemelt hangsúlyú használatát. Ady⁴ és Babits, sőt még Szabó Lőrinc sem ír olyan verset, amelynek címe saját neve lenne. A szimbolikus-szecessziós versnyelv és poétika számára a szelf esszenciális, származási mozzanatok gyűjteménye, amelyek metaforikusan-analogikusan találhatóak meg egy belsővé vált tradíció, genezis feldolgozása, megismerése révén. A szelfnek azonban a név nem metaforája, a vezetőknév és keresztnév nem áll analogikus és szükségszerű kapcsolatban a személy adott karakterével. A név egyszerűen mellénk van téve (de persze, és erről ír József Attila, pontosan e mellénk tett mivolta teszi szükségessé kutatását). Érdekes, hogy már a *Tiszta szívvel*nek is van egy olyan változata, az 1928-as *Örökélet*, amely a 1925-ös vers minden névtelen szubjektív funkciója (apa, anya, szerető) helyére a későbbi vers egy megnevezett személyt tesz („Nemzett József Áron” „Megszült Pócze Borcsa”, „de Luca nem szeretett”) és azonos poétikai formában, mintegy a tagadás tagadásaként újraírja a korábbi verset.

A következőkben olyan versekről lesz szó, amelyek a költő saját nevének kutatását, megalapítását végzik el és a név metonimikus párhuzamán keresztül konstruálják meg (illetve dekonstruálják) a személy karakterét.

A név és ami mögötte van (vagy nincs)

Értelmezésem elsődleges tárgya egy talányos szöveg-sorozat, benne egy vers, mellyel meglehetősen mostohán bántak a költő textológusai.⁵ Az 1924 végén megjelent *Nem én kiáltok* című József Attila kötet egyik vörös félbőr kötéses példányának beírásairól, dedikációjáról van szó.⁶ A belső címlap utáni un. „copyright”

⁴ Adynak van egy érdekes versi fordulata, ahol a saját nevét ilyen metonimikus/metaforikus módon említi: „Be rossz, hogy én egy tréfa, / Hiúság, Ady, senki sem vagyok” (*Óh, furcsa élet*). A vers ezen részéről Kulcsár Szabó Ernő közölt értelmezést. KULCSÁR SZABÓ 1999.

⁵ Stoll Béla például nem vette külön műként fel a kritikai kiadásba, csak a jegyzetek között közli.

⁶ A dedikációt és a kötet elejének többi beírását először – Vágó Márta hagyatékából – Fehér Erzsébet

oldalon és az utána üresen maradt oldalon (a kötet második és harmadik oldalán), részben nyomtatott (a kötet megjelenési adatait tartalmazó és egy egyéni nyomtatott) beírás mellett a költő által kézzel írt, többféle funkciójú, természetű szövegét olvashatjuk, afféle intertextuális konstrukció sort, mediálisan kevert komplexumot, amit az egyes bejegyzések temporális elválasztottsága és modális eltérése ellenére is összekapcsolódó írásrétegek egymásba fonódásaként lehet értelmezni.

A két papírlap terében első (de időben kétségtelenül utolsó) beírás egy ajánlás Vágó Mártának 1928 húsvétján. Ezt egy nyomtatott mondat követi, az, hogy „Ez a könyv József Attiláé.” Valószínű, hogy ez a kötetet készítő nyomdász baráti gesztusként szedte így, más példányokban nem szerepel. A nyomtatott szöveg után egy újabb kézírásos bejegyzést találunk, egy próza-verset. Ez alatt a bal oldalon a sorrendben utolsó saját kezű beírás a lap alján kezdődik, és az elején egy dátum áll: „1927 nov.” A következő oldalra is átnyúló szöveg már inkább levél és nem dedikáció, de ezt is aláírás zárja. A személynév e két lapon eltérő, talán egymásnak ellenmondó funkciókban jelenik meg, olyan, mintha újra és újra kísérlet történe a név és a megnevezett viszonyának feltárására. Még a belső oldalak előtt, a könyv címlapján József Attila *szerzőként* jelenik meg. A belső címlapon az első, Vágó Mártának szóló dedikáció aláírásában mint *ajándékozó* lép fel. A nyomdász által beírt nyomtatott szövegben mint *tulajdonos*, birtokos jelenik meg. A vers esetében ő az *alkotó*. A hosszabb bejegyzésben pedig ő *a Másik tükre*, leképeződése („Nincs benned köszönet...” kezdi a névtelenül hagyott másiknak szóló panaszos levelet a végén aláírással önmagát állító költő). A név mindezen viszonyai definiálják a szelf egy-egy aspektusát, József Attilát mint szubsztanciális szelfet különböző öndefináló szerepeit jelentik meg.

A legérdekesebb szöveg kétségtelenül a nyomtatott „Ez a könyv József Attiláé” beírás után következő vers. Keletkezése 1925 eleje és 1927 novembere közötti időre tehető:

József Attila, hidd el, hogy nagyon
szeretlek; legalább is annyira,
mint a világot, a kedvesemet
és barátaimat. Hol vagy?
Sarkig kitárulnak a gyémántok
előttem, csókjaimba mágnesek
költöznek, pillantásaimtól resz-
ketve dagadnak az egek, mint
az elporladt fölfedezők vitor-
lái: és még mindig kérdezem:
Hol vagy?

ismertette FEHÉR 1976. Köszönet Kiss Ferencnek, hogy megmutatta a birtokában lévő eredeti példányt.

Vajon mi okból és mi célból született ez a szöveg? Nem tűnik annak, de lehet, hogy egy korábbi, itt megnevezetlen személynek készült, dedikáció, József Attila többször megtette, hogy egy-egy versének részletét írta bele dedikációként kötetébe. Ezt erősítheti, hogy, a vers azonos elemeket tartalmaz egy valószínűleg 1924 őszi *József Attila* című verssel. Valószínűbb azonban az, hogy ez a dedikációs vers nem másnak, hanem önmagának szól, mintegy folytatta a költő a nyomtatott megnevezést, és a szöveggel a nevek, az Énesség alakuló sorozatát képezi ki, önmagát dedikálta. A saját nevek kapcsán előbb említett funkció-különbségek azonban nem egyszerűen egymás mellett vannak, hanem meglehetősen sűrű és ellentmondásos viszonyt is jeleznek. Nyilván, az „Ez a könyv József Attiláé” nyomtatott felirat a kötetnek mint tárgynak a tulajdonosát definiálja, de ebben a minőségében, az adott, egyetlen kötet birtokosaként (ha eggyel előrébb lapozunk) kiderül, hogy egyben egy sajátos, általánosabb birtokos is: ő a szerző. Az első az elolvasás birtokát, a második a megírás birtokát jelzi. Az ismételt, újra-nyomtatott név ezért egy különös, fontos kettőséget tesz érzékelhetővé, valami bizonytalan sokaságot, melyet egy összefoglaló névvel, az aláírással végül is rendbe lehetne tenni. A verszöveg első két szava, a név azonban a nyomtatott nevekkal szemben egy harmadik, mélyebb, esszenciálisabb, nem a szerepre, nem a tulajdonosra, hanem valaki ténylegesen, a maga egészében létezőre, egy szubsztanciális jelöltre vonatkozik. Az aláírásként is felfogható két szó (a vers „József Attila” kezdete) nem eltörölte, hanem éppen ellenkezőleg, felnyitotta a szelf problematikusságát, a költő egyszerűen folytatta a nyomtatott nevet, és megpróbálta megtalálni önmagát. Bartal Mária értelmezésével ellentétben én egyértelműen dialógusszituációt látok itt, a vers önmegszólító szerkezetű. A saját név ismétlődése továbbá alapvető modális különbségeket hoz, hiszen az első beírás, a Vágó-dedikáció performatív aktus, a második a könyv tulajdonosságának nyomtatott állítása inskripció szerű, a harmadik viszont már átlép a dedikációból az önállításba, a hamis szelf feleszmélési kísérletéről szól. Mintha azt kérdezné, hol vagy (Ádám)? Miért bújtál el önmagad előtt? Ennek a lét-kutatásnak a jellegét jól megvilágítja, ha a két, mindössze (igaz kétségtelenül abszolút fontos) első sorában azonos vers összevetéséből indulunk ki. A korábbi vers (amelyet József Attila, a egyik kötetébe se vett fel, nyomtatásban csak 1954-ben jelent meg) a következő:

JÓZSEF ATTILA

József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még
anyámtól örököltem, áldott jó asszony volt, látod, a világra hozott
Az életet hiába hasonlítjuk cipőhöz vagy vegytisztító
intézethez, mégiscsak másért örülünk neki
Naponta háromszor megváltják a világot, de nem tudnak
gyufát se gyujtani, ha így megy tovább, nem törődöm velük
Jó volna jegyet szerezni és elutazni Önmagunkhoz, hogy

bennetek lakik, az bizonyos
 Minden reggel hideg vízben fürdetem gondolataimat, így
 lesznek frissek és épek
 A gyémántból jó, meleg dalok nőnek, ha elültetjük a szívünk alá
 Akadnak olyanok, akik lovon, autón és repülőgépen is
 gyalog vannak, én a pacsirták hajnali énekében heverészek,
 mégis túljutottam a szakadékon
 Igazi lelkünket, akárcsak az ünneplő ruhákat gondosan
 őrizzük meg, hogy tiszta legyen majd az ünnepekre.

A hasonlóság kizárólag az első sor megszólításában a „József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek” mondatban (és talán a gyémánt képében) fedezhető fel. Az ismétlődő kezdő megszólítás azonban mindkét vers kiemelkedő, szövegkonstruáló mondata. A korábbi vers egyértelműen avantgárd, az első két sor koherens pozicionálása, a név és a meggyőzés célú retorikai fordulat, a „hidd el” egy szeretet-vizonyt állít a megszólítottal és megmondja ennek a szeretetnek a forrását is. Furcsa háromszög képződik így ki, az anya-szeretet, amely a József Attila nevű személyt létrehoz egy beszélő, egy hang által közvetítődik és ez a hang nyilván azonos a vers szerzőjével, a szerzői szelf-pozícióval. Az egyik, a megszólító József Attila rendelkezik az anya szeretet energiájával, teremtő erejével. A megszólított pedig a szeretett, ő a megszült, azaz a megteremtett valaki, az anyai eredet így kettéosztódik egyik fele (az öröklött szeretet) a beszélőé, a másik rész, a tényszerű, tárgyyszerű létrehozottság viszont a megszólítotté. És érdekes módon a kettő között van az anya esszenciális karaktere, az „áldott jó asszony volt”.

A vers további sorai azonban nem folytatják ezt a témát, ellépnek az első két sor koherens jelentés-konstrukciójától, az önmegszólítás eltűnik, uralkodóvá válik az általános alany, a többes szám első személy monologikus beszéde. „Az avantgárd irodalmi műalkotás központi esztétikai kategóriája a törés. Ez elsősorban a forma és tartalom szétesését, sőt helyenként ellentétet hozza létre” – írja Kassákra vonatkozóan, de versünkre is érvényesen Deréky Pál (DERÉKY 1998. 73.). Csak két sorban tér vissza újra a koherencia, a „Jó volna jegyet szerezni önmagunkhoz, hogy / bennetek lakik, az bizonyos” szövegben, mely a személy tükrös meghatározottságát (József Attila korai költészetében többször felbukkanó témáját – vö.: a kötet címadó versében: „Hiába fűrosztod önmagadban, Csak másban moshatod meg arcodat.”) mondja ki⁷. Érdekes a vers azon karaktere, amit (ugyancsak Kassák kapcsán) Deréky jelez, hogy volna „érzelemdús aktivista és az érzelemmentes avantgárd vers” (DERÉKY 1998. 77.). Ez a korábbi vers valóban avantgárd szeretne lenni ebben is, az első két sor után tárgyyszerű, tényleges kontextusukból kiemelt szöveget olvashatunk. Deréky másutt (a most

⁷ Tverdota György ezek mellett több hasonló példát gyűjtött ki Kassák József Attilára tett hatásának elemzése kapcsán. TVERDOTA 1987. 174-175.

értelmezett *József Attila* című vers kapcsán) annak „eltávolítási”, „elhasonulási” eljárását értelmezve írja, hogy „előfordul benne egy én-József Attila, egy te-József Attila és egy ők-József Attila. Ez utóbbi – a tibennetek megvalósuló Ön-magunk – a költemény középpontja” (DERÉKY 1992. 119.). A dedikációs vers már sokkal rendezettebb self-konstrukciót helyez a József Attila tulajdonnév mögé és már nem alkalmazza az avantgárd szemantikai inkoherenciára törekvését és érzelemmentességét, vagyis egy meglehetősen strukturált, szabályos szintaktikájú szöveg, poétikailag sokkal jobban kidolgozott vers születik, amelybe persze avantgárd jellegű képek illesztődnek.

Az elérhetetlen személy kettős története

A dedikációs versnek két nagyobb egysége van, ezek jól értelmezhetően, logikusan épülnek fel, folytatják, kibontják a kezdő megszólítást. A két egységet a kulcsszerepű „Hol vagy?” kérdés választja el. Érdekes visszatérni a két versben szó szerint azonos első sor értelmezésére, mert ennek jelentése az új kontextus miatt a korábitól alapvetően eltérő. A „József Attila hidd el, hogy nagyon szeretlek” sornak a tulajdonnéven kívül két lényeges eleme van. Azonos természetesen az, hogy a megszólítást végző egy nyelvi, performatív aktus végrehajtására (a „hidd el”-re) akarja a megnevezettet rávenni, miközben ő maga meg (a vers további soraiban) a “bizonyítás” illokúciós, nyelvi cselekedetét teszi meg. Ezzel a beszédcselekvéses nyelvi-pragmatikai szerkezettel mindkettőjük pozíciója határozott körvonalat kap. A tulajdonnév miatt persze a néven megszólított József Attila sokkal pontosabb, szó szerinti, referenciális helyzetben van, míg a megszólított inkább a beszédcselekvésből eredő hatalmi pozíció artikulálja (az, hogy ő az aktív, a szerző, aki akar, aki képes hitet, hatást kelteni, a befogadót manipulálni), de kiléte absztraktabb, homályosabb.

A megszólítás második eleme a „nagyon szeretlek” a szeretet létdefiniáló hatását állítja. A nagy különbség az, hogy ebben a második versben nincs említve az anyai szeretet. Az „anyámtól örököltem” egy bensőséggé vált szeretetmagot, egyfajta anya-analógiát, vagyis anya-metaforát jelentett (az én szeretetem olyan mint, azonos azzal, amit az anyámtól kaptam). Az újabb versben a szeretet mértékét, karakterét a személyből magából fakadó (azaz nem örökölt) három dolog, a „világ” (a dolgok, tárgyak egésze), a „kedves” (azaz a más neműre irányuló szeretet, szerelem) és a „barátaim”, (az azonos nemű társak szeretete) iránti kapcsolat jellemzi, vagyis a József Attila iránti (ön) szeretet metonimikus, a mellette lévő sok más szeretettel definiált. Két szeretetirány látszik így, az önszeretet befele irányuló gesztusa (Én, akit mások József Attilának neveznek, mondom neked, a tulajdonképpeni József Attilának, hogy nagyon szeretlek) és a kifelé, másra, másokra irányuló szeretet (Nekem a vers hangjának, József Attilának ilyen és ilyen szereteteim vannak). A pszichoanalízisben az elsőt a nárcisztikus

szeretetnek, a hamis szelf libidinális megszállásának, a másikat a tárgyszeretetnek, tárgymegszállásnak nevezik és e kettő kapcsolata, működése kulcsjelentőségű a preödipális időszakban, az imagináriusban. A név valami olyan dolog, amely ebben a szövegben hol ilyen szeretetet, hol olyat reprezentál, azaz már eleve valamilyen instabilitás van benne. Az első négy sor középpontjában persze a nárcisztikus reláció önteremtő ereje, témája áll, hiszen ez az, amit a megszólító bizonyítani akar, és a világgal kapcsolatos minden más áttétele, szeretete csak hasonlításaként, a mérték bemutatására szolgál. Kérdés persze, hogy ez a nárcisztikus én mennyire mély, hogy valamire arra járunk-e, mint amerre a *Tiszta szívvel* vezetett, vagy csak a szelfre történő későbbi visszafordulásról van szó. Mindenképpen igaz azonban itt is, hogy „a primér nárcizmus spekuláris viszonya elkerülhetetlenül visszatérő instanciájává válik a nyelv bizonytalan ágenciájának” (CHASE 1990. 124.). A nárcisztikus én-konstrukció szempontjából lényeges az is, hogy a megszólított és megszólító különbsége értelmezhető a nárcisztikus időszak eltérő szereplői szempontjából is. A megszólított a gyermek pozíciójában van, passzív, a szereteten keresztül hozzák létre. A megszólító viszont jól érzékelhetően hatalommal, erővel aktivitással rendelkezik, identifikációs lehetőséget ad. A nárcisztikus konstrukcióban ő az un. „előidejű apa”⁸ egy nem-ödipális figura, akit voltaképpen az anya vágya jelöl ki, prezentál a gyermek számára, ő a hatékony, életképes, erős Másik, akit másolni lehet és kell, de aki tükörként szolgálhat az én prenyelvi strukturáltságának megteremtéséhez.⁹

Retorikai szempontból: a szöveg kétségtelenül zárójelezi, dekonstruálja (de persze eközben megtartja) a „József Attila” tulajdonnév referencialitását, és a névvel megjelöltet mint egy bizonyos létmeghatározó szeretet jelölőjét, mint „*a szeretni valót*” állítja. A „József Attila” név ettől egy figura hordozójává, tárgyas megjelenésévé válik. Vajon ez a figura metafora-e, tudunk e valamit saját szerethetőségének lényegéről? Úgy tűnik, nem tudunk ilyen inherens, saját szeretetmagról (arról, hogy milyen saját lényegét szeret), a leképező trópus-sor („leg-alábbis annyira, / mint a világot, a kedvesemet / és a barátaimat.”) nem metafora, hanem az egyetlen (József Attila nevű személyre irányuló szeretetet) három kifelé irányuló szeretet környezetével, szomszédosságával jellemzi, azaz a szeretet-konstrukció metonimikus. A metonímia azonban mindig a lényeg megnevezhetlenségével jár, és csupán sejtetés peremén mozog, valami hiányra, vagy éppen ott levő megnevezhetetlenre utal.¹⁰

⁸ Ez Freud kifejezése, a nárcisztikus periódus primér identifikációjának folyamatát elemezve említi. Részletesebben Julia Kristeva (vö. KRISTEVA 1987. 32-34.) dolgozta ki.

⁹ Ezt a szelf-formát az időszak (1925–1928) igen érdekes Isten-versei dolgozzák ki. Erről részletesebben: BÓKAY 2007. 12-37.

¹⁰ Ez is jelzi, hogy itt mennyire más szelf-szint lett a vers tárgya: a primér nárcisztikus identitás, ez az ősi én-réteg, amelyet József Attila ebben az időben kezd poétikai kutatásainak tárgyává tenni, pontosan ilyen természetű Egy olyan struktúra, amely ellentmondásosan ott működik bennünk, miközben, mert nyelv előtti, nem mondható ki.

A vers következő, második része a szelfet egy új definíciós technikával közelíti meg, az előző szeretetre alapító létdefiníció után ez a világ személyességet megformáló lehetőségét próbálja feltárni. Az előbbi introjektív, a szelfbe befogadó (a szeretet létmódjára építő) jellegével szemben a második projektív, kiárad a szelf ezen meghatározatlan mélysége a mindenségbe, pontosabban az én által fantáziált, általa hallucinált világba, a hamis szelfbe fogja be a világ teljes terét. Az avantgárd versi technika ellenére meglehetősen koherens háttérstruktúrát érzékelhetünk. A „Sarkig kitárulnak a gyémántok előttem” szövegben létevel a kemény dologi törvényt pattintja fel, mintegy befogadja, mágikusan megnyílik számára a tárgyiasság zártsága, a dolog rendíthetlensége. A „csókjaimba mágnesek költöznek” a másik ember, a szeretett nő magához vonzásáról szól, majd a harmadik egység, a „pillantásaimtól reszkette dagadnak az egek, mint az elporladt fölfedezők vitorlái”, már egy férfipozícióra utal, a világ hozzá hasonló vizionárius fölfedezőire, akiknek szeméből mágikus erő árad, mely az élettelen életre kelti. A létezés (a „gyémánt” világba belépés), a vágy (a csók) után itt a látomásos hatalmú tekintet („pillantásaim”) köti össze, integrálja a tárgyi és személyes egykori létkonstituáló tapasztalatát. Ez utóbbi esetben, pontosan úgy, mint a *Tiszta szívvel* zárásakor, azonban megjelenik az anorganikusba való visszatérés (az elporladt fölfedezők), a halálöszön princípiuma. Mindezek újra csak a narcisztikusra ráépülő introjektív és projektív metonímiák, amelyek sokfelé vezetnek, életet, fantáziát, sőt valóságos létkeretet (mint egy burkot) teremhetnek, de lényegét, magot, jelenlétet nem. Nem jelenik meg bennük semmiféle olyan reláció, világra támaszkodás, anaklitikus tárgyalalás, amely a párhuzamos 1924-es vers világepítkezésére jellemző.

Mindezek miatt, a metonimikus szelf-szétészóródás, a név rögzíthetlensége miatt szükségszerű a versben kétszer is kiemelt pozícióban feltett (és megválaszolatlanul hagyott) kérdés, a „Hol vagy?”. Az ismételt kérdés ellentmondásos retorikai komplexumot teremt a verset kezdő aposztrófiával. A megszólítás, a „hidd el” gesztusa közvetlen jelenlétre utal, logikája szerint olyan, hogy a megszólítás alanya, a megszólított egyértelműen jelen van a megszólítás terében. Az olyan megszólítás, amelynek nincs meg a minősége, az nem megszólítás, és a kérdés ezt a retorikai pozíciót valóban átalakítja: keresésre (azaz a jelenlét hiányára) változtatja. A szöveg retorikai technikája abban zseniális, hogy ezt a kettőst megőrzi, ezt a feszültséget fenntartja: egyszerre megszólít és egyszerre hív/keres, ő maga egyszerre ott van, és egyszerre nincs ott. Ráadásul miközben a hit gesztusa egy episztemológiai hiány felvetése és valamiféle tudás biztosítása, a „Hol vagy?” kérdése az egzisztenciára, a létezés helyére kérdez rá. Azzal pedig, hogy ez a kettős játék voltaképp önmaga megszólítása, az egész jelenlét és távollét, ismeret és létezés problémát a szelfen belülrre vonja. A név ezzel formális, nyelvi helye lesz a nem-létezőnek. Derrida Szókratész neve kapcsán mondja el azt, amit itt József Attila nevééről, és a „Hol vagy?” kérdéséről mondani kellene:

„Ezt a fellelhetetlen helyet Szókratész nem elfoglalja, hanem ez az, amely-nél fogva a *Timaios*zban és másutt, a *nevére hallgat*. [...] És mivel nem bizonyos, hogy maga ez a Szókratész valaki vagy valami-e, a *tulajdonnevek játéka* mélységesebbé válik, mint valaha: mi a hely? Minek és kinek ad helyt? Mi történik e nevek alatt? Ki vagy te, *Khóra*?” (DERRIDA 1995. 136.)

A név egy belső teret jelöl ki, olyat, amelyre versünkben ketten, vagy legalábbis kettős pozícióból próbálnak/ próbál elérni. Kristeva figyelmeztet arra, hogy hogy „a megnevezés mindig egy helyről származik és „hely”-lyettesítése annak, amit a beszélő az ősi anyaként próbál megérteni” (KRISTEVA 1980. 291.)

A néven nevezett „olyannyira talányos egyszerűségében, hagyja és eléri, hogy hívjuk anélkül, hogy válaszolna, anélkül, hogy látni, felfogni, meghatározni engedné magát”. (DERRIDA, 1995. 121.) Az persze semmiképp sem mondható, hogy sehol sincsen. Pontosan ez a primer identitás egyik sajátos jellemzője: biztosan van, de nem lehet rámutatni, hogy hol, nem lehet szimbolizálni, metaforizálni, azaz létének abszolút bizonyossága ellenére is csak metonimikusan, a jelenlét elhalasztásával, elcsúszásával, de érzetileg a jelen temporalitásában létezik. Ezen a ponton nekünk is, és a beszélő költőnek is kétségei támadnak arról, hogy a név utal-e valakire, vagy éppen megteremt valakit, deskriptív valamilyen ténylegesen létező kapcsán, vagy éppen létrehoz valamilyen létezőt. Érdemes ennek kapcsán egy legalábbis részben kortárs filozófust, Ludwig Wittgensteint megidézni. Wittgenstein *A bizonyosságról* című kései jegyzet-füzérében folyamatosan vissza-vissza tér ahhoz, hogy vajon a személynév, a saját neve mennyiben jelent bizonyosságot, tudást, bizonyíthatóságot. Wittgenstein versünk harmadik-negyedik szavát, a „hidd le”-t vezeti be, egyfajta előtudás realizálódik a névvel: „Ha mármost megkérdeszem, hogy ’Tudom, vagy vajon a magamba tekintek’ (WITTGENSTEIN 1989. 490. tétel). Nincs a névnek, annak ellenére, hogy a legtisztábban referenciális természetű, egy olyan mag-lehetősége, egy olyan személyes lényege, amelyet a (befe) pillantás, a tekintet jelölne ki. Attól, hogy éppen így hívnak, nem tudom a szelf lényegét, magát. Ezt a maghiány, bensősség-hiány a szelf késő-modernben feltáruló sajátos érzékelési lehetőségeiből fakad, mert ennek alapja, a primer narcizmus vagy éppen a khóra valami olyan, mely megsejtésével „megnyitott egy látszólag üres teret – mely mindazonáltal és kétségkívül nem az üresség” (DERRIDA 1995. 127.). És – folytatva Derrida szövegét – az ebben a versben megmutatkozó telített hiátusról is elmondható, hogy “Nem ennél a szakadéknál fogva, »ebben« történhet meg és helyezkedhet el az érzékelhető és felfogható, azaz a test és a lélek közötti hasadék?” (DERRIDA 1995. 127.) Az igen választ e kérdésre természetesen csak a sokkal későbbi József Attila, a *Szabad ötletek* József Attilája segítségével adhatjuk meg. József Attila a saját szelf poétikai megteremtésének folyamatában azzal szembesül, hogy „ha a megnevezés folyamat a tárgyak, személyek megteremtésének aktusában, akkor deskriptív jellemzőik

alapvetően bizonytalanok lesznek és mindenféle hegemonikus újraartikulálás tárgyává válhatnak” (ZIZEK 1989. XIV.) Vagyis ha kellő hatalmi pozíciónk van, akármit is tulajdoníthatunk neki.

A két azonos kezdősorú vers tehát – a kötetbejegyzésként született későbbi vers javára – lényeges poétikai és világségi különbséget rejt, pontosan azt, amit – József Attila költészetének fordulataként – a *Tiszta szívvel* dolgozott ki. Az azonos kezdetű két szelf-vers nemcsak abban különbözik, hogy a korábbi, avantgárd vers ödipális fázis szekunder nárcizmusa helyett a később dedikációnak készült költemény az emberi személyesség jóval korábbi, heterogén természetű, referenciálisan megragadhatatlan primer nárcizmusával írja felül, hanem retorikai értelemben a későbbi fázis következetesen demetaforizálja, és tisztán a választ elkerülő, vagyis a jelenlétet nem abszolutizáló, sokkal materiálisabb metonimikus szelfteremtést ismeri el.¹¹ A dedikációként beírt vers esetében mi olvasók is és az önmagát megszólító költő is megadja magát „a név igazságának, magának a dolognak, úgy, ahogy meg kell neveződnie a név által, *vagyis a néven túl*. A dolog, kivéve a név.” (DERRIDA, 1995. 87.)

A megtalált szelf és a név

A dedikációs versben a név nem elegendő az én, a szelf megtalálásához, nyelvi-poétikai megkonstruálásához. Nem tudom részletesen értelmezni, de mégis említenem kell azonban egy másik, ugyanabban az időszakban keletkezett rövid verset, amelyben viszont megtörténik a név kitöltése, József Attila megtalálása. A vers címe *Bevezető*, és egy 1927-es Jolánnak írt levél tanúsága (és a kötet tényleges felépítése) szerint a tervezett *Nincsen apám se anyám* élére íródott:

BEVEZETŐ

Lidi nénémnek öccse itt,
 Batu khán pesti rokona,
 kenyéren élte éveit
 s nem volt azúrkék paplana;
 kinek verséért a halál
 öles kondérban főz babot -
 hejh burzsoá! hejh proletár! -
 én, József Attila, itt vagyok!

¹¹ Értelmezésem itt is eltér Bartal Mária interpretációjától. Az ödipális konstrukció és annak retorikai-nyelvi leképeződése a korai versben semmiféle dekonstruktív pozíciót sem tesz lehetővé, a szelf a maga jelenlétében, egocentrizmusában totalizáltan ott van, nincs mit keresni.

A vers első sora a saját név helyett egy másik nevet, a nővér, Jolán nevét állítja, önmagát csak mint „nénémnek öccsét” azaz egy tautologikus, az „öccs” szó jelentéséből következő értelmét, azaz mint nővére szeretetének tükrét állítja. Ez a pozíció hasonlít az előbb értelmezett versek kezdő sorára, ahol a megszólító szeretete kijelöli a megszólítottat. Különösen jól hangsúlyozott ez a vers egy korábbi változatában, ahol a sor még „Lucie néném fénye itt” szerepel. Lucie Jolán „úrias” neve volt Makai környezetében, de a név, a Luca a fényhozó, a megvilágító, szelf-teremtő, akinek az öccse a „szeme fénye”. A sornak azonban vannak hiányai, nincs az öcs megnevezve és a mondat sincs befejezve, nincs ott, hogy ez a valaki, ez az öcs itt *van*. Tehát a sorra jól illik a kérdés, hogy „Hol vagy?” A következő hat sor azonban olyan metonímiákat (élettörténeti tényeket, fantázia-eseményeket) közöl, amelyek körülírják a személyt. Ilyen például a „Batu khán pesti rokona”, amelyben a név, egy erős keleti uralkodó neve egyértelműen utal arra a bevezetőmben idézett *Curriculum vitae*-s történetre egy másik keleti uralkodóra, Attilára, a saját név misztikus-fikcionális bizonyosságának a megteremtőjére. Egy ugyancsak Jolánnak írt levélben József Attila fel is oldja ezt a kapcsolatot: „Kicsit kábult vagyok, mert legújabb verseimre gondoltam. Batu khán pesti rokona – c'est moi” (FEHÉR 1976. 164.) írja Párizsból.

A vers utolsó sora viszont már „József Attila” megtalálását mondja ki. A „Lidi nénémnek öccse” helyett megszületik a saját név kimondhatósága, előtte a hangsúlyos, újraállító „én”-nel. Benveniste nevezetes tanulmánya jelzi, hogy a személyes névmások, „sem fogalomra, sem individuumra nem utalnak”, hogy „az én nem nevez meg semmilyen lexikális egységet”, semmilyen fogalmat sem, ahogy például a „fa” szó megjelöli fogalmát. Az én azonban, írja Benveniste, egy diszkurzív realitást, a szubjektumot „hoz a felszínre” (BENVENISTE 2002. 60-62.). Azzal hogy az „én” névmás elcsúszó (voltaképpen bárki által használható önreflexív személyességre utaló) kimondása mellé mintegy ismétlésként, aláírásként oda teszi a tulajdonnevet, a szelf abszolút stabil, bizonyos rögzítést kap. Az „én” senki más sem lehet, csak Ő, József Attila. A megtalálás erejét, örömet még egy lépéssel tovább visz az, hogy a személyes lét terét, az „itt”-et az utolsó sorban kiegészíti az elsőből hiányzó létigével a „vagyok”-kal.

József Attila tehát nevéen keresztül ekkor, ebben a versben megtalálta önmagát. Dolgozatom elején idézett kései írásai azonban azt jelzik, hogy ez a bizonyosság igencsak korlátozott érvényű volt, és a saját személy, a szelf megfoghatósága, stabilitása a költő (és a modern mai ember számára is) örök feladattá olykor reménytelen küzdelem tárgyává lett.

Rövidítések

- BARTAL 2003 BARTAL Mária: „és még mindig kérdezem: Hol vagy?” – Énkonstrukciók József Attila három szövegében. In: BEDNANICS, G. – BENGI L. – KULCSÁR-SZABÓ E. – SZEGEDY-MASZÁK M. (szerk.): Hang és szöveg – Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben. Bp., 2003. 268-290.
- BENVENISTE 2002 BENVENISTE, Émile: Szubjektivitás a nyelvben. Ford. Z. Varga Zoltán. In: BÓKAY ANTAL et al. (szerk.): A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. Bp., 2002. 60-62.
- BÓKAY–JÁDI 1983 BÓKAY Antal–JÁDI Ferenc: „Éltem - és ebbe más is belehalt már” (Az önazonosság problémája József Attila önéletrajzaiban). In: Jelenkor 27 (1983):3. 265-273.
- BÓKAY 2006 BÓKAY Antal: Líra és modernitás – József Attila én-poétikája. Bp., 2006.
- BÓKAY 2007 BÓKAY Antal: Szelf-konstrukció és Isten-élmény József Attila költészetében 1925 és 1929 között. In: Híd 71 (2007): 4. 12-37.
- BOKOR–TVERDOTA 1987 BOKOR László – TVERDOTA György (szerk.): Kortársak József Attiláról I. köt. Bp., 1987.
- CHASE 1990 CHASE, Cynthia: Primary Narcissism and the Giving of Figure – Kristeva with Hertz and de Man. In: FLETCHER, JOHN – BENJAMIN, ANDREW (szerk.) Abjection, Melancholia, and Love. London, 1990.
- DERÉKY 1992 DERÉKY Pál: A vasbetontorony költői. Bp., 1992.
- DERÉKY 1998 DERÉKY Pál: Latagabagombár ó talatta latagabagombár és finfi (A XX. századi magyar avantgárd irodalom) Debrecen, 1998.
- DERRIDA 1995 DERRIDA, Jacques: Khóra. In: Esszé a névről. Ford.: Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Pécs, 1995.
- FEHÉR 1976 FEHÉR Erzsébet (szerk.): József Attila válogatott levelezése, Bp., 1976.
- FEHÉR 1976 FEHÉR Erzsébet: „Ez a könyv József Attiláé” – A költő ismeretlen kéziratái. In: Kritika 1976/8. 3-4.
- KRISTEVA 1980 KRISTEVA, Julia: Place names. In: Kristeva: Desire in Language – A Semiotic Approach to Literature and Art. New York, 1980.
- KRISTEVA 1987 KRISTEVA, Julia: Tales of Love. New York, 1987.
- KULCSÁR SZABÓ 1999 KULCSÁR SZABÓ Ernő: Az „Én” utópiája és létesülése (Ady Endre avagy egy hatástörténeti metalepszis nyomában). In: KABDEBÓ Lóránt et al. (szerk.): Tanulmányok Ady Endréről. Bp., 1999.
- SCHESTAG 1987 SCHESTAG, Thomas: A név a szóban. In: Határ 2 (1987) 1-2.
- TVERDOTA 1987 TVERDOTA György: Ihlet és eszmélet. Bp., 1987.
- WITTGENSTEIN 1989 WITTGENSTEIN, Ludwig: A bizonyosságról. Ford. Neumer Katalin. Bp., 1989.
- ZIZEK 1989 ZIZEK, Slavoj: The Sublime Object of Ideology. London, 1989.

Tórizs Eszter

Tehervonatok néma tájakon

József Attila egy önmagát tényekben állító verséről

Freight Trains in Silent Lands

About a Poem of Attila József which Claims Itself in Facts

In her essay, titled *Attila József's Moment*, Ágnes Nemes Nagy directs the attention of the reader to the poem that the author begins with the following thoughts: *Freight trains are shunting* “does not belong to those famous poems we know by heart [...] still it seems to be one that we actually know by heart. This little poem is like an anthology from the works of Attila József and from the succeeding Hungarian poetry as well. It is full to the brim with his motives and poetic patterns as well as with everything we have learned from him”. It is obvious that this is not one of the most well-known poems of Attila József, but it was written together with *Night in the Outskirts* and *Winter Night*. Consequently, I intend to place this poem, which was created in the halo of other great pieces, in his oeuvre. Besides this, I also want to discuss its poetic strategy. The theoretical framework of my paper is supported by theories of the lyrical genre in the field of deconstruction and by the theory of allegory from the writings of Paul de Man.

Nemes Nagy Ágnes József Attila pillanata című írásában a költő Tehervonatok tolatnak kezdetű versére hívja fel az olvasók figyelmét, hiszen a vers (Nemes Nagy szavaival): „nem a híres, nagy, könyv nélkül tudott versek egyike. [...] mégis olyan, mintha könyv nélkül tudnánk. Valóságos antológia ez a kicsi vers József Attila műveiből, valamint, nem utolsósorban, az utána következő magyar költészetből is. Színültig van motívumaival, szavatolt szavaival meg azzal, amit mi tanultunk tőle.” (NEMES NAGY 2004. 413.) Valóban, a bizonytalan keltezésű szöveg nem tarozik a legismertebb alkotások közé, és tulajdonképpen az sem eldöntött, hogy töredékként vagy önálló versként kezeljük sorait.¹ A költői életmű

¹ Stoll Béla a kritikai kiadás jegyzetében azt is felveti a vers kézírata alapján – mivel az első versszak a lap tetején kezdődik – hogy a vers elejét tartalmazó lap, vagy lapok elveszhettek. Ha ez így volt, akkor a vers hasonlóan monumentális tabló lehetett, mint a Külvárosi éj, vagy a Téli éjszaka. Az utolsó szakasz külön lapon található (ezen pedig nincsen jelezve összetartozása a vers előző soraival), emiatt a vers első kiadója, Németh Andor ezt a töredékek között közölte, az alkotás többi részét pedig a versek között, Vázlat a Külvárosi éjhez címen. A kézirat előkerülése után javították a hibát,

kontextusában Beney Zsuzsa az Esmélettel való rokonságára mutat rá (BENEY 1989. 189.); hasonlóképpen érvel Pór Péter (PÓR 1975) is, aki az Esmélet motívumrendjét vizsgálva említi a verset, hiszen az Esméletet szervező ellentétes motívumpárok közül, a halál és élet, az én és világ, a szabadság és rabság ellentétei közül több felsejlik a Tehervonatok tolatnak soraiban is. Szabolcsi Miklós a verset a Külvárosi éj közvetlen folytatásaként, valamint a Téli éjszaka előzményeként pozicionálja (Szabolcsi 2005. 487.).

A Téli éjszaka és a Tehervonatok keletkezése nagyjából ugyanakkorra tehető, mindkettő 1932 végén, vagy 1933 elején, hasonló ars poetica mentén született, úgy vélem azonban, hogy a Tehervonatok tolatnak nem csupán előzményként kezelhető, mely költői tollgyakorlat lett volna a Téli éjszaka nagyobb lélegzetű soraira. Önálló – bár cím nélküli – alkotásként is tárgyalható a vers, Téli éjszaka szakaszaihoz a motívikus azonosságokon túl pedig akár rész-egész viszonyban is kapcsolódhat, hiszen az előbbiben benne foglaltatik egy „külön kis téli éj”, a tehervonatok mikrokozmosza, mely – Nemes Nagy Ágnes érvelésével összhangban – megéri az értelmezést.

„Téli éjszaka. Benne,
mint külön kis téli éj,
egy tehervonat a síkságra ér.
Füstjében, tengve
egy ölnyi végtelenbe,
keringenek, kihúnynak csillagok.

A teherkocsik fagyos tetején,
mint kis egérke, surran át a fény,
a téli éjszaka fénye.” (370.)²

A tanulmány címében szereplő terminus, az önmagukat tényekben állító versek, József Attila egyik korai, 1926-os Gáspár Endrének³ írott leveléből származik. A költő egy népdalt idéz ezzel kapcsolatban: „Nagykállóban egy torony van – Közepében egy óra van – Köröskörül aranycipke – Rászállott egy bús gerlice. – Hát itt a költő egy bötüt sem mond arról, hogy fáj a szíve [...] ez a vers csupán

a nagyközönségnek szánt kötetek azonban mégis gyakran az első kiadás hiányos, hibás kiadását követik. Így fordulhatott elő, hogy az utolsó szakaszt olyan verselemzések nem vették figyelembe, mint például Nemes Nagy Ágnesé, Tamás Attiláé, vagy a később még szóba kerülő Beney Zsuzsáé. (Vö. JÓZSEF ATTILA 2005b. 190.)

² A versidézetek után szereplő zárójeles oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak a továbbiakban: JÓZSEF ATTILA 2006b.

³ A költő ebben a levelében több ponton kapcsolódik Gáspár Endre 1924-ben megjelent Kassák Lajos – az ember és munkája című könyvéhez. Kettejük poétikaelméleti nézeteinek különbségeiről vö. BÓKAY 2006. 221-222.

tényekben állítja magát, pedig költője biztos hogy nem ismerte a konstruktivizmust. De ismerte a konstruktivitást.” (JÓZSEF ATTILA 2006a 127.) Ebben az évben fordul szembe a költő reflektáltan a romantikus gondolkodási módokkal, technikákkal. A külső világ lehető legpontosabb és legplasztikusabb leírása válik alkalmassá ebben a költői megformálási módban arra, hogy valamilyen lényegileg bensőt mondjon ki. A külvilág rendje, struktúrája és kapcsolódási pontjai nyújtanak fogódzót a szubjektum számára ahhoz, hogy sikeresen kimondja és megképezze önmagát. Ahogy a népdalban, úgy ebben a felfogásban sem kérdőjeleződik meg a folyamat lehetségsége, nem bomlik fel a rend, nem feslik fel a törvény szövődéke.

„...arra törekedtem, hogy minél tényszerűbben fejezzem ki az elmondandót, mégpedig a szimbólumi lehetőségek kizárásával, vagyis hogy az elmondott tény minden mellékgondolat kizárásával jelentse azt az érzést, ami által – a forma és a tartalom azonossága folytán – a mondanivaló is módosul annyival, hogy pontosabb, tehát mondanivalóbb lesz, azaz a vers léte szükségesebb s maga a vers versebb.” – írja a költő Gáspár Endrének. (JÓZSEF ATTILA 2006a. 127.) Érdemes kiemelni a kívánt munkamódszert: tehát le kell metszeni a felesleges hajtásokat, díszítéseket a versről, mert ezáltal valami lényegibb és esszenciálisabb közölhető. Arról, hogy milyen típusú metszésekre kell gondolni, eligazíthat minket az 1930-as híres-hírhedt Babits-kritika, ahol a költő Babits Gondok kereplője című versét metszeti – finoman szólva.⁴ József Attila két sokkal rövidebb átiratot készített a versből, redukálta a jelzőket, a névelőket, a kötőszavakat, csak a megnevezéseket hagyta meg (összhangban a korábbi, minden mellékgondolat kizárása elvvel), feszesebb versstruktúrára hozva így létre. Hogy a költő elgondolásában ez a feszesség miként definiálódik, arról ismét a Gáspár Endrének küldött levélből kapható felvilágosítás: „Verset most már oly komolyan írok, mintha sortűzet vezényelnék az elítélre, vagy autót vezetnék a tüntetők között. Ha kezembe veszem

⁴ A csupasz fák csúcsa mint tük hegye bök be az égi flanelba:

Az Isten a földet hóba és ködökbe
puhán becsavarta,
hogy óvja azt a pár maradék plántáját,
amit az ember nem
irtott ki még, s amik a bus tavaszt várják
szabadon vagy kertben.

József Attila átiratában:

Az Isten a földet puhán becsavarta
égi flanelba,
ráfonta, kötötte havát, kódét,
hogy óvja azt a pár maradék plántáját,
amit az ember
nem irtott ki még. Vö. BÓKAY 2006. 231-243.

a tollat, tudom, hogy pontosan megoldandó matematikai egyenlet előtt állok s hogy ezt a vállalt, illetve szervezetem és a fene tudja milyen erők által diktált studiumot a legpontosabban kell megoldani.” (JÓZSEF ATTILA 2006a 128.) A matematikus-mérnök versbeszélő a Téli éjszaka utolsó soraiban határozott kontúrokat kap, maga is (megfigyelő) része a versvilágnak. A Tehervonatok tolatnak soraiban a mérnök nem körvonalazódik teljesen, bár jelen van, megfigyel; a látottakat pedig – legyenek azok akár egy belső táj látomásos képei – matematikus pontossággal rögzíti.

A költemény első sora átfogó allegorikus képével megelőlegezi, és egyúttal szerkezetileg modellezi a verset megalkotó, mozgató stratégiákat. Azon az egyszerűnek tűnő megállapításon keresztül, miszerint „tehervonatok tolatnak” egy egész értelmezési háló nyílik meg. A vonat a költő létértelmezésének egyik alapját képezi – gondoljunk csak a Külvárosi éjben felhangzó vonatfűttyre – és mint ilyen az út, az életút, vagy akár az egész lét, a világ jelképe. Emellett érdemes megjegyezni, hogy a vasút kietlen tere éppúgy szorosan kötődik a társadalmi mondanivalóhoz, mely többször sajátja a vasút és külváros tematikáját használó alkotásoknak, mint a külvárosi bérházak málló vakolata, vagy az udvaron vaslábasban virító sárga fű.

A Tehervonatok tolatnak sor konstrukciójának csavarja, hogy nem általánosan a vonathoz (és egyúttal mint az élet jelképéhez) társított képzetet, az előre való haladást jeleníti meg, hiszen az első sorban ellentétes irányú mozgásról van szó. A hangsúly a tolatáson van, mely a nem a cél elérését segíti, hanem éppen az ellenkező irányba visz. Az értelmezést tovább árnyalja, hogy a vonat szó többes számban van jelen, és így valamiféle univerzális visszafordulást tétélez, mintha minden ellentétesen működne, visszafelé haladna a néma, csendes tájon. A kezdő kép allegorikus nyitánya – majd a következő három szakasz általi kibontása – különleges időszerkezetet, jobban mondva álló, megfagyott időt eredményez. Lényegileg hasonlót, mint amelyről Paul de Man beszél az allegória időbeli strukturálódásával kapcsolatban A temporalitás retorikája című tanulmányában. De Man az allegóriát szembeállítja a szimbólummal megállapítja: „... az allegória mindenekelőtt a saját eredetétől való eltávolodását jelöli, s lemondva az időbeli egybeesés nosztalgikus vágyáról, nyelvét eme időbeli különbség révén keletkező üres térben teremti meg.” (DE MAN 1996. 31.) Ebbe az „üres tér”-be íródnak a verssorok, ebben az üres, álló, és idő nélküli térben képesek a harmadik strofa megtört kövei önnön árnyukon feküdni; és ebben az „üres tér”-ben szólal meg a lírai én a vers második felében. József Attila költészetében az idő, az idő elmúlásának problémája gyakran jelentős szerepet betöltő mozzanat. A Tehervonatok fagyott ideje figyelhető meg a Téli éjszaka soraiban is – bár ebben az esetben nem tartósan a költemény végéig:

„És mintha a szív örökről-örökre
állna, s valami más,
talán a táj lüktetne, nem az elmúlás.” (370.)

A dermedt idő talán legplasztikusabb képével pedig a Fagy soraiban találkozhatunk:

„Mögötte mennyi hallgatag
hideg kenyér és pléhdoboz,
megdermedt dolgok halmaza -
kirakat-üvege-idő.” (345.)

Az első sorban a tehervonat tolató, megszokottal ellentétes mozgása a további szakaszok strukturálódási modelljéül szolgál, hiszen az ellentétek játéka és ritmusa (legyen szó vertikális vagy horizontális tájolásról, fényforrásokról, mozgásról vagy megtorpanásról) képezi a versépítkezés egyik alapját.

„Tehervonatok tolatnak,
a méla csörömpölés
könnyü bilincseket rak
a néma tájra.” (366.)

Az első stófa további sorai is az ellentétek mentén fűződnek fel, a csörömpölés és a némaság ellenpontozódik, a vonat tartozékként számon tartható bilincs pedig áthelyeződik az éjszakára. A vonaton összetartó, egymáshoz kapcsoló szerepe van, míg a táj esetében el- és lezáró módokat kap. Mielőtt továbblépnénk a második szakaszra mindenképpen meg kell állnunk egy első pillantásra lényegtelennek tűnő elemnél: a hiánynál, a csendnél a versben, az üres sornál a két versszak között. Ha szonett formában írta volna meg József Attila a verset, akkor is pillanatnyi megállásra készítette volna az olvasót; de ebben az esetben inkább csak formai kényszernek éreznénk. Viszont a Tehervonatok soraiban, ahol nincsen semmilyen előzetes formai szabály, mely megszabná a vers felépítését, különös jelentőségre tesz szert a megszakítás helye. Tamás Attila (TAMÁS 1998. 151.) elemzésében pontosan a versben uralkodó némaságra hívja fel a figyelmet, szerinte a technika – mely a csendet pontosan néhány, a vonat közelében jellemző zajjal teszi a versvilág alapjává – még érzékletesebbé teszi az egyébként uralkodó némaságot.

A második szakaszban az eddig visszafelé tartó mozgás kerül kontrasztba a Hold által, mely megjelenésével hirtelen a távlat is változik. A Hold száguldása nem fékezett (szemben a vonatéval – hiszen a tolatás meglehetősen lassú, de legalábbis az előrehaladásnál lassabb művelet): „...oly könnyen száll a hold / mint a fölszabadult.” A fölszabadult jelző szintén ellentéteződik az előző versszak bilincseivel, így kötetlenség járul az éjszaka égitestéhez, szemben a földi táj bilincselte voltával.

A „Tehervonatok tolatnak” sor nem csupán az ellentétek mentén való építkezésre utal, de előrevetíti a versben megtalálható képalkotási technikákat is.

Ugyan a teher jelző és a tehervonatok összetétel ebben a kontextusban még nem tekinthető antropomorfizációnak, de mindenképpen jelzi és előrevetíti azok későbbi megjelenését a versben. Hiszen a valóságban ténylegesen léteznek tehervonatok, viszont értelmezéskor óhatatlanul felmerül az élet, az életút által az egyénre rótt teher képzete is.

A további elemzés előtt azonban érdemes egy pillanatra kitérni arra, miként értelmezték az antropomorfizmusokat az elemzett versben, illetve József Attila más költeményeiben, melyek a jelen vershez hasonló költői megfontolások mentén születtek. Szabolcsi Miklós (SZABOLCSI 2005. 487.) a „beszélő dolgok, a tárgyi világ” verseként hivatkozik a Tehervonatok tolatnak soraira; Bókay Antal a Téli éjszaka elemzésében a dezantopomorfizáló technikákat emeli ki: „egyre erőteljesebben egy tisztán tárgyi mechanizmust, viszonyrendszert érvényesít, azaz mintegy matematikai (társadalomelméleti) képletbe írja át a korábban még érzelmi, antropomorf viszonyokat.” (BÓKAY 2004. 77.) Ha a Tehervonatok tolatnak sorait a Téli éjszaka párvaként, társverseként vizsgáljuk, úgy hasonló stratégiákat állapíthatunk meg az antropomorfizációk kapcsán, mint amilyenekre Bókay Antal felhívja a figyelmünket. Vagyis a külső tárgyi világ leképezésékor a lírai én használ antropomorfizmusokat, ám ezek a Tehervonatok tolatnak esetében nem tűnnek el a vers zárlatára (a raktár előtt porosodó lámpa pislog élenken az utolsó strófában) az első sor teher jelzőjének előrevetített antropomorfizációs technikája tehát kitar a vers utolsó szakaszáig.

A harmadik egységben még mindig a külvilágé a főszerep, a versbeszélő reflexiók nélkül rögzít. Az egymáson heverő kövek beleillenek a vasút melletti tárgyi környezetbe, viszont az egész versszak tétje egy egyszerű helyzetkép illetve összetett létértelmezés között a megtört jelző beiktatásán keresztül dől el. Hiszen egy kő lehet széttört, megkarcolt, darabokra zúzott, építkezésre használt, lehet törmelékkupec; de ezek a kövek megtörtek, azaz fáradtak, törődöttek. A jelzőben – az első sorban szereplő teher jelzőhöz hasonlóan – antropomorfizáló hatások figyelhetők meg; a külső tárgyi világba csempésződik így valamilyen emberi. Az önmaguk árnyékán fekvő kövek egyfajta lényegi önonozóságot hordoznak, hiszen még az árnyékuk sem válik el tőlük.

„A megtört kövek
önnön árnyukon fekszenek,
csillognak
maguknak,
úgy a helyükön vannak,
mint még soha.” (366.)

A megvilágítás pillanata válik itt fontossá, vagyis az, hogy a vers fényforrása, a Hold pontosan a kövek síkjára merőlegesen helyezkedjen el, lehetővé téve az árnyék megszűnését. Így fagy egyszerre időtlenné és mozdulatlanná, a de Man-i

értelemben „üres tér”-re a versvilág. Itt és ekkor képesek a dolgok csakis önmagukért és önmaguk gyönyörködtetésére lenni („csillognak / maguknak”), valamint megtalálni a rendeltetési helyüket („úgy a helyükön vannak / mint még soha”).

A megtört kövek metonimikus, egymás mellettségben alakuló rendje felidézhet egy későbbi rend-képet (melyben a dolgok nem rendeltetés-, inkább szükség-szerű helyükön találhatóak a világ rendjében); felidéződnek az Esmélet negyedik strófájának felhasogatott farönkjei:

„Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindenik determinált.
Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.” (398.)

József Attila egy beszélgetésben Vágó Mártának elmagyarázta, milyen mozgatórugók mentén alakult a versszak: „... csak a képzelt és remélt jövőben vagy csak a képzeletében válik minőséggé a mennyiség. [...] Az élet fája, mondták azelőtt, és az élőfára gondoltak, de én azt mondom, hogy egy halom hasított fa, nem élő egység, minőségileg meghatározott valami, mint a növényi sejtek mennyiségeiből minőség: virág, bokor, valami, hanem csak mennyiségek, szorítja, nyomja, összefogja egyik dolog a másikat, s így mindegyik determinált: kölcsönhatások vannak, fejlődést csak remélünk, képzeljük, hogy teljesebb egységekké, kiválóbb új minőségekké válunk – nem igaz! A jelenben, a valóságban szétdarabolt mennyiségek vagyunk, és ha kívülről megmozgatják a halom fát, ha valaki elmegy mellette, meglöki, szétgurul, széthull!” (VÁGÓ 2005. 250.) Az Esmélet idézett soraiban, illetve a szakasz költő általi értelmezésében fontos szereppel bír az időbeliség kérdése, illetve az idő összekapcsolása a világ rendjéről alkotott illúzióval. A jelenben a rend széthull („ami van, széthull darabokra” – ledöntik a farakást), a jövőben pedig csak ennek a rendnek az illúzióját alkothatjuk meg. Mindezzel ellentétben a Tehervonatok soraiban lehetségessé válik ez a rend, és talán nem elég magyarázat (bár kétségkívül nyomós érv), hogy egy évvel később a költői gondolkodás elveszti bizalmát a tárgyi konstrukciók bensőség kimondó erejében, ezért költészetében más utakat keres. A Tehervonatok esetében pontosan azért válik lehetségessé a harmadik szakasz megtört köveinek helyre kerülése, mert különleges időpillanatban, mondhatni egyetlen pillanatban érzékeljük őket, abban a szinte még jelennek sem nevezhető intervallumban, míg a tehervonat elhalad mellettük.

Az első három szakasz a kiragadott világdarab, a vasút környékének látóterét betöltő tárgyi viszonyokat ragadja meg, egymással oppozícióban álló kapcsoló-

dási logikán keresztül. Így az első és a második szakasz áll szemben egymással a mozgás irányát tekintve: tolatás hátrataratása és a száguldás előre vivő volta kerül szembe. Míg a harmadik strófa az előző kettőhöz képest kerül ellentétbe a maga statikusságával.⁵ Az ellentétek ritmusára fűződnek fel a strófák, a hátra – előre – ne mozdulj táncleépésszerű utasításai mentén.

A következő részben lecsukódik a kinti világot figyelő szem, de csak egy pillanatra, hogy az utolsó szakasz felismerésében ismét kinyíljon. A negyedik szakaszban az előző metonimikus építkezéshez képest szinekdoché válik uralkodóvá. A rész-egész viszony az óriás éjszaka (az élet egésze, összessége) és a súlyos éj (az a rész, amelyet az egyes egyén kiharítani képes magának, vagy a versben megjelenő konkrét éjszaka) kettősében jelenik meg. Mindez pedig a léttel és annak minden negatívumával szembeni tehetetlenséggel párosul, hiszen egy porszem mit is tehetne a vasszilánkokkal szemben? Ebbe a strófába is átszűrődnek a vasút tárgykörnyezetében lévő világ elemei, hiszen az ott oly gyakori vasszilánkok képével operál a költő, még „csukott szemmel” is. Az éjszakához, a súlyos éjhez kapcsolódik az első sorokban a bilincsek által megidézett jelentéskör, a börtön képzete is, melynek óriás, éjszakai rácsait később, az Eszmélet soraiban a nyolcadik szakasz „Göncöljei” képezik.

„Milyen óriás éjszaka
szilánkja ez a súlyos éj,
mely úgy hull le ránk,
mint a porra a vasszilánk?” (366.)

A negyedik versszak külön szerkezeti egységet alkot az előző háromhoz képest, hiszen itt hangzik el az első kérdés a versben, mely a lírai én jelenlétére enged következtetni. A költői kérdés esetében is elmondható, hogy olyan pozíciót hoz létre, mely eltér a líra kihallgatott monológ természetétől, és retorikai értelemben az aposztrófikussal határozható meg. (Vö. BÓKAY 2004. 93–94.) „Paul de Man a dekonstrukciós lírafelfogás keretében vetette fel a gondolatot, hogy a késő modern vers igazából már nem a kihallgatott monológ helyzetében jön létre, hanem a megszólítás lingvisztikai terében.” (BÓKAY 2004. 94.) A következő szakaszban pedig nem csak kérdéssel, hanem megszólítással, felszólítással is találkozhatunk.

„Napszülte vágy!
Ha majd árnyat fogad az ágy,
abban az egész éjben
is ébren
maradnál?” (366.)

⁵ Vö. I. melléklet – Az ellentétek kontrasztjára épülő versszerkezet.

Jonathan Culler az aposztrophé egyik funkciójaként azt emeli ki, hogy képes a világgal való találkozást interszjektív viszonyként létrehozni, vagyis arról van szó, hogy a klasszikus én-te oppozícióban figyelmen kívül hagyjuk, hogy a „te” tulajdonképpen objektum. „... az aposztrophé vocativusa olyan eszköz, amelyet arra használ a költői hang, hogy egy tárggyal olyan viszonyt alakítson ki, amely segít megképeznie saját magát. Az objektum szubjektumként van kezelve, én-ként...” (CULLER 2000. 376.) József Attila nem csak a Tehervonatok esetében használja az aposztrophét, elég csak a Téli éjszaka Légy fegyelmezzet! sorára gondolni, de ide sorolható még a Külvárosi éj Óh, éj! felkiáltása is. A szakaszban elhangzó felszólítás tehát a lírai én belső problémáját, miszerint képes lesz-e, vagy egyáltalán akar-e a nap, a fény megszűntével is élni, a vágy és az én kettősében jeleníti meg. Az előző szakasz rész-egész viszonya továbbgyűrűzik ide is, hiszen a vágy tulajdonképpen a lírai énhez köthető, az én része.

Az ellentétek logikájára való felfűzés ennél az egységnél sem marad el, hiszen az éj sötét, súlyos képei után hangzik a felkiáltás: „Napszülte vágy!” A naphoz az élet, a vitalitás képei kötődnek, ilyen módon az éjszakát, magát az elmúlást figyelő ember felkiáltását vagy inkább megrettenését hordozhatja a haláltól. A nap pozitív jelenléte tulajdonképpen ebben az egyetlen keserű felkiáltásban ki is merül, az ellentétek mentén ismét a vers éjszakájához, a nap, de akár az egész élet végére utaló „ha majd árnyat fogad az ágy” sorhoz érkezünk. Így egy versszakon belül is ellentét fedezhető fel: a nap és az éjszaka mentén valamint azon a felcserélésen keresztül, amely az éjszaka és nem a vágy beteljesedését mutatja. „Ha majd árnyat fogad az ágy / abban az egész éjben / is ébren / maradnál?” A vágy beteljesedése marad a kérdés, melyre az utolsó szakasz próbál választ találni, és egyúttal válaszol a vágy milyenségének problémájára is, hiszen a vágyra rimelő ágy és a „te” felé irányuló megszólítás lehetséges értelmezésként hordozhat utalásokat a szerelmi vágyra is. Mindezek mellett a szakaszban megjelenik a költő jellegzetes magatartása, a virrasztás⁶ – vagy legalábbis a virrasztásra való felszólítás – hasonlóan a Téli éjszaka lírai énjének pozíciójához.

Nemes Nagy Ágnes értelmezésében csak eddig a szakaszig tárgyalja a verset, az itt elhangzó felkiáltás-megszólítás kulcsfontosságú, kérdés-párjával együtt; mivel a legutolsó versszak korábbi kiadásokban, az írás születtekor nem volt ismert. Az elemzés az utolsó jelnek a kérdőjelet tekinti, nyitva hagyva és az olvasóra bízva a válaszadás lehetőségét. Viszont a teljes költeményben az utolsó szakasz végén nem a bizonytalanság kérdőjele, hanem a beletörődő bizonyosság pontja található.

Az utolsó strófa az előzőek (nem csupán tematikai, de módszer- és versépítkezésszerű) összegzéseként – újabb szerkezeti metszéspontot hozva létre – visszanyúl az első három szakasz külső tárgyvilágot megjelenítő technikáihoz, ugyanakkor a negyedik és ötödik szakasz lírai énje is teret kap. Ismét a vasúton, az állomáson vagyunk, külvárosi raktárpület a látkép:

⁶ Vö. TAMÁS 1998. 190-191.

„A raktár
előtt poros lámpa ég.
Csak látszik, nem világít,” (367.)

A vers képi világában mindeddig természetes fényforrások voltak jelen, a hold, a nap (még ha hiányában is)⁷; ebben a versszakban viszont mesterséges a fényforrás. A harmadik strófa megtört kövei esetében pontosan a fény tökéletes pozíciója, megfelelő szöge tette lehetővé a saját árnyékon való fekvést; ebben az esetben viszont, a mesterséges fényforrás nemhogy megfelelő szögben nincsen, de még világításában is korlátozott. Az ellentétek, a megválaszolhatatlanság érzékelhető itt is, hiszen a lámpa azért látszik egyáltalán, mert képes világítani, viszont a porréteg miatt képtelen világítani, csupán látszani van lehetősége.

A következő sorban egy pillanatra visszatér a lírai én: „ilyen az ész ha áhit”. Ezzel a mondattal pedig vers második szerkezeti egységének építkezési stratégiái jelennek meg. Az ész összekapcsolása a lámpával és a fényvel nem új keletű megoldás, viszont itt a világító és egyszerre világítani képtelen lámpán keresztül a választ találni képtelen ész ábrázolódik, és mint ilyen képtelen felelni az előző sorok kérdésére, csupán tárgyi és érzelemmentes leírással (a raktárban porosodó lámpával) képes érzékeltetni bárminemű válasz lehetetlenségét, vonatkozzon a vágy, és az utána elhangzó kérdés akár szerelemre, tudásra, életre, halálra. Erre rímel az utolsó három sor képszerkezete:

„Pislog élénken, holott
nagy halott
fény az ég.” (367.)

A „nagy halott fény”-ként ábrázolt égbolt egyszerre hordozza a fényt mint tudást, életet, melegséget; illetve a fény hiányával definiált sötétséget mint halált. Hiába pislog a lámpa, az égbolt hordozza a halált, azaz a válasz – egyáltalán bármilyen válasz – megtalálásának lehetetlenségét.

Nemes Nagy Ágnes – az utolsó versszak nélkül – a vers utolsó kérdésére igenel válaszolna, tehát igen, ébren kellene maradni abban az óriás éjben. Vagy legalábbis megpróbálni, akarni megpróbálni. Feltehető a kérdés: vajon az utolsó versszak ismeretében is erre a következtetésre jutunk? Lehetséges. Hiszen mi másért pislogna olyan élénken az a lámpa, ha nem a próbálkozásért, a próbálkozás akarásáért, még akkor is, ha tudja, hogy hiábavaló. Az utolsó előtti versszakot, a hit és a kétely „váltólázait” Nemes Nagy így vázolná (NEMES NAGY 2004. 415.):

!! ?? !! ?? !! ?? !! ?? ! ? ! ? ...

⁷ Vö. I. melléklet – Az ellentétek kontrasztjára épülő versszerkezet.

„Ébren maradnál? A válasz: igen! igen! igen! Hogy miért merem ezt feltételezni? Nem éppen hurrá-optimizusból. Hanem azért, mert a versírás, az írás, a művészet maga a vitalitás. Nincs az az Istentől-embertől elrugaszkodott keserűség, amely ne élni segítene, mihelyt művé, művészi objektummá rögződött.” (NEMES NAGY 2004. 415.) Ezzel összhangban pedig, zárásként idézhetők József Attila gondolatai, aki a Szürkület című töredékben hasonlóan vall a vers, a műalkotás éltető szerepéről: „Még jó hogy vannak jambusok, és van mibe beléfogódznom.” (JÓZSEF ATTILA 2006b. 418.)

Melléklet

1. Az ellentétek kontrasztjára épülő versszerkezet

Az egyes versszakok és az ellentétek ritmusa						
	1.	2.	3.	4.	5.	6.
fent-lent	lent	fent	lent	fent/lent	fent/lent	fent
mozgás (előre/hátra)	hátra	előre	statikus	lent	statikus	statikus
érzékek	látás, hallás	látás	látás (esetleg tapintás)	látás	látás	látás
fényforrások (természetes / mesterséges)	hold (term.)	hold (term.)	hold (term.)	hold (term.)	nap (hiányában van jelen) de term.	poros lámpa (mesterséges)

Rövidítések

- BENEY 1989 BENEY Zsuzsa: József Attila tanulmányok. Bp., 1989.
- BÓKAY 2004 BÓKAY Antal: József Attila poétikái. Bp., 2004.
- BÓKAY 2006 BÓKAY Antal: Líra és modernitás – József Attila én-poétikája. Bp., 2006.
- CULLER 2000 CULLER, Jonathan: Aposztropohé. Ford: Széles Csongor. In: Helikon 46 (2000):3. 370-389.
- DE MAN 1996 DE MAN, Paul: A temporalitás retorikája. Ford: Beck András. In: THOMKA Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. Pécs, 1996. 5-60.
- JÓZSEF ATTILA 2005a JÓZSEF ATTILA összes versei. Kritikai kiadás. 2. kötet. 1927–1937. Közzéteszi: STOLL Béla. Bp., 2005.
- JÓZSEF ATTILA 2005b JÓZSEF ATTILA összes versei. Kritikai kiadás. 3. kötet. Rögtönzések, tréfák, személyes érdekű apróságok. Jegyzetek. Közzéteszi: STOLL Béla. Bp., 2005.
- JÓZSEF ATTILA 2006a JÓZSEF ATTILA levelezése. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: STOLL Béla. Bp., 2006.
- JÓZSEF ATTILA 2006b JÓZSEF ATTILA összes versei. Sajtó alá rendezte: STOLL Béla. Bp., 2006.
- NEMES NAGY 2004 NEMES NAGY Ágnes: József Attila pillanata. In: NEMES NAGY Ágnes: Az élők mértana. Prózaírók I. Bp., 2004. 411-415.
- PÓR 1975 PÓR Péter: Az Eszmélet verstípusa. In: Irodalomtörténeti Közlemények. 78 (1975) 73-83.
- SZABOLCSI 2005 SZABOLCSI Miklós: Kész a leltár. József Attila élete és pályája. Bp., 2005.
- TAMÁS 1998 TAMÁS Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig. Debrecen, 1998.
- VÁGÓ 2005 VÁGÓ Márta: József Attila. Bp., 2005.

Mekis D. János

Életkor-reprezentáció, „érett” és „kései” stílus Márai Sándor művészetében

Age Representation, Mature and Late Style in the Art of Sándor Márai

Literary and artistic representation of certain ages confronts us with a particular cultural code: certain social traditions have always associated several divergent meanings to the different periods of human life. In the first part of this paper, besides the thematic connections, I elude to the layers of representation. Besides this, I survey the relationship between modernity-modernism and the biological phenomenon of aging. This is discussed during a historical period which rearranged the previous cultural formula in many respects. According to a very popular idea, the determination of age appears on the poetic layer as well which is related to the existence of the author. In the second part of the paper, I analyse the formation of Sándor Márai's mature and late style, and I discuss those contextual elements which strengthen and destabilize the action of semantic identification.

Megküzdéstörténetek, időskor-ábrázolás

Az új utakat kereső irodalomtudomány egyik ígéretes iránya a „megküzdés-történetek” vizsgálata. Új, és valóban jelentős irányról van szó, ennek felismerése azonban a diskurzuson belülről nem könnyű. Hogy miért, annak megértéséhez ismernünk kell a diszciplína sajtóságos helyzetét, amelyet ma már leginkább az elszigeteltség jellemez. Néhány évtizede, az elméleti *boom* idején, még az irodalomtudomány kínált fel új megközelítéseket és eljárásokat a társtudományok számára. Ma már inkább befogadó jellegűvé vált – vagy legalábbis kellene válnia, sokszor azonban még mindig egyfajta elbizakodottság jellemzi, ami a gyakorlatban a tudományközi párbeszéd elutasításában, a metodikai bezárkózásban nyilvánul meg. A humaniorák válságának (*crisis of the humanities*) helyzetében (vö. pl. THE FATE OF THE HUMANITIES 2013), amikor az egész ágazatot a súlytalanná válás fenyegeti, különösen fontos lenne az összemérhetőség és a közvetíthetőség elveinek komolyan vétele. Ezen elvek ugyanis lehetővé teszik a bölcsészetnek a társadalomtudományi és természettudományi területtel való együttműködését. Ma az ilyen együttműködések az irodalomtudomány részéről ritkák, s ez igen

gyakran e tudományszak felelőssége, amennyiben azt a módszertani elveiben megalapozott legitimációs stratégiája teszi lehetetlenné.

A módszertani biztonság egyik legfontosabb, a szakmai kánont meghatározó normatívája a hatvanas évek vége óta még mindig korszerűnek, „mainstreamnek” tekintett szubjektumkritikai nézőpont, mely a gyakorlatban nemritkán jócskán leegyszerűsítve, a nyelvi kifejezés és az életvilágbeli személy referenciális szempontú azonosításának tilalmaként jelentkezik. A *coping*, azaz megküzdés-történetek elsődlegesen pszichológiai célú vizsgálata pedig megköveteli ezt az azonosítást, hiszen feltételeznünk kell a beteg és a betegség történetyszerűen elbeszélhető, verifikálható összetartozását akkor is, ha például utána ezt a történetet – az egyediségtől immáron elválasztva – számszerűsítjük, és más, adatok formájában tárolt és reprezentált történetekkel összehasonlítjuk. Ez utóbbi eljárás persze már nem nagyon hasonlít az irodalomtudományos interpretációra. Az irodalmár a történet történetyszerűségét adó jellegzetességeket keresi, mert általánosítása a nyelvi-poétikai szinten tetten érhető reprezentációra, nem a pszichiátriai jelentőségű tények referenciális feltárulkozására koncentrál. A betegségben szenvedő félnek ugyanakkor megvan a maga története; ezt az egyedi, életrajzi kötődést az orvosi tekintet szükségképpen nem hagyhatja figyelmen kívül, a betegség és a megküzdés „tulajdonviszonya” nagyon is lényeges lévén. Az egyediségnek ezen megtartása, mely a kultúratudományos közelítésmódban is gyümölcsöző formalizálás és általánosítás (a betegség mint konstrukció) ellenére visszakereshetővé teszi a személyes megküzdés történetét, olyan szempont, melyet az irodalmi elemzésnek is érdemes figyelembe vennie. (A kérdéskörhöz lásd pl. ROUSSEAU 2003.) A biografikus azonosítás révén feltárt–megidézett egzisztenciális adategyüttes olyan kontextusa a szövegnek, melyről ha lemondanánk, a pragmatikai szempont részleges kiküszöbölésével kellene megkísérelnünk a megküzdéstörténet poétikai jellemzőinek feltárását. Ez pedig magának a *coping*nak a fikcionalizálódását eredményezi, melynek következményeképp az irodalomtudomány végső soron alkalmazatlanná válik a szóban forgó történetelemek és nyelvi-retorikai tényezők olyan összehasonlító megértésére, mely „kifele” is összemérhető és közvetíthető, vagyis alkalmas a tényleges tudományos együttműködésre. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az alkalmazott életrajzi szempont nem lehet azonos a pozitivista típusú, a tények önfeltárásának vágyálmára ráhagyatkozó, reflektálatlan biografizmussal. (Vö. KINDT–MÜLLER 2002.) Ez ugyanis nem tudja megfelelően kezelni sem az életrajzi vonatkozású szöveg referenciális vonatkozásait, sem az életrajzi kontextus szövegszerűségét. Azt tehát, amit pedig éppen a specifikusan irodalomtudományos megközelítés tesz kutathatóvá.

A betegséggel való megküzdés első pillantásra talán nem is tűnik egyértelműen irodalmi témának. De valójában csak akkor idegen az irodalomtudományos kutatással megközelíthető területtől, ha vizsgálata során nem-narratív eredetű, azaz pl. kérdőíves vagy orvosi statisztikákból vett adatokkal dolgozunk. A személyes megküzdés eseményeinek láncolata azonban szükségképpen és megkerül-

hetetlenül történetyszerű. A saját megküzdését elbeszélő beteg az olvasó számára szövegbeli alannyá válik: a szöveg innen kezdve jó úton van a fikcionalizálódás felé, s egyébként is elkerülhetetlenül a retorikai mintázatok érvényesülnek benne. Ez azonban nem egyenlő azzal, hogy minden tekintetben ugyanúgy is olvasuk, mint a szépirodalmat.

Az irodalmi önéletrajzok vizsgálatának kutatástörténetében különösen fontosnak bizonyult a pragmatikai szempont. Amint a téma egyik szaktekintélye, Philippe Lejeune rámutatott, az ide sorolható szövegek és paratextusaik felkínálják az autobiografikus olvasás lehetőségét a befogadó számára. Ugyanő később a laikus önéletírással kezdett foglalkozni, mégpedig oly módon, hogy saját egyesületet szervezett, azaz a szövegalkotó alanyokkal rendszeres személyes kapcsolatot tartott (s tart jelenleg is) fenn. A gyakorlati önéletírás programját utóbb ő és követői az oktatásban is sikerrel alkalmazták. (LEJEUNE 2002; LEJEUNE 2003.) A pragmatikai aspektus ilyen radikális kiterjesztése, mutatis mutandis, hasonlít az orvos helyzetére. Az orvosi vizsgálat sikere a személyes viszonyon, a beteggel folytatott beszélgetésen is múlik, de a személyes közléstől elvonatkoztatott, objektív igényű diagnózist a szimptomák felismerése teszi lehetővé. Az orvosi tekintet és orvosi gyakorlat, illetve az irodalmi pragmatika analógiája nyilvánvalóan csak korlátozottan érvényes, de a betegségétörténetek esetében termékenyen kiaknázható – mégpedig éppen azért, mert ténylegesen összefüggésbe kerülnek egymással.

Olyan, egyes szám első személyű, irodalmi közegben prezentált szövegekkel szembesülve, mint Karinthy Frigyes *Utazás a koponyám körül* című könyve, vagy Babits Mihály *Beszélgetőfüzetei*, és Kosztolányi Dezső nemrég kötetbe rendezett beszélgetőlapjai, az olvasás pragmatikája hasonlóan működik, noha egyébként a narrativitás különböző módoszatait kell regisztrálnunk. A Karinthy-könyv a klasszikus önéletírói történetvezetési eljárással dolgozik, s bár itt az életűtnak csupán egyetlen szegmensével találkozunk, ez azt a fejlődéstörténeti modellt követi, amely az autobiográfia jellegzetessége. A beszélő visszatekint a saját életeseményeire, és ezeket a valahonnan valahova tartó folyamat jellegzetességeivel ruházza fel. Az így elnyert értelemteljesség az önéletírásokban a kompozíció befejezettségével van összhangban. Az autobiográfia e tekintetben kettős természetű: egyfelől az életút nyitottsága érvényesül benne, másfelől az élettörténeti forma regényszerű zártsága. Az *Utazás a koponyám körül* a főszereplő–elbeszélő betegségéről számol be. Az agydaganat tüneteinek személyes tapasztalatokon nyugvó leírása, kezdve az első testi jelektől a hallucinációkig, az életminőség alapvető megváltozásáig; majd a műtét és utógondozás részletes története: rendkívül hiteles. Az elbeszélés hitelét az orvosi információk nem önmagukban adják meg, hanem az, hogy a gyógyulásig vezető út megküzdéstörténetként áll előttünk, s mindaz, ami történt, ezzel az aspektussal együtt értelmezendő. Ezt nem kisebb tekintély állapítja meg, mint Oliver Sacks, a világhírű neurológus, a könyv új angol nyelvű kiadását kommentáló tanulmányában. (SACKS 2008.)

A *coping* történetek narratív vizsgálata elsődlegesen a *medical humanities* területéhez tartozik. A valamilyen betegséggel vagy fogyatékossgal (*disability*) együtt élő személyek sorsáról szóló autentikus, első személyű beszámolók ma komoly figyelmet ébresztenek ezen az orvostudományi és bölcsészeti szempontokat egyaránt alkalmazó területen. Ennek egyik részterülete az időskor vizsgálata – vagy, másként tekintve, az időskor vizsgálata az a tágabb terület, amelybe a vonatkozó megküzdés-történetek kutatása is illeszkedik. Hiszen az időskor olyan fizikai elváltozásokkal jár, amelyek betegségekhez és csökkenő életminőséghez vezetnek, s ennek lelki kihatása is van. Az idős ember a testi képességei hanyatlását gyakran – okkal, de ok nélkül is, azaz túlzó módon – fogyatékossgként tapasztalja meg. E helyzetben joggal beszélünk megküzdésről – még ma is, amikor pedig a modern orvostudomány győgyeredményei, és az egészséges életmóddal kapcsolatos, sikeres felvilágosítása jóval kellemesebb állapotá tették az időskort (előbb a nyugati országokban, s lassan talán nálunk is). (TIRINGER–KEREKES 2013.)

Az időskor ugyanakkor kulturális konstrukció is. A szubjektumkritika által befolyásolt, s a változatos *cultural studies* kánonját követő bölcsészeti elemzés a testi jelenségeket is diskurzív összefüggésben vizsgálja. Kiindulópontja nem a klinikai tény, s nem a kényszerítő események, azaz a saját testi állapot meghatározottságai befolyásolta egzisztenciális tapasztalat. Hanem az, hogyan politizálódik át a test, s hogyan tükröződnek a legszemélyesebbnek vélt tapasztalatokban is a társadalomban cirkuláló ideológiák. A narratív megnyilatkozásokat vizsgálva az ilyen irányultságú szövegelemzés a betegség vagy a fogyatékossg *nyelvét* kutatja, azon tényezőket igyekező kimutatni, melyek hozzájárulnak a személyes történetmondás létrejöttéhez. Ugyanezek a szempontok és módszerek érvényesülnek egyéb, társadalmi szerepekkel járó létállapotokról tanúszkodó szövegek értelmezésében is. Olyan csoportokról van szó, mint a nők, a különböző etnikai kisebbségek, a szexuális kisebbségek, s a gyermekek és az idősek. Az időskori irodalmi megnyilatkozások esetében joggal vethető fel tehát a „megküzdéstörténeti olvasás” szempontja – de az is, hogy e történetek mennyire lehetnek a beszélő sajátjai, s mennyiben vannak kiszolgáltatva a – tág értelemben vett – politikai-ideológiai diskurzusoknak. (Vö. SOBO–LOUSTAUNAU 2010; WALLACE 2011.)

Jelen vizsgálódásnak, mely Márai Sándor kései szövegeivel foglalkozik, hármas kérdésfelvetéssel kell élnie: részint azt firtatva, milyen módon viszonyult az időskorhoz az író, részint azt, milyen „önkéntelenül” kifejezett öregségtapasztalattal szembesítenek bennünket a kései szövegei, de egyidejűleg azt is, hogy az időskor diskuzusának milyen kódjai határozzák meg ezeket az írásokat. Mindezek természetesen szorosan összefüggenek. A harmadik kérdéskörbe tartoznak a közkeletű vélekedések, normák, magatartási mintázatok, melyek az idősekről alkotott képet és elvárásokat meghatározzák, beleértve az önszemléletet is; másrészt pedig az időskor megjelenítésének szokásrendje, ide értve az önreprezentációt is. (Vö. MEKIS 2013.) Az első két kérdés látszólag inkább a személyre, mint az írásmódra irányul. Ugyanakkor, amennyiben nem mondunk le az irodalom-

tudományos megközelítés kínálta előnyökről, itt is a nyelvi reprezentációból célszerű kiindulnunk, és csak második lépésként az életvilágbeli személy saját tapasztalatának mibenlétére rákérdeznünk.

A kérdést diskurzív-irodalomtörténeti szempontból megfogalmazva: az adott irodalmi hullám, jelen esetben a két háború közötti modernség mely „írás-technikai” feltételei teszik lehetővé a szövegek „üzenetének”, jelen esetben az időskor-szemléletnek „létrejöttét”? Továbbá: e létrejövésben milyen különleges idiolektus érhető tetten? Ez vezet át azután a történeti-személyes, jelen esetben Márai „saját véleménye” felé. S ez készíti elő azután a szerző saját, egzisztenciális öregségtapasztalatának elolvasását vagy kiolvasását, megértését. Itt is tekintetbe kell vennünk azonban a személytelen tényezők szerepét, mégpedig több vonatkozásban is. Részint a sztereotip és az innovatív kifejezés kényes egyensúlyát, mely az olvasási aktivitásban a „jó író” megértésalakzataként megnyilvánul. Az időskor tapasztalatának megnevezése, elbeszélése nyilvánvalóan szoros kapcsolatban áll ezzel a kontextussal is, mely egy kanonizált életmű esetében nagyon is erőteljesen rendelkezésre áll, olyannyira, hogy éppen ebben a magától értetődöttségben válik már-már észlelhetetlenné. A „mester” prózájának üzenete ebben a közönségbarát aspektusban áll már-eleve rendelkezésre. De épp ez az aspektus az, ami divergáló hatással is bír: kiváltja a vájtfülűek, a szakmai gyanakvók, az etikai alapon olvasók ellenkezését. Sznobizmus és ellensznobizmus, művészeti és ideológiai ízlések és meggyőződések lépnek itt, gyakorta az objektivitás álarcájában, működésbe. A különböző diskurzusközösségekhez rendelhető, de végső soron persze személyes értékítéletek eltérései hozzák létre a közösségi meghatározottságú, de elsődlegesen mégiscsak személyes olvasásnak azt a dinamikáját, melynek révén az adott kanonizált életmű, jelen esetben a Máraié, tartósan fenntartja a figyelmet. A személyes azonosulás vagy idegenkedés képLETEI készítik elő – vizsgálódásunk telosza szempontjából joggal fogalmazhatunk így – azt a helyzetet, melyben az időskori írások olvashatóvá válnak.

A magam részéről abból indulok ki, hogy a szöveg sajátos poétikai, retorikai, narratív jegyei általános komplexet alkotnak. S irányuljon bár a kérdésfelvetésünk az időskor-reprezentációra, csak akkor tudjuk elkerülni, hogy az ide vágó sztereotípiák foglyaivá válva, ideologikusan olvassuk Márai kései műveit, ha nemcsak az időskor-problémára koncentrálunk, hanem egyéb jelentésspektusokat is figyelembe véve, komplex olvasást igyekszünk megvalósítani. Így járok el tehát, s az időskor-ábrázolás és az időskori írás kérdésére is ebben a komplexben kísérlek meg válaszolni.

Az Ítélet Canudosban

Az időskor kezdete a (legalábbis praktikusán) elfogadott (a statisztikákban legtöbbször alkalmazott) életkori felosztás szerint a 65. életév. (Vö. FÜZESI-TÖRŐ-

CSIK-LAMPEK 2013) Amikor tehát Márai 1969-ben, Salernoban pontot tett új regénye, az *Ítélet Canudosban* végére, már négy esztendeje szerezhett tapasztalatokat az időskor léhelyzetéről. E tapasztalatok a regényen is nyomot hagynak: az öregség számos alkalommal szóba kerül, noha szorosán véve nincsen köze az elmondott eseményekhez.

A történet fiktív elbeszélője egy már koros könyvtáros, aki annak idején tanúja volt a brazil történelem egyik jelentős eseményének, a canudosi mészárlásnak. Canudos egy vallásos szekta által alapított, őserdei település, amelynek lakói fegyverrel szegültek szembe az államhatalommal. A köztársasági hadsereg 1896-97-ben tíz hónapon át ostromolta a sárvárost, ahol nyolcezeren – a fegyveresek mellett nők, gyermekek és idős emberek – húzták meg magukat. A lázadók olyan hősieken védekeztek, hogy sokáig minden támadást visszavertek, s végül csupán az utánpótlási útvonalaiukat elvágva, kiéheztetéssel sikerült legyőzni őket.

A történet szerint az elbeszélő ötven év múltán, Sao Paulóban papírra veti emlékeit.

„Most, öregen, néha azt képzelem, csak azok az órák voltak igazán jelentősek az életemben - amikor írni voltam Bittencourt marsall sajtóértekezletén, a Vikár Tanyájának nevezett romos épületben. Minden más, ami aztán történt, számomra már nem volt fontos. Az időm elmúlt, megéltem a teljes életet. Volt családom, feleségem és gyermekeim. Mind meghaltak, békében, mert úgy látszik, a béke is életveszélyes. De én még élek - azt mondják, az ember addig él, amíg van valamilyen személyes feladat, tennivaló, amit nem tud más végbevinni, csak ő. De lehet, hogy ezt is csak kitalálja az ember, mert ilyen együgyű okoskodással szeretné halogatni a meghalást - mint a halálraítélt, aki a kivégzés előtt még könyvet olvas, vagy rokont akar látni, egyszóval haladékokat kér, egy órát vagy csak néhány percet, de mégis, haladékokat -, így ravaszkodik. Nem tudom, igaz-e, hogy van még valamilyen személyes tennivalóm a halál előtt. Vagy csak kitaláltam ezt a feladatot, a canudosi történet leírását, hogy ürügyem legyen élni még egy keveset? [...] Akárhogy is van, sietősen körmölni kezdettem. Mert olyan az emlék, amit most felírok, mint a betegség, amit a bőrben visz az ember: viszket és éget.” (MÁRAI 1981. 6-7.)

Márai olyan, figurális (szereplői) elbeszélőt szerepeltet itt, akinek tudása és képességei a fikció szerint korlátosak. Ugyanakkor ennek ellentmond a stílusnak és gondolatnak az a fölüeny biztonsága, mellyel a történetmondó az időskori szorongást színre viszi. A reflexiónak ez a szintje a sztoikus életbölcseletre emlékeztet, amelynek hatásával korábban Márai több művében találkoztunk. A megnyilatkozás hangvétele némiképp emelkedett – ugyanakkor ironia szövi át, melynek forrása a léhelyzettel kapcsolatos, önreflektív belátás. Ha valóban „lefokozott” elbeszélői hanggal volna dolgunk, ilyen belátással aligha találko-

hatnánk. A regény tehát egy fölérendelt, auktoriális elbeszélői „szuperegóval” is rendelkezik.

A Márai-regényben a fikció világához tartozó, megalkotott narrátor, és a fölérendelt elbeszélői pozíció dinamikus viszonyban vannak egymással. Az utóbbira olyan beékelődő, vagy még inkább „kisejlő” szövegmozzanatok utalnak, amelyek megbillentik a elsődleges elbeszélésszint nyelvhasználati mimézisét. Általánosságban is elmondható, hogy a Márai-művek nem jeleskednek a szociolektusok tükörszerű utánzásában; a narratív megnyilatkozás fegyelme (különös módon az elbeszélés sajátos kitérői is ide tartoznak), jellegzetes stílusjegyei felülírják a másnak tulajdoníthatót, a társadalmilag jellegzetest, a beszédközösséghez kötődőt. Az *Ítélet Canudosban* esetében ez különösen azért érdekes, mert a regény máskülönben nagyon is különböző nyelveket és nyelvi rétegeket visz színre, amelyeket azután a regények „kódolási” szabályainak megfelelően jelzésszerűen érzékeltet. A történet idegen kultúrák találkozását beszéli el, amelyek egyetlen, változatos népeségű és viharos történelmű országban szembesülnek egymással. A nyelvi különbözőség fontos szerepet játszik az események alakulásában. A Canudos ostromáról nyilatkozó marsall sajtótájékoztatóján idegen tudósítókat is felvilágosítanak, a regény csúcspontjában a marsall és a Canudosból érkezett hölgy pedig angolul beszélgetnek. Itt Márai magyarul írt szövegét spanyol és angol szavak színesítik, a regény egészében pedig a portugál nyelvből és annak lokális változataiból vett kifejezések töltik be ezt a szerepet. A regény bahtyini értelemben vett többnyelvűségét részint ez az idézetesség eredményezi, a maga utalásrendszerével. De ezen túlmenően a nyelvek, szociolektusok, dialektusok, genderlektusok az ábrázolt szférában is jelen vannak, sőt elsősorban ott vannak jelen. S ezt olvasóként éppúgy elfogadjuk, ahogyan természetesnek érezzük, hogy a bemutatott párbeszéd idegen nyelven zajlanak, mégis magyarul olvassuk őket. Tükörszerű utánzás helyett tehát jelzésszerű, illetve reflektív és közvetett utánzás jellemzi a könyv nyelviségét. Az esszésszerűség ennek az adekvát terepe.

A nyelvi utánzás ilyen alakítása kiterjed az időskor ábrázolására is, mely beszédmódként és nyelvi magatartásként „lép be” a történetbe, ahogyan arra a szereplői elbeszélés önreflektív megnyilatkozásai felhívják a figyelmet.

„Még neki sem kezdtem a történetnek és látom, máris sokmindenről beszélek, összevissza, feleslegesen. Úgy látszik, nehéz mesterség az írás. Különösen, ha öreg az ember és szapora szóval mindent el akar mondani, amire emlékszik. Megkísérlem, hogy csak a lényegesről beszéljek.” (MÁRAI 1981. 10.)

Az irodalmi ábrázolásnak nemcsak a voltaképpeni történet, hanem maga az írás is tárgya. A kerettörténet az időskorral magyarzza a csapongó előadásmódot. Az öregség önlefokozó prezentációja a „dilettáns” szerepalakzatával érintkezik. Ez azonban nyilvánvalóan irodalmi fogás.

„A marsall sátra körül, ahol fegyveres testőrség vigyázta a vizes tömlőket, véreres szemű emberek oldalogtak. Akkor még nem tudtuk, hogy a vizes tömlők egyikének estére másféle szerep is jut, mint ahogy mi, a szomszomságunk reméltük. Ezt is elmondom, sorjában, ha itt lesz az ideje. Különös, ha megöregszik az ember, egyszere mindenhez van ideje. Ma sem tudom bizonyossággal, miért éppen engem mustráltak ki, hogy írjak leveleket, amikor a marsall sajtóértekezletet tart.” (MÁRAI 1981. 14.)

A történetmondás bátran megteheti, hogy ilyen, célzatosan figyelemfelkeltő előreutalással él, mert ugyan ezt a modernség szabályai nem engedélyeznék, de egy dilettáns elbeszélő esetében nyilván más a helyzet. A csapongás, a rendszeretlenség, az explicit célzatosság csupán stilizált „adagokban” jellemzi a történetet, ily módon hatáselemnek tekintendő.

Az elbeszélő életkori azonossága a múltbeli szcénán is szerepet játszik.

„A parancsnok recsegő hangon - legtöbbször értelmetlenül - rendelkezett. Ezért leültem egy hosszú asztal végében a lóca szélére, magam elé készítettem az írószerszámot, és olyan ünnepélyes pófát vágtam, mint aki váratlanul történelmi esemény egyik jelentős szemtanúja. Nagyon tetszett nekem, hogy én is ott lehetek, amikor a marsall fogadja az újságírókat. Két hónappal előbb - augusztusban, tél derekán - múltam húszéves. Most úgy éreztem magam, mint egy törpe, aki csodálatos módon hirtelen felnőtt.” (MÁRAI 1981. 16.)

Itt nyilvánvaló hasadás mutatkozik meg az én diskurzusában. Az elbeszélő, aki idős emberként mutatta be magát, húsz éves önmagáról most bizonyos távolságtartással beszél. Önmagunk fiatalkori személyiségének kissé lekezelő bemutatása az önéletrajzi típusú elbeszélés egyik lehetséges útja. E stratégia persze most valójában a fikció eleme, a tét a kitalált szereplő identitásának történeti folytonossága, s egyébként ez is mintegy mellékesen – a történetmondásnak ugyanis felsőbb szándékai vannak. E hasadás csupán az egyik hely, ahol az én diskurzusa felfeslik: a folyamat a dilettáns író alakjának megformálásával kezdődött, s a csapongó beszédre hajlamos, idős ember önkritikájával folytatódott, most pedig az egykori tanú és a mai tanúságtévő – ötven évvel későbbi önmaga – távolságának hangsúlyozásával. S nem áll meg itt. A fiatalkori én „törpésége” mást is jelent: a hatalomhoz való viszonyulást, s a „felnövés” ebben az összefüggésben nem egyéb, mint a hatalmasok köreiből váratlanul beengedett fiatalember (megtapasztalni vélt) kiemelkedése a jelentéktelenségből. Az „írjak” szerepköre átértelmeződik: úgy tűnik, a Canudos melletti pajtában csak készülődik az írásra, mindvégig csupán várakozik, kezében a tollal és a papírral – s a voltaképpeni lejegyzés csak utólag, az emlékiratban válik lehetővé. Az emlékezőnek elvileg teljes szabadság adatik, amit a „dilettáns” és a „csapongó öregember” szerep-

alakzatai is kihangsúlyoznak: mindkettő a formáktól és diskurzív kötöttségektől való függetlenséget sugallja.

„Elmaradt ország vagyunk, a civilizáció lassan hömpölyög át hozzánk a messzi, fejlett országokból. Azok a tökéletes pusztító szerszámok - bombák, melyek egész városokat tüntetnek el, aztán a lángszórók, tankok, a jó ég tudja, miféle csodálatos, ördöngös masinák - akkor még nem léteztek, és a canudosi vademberek fegyverei olyan kezdetleges ölöszerzámok voltak, mint amilyen a kőkorszakbeli ember számára lehetett a bunkó vagy a parittyá. De ezek a canudosi fegyverek még emberszabású gyilkok voltak... A jagunço, amikor a muskétával vagy az aligátorkéssel embert ölt: még személyesen vállalkozott valamire, szemtől szemben... úgy, mint Káin, amikor agyonverte Ábelt. [...] Azóta ez is másképp van: úgy hallottam, most már minden egyszerűbb és praktikusabb. Néha mégis gondolnom kellett az elmúlt évtizedekben arra, hogy más az, amikor testvér öl testvért és más, amikor egyik statisztika pusztítja a másik statisztikát. De megint elszaladt a tollam, hiszen ez már nem tartozik ide. Vigyáznom kell - hiába, az öregség fecsegős.” (MÁRAI 1981. 28-29.)

A regény narratív stratégiájának rendkívüli előnye, hogy az elbeszélő többes identitása lehetővé teszi az esszézerű kifejtést. A gondolatmenet nem válik esendővé, nem „lóg ki” a könyvből mint irodalmi vállalkozásból, s még az olykor szentenciózus kijelentéseknek is tér nyílik. Hiszen akárhonnan nézve is bírálónak meg egy-egy passzust, mindig a másik oldalhoz fog tartozni... Az idézetet záró kitétel erőteljesen rájátszik erre a helyzetre. Az „elszaladt a tollam” és „az öregség fecsegős” kijelentések az önkritikus korrekció aktusai a szereplői oldalán; s a szerep mögüli kikacsintás aktusai a másikon. A szerep mintegy felmenti a szerzői elbeszélőt a felelősség alól. Ez is csak játék csupán, hiszen miért ne mondhatná ki valaki 1969-ben, Nyugaton, a „szabad világban” mindezeket? S mégis, komoly játék, hiszen éppenséggel a szavakkal is gond van, ugyan mindent ki lehet mondani, de vajon nem válik-e a kimondott szó súlytalanná, vagy éppen nevetségessé?

A korhoz kötöttség és a korszerűség problémája ez. A fiktív elbeszélő fél évszázaddal a felidézett, 19. század végi események után beszél el a történetet; a modern és idegen jelen idő tehát a második világháborút követő esztendőekkel azonosítható. A regény végén olvasható felirat: „Salerno, 1969”, egy másik jelen időt rajzol ki, amelynek szintén megvan a maga történeti valósága, és idegensége. A regény narratív retorikájában fontos szerep jut ezen időviszonyoknak; lehetővé teszi, hogy az írást és a leírtakat alternatív módon, különböző időrétegek felől tekintsük.

A „Salerno, 1969”, amint már utaltunk rá, egyszersmind egy olyan horizontot is kijelöl, amelyben Márai személyes öregségtapasztalatát ismerhetjük fel. Mint-hogy erre közvetlen utalás nincsen az egyébként fikciós műben, óvatosan kell

közelítenünk a témához. Ha azonban a *szimptomatikus olvasás* technikáját alkalmazzuk, sok minden láthatóvá válik a felszín mögötti értékrendből, s a szerző személyes problémái is kirajzolódnak.

„Carlos Machado de Bittencourt marsall ebben az évben ötvenöt-ötvenhat éves lehetett - valahol félúton a férfikor telje és az öregség kezdeti ideje között. Abban a korban volt, amikor a férfiak reggel, beretválkozás közben, gyanakodva tapogatják szappanos pofahúsukat, mert nem lepné meg őket, ha éjjel, amíg aludtak, alattomosan bekövetkezett volna életükben a guta-ütésszerű meglepetés: az öregség arculcsapása.” (MÁRAI 1981. 40.)

A kellőképp gyanakvó olvasó számára világosnak tűnhet, hogy itt Márai saját tapasztalatáról van szó. Az elbeszéléshez eszerint egy olyan, emlékező perspektíva társul, amely mintegy önkéntelenül beírja a személyes történetet a könyvbe, s Bittencourt marsall helyzetét joggal azonosíthatjuk a szerző tíz, tizegynéhány év előtti helyzetével. A szimptomatikus olvasás módszertani elvei azonban azt is előírják: e tapasztalatról feltételezzük, hogy a kulturális kódok kiszolgáltatottja, s ez felülírja az organikusnak vélt egzisztenciális élmény személyességét. E kódok alapja a közös identitás, ugyanakkor hatalmi aspektusuk is van. Ezzel is összefügg, hogy mindig ideológiát is implikálnak. (Az eredeti szimptomatikus olvasásmodell ugyanakkor maga is ideologikus, amennyiben rendszerint – a Louis Althusser bevezette módszert követve – marxista, és/vagy freudista módon közelít a szövegekhez.) Ezt alátámasztani látszik, hogy az elbeszélés Bittencourt-t *polgárként* mutatja be, annak minden, Máraitól jól ismert értékbeli implikációjával együtt. A hadsereg főparancsnoka természetesen nem civil, a szó intézményes értelmében nagyon is katona, sőt magatartásának egy fontos rétege feltétel nélkül azonosul a militarizmussal.

Ám Bittencourt polgár is, azaz – per definitionem – *kultúrahordozó*. Mégpedig (s e konkretizáció iróniát rejt) szó szerint az: a polgári kényelem és higiénia kellékeivel érkezik az őserdőbe, egyebek mellett egy gumikáddal, amely a vizestömlőkben idehozott, tiszta ivóvízzel lehet csak biztonságosan feltölteni – az ostromló seregeknek ugyanis nem áll rendelkezésére tiszta víz. Ebből az is következik, hogy, közlegények és tiszték egyaránt, nemcsak tisztálkodni nem tudnak hónapok óta, de inni is csak sáros és szennyes vizet isznak. A marsall mégis átengedi a kádat egy Canudosból előbukkanó szárnalmas lény, egy „nőnek” mondott, de alig emberinek látszó kreatúra kérésére, akinek az őserdő kellős közepén fürdőt rendel. A jelen lévő katonák mindannyian illedelmesen hátat fordítanak. Ahogy múlik az idő, a fürdés hangjaira fűelő, szomjas férfiak gondolatai már mégsem a víz körül forognak. A „nő”, bár most nem látják, egyre inkább jelenlévővé válik, mert – az elbeszélő gondosan tájékoztat bennünket erről – hallatszik, tehát elképzelhetővé válik, amint lágy mozdulatokkal megmosdik, s végül átváltozva, valóban nőként, s hozzá polgári kultúrlényként lép ki a fürdőből.

A fürdés-jelenet a humanista perspektívát hozza vissza a történetbe. A canudosiaknak nincs élelmük, nincs vizük, már vizeletet isznak, már áthajtják az ellenséges táborba az öregeket, a gyengéket és betegeket, ahol pedig a biztos halál vár rájuk. Mert a katonák, minden rendtartást, írott és íratlan emberi szabályt félredobva, az ostrom tizedik hónapjában már hidegvérrel, sőt kedvvel gyilkolják meg a menekülteket. S eközben a hadviselő felek még mindig kitarítóan lövik egymást, mert ha ivóvíz nincs is, lőszer még mindig bőséggel akad. Most, e pillanatban mindez távol kerül a főhadiszállásnak berendezett pajtától. A „nő”, aki immáron „hölgyé” változott, elbeszéli, miként jutott el Canudosba. Rendezett, polgári körülmények közül jött, valahonnan messziről, ahol januárban hull a hó. De a férje, a híres belgyógyász, egy napon váratlanul mindent otthagytott, s ismeretlen helyre távozott. Az asszony hiába nyomozott a holléte után, majd egy napon ráakadt azokra az újságkivágásokra, amelyek nyomra vezették. Elutazott hát ő is Canudosba. De már csak a férje emlékét találta ott: az orvos elesett a harcokban.

A marsall eddig udvariasan bánt a beszélgetőtársával. A polgári társalgás azonban ekkor váratlanul katonai kihallgatássá változik. Az asszony nem is igen érti az anarchizmusra, monarchizmusra, kommunizmusra, vallási fanatizmusra vonatkozó kérdéseket. Folyton azt hangoztatja, hogy a Canudosba érkezés valóban megérkezés volt. Canudosban rend van, Canudosban jókedvűek az emberek, Canudosban nincs gyász, s egyébként még a migrén is elmúlik. Canudosban nincsenek kulcsra zárt ajtók, ott senki nem alszik nyugtalanul, s nem gyötör senkit a bizonytalanság. Amihez egyébként az is hozzájárul, hogy a fanatikusok vezetőjének, a Tanácsadó névvel illetett diktátornak politikai rendőrsége van, mely egy bizalmasa személyes vezetésével gondosan megméri, mindenki megtért-e a tanokhoz. S Canudosban nem is marad sokáig életben, aki nem tér meg a tanokhoz. De Canudosban mindenki boldog. Canudosban megszűnik az idő. A marsall hüledezve, s egyre dühösebben hallgatja a hölgyet, aki egyébként nem árulja el a nevét, így vágva el végleg a kapcsolatot a régi identitásával. Bittencourt perverznek nevezi beszélgetőtársát, aki nyolcezer fanatikus társával együtt „a piszokba menekült” a „világ elől, ami mindig piszkos”. „Perverzitás, amikor valaki az értelmével véd valamit, amiről már tudja, hogy nincs értelme” – mondja. „Canudos beteg, perverz emberek nyavalyatörős vitustánca volt.” (MÁRAI 1981. 144-145.) Megtudta-e, miért ment el a férje, kérdi az asszonyt. Igen, feleli ő. „Mert egy napon félni kezdett. [...] Attól, amit a maguk világában úgy neveznek, hogy rend. De nem az. Csak rendszer.” (MÁRAI 1981. 150.)

A történet nem végződik happy enddel. A távozó marsall útjára bocsátja az asszonyt, s két társát, akikkel érkezett. Visszamehetnek Canudosba, amit másnap majd lerohan a katonaság, azzal a paranccsal, hogy ne ejtsenek foglyokat. De amint a katonák között elhaladnak – s e jelenetet nem látjuk, csak a hangjait halljuk – azt kellene kiáltaniuk: „Viva!”, meg kellene éljenezniük a köztársaságot. S minthogy erre nem hajlandók, a többi fogoly sorsára jutnak: lemészárolják őket.

Canudos és a rendezett, emberi világ, a szabadság, egyenlőség, testvériség polgári demokráciája szemben állnak egymással. De a történetben éppen az a zavarba ejtő, hogy nem lehet tudni: melyik félnek is van igaza. Bittencourt nem egyértelműen pozitív vagy negatív szereplő, s ugyanez mondható el az asszonyról is. Kettejük küzdelme, melynek fegyvere a szó, valójában nem két fél között zajlik. Ahogyan nem is az őserdei csatater a voltaképpeni harc színtere. Az igazi küzdelem az emberi lélekben megy végbe. Valóban, ez az a könyve Márainak, amelyik a legközelebb kerül Dosztojevszkijhez. De Márai jóval gyanakvóbb annál, semhogy a lelki történéseket, a maguk mély tartalmával, valóban ábrázolhatónak tartaná. Az érzelmek külső jegyeikben nyilvánulnak meg: gesztusokban vagy indulatkitöréseként. Minden egyéb rejtve marad. A két főszereplő beszélgetésében a szó nem képes feltárni az igazságot, s bár mintha felcsillanna a szavak nélküli megértés lehetősége, mégsem jön létre az a kimondatlanságban rejtőző, de annál erősebb, sorsszerű kötelék, melynek sok Márai-műben olyannyira fontos szerep jut az emberi viszonyokban. A két, hasadt identitás, a polgári marsall és a polgári zarándoknő, saját, belső ellentmondásaik foglyai maradnak. Ez akkor válik végleg bizonyossá, amikor a beszélgetésük végén megszólal a canudosiak jeladása, az ezüstharang.

„Az ablakon át különös hang zengett a sötétben. Olyan volt, mint egy hangszer hangja, de másféle is: kondulás, nyugtalanító, kísérteties zengés. A tisztek, a katonák és a két fogoly az ablak irányába bámultak. Csak a marsall nézte a nőt, komoran: a nőt, aki mellén összekulcsolta kezét, így bámult a mennyezetre, mintha az égre nézne. Mosolygott, ahogy a kezdetleges szentképeken a primitív alakokat ábrázolják - üres és mégis átszellemült, papírmásé mosollyal, mint a filléres, vásári szentek, amikor égi hangot hallanak, mennyei jó hírt. Így mosolyognak, mert most már megmenekültek.” (MÁRAI 1981. 161-162.)

Az ezüstharang azt jelzi a canudosiak számára, hogy a próféta aznap éjjel távozik, és elmegy Baiába. De azt is jelzi, hogy a Tanácsadó él, hogy nem halt meg, amint azt a marsall aznap délután a sajtónak bejelentette, s amit a foglyok is tudattak vele, hiszen épp ezért jöttek át az ellenséges táborba az ostromlott városból. S azt is jelzi, hogy a polgári kulturális kötöttségek azonossága itt és most nem létezik többé, s hogy semmilyen, észelvekre és rendszerre alapozott otthonosság vagy kötelesség nem képes összefogni az embereket. Jelzi, hogy a Demokrácia, ezúttal legalábbis, megbukott, s hogy még sokszor megbukik majd, mert a marsall által képviselt, racionális Hatalom nem képes uralmába keríteni a lelkeket. Az ezüstharang mindent átható zengése babonás rettegéssel tölti el a köztársasági katonákat is, akik az ész és a rend nevében jöttek harcolni a dzsungelbe, de már kedvvel ölnek, s nemcsak virtusból vagy unalomból, hanem zsigeri, perverz kéjjel. Nincs észérv és nincsen szó, ami hatna rájuk. De nincs

is szükség ilyen érvre és szóra, mert a gyilkolásra van szükség, a „tisztoztatás” militáris logikájával. S az ész ily módon önmaga ellen fordul.

Az ezüstharang zengése mindezt jelzi a marsall számára, aki katona, de polgár is. S ekkor, „mintha feleszmélne, hogy tehetetlen”, felemeli a sétabotját, hogy le-sújtson vele – de hová is? A foglyokra? A nőre, aki a fanatikus érzelmi lelkesültség megközelíthetetlen állapotába zárkózott előle és a Rendszer elől? A hadosztályok fölött rendelkező főparancsnok, amint gumikupakos végű sétabototl készül meg-ütni egy hölgyet és egy idegen eszmét, kétségkívül sajtáságos, groteszk jelenség.

„Hirtelen meghökölt. Karja lehanyatlott. A bot gumi kupakos végét meg-támasztotta a padlózaton, és egész testével, súlyosan előredőlt, mint aki fél, hogy elesik és utolsó, maradék erejével megkapaszkodik valamiben. Most utólag azt hiszem, ez volt a pillanat, amikor a marsall megértette, hogy eljutott valahová, ahol meg kell kapaszkodni, mert ha egy lépéssel odébb megy, nincs tovább semmi - csak a szakadék. (Így képzelem. De lehet, hogy tévedek, mert mire öreg lettem, megtanultam, hogy nagyon nehéz megtudni, mi történik az emberekben, amikor bajban vannak.)” (MÁRAI 1981. 162.)

Az időskori írás három modellje

1. (*Ítélet Canudosban*) Aligha kétséges, hogy az *Ítélet Canudosban* jelentésszer-kezetében fontos szerepet töltenek be az időskorral kapcsolatos mozzanatok. Amint megfigyeltük, hogyan is bukkan fel a téma az idézett részletekben, első-ként az tűnt szembe, hogy a regény valamiféle narratív játékot űz velünk. A fik-tív elbeszélő arról tájékoztat bennünket, hogy nehezen fogja össze a történetet, ugyanakkor vágyik is elbeszélni azt; hogy bizonytalan a vállalkozása sikerében, s nálánál okosabb embereknek kellene döntenie ebben vagy abban a kérdésben... Egyszóval korlátozott kompetenciákkal rendelkeznek, s ennek oka a fikció szerint jórészt az öregség.

Azért tarthatjuk ezt játéknak, mert a történetmondás később elveszíti ezt a kimódolt nehézségét, a fikatív elbeszélő hosszú időszakokra mintegy eltűnik a történetből, nem is annyira szereplőként, mint hangként, s helyette egy magabiz-tos elbeszélő lép elő, aki a Máraitól megszokott narratív stílusban adja elő az ese-ményeket. Minderről a fentebbi elemzés bőven számot adott. Az is szóba került, hogy egy gyanakvó olvasat hajlamos jó néhány, az időskorral kapcsolatos meg-jegyzést – olyanokat is, amelyek nem az elbeszélő önmagára vonatkozó közlései – a szerző saját egzisztenciális tapasztalataira visszavezetni. Nos, anélkül, hogy túl gyorsan állást foglalnánk e kérdésben, megjegyzendő, hogy a fikatív elbeszélő és az író egyidősek, azaz ugyanabban az életkorban vetik papírra – egyikük a történet szerint, másikuk a valóságban – a regény szavait.

Az életrajzi szerző nyilvánvalóan egészen más kompetenciákkal rendelkezik a mű megírásakor, mint kitalált hőse, a canudosi tanú. Biztos kézzel irányítja a mű narratív kifejlését, melynek éppenséggel a kitérők és kiszólások is részét képezik. Pozícióját egy auktorialis narrátori hang képviseli – ez azonban nincs mindig így, hiszen olykor a korlátolt történetmondó „fecsegése” és „csapongása” szükséges a bonyolultabb igazságok kimondásához.

A regény központi problémáját, az észelvű civilizáció, és az érzelmek által befolyásolt emberi természet összeütközését, már egyenesen dramatikus szerveződés viszi színre. Minden amellet szólna, hogy a regény az „utakat, kórházakat, iskolákat építő” civilizációt képviselő férfi nézőpontjának igazságát állítsa élénk érvényesként. De ez ebben az egyértelmű formában mégsem valósul meg. A könyv két igazságot állít élénk, s mindegyiket megmutatja a fonákjáról is. Az érzelmeket is felmagasztalja – sőt, rávilágít arra, hogy a ráció önmaga ellen fordulhat. „Ci-vi-li-záció!” – szavalja a Canudosból érkezett lázadónőnek a marsall, de a polgári kultúrát vassal és vérrel terjeszti az őserdőben.

Az előrehaladott kornak itt egy, az előzőtől igencsak különböző, hatalmi aspektusa is megmutatkozik, melyet már nem a precíz életkori táblázatok alapján célszerű tekinteni. A javakorabeli, tehát tapasztalt és tekintélyes Bittencourt a patriarchális hatalmi berendezkedést képviseli, mely a „Demokráciának” is sajátja. Az érzelmi lelkesültség ezt az önmagán túlmutató jelentőségű pozíciót zavarja meg. Másfelől, s ez is az igazsághoz tartozik – pontosabban ez is az érvényes igazságok egyike: az ésszerű rendet felforgató, megalapozatlan, rajongó lázadás ellen szót emelő marsall az érett és megfontolt, sokat tapasztalt férfiak életbölcsségére támaszkodik. S ebben mégsem nyugodhatunk meg. Az időződésnek ama másik, hatalmi vetületét a regény ugyanis erőteljes képekben mutatja meg.

„- Sampaio!...

Az őrnagy felkötött kézzel állott a kecskelábas, hosszú asztal végén. Szótlanul közeledett és feszes vigyázzban várta a parancsot. Bittencourt nem nézett reá. Így kérdezte - a levegőbe beszélt - mellékesen: „Kétszáz ember elég?...” Az őrnagy, mozdulatlanul: „Elég.” A „tisztogarsról” beszéltek, szakszerűen. Két cinkos beszélt, és nem néztek egymás szemébe. A templomi gyertyák sápadt fényében a fiatal őrnagy arca olyan volt, mintha hirtelen megöregedett volna. A dzsungelben öregednek így az élőlények, átmenet nélkül, mikor a szárazság kiszívja a testekből az ifjúságot, mint a vadon cserjéből a nedveket. Csendesen beszéltek. A canudosi tragédia titkos és szégyenteljes házi titkairól beszéltek...” (MÁRAI 1981. 79-80.)

Az ábrázolás itt már túlmegy a szó szerintin, és jelképes dimenziót nyer. A fiatal katonatiszt a racionális és bűnös terv társtetteseként–felelőseként egyszerre mintha a beérkezettek, az „öregek” közé nyerne bebocsátást.

A könyv a nemzetközi kontextusban is jól érthető. Nemcsak Euclides da Cunha Canudos-históriája révén, melyre egyébként hivatkozik is a regény (s a fiktív emlékező-elbeszélő színre is lépteti a sajtótájékoztató-jelenetben az író-elődöt). A modern írók közül Mario Vargas Llosa is regényt írt Canudosról, *Háború a világ végén* címmel, mely akaratlanul is dialógusba lép a Márai-regénnyel. Márai könyve ezen kívül, egyebek mellett, a modernség egyik nagy hatású alapművével, Joseph Conrad *A sötétség mélyén* című alkotásával is kapcsolatot létesít.

Márai e regényben újra elszámol a polgári kultúra válságával. De az ellenkultúrával is. Canudos lelkének megértéséhez minden bizonnyal 1968 élménye is hozzájárult.

Mindezek nyomán biztonsággal kijelenthető: az *Ítélet Canudosban* azok közé az alkotások közé tartozik, melyeket „érett műnek” szokás nevezni. Nagy erővel állítja elének az esszéisztikus eszmeregény autentikus műfaji változatát, miközben a szerkezete, az e keretek nyújtotta lehetőségek között, dinamikus. A könyv eszméi felkavaróak, stílusa kiforrott, s éppen csak finoman retorikus, a monológ-szerkezetét pedig dramatikus elemek mozgatják át. Minden jel arra mutat, hogy a szerző szakmai tudása e kései remekműben összegződött.

Ilyen értelemben tekinthető az *Ítélet Canudosban* az *időskori írás* egyik jellemző „modelljének”.

2. (*Szívszerelem*) A *Szívszerelem* a kései művek egy másik típusát képviseli. E regény a hagyatékból jelent meg. A kézirat keletkezésének körülményeiről maga Márai tudósít az utolsó évek naplójegyzeteiben. Ez az a bizonyos „krimi”, amin az utolsó időben dolgozott, meg-megakadva: a kéziratot olykor hetekig, hónapokig nem vette elő a fiókból. Részint, mert nem hallotta azt a „hangot”, ami megsúgta volna, miképp is írja meg a könyvet – azaz bizonytalan volt a formát illetően, nem voltak támpontjai, s motiváló tényezői a munkának. Részint azonban azért, mert egyre kevésbé álltak rendelkezésére megfelelő körülmények a munkához. Felesége, Lola (Matzner Ilona) ekkor már komolyan betegeskedett, és Márai maga is gyöngeséggel és rosszulletekkel küszködött. Bevezéses glaukómája is akadályozta a rendszeres munkát. Lola szembetegsége előrehaladottabb, látása még rosszabb volt, ő a férje segítségével nélkül már a mindennapi élet elemi teendőit sem tudta elvégezni. Az író végül e nehézségek ellenére is befejezte a regényt.

Mindezek a szöveg „külső kontextusával” kapcsolatos információk, amelyek előzetesen vagy járulékosan befolyásolják az olvasás feltételeit és „irányát”. De nemcsak e szempontok mozgatnak kontextusokat: a befogadás során óhatatlanul is újabb külső tényezők involválódnak az értelemképződésbe. Ezek nem mindig pozitívak – s ezúttal valóban nem azok. A szöveggel szembesülve ugyanis különös érzésünk támadhat. A gondos fogalmazásra oly sokat adó Márai mondatai ezúttal kissé csikorognak.

„A professzor körülnézett. A nagy előcsarnokban az ebédeztést követő sziesztázás statisztái már elhelyezkedtek. Egyik sarokban a konferencia résztvevői tereferéltek, akik a nagy hírű dél-kaliforniai szállodában vitatták egy mexikói régészeti vállalkozás lehetőségeit. A portás intett a közelben álló egyenruhás legénynek.

- Vezesd az urat a lobbiba!

Mint aki nem akar tovább magyarázkodni, irományai fölé hajolt.

A fiú - vörös libériás, szőke kamasz - függén mutatta az utat.” (MÁRAI 2008. 253.)

A regény nyelvezete mintha magán viselné a száműzetés nyomát. A könyv végén a „San Diego, 1985” feliratot találjuk. Márai ekkor már harminchét esztendeje élt a második, véglegesnek bizonyult emigrációjában. A naplójából tudjuk, miképpen próbálta elejét venni, hogy az idegen közegben elfelejtse az anyanyelvét. Minden nap olvas magyarul. A legkedvesebb szerzője Arany János, de sokszor kézbe veszi a Berzsenyi- és Vörösmarty-köteteket is. S olvassa a nyugatosokat, Kosztolányit és Babitsot éppúgy, mint Füst Milánt vagy Somlyó Zoltánt. Elő-előveszi Kassák verseit, sőt felfedezi Virág Benedeket is. Úgy tűnik azonban, szépprózát gyakran, értekező irodalmat pedig szinte mindig inkább idegen nyelven olvas, ebben az időben már a leggyakrabban angolul. Természetesen a mindennapi érintkezés nyelve is az angol, s szintén e nyelven tájékozódik a sajtóban, beleértve az addigra már megszokott-elfogadott televíziót is. Talán ez az idegennyelvbe-merítkezés is hozzájárul, hogy az idézett szöveg kissé idegenszerű? A „Vezesd az urat a lobbiba!” mondat persze lehet lokális hangulatfestő elem is. Az „A nagy előcsarnokban az ebédeztést követő sziesztázás statisztái már elhelyezkedtek” mondatot viszont nem lehet ilyen módon „megmenteni”. S a szerző korábban a magyar próza mesterének számított...

De a *Szív szerelem* formai gyengeségei nem korlátozódnak a nyelvezetre. A történetalakítás meglehetősen „billeg”, az események kifejlése aránytalanul szűkre szabott, bár nem csak ezért tűnik föl úgy: az előkészítés pedig kissé hosszúra nyúlik. A „krimi” műfaji szabályainak egyébként sem felel meg a regény, hiszen elmarad a tettet követő feszültségkeltő várakozás, a nyomozás és a megfajtás is. Gyilkosság és rejtély azonban nagyon is van: voltaképpen egy borzongató, de intellektuális, horrorszerű történettel találkozunk, melynek rémes dimenzióit megmutatja a regény, de ódzkodik azok részletesebb feltárásától.

A *Szív szerelem* mindent összevetve korántsem érdektelen könyv. Az idézett rész, mintavételként, némiképp torzítja a képet, ugyanis később megindul a Márai-féle irodalmi masinéria, sőt, bizonyos pillanatokban a könyv poétikai célja is világosan kirajzolódik. A gyilkosság oka az emberi lélek mélyén rejlő titok, antropológiai talány: az agresszió és az áldozattá válás ösztöne... A rejtély maga az ember. Bár Márai új műfaji kísérletnek szánta, és annak is tartotta a könyvét, e problémafelvetések az életműből már ismerősek. A *Szív szerelem* olyan

könyveivel hozható összefüggésbe, mint *A sziget*, sőt *A mészáros*, de az *Ítélet Canudos*bannal is összevethető. A most vizsgált regény nemigen nyújt újat ezekhez képest, sokkal inkább újramondja, mégpedig kevésbé összefogottan, s kissé felhígítva, az ott tárgyaltakat.

De ha az alkotói értelmezést: „krimi” (és önértelmezést: krimi-író) félreértésnek (és önfélreértésnek) kell is tekintenünk, világosan előttünk áll ama szándék újszerűsége, hogy e könyvével a szerző megkísérelt belépni a populáris irodalom területére, pontosabban olyan „duplafedeles” könyvet alkotni, amely e regiszterben is megállja a helyét, de szépirodalomként is olvasható. S ez utóbbi szempont is rendkívül fontos.

A regényhez az alábbi jegyzetet fűzi Márai:

„Ez az írás nem hattyúdal, mert nem vagyok hattyú, és nem tudok dallani. De egy tapintatlanul hosszúra nyúlt írói pálya műfaji kísérletei közben visszatérően megkísértett a kaland: írni egy krimi. Mert ne áltassuk az olvasót, a krimi az ős-irodalmi műfaj. Az Odüsszeia, mint a Hamlet, az Isteni színjáték, mint a Faust, mind bűnjogi remek is.” (MÁRAI 2008. 383.)

Figyelemre méltó az a – túlzástól sem mentes – stratégia, amellyel a szerző az irodalom alattiság gyanújával övezett műfajt védeni igyekszik. Bár talán itt is tetten érhető egy önfélreértés. Nemcsak e kései kísérlet, hanem az életmű korábbi darabjai is szélesebb irodalom-konceptust és -kontextust „mozgatnak”, mint az író véli. Márai műveinek egy részét – középpontban *A gyertyák csonkig égnekkel* – jó okkal tekinthetjük ugyanis *middlebrow* irodalomnak. Olyan, közönségbarát munkáknak, amelyek a különböző ízlések között helyezkednek el, és többféle iskolázottsággal s kulturális előfeltevéssel is adekvát módon megközelíthetők. S ez korántsem elmarasztalendő tényező.

Ami a nyelvi otthonosság problémáját, és a regény stílusának kérdését illeti, a vizsgálódásunk kezdetén idézett részlet talán félrevezetőnek bizonyult. Nyilván még Márainál, Török Gyula, Krúdy Gyula és Kosztolányi Dezső tanítványánál és méltó utódjánál is előfordulhatnak kisebb botlások. Ne feledjük, hagyatékból kiadott kéziratot olvasunk. Efféle hibákkal a regényben később egyébként már alig-alig találkozunk. A fogalmazásmód alkalmankénti idegenszerűségét az is okozhatta, hogy az író ekkor már szinte teljes elszigeteltségben élt, hiányzott az élő irodalmi közeg, melyben jó eséllyel megtörténik az ilyen gyöngeségek korrekciója. De a szerzőnek sem igen volt alkalma rá, hogy a szövegét átnézzze, s megigáztassa.

A *Szívszerelem* utóhangjában olvasható szarkasztikus megjegyzés: „Ez az írás nem hattyúdal, mert nem vagyok hattyú, és nem tudok dallani”, az időskor diskurzusában helyezi el a szöveget, hogy rögtön viszonylagossá is tegye e szempont jelentőségét. Az „egy tapintatlanul hosszúra nyúlt írói pálya” kitétel az életút és életmű külső nézőpontból való megítélését imitálja. Olyan, kétélű iróniával, mely a saját idején már mintegy kívül került aggastyán sztereotip képzetét

megidézve teszi bírálat tárgyává a külső megítélés feltételezett motívumait, de egyben a biológiai meghatározottság által kényszerűen befolyásolt, szellemi ember félig tréfás önértelmezésévé is teszi azt. A „dallani” szó kimódoltsága pedig már egyértelműen a nyelvi fölény manővere.

A Márai jegyzete által most szubverzív módon megnyitott diskurzív összefüggés olyan tényező, ami egyéb paratextusok révén is, mindenképpen belép az olvasásba. Ezért tekinthetjük joggal a *Szívszerelem* című regény esetét az *időskori írás* egyik érvényes „modelljének”. Ezen, a befogadás során aktivizálódó alakulatban részint az írói önismétlés, részint pedig a kidolgozatlanság tűnik specifikáló tényezőnek. Nos, alaposabban megvizsgálva a kérdést, megállapítható, hogy ezek a jellegzetességek valójában nem a szerzői életkor függvényei. Márainál az életmű korábbi szakaszában is találkozunk önismétléssel: a negyvenes évekbeli recepcióban legalábbis több, korábban az író támogatójának, sőt rajongójának számító kritikus kifejezte csalódottságát emiatt. Az elszigeteltség, az irodalmi élet „társzerzői” közreműködésének hiánya sem olyan állapot, ami kizárólag az öregség egzisztenciális meghatározottságaira jellemző. Kétségtelen azonban, hogy mindezen tényezők együtt mégis valószínűsítik, hogy az olvasó összekapcsolja az említett jelenségeket a szerző életkorával.

3. (*Napló 1984-1989*) Márai Sándor *Naplói* az irodalomtörténeti konszenzus szerint az életmű legfontosabb darabjai közé tartoznak. A sorozatból – jelen összefüggésben különösen, de egyébként is – kitűnik az 1984-1989-es kötet. Különlegességét részben az adja, hogy ezeket a feljegyzéseket már nem volt módja a szerzőnek megrostálni és megigazítani, s a könyv, a hagyatékból kiadva, mintegy „talált szövegként”, és nem „befejezett” műalkotásként működik. Így, ebben a minőségében, az írás folyamatába enged betekintést, s különösen élesen és hitelesen tanúskodik arról, milyen közeli és intenzív kapcsolatban maradt Márai a szellemmel, az irodalommal, a magyar nyelvvel. Másrészt azért ébreszt e kötet figyelmet, mert közvetlen beszámolót ígér arról, amibe minden érdeklődő olvasó szeretne betekinteni: színre viszi a nagy művész utolsó éveit, végső napjait. A századdal egyidős író nyolcvannégy-nyolcvanöt esztendősen még rendszeresen írja bejegyzéseit a naplójába, s bár a következő években ezek az alkalmak egyre ritkábbá válnak, az utolsó időkhöz vezet a füzetet.

Nagy a kísértés, hogy Márai utolsó üzenetének tekintsük e könyvet. A külföldi típusú bejegyzések egy része a „síron túli emlékirat” alakzatát mutatja: chateaubriand-i szarkazmussal tárgyalja ki a múlt és a jelen közéleti és kulturális jelenségeit és személyiségeit, különös tekintettel Magyarországra. Márai nevetességévé teszi a hatalmasokat, a haszonlesőket, a fanatikusokat, a „társutasokat”, s mindazokat, akik a születési vagy szerzett előjogokat többre tartják a műveltségnél. Erőteljesen bírálja a történelmi félmúlt és a jelen – a nyolcvanas évek – Magyarországot, ahol a politikai és gazdasági hatalom gyakorlását, vagy a zavarosban halászás művészetét, szerinte minden csoport és réteg többre tartotta a műveltségnél.

Márai ezzel a feudális–plutokrata–kommunista történeti kultúrkatasztrófával, melynek történeti mélypontja a fasiszta 1944 volt, a *polgári Magyarország* képét állítja szembe. Ez az ország félig-meddig létezett csupán ténylegesen. A hazának csak egyes részei voltak ilyenek: családok, szokások, városi intézmények; s ilyen volt Kassa – különösen a Garrenek regénybeli városában tükröztetve, s a *Kassai polgárokban* színpadra állítva. A polgári kultúra nem egyéb, mint az egybegyűjtött tárgyi értékek, és a megszerzett tudás továbbadása a következő nemzedékeknek. S a polgári kultúra nem egyéb, mint hogy mindezeket az utódok ne csupán átvegyék, hanem forgassák és élővé tegyék, vagy becseréljék és megtagadják, de újat szerezve és újat alkotva; mindezzel a Mű folytatódik. Márai a *Garrenekben* oly módon írja meg a hanyatlás történetét, hogy világossá válik: a történet ezen elmondása maga is a polgári kultúra megmentésének eseménye.

Az 1984-1989-es *Napló*, az „utolsó üzenet” műfaji elvárásainak megfelelően, mindezen tapasztalatokat megfelelő tömörségű és súlyú mondatokban is összegzi.

„A horizontális haza omladékony, változékony. A vertikális haza tömör, ércnél maradóbb. Néha csak egy vesszor.” (MÁRAI 1997. 9.) [1984. január 27.]

Az ilyen mondatok nyilvánvalóan joggal aspirálhatnak arra, hogy maguk is a „vertikális hazához” tartozzanak.

Ezeket az apodiktikus bölcsességeket óvatosan adagolja Márai, s ez jót tesz a könyvnek, mert így nem inflálódik a forma. De ez nemcsak Márai, vagy az önmaga határait kijelölő forma magánügye. A napló világossá teszi: a megszólalás környezete nem a csönd, melyet megtörnek a szavak, hogy elmondjanak valamit. A szavak más szavak közé, a könyvek más könyvek közé kerülnek, jelenbeli szavak és könyvek közé, melyek mérhetetlen bőséggel özönlenek, kioltván egymást; maga a szó inflálódott. Bizonyára ezért is ritkák a fentiekhez hasonló mondatok – nemcsak Márainál.

„Könyvkereskedők vastag katalógusai, minden héten egy-kettő. Ezer és tízezer könyv, mindje mostani kiadás, minden műfajból száz és száz. A csömör fojtogató. Tőmondatokat írni. Vagy csak szavakat. Szótárat olvasni. Az irodalom meghalt, éljen a könyvipar.” (MÁRAI 1997. 10.) [1984. január 27.]

Máraitól mégis különösen hangzik ez az észrevétel. Hiszen életét az írásnak szentelte, valóban „életműve” van, regények sokaságát írta meg, ezért is vádolták meg néhányan önismétléssel, irodalmi túltermeléssel. Akárhogyan is foglaljunk állást e tekintetben, megállapíthatjuk, ez a múlt az utolsó *Napló* jelenéhez képest. Az emigrációs évtizedek során a szerző jóval kevesebbet publikált, mint korábban, ezekben az esztendőben pedig a személyes helyzete is úgy alakul, hogy takarékoskodjék a szavakkal.

„Hetek óta nem vettem elő a fiókból a krimi kéziratát, nem bízom magamban, sem a kéziratban. Sem az „irodalom” céljában, jogosultságában. Ha írok néha, ez már csak olyan, mint a reggeli testgyakorlat, elmeszesedés elleni védekezés.” (MÁRAI 1997. 15.) [1984. február 5.]

Az írás, mint időskori szellemi gyakorlat – figyelemre méltó önlefozása ez a szorongó gesztus az egyik legjelentősebb magyar írónak. Az írás azonban új utakat talál. Az élethelyzet, melyet az egyre gátlóbb időskori betegségek határoznak meg, s az, hogy feleségét, Lolát segítenie és ápolnia kell, maga is lejegyzendő, megírandó téma. „Nem vagyok egészséges, és nyolcvanöt évvel megértem a távozásra: így vélik kortársaim is, mert szaporodnak a pre-nekrológok” – fogalmaz Márai. (MÁRAI 1997. 33.) [1984. június 8.] Az önszemlélet kivetítésének, s a külső tekintet belsővé tételének kettős gesztusa a „pre-nekrológ” szarkasztikus szó-sűrítményében öszszegződik. E verbális gesztusok, s a lejegyzett narratív töredékek, lehetetlen feladatot hivatottak teljesíteni: el kell számolniuk a halállal. „Régi címtár. Mindössze három eleven nevét találok, a többiek messzire költöztek, nincs címük, mert meghaltak.” (MÁRAI 1997. 36.) [1984. június 29.] Az efféle aforisztikus beszéd egyszerre könnyed és súlyos; csattanóval dolgozik, de nem léha. Célja a megértés. A humor nyilvánvalóan megkönnyíti a kortársak elvesztése fölötti fájdalom elviselését. De még „forma”, még irodalmi szó, s mint ilyen: gyógyszer. Itt és ekkor még van szó, ami képes hatni. Az írás és az olvasás utolsó, végsőig letisztult gyakorlata ez, párbeszéd és vallomás, röviden. De ez az élmény nem állandó.

„Éjjel megkísértem olvasni (Spinoza: Ethics, angolul), de figyelmetlenül, abbaahagytam. Később verseket, otthoni költők, új emberek. Nem hallom a versekből a zenét, ezt is abbaahagytam. A nagy fáradtság, az utolsó hónapok kényszermunkája most, amikor [Lola] nincs velem éjjel-nappal, nem szűnik. Taxival jövök-megyek [hozzá, a kórházba], de így is támolyogva a pár lépést, ami az úthoz kell. Remélem, bírom, amíg szüksége van reám. Nagyon szép, az elmúlás szépsége meggyőzőbb néha, mint az ifjúság, a teljes nőiség diadalmas szépsége.” (MÁRAI 1997. 94-95.) [1985. november 12.]

„Éjjel megkísértem Spinoza Etikáját olvasni, félbehagyom, csömört érzek. Minden csak szó és szó. A valóság szótlan.” (MÁRAI 1997. 96.) [1985. november 17.]

Ez az időszak a *Napló*ban mégsem néma; az író megkísérli a „szótlan valóságot” elmondani. Mely annál nehezebb, mert a tapasztalás minősége is megváltozott. „Olyan üresség, körülöttem, bennem, számomra a világban, ahogy a halálból nézhet vissza valaki az életre, ha van ilyesmi.” (MÁRAI 1997. 105.) [1985. december 8.] S mintha mindez egyetlen érzésnek engedne csupán utat: „Néha

a szégyenérzet, hogy élek.” (*111.) [1985. december 29.] S azután, talán nem is tudatosan, a Máraitól már ismert páli reminiszcencia:

„A házasság titokzatos, már nem úgy érzem [Lolát], mint egy nőt, hanem mint egy testrészt, a kezem, vagy a lábam, nincs külön semmi. Mintha levágták volna a kezem, vagy a lábam, és most altatásban élek tovább.” (MÁRAI 1997. 106.) [1985. december 11.]

Lola betegségének krónikája részint a diagnózisokra és a terápiára koncentrál. Glaukoma, vakság; carcinoma a nyakon, kemoterápia, a gyógyulás reménye nélkül; szondás táplálás. A testi állapot tárgyyszerű krónikája. De a naplói ró elbeszéli azt is, hogyan tájékozódik a világban Lola látás nélkül, hogyan mennek el taxin az óceánhoz, hogy Lola még egyszer, utoljára, *érezze* a tengert. S leírja a hosszas hallgatásból kiemelkedő szavait: „Milyen lassan halok meg”. Azután: csönd. Lola halála: egy tömondat, 1986. január 4-én. „L. meghalt.” S a következő bejegyzés, január 14-éről, egyetlen szó: „Elhamvasztották.” (MÁRAI 1997. 113.)

Egy hónap múltán ír csak ezekről részletesebben. Arról, hogy amikor a vérnyomás megszűnt, a beteg még lélegzett, majd „szó szerint” kilehelte lelkét; s a tengeri temetésről, az „időszerű Charon” hajójával, s hogy „intézkedett”: őt is ugyanígy temessék el.

Elmondható-e mindez? Nem kétséges, hogy igen. Az elhallgatás után ismét megszólal az író; *Naplójában* a hezitálás ellenére voltaképpen elbeszéli a történeteket, mintha nem is tehetne mást. Kommentárt fűz hozzájuk, ugyanazokkal a szavakkal fejezi ki magát, amelyek hozzásegítették az irodalmi karrierhez. Csak éppen magukkal a szavakkal van baj, ahogyan korábban még sosem.

„Özvegy’ vagyok, és ebben van valami félelmesen groteszk. A valóságban élek, mint azelőtt, egyes szám első személyben. [...] Az elmúlt hat évtizeden át mindig együtt, ébren és álomban, testileg és másképp, bukdácsolva mind a ketten kalandokon át, mindig újra visszamenekülve egymáshoz, ocsmány és nagyszerű élethelyzeteken át, mindig együtt. Most egyedül, olyan ürességben, amilyen a világűrben az asztronautát övező térfogat, ahol megszűnt a gravitáció, ami földközélen tartotta. Minden lebeg, ő is, a tárgyak is, a világ is.” (MÁRAI 1997. 115-116.) [1986. február 9.]

A regény- és naplói ró, a szavak biztos kezű virtuóza most gondban van. Ha az „özvegy” szó nem képes kifejezni a helyzetét, nem azért gond, mert e szó helyettesíthetetlen. Hanem azért, mert e szó jelentését a használata határozza meg, és ő, történetesen, nyilván nem akarja használni e szót; nem kíván azonosulni e szó jelentésével. Nem menekül a valóság elől; sőt: nem menekül a házastársi gyász gondosan tanulmányozott reál-pszichológiája elől sem; felismeri magán ama „megkönnyebbülés” jeleit is, ha kell, melyet a gyászolóknak éreznie kell; csak

éppen... Csak éppen: nem „özvegy”, mert e szó nem képes kifejezni az egyedül-létet, s az egyedüllet fájdalmát, mely mögött kettejük hatvankét esztendő között története, magántörténelme áll.

„A fájdalom, mint a veszett kutya, meglepetésszerűen ugrik ki a sötétből, belémharap, hogy fel kell ordítani. Aztán megint a közöny. Az üresség, ami halála pillanatában elkezdődött, amit semmi nem tud feltölteni, tökéletes üresség. Úgy halt meg, mint egy nemes növény, amely váratlan jéges szélcsapásra elfonnyad. Most elnyelte az óceán, és marad helyében a Semmi, ami inkább 'van', mint minden más, ami 'van.'” (MÁRAI 1997. 116-117.) [1986. február 9.]

Márai nem lírai költő, ahogy maga írja egy helyütt: „nem Dichter, nem sűrítő”. Kedveli a retorikus körülírásokat, az ismétléses-variatív szövegalkatokat, s nem ózdkodik még a közhelyektől sem, melyeket kész új értelemmel felruházni. Prózája most mégis lírai. Részint az idézett hasonlatokban, részint (s még inkább) az ürességről, a semmi létéről – *vanságáról* – és a kedves nemlétéről szóló mondatokban. S megint az egyetlen érzelembe fókuszált tapasztalat: „A harag. A szégyenkezés, hogy itt lopom a maradék időt, a napot.” (MÁRAI 1997. 120.) [1986. február 20.]

A „tökéletes ürességbe” és a szégyenkezésbe azonban lassan beszivárog – a múlt. A „maradék idő” előtti napokat sajátos mnemotechnikai automatizmus idézi fel. Az egyes naptári napok sorozatos évfordulókként fungálnak: az „ezen a napon 40 év előtti” típusú emlékezés elsősorban a személyesen megélt történelemre reflektál. De Márai *Naplói* olvasónaplók is. Ez időben számos olyan művet vesz kézbe a régi időkből, melyeket egykor már olvasott, és akkor hatást gyakoroltak rá. Az 1984-1989-es diárium beszámol róla, hogyan vált Roger Martin du Gard *A Thibault-családjá* idegenné. A regény 1925-ös, de akár a 18. században is írhatták volna. Ám Márai saját művei is idegenek. Az *Egy polgár vallomásai* második kötete „verbózus” – fogalmaz a szerző –, s ha majd lefordítják, a harmadát ki kell húzni. Olykor az ellenkező élmény: a *Válás Budán*, vagy az 1943-1944-es *Napló* kapcsán, melyekről úgy érzi, képesek voltak kifejezni valamit. De az általános élmény a szavak elszintelenedése, az esztétikai élvezet csökkenése. Az irodalom értelmetlennek tűnik fel, a saját írások idegenné váltak. A személyes történeti-idegtapasztalat folytonossága meg-megszakad. A depressziós tünetek egyértelműek, szinte tapinthatóak. Mégsem könnyű mindezekben tisztán látni, mert az esztétikai ítéletek nyilván nem magyarázhatók kizárólag orvos-pszichológiai alapon.

Kétséges például, hogyan értelmezzük Márainak azt a bejegyzését, amely arról számol be: az 1976-1983-as *Napló*-kötetének összeállításakor sok, akár öt évvel korábbi naplójegyzetét is idegennak, érdektelennak találta, s kihagyta a válogatásból. A felgyorsult évszázadban, írja, ennyi idő kell az időszerű jegyzetek el-avulásához. Általában, mintha általános művészi önkritikát gyakorolna: mintha

folyton húzni szeretne az egyes művekből, s egész műveket törölni az életműből. Egy szarkasztikus megjegyzésben az „eltűnési viszketegségéről” beszél, melyet az emigránsok körében gyakori feltűnési viszketegséggel állít szembe. Az ő vágya most: nem olvasni sehol a saját nevét, nem hallani magáról, eltűnni.

Az írásnak, a betűnek azonban van egy végképp személyes „túlélő” aspektusa. Mert mindeközben „hot-line”, azaz egy álombeli „forródrótos” kapcsolat létesül Lolával. Betűk futnak az álombeli képzelet vásznán, képernyőjén. „Azt képzelem, így üzen” – írja Márai. (MÁRAI 1997. 117.) [1986. február 14.] Ugyanezen időszak legfontosabb külső eseménye, hogy az író pisztolyt vásárol magának, s lögyakorlatra jár. Számot ad a higgadt készülődésről is: milyen szögben, milyen testhelyzetben a legbiztosabb a lövés? Vajon a homlokot vagy a szájpadrást érdemes-e célba venni? A „hot-line” ebben is tanácsot ad. Majd új üzenet érkezik: „Te másoknak írtad a naplót, én neked.” S a naplóíró megkeresi a hajóládában Lola naplóját, „a füzeteket, ahová 1948 óta minden nap felírta, mi történt aznap. Mintha mindennap kapnék tőle egy levelet.” (MÁRAI 1997. 125.) [1986. március 16.]

Rövid beszámoló *A Garrenek műve* regényfolyam kiadásának előkészületeiről; majd megint Lola, a „hot-line”, május 21-én. Most nem írást lát; az üzenet Lola hangjaként szólal meg, „aminek zenéje és virágillata van”. És Lola elmondja „a mindent”, a szerelmi vallomást,

amit hatvankét éven át vártam, de közben mindig valahogy másról beszéltünk. Az „életben” nem is lehet elmondani, csak holtan, az óceán mélyéből, úgy tör fel a vallomás, mint valamilyen forró vizáradás a tengerfenék mélyéből, ahol a mélyvízi vulkánok lobognak. Elmondja, hogy szeretett, csak engem szeretett, szerelemmel szeretett, hatvankét éven át.” (MÁRAI 1997. 135.) [1986. május 21.]

Eközben szűkszávú bejegyzések a testi hanyatlásról, a betegségekről, s a lögyakorlatról. S arról, egészen mellékesen, hogy öt hónapja megműtötték. De újra és ismét: Lola.

„Éjjel a hot line. „Az Isten nagyon jó. De erről nem szabad beszélni. Aztán: Csend van itt, nagy csend. Van a tűz, a víz, aztán a nagy csend. Semmi nem fáj. Nincsenek vágások.” Lehet, hogy mindezt én találok ki álomban. Lehet másképp. Lehet, hogy van hot line.” (MÁRAI 1997. 146.) [1986. november 10.]

Majd a „hot-line” egyszerre megszakad. Azután meghal János is, Márai nevelt fia – negyvenhat éves volt. Csodálkozás, némaság, düh váltakoznak a bejegyzésekben. Már mindenki elment, aki közel állt hozzá. A testvérei, Kató, Gábor, Géza; s Lola és János.

S beköszönt az 1988-as esztendő. „Futár” érkezik Pestről, hazahívó üzenetekkel, s könyvkiadók szerződési ajánlataival az „életmű” kiadására. Az író azonban hajthatatlan – s híressé vált ultimátumot intéz két ország kommunista hatalombitorlóihoz:

„Nem adok engedélyt semmiféle ottani kiadásra, amíg az orosz megszálló sereg ott van. És, ha azok elmentek, tartsanak otthon külföldi ellenőrzés mellett demokratikus, szabad választásokat. Előbb nem engedem semmiféle írásom kiadását.” (MÁRAI 1997. 166.)

Az 1988-as esztendő bejegyzései már jobbára egyetlen téma körül forognak. „A halál nem probléma. A meghalás igen.” »Halálfélelem«. Félek, hogy a halál unalmas.” „A magány körülöttem már olyan sűrű, mint a téli köd, tapintani lehet. A halálszag már a ruhából is árad.”

S végül az egyetlen 1989-es naplójegyzet: „Január 15. Várom a behívót, nem sürgetem, de nem is halogatom. Itt az ideje.” (MÁRAI 1997. 165, 167-168, 173.)

„Írás: 80% önmutogatás. A maradékot mintha diktálná valaki” – írja Márai 1988-ban. (MÁRAI 1997. 166.) Vajon miként tekintünk hát a *Napló* utolsó bejegyzését? Kompozíciónak tökéletes, hiszen ez a könyv utolsó mondata; vagyis ez „az élet” utolsó mondata (az életművé bizonyosan). Az „utolsó szó” problémája ez, amelyet Goethe kapcsán maga is többször szóba hozott. Nos, „utolsó szó”, mint stabil, végső esszencia, nincsen az irodalomban, de emlékezés és ismétlés, felejtés és írás igen. Úgy gondolom, a *Napló* arról tesz tanúbizonyságot: elmondható és átadható az időskor, a gyász, és az életvégi időszak tapasztalata.

Rövidítések

Források

MÁRAI 1981	MÁRAI Sándor: Ítélet Canudosban. München, 1981.
MÁRAI 1997	MÁRAI Sándor: <i>Napló</i> , 1984-1989. Toronto, 1997.
MÁRAI 2008	MÁRAI Sándor: Szívszerelem. In: MÁRAI Sándor: <i>Eszter hagyatéka és három kisregény</i> . Bp., 2008.

Irodalom

FÜZESI-TÖRŐCSIK-
LAMPEK 2013	FÜZESI Zsuzsanna – TÖRŐCSIK Mária – LAMPEK Kinga: Az idős kor egészségpszichológiája: tények és trendek. In: <i>Az idős korúak egészségpszichológiája</i> . Szerk. KÁLLAI János – KASZÁS Beáta – TIRINGER István. Bp., 2013. 63-83.

- KINDT–MÜLLER 2002 KINDT, Tom – MÜLLER, Hans-Harald: Was war eigentlich der Biographismus – und was ist aus ihm geworden? Eine Untersuchung. In: Autorschaft. Positionen und Revisionen. Hrsg. v. DETERING, Heinrich. Stuttgart–Weimar, 2002. 355-375.
- LEJEUNE 2002 LEJEUNE, Philippe: Az önéletírás meghatározása. Ford. Z. VARGA Zoltán. In: Helikon Irodalomtudományi Szemle 3 (2002) 272-285.
- LEJEUNE 2003 LEJEUNE, Philippe: Az önéletírói paktum 25 év múltán. Ford. Z. VARGA Zoltán. In: LEJEUNE, Philippe: Önéletírás, élettörténet, napló. Budapest, 2003. 245-259.
- MEKIS 2013 MEKIS János: Az időskor az irodalomban és a művészetekben. In: Az időskorúak egészségpszichológiája. Szerk. KÁLLAI János – KASZÁS Beáta – TIRINGER István. Bp., 2013. 45-62.
- ROUSSEAU 2003 ROUSSEAU, George Sebastian: Introduction. In: Framing and Imagining Disease in Cultural History. Eds. ROUSSEAU, George Sebastian with GILL, Miranda – HAYCOCK, David – HERWIG, Malte. Houndmills, Basingstoke – New York, 2003. 1-48.
- SACKS 2008 SACKS, Oliver: A Journey Inside the Brain. The New York Review of Books, March 20, 2008.
- SOBO– LOUSTAUNAU 2010 SOBO, Elisa J. – LOUSTAUNAU, Martha O.: The Cultural Context of Health, Illness, and Medicine. Second Edition. Santa Barbara–Denver–Oxford, 2010.
- TIRINGER–KEREKES 2013 TIRINGER István – KEREKES Zsuzsanna: Pszichoterápia idős emberekkel. Az idős kor pszichoszomatikus vonatkozásai. In: Az időskorúak egészségpszichológiája. Szerk. KÁLLAI János – KASZÁS Beáta – TIRINGER István. Bp., 2013. 337-363.
- THE FATE OF THE HUMANITIES 2013 THE FATE OF THE HUMANITIES. The Opinion Pages, Room for Debate, The New York Times, November 4, 2013. <http://www.nytimes.com/roomfordebate/2013/11/04/the-fate-of-the-humanities?hp&rrref=opinion>
- WALLACE 2011 WALLACE, Diana: Literary Portrayals of Ageing. In: An Introduction to Gerontology. Ed. STUART-HAMILTON, Ian. New York, 2011. 389-415.

Ferenczy Nikolett

Beszélgető-regény

Párbeszéd és parabola Márai Sándor: *Ítélet Canudosban*
című regényében

Conversation and Parabola in the Novel of Sándor Márai titled Verdict in Canudos

This novel of Sándor Márai was written during the years of his second emigration and it did not receive a considerable reception. Literary critics, who evaluated the novel, have had different opinions in connection with the aesthetic qualities of the piece. In this paper, my main aim is to approach the novel from a certain point of view – of the early novels' dialogue-structure – which is indicated as 'chamber drama structure' in the theoretical literature. Besides this, I intend to point out that the text rewrites the earlier method, and this new structure constitutes new possible meanings. The cumulated significations have been made by those meanings which are able to arise only this way. Due to these factors, this novel of Sándor Márai is a very complex text in his oeuvre.

Bevezető helyett

Jelen szöveg párbeszédbe kezd. Legalábbis párbeszédet igyekszik kezdeni, mivel szerzője úgy véli, ez a választott regényhez leginkább méltó közeledési forma.

Párbeszédbe kezd a párbeszéd formai lehetőségeivel. Drámával és prózával (drámával a prózában), regénnyel és nyelvvel (regény-nyelvvél?), egésszel és résszel, műfajokkal és formákkal.

Párbeszédbe kezd kritikusokkal és elemzőkkel. Faggatja őket arról, hogy a regény 1970-es megjelenése óta az arról készült szövegek mi okból lettek hol elmarasztalóak, hol pedig dicsérő hangúak¹ – eközben különösen sok szó esik a regény recepciójának, ha nem is csöndjét, de halk suttogását² megtörő Szabó

¹ A kritikusok megosztottságára példaként álljon itt néhány vélemény: „[Márai] legjobb műve” (SZEGEDY-MASZÁK 1991. 96.) „a legnagyobb magyar könyvek egyike, amit valaha is írtak” (SZÖNYI 2000. 74.). Vagy éppen a másik oldalról: „A neveltségesség határát súroló írói kudarc” (KRASZNAHORKAI 1991. 454.) „nem tartozik [Márai] pályájának fénypontjai közé” (RÓNAY 1998. 204.).

² A kevés számú, és jelentőségében, mélységében sem kiemelkedő első recepció hullámot némileg kiegyenlíti, hogy a Szegedy-Maszák és Veres által szerkesztett *A magyar irodalom története* kötetbe az 1970-es év eseményeül e regény megírását emelik ki. Vö. LÓRINCZY 2004.

Ádám monográfia kapcsán is.³ Párbeszédet az egyszerűsítő olvasatokról, a kizárólagosan behelyettesítő, parabolikus értelmezésekről – jelen szöveg szerzőjének véleménye szerint ugyanis a regény jóval több ennél, jelentős prózapoétikai értékekkel bír.

Párbeszédet kezd egy életművel, annak egy darabjának kiemelésével. Így válik láthatóvá, hogy az *Ítélet* a Márai-életműben már korábban megjelenő eljárások újraalakításával, az elbeszélés mikéntjének többszöri, egymást kiegészítő és egymásba olvadó jelentéseivel az életmű kiemelkedő darabjaként áll előttünk.

Az ítélet beszéde – a „kamaradráma” műfajának jelentősége

Az *Ítélet* az életmű kései szakaszának szövege (1970-es az első megjelenés), így már lehet létjogosultsága az azt megelőző művekkel való összehasonlításnak, a teljes sorban való elhelyezésnek – ahogyan ez némileg ezen írás tárgya is. Ilyen nézőpont felvételekor azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Márai munkássága az ún. Nyugatos második nemzedék kritikai normáihoz kapcsolódva indult meg, az *Ítéletet* is így érdemes szemlélni. A magyar próza ezen szakaszára egy sajátos paradoxon jellemző: ez pedig a kortárs európai regényhez illetve a korábbi nemzeti irodalomhoz való kapcsolódás eltérő (helyenként ellentétes) kritikai normának való megfelelés (KABDEBŐ 1996. 158-162.). A húszas évek *Nyugatja* az Ady-revíziós vitát követve új kritikai norma alatt szerveződött tovább (KABDEBŐ 2011. 134.; TVERDOTA 2009. 353.), mely kritikai norma a „személyes reménytelenség” jelenségét „nem a cselekményen keresztül jelen[íti] meg a műben, hanem a mű hangnemében” (KABDEBŐ 1996. 164.); míg a kortárs európai irodalomban megjelenő másodmodernség az ismeretelméleti kérdésfelvetést ilyesfajta beszédmódot mellőzve jeleníti meg (KABDEBŐ 1996. 168.). Márai tehát „kettős malomkő-szorításba préselődve indul” (KABDEBŐ 1996. 165.), és ennek a vonulatnak egy kései eleme lesz az *Ítélet*.

Az *Ítélet Canudosban* két nagyobb egységre bontható; (a továbbiakban közelebbről is vizsgált különbségeken kívül, azoknál is szembetűnőbb elválasztási szempont lehet, hogy) az első rész a canudosi háború utolsó estéjét cselekményesíti, a riportereknek adott sajtótájékoztatót állítva a középpontba; míg a második rész a marsall és egy a canudosi táborból küldött nő párbeszéde köré szerveződik.

A második szakasz legfontosabb szövegszervező ereje a párbeszédesség, amely az életmű korábbi darabjaihoz kapcsolja a regényt. A szöveg „kamaradráma”-felé mutató vonásai, mint az „alapképletében dialogikus” jellege, „drámai szerkezete” (SZABÓ 2010a. 27.) a megelőző regényekben már megjelenő Márai-hanghoz

³ „[...] mely kötetet a dolgozat elkészítése során sokat, sok haszonnal forgatta az írásmű szerzője. (SZABÓ 2010a.)

teszik hasonlóná a szöveget, mint az *Eszter hagyatéka*, *Az igazi* vagy különösen *A gyertyák csonkig égnék* című regények. Ebbe az irányba mutatnak a Lőrinczy Hubának a krízisregény műfajmegjelölésre vonatkozó érvei is, mint a két főszereplő verbális összecsapását nagyjelentként bemutató szerkezet (LŐRINCZY 2004. 52.).

A továbbiakban azt igyekszünk bizonyítani, hogy a párbeszédes forma, a nagyjelentre emlékeztető szerkezet az *Ítéletben* eltér a korábbi regények esetében megjelenő dialogikusságtól; mivel itt a „kamaradramaként” való szerkesztési mód kapcsolódik be a jelentésszerkezet dinamikájába, és ezáltal újraértelmeződik az eljárás.

Innen és túl – két világ ütközete

„Két világ, mentalitás, [...] életstratégia ütközik a műben” (OLASZ 2004. 71.) fejezi ki Olasz Sándor a Canudost védő felkelők és a velük szemben álló brazil hadsereg viszonyát. „Két, egymást mindenestül tagadó és kizáró világ ütközete zajlik Canudosnál. A rend, még inkább a rendszer áll szemben az anarchiával, a józanság a fanatizmussal, a racionális az irracionálissal, az állam, a demokrácia, a civilizáció az ellene lázadókkal, a társadalom embere a természet emberével, az új a régivel, a műveltség a barbársággal” (LŐRINCZY 2004. 54-55.) – ezek pedig már Lőrinczy Huba szavai. A regényben leírt háborús helyzet eleve tételezi a szövegben is kirajzolódó kettéosztottságot, melynek élét a két fél igen jelentős (nek vélt) különbségei adják. Az ellentét, maga a háború a cselekmény szintjén ugyan véget ér, s előre várt módon a brazil hadsereg katonai győzelmét hozza meg, mégis erkölcsi győztes.

Abban, hogy az olvasóban ne merüljön föl az értéktelített-értékvesztett álláspontok egyike sem, különösen nagy szerepe van a narrátornak. Már a regény elején megtudjuk, hogy az elbeszélő félvér származású: ír apa és indián anya gyermeke. Lőrinczy ebből adódóan a „biológiai determinizmusnak” tudja be, hogy a „narrátort (...) két világ is húzza magához”, igaz, értelmezése szerint „az egyik [az apáé] sokkalta erősebb” (LŐRINCZY 2004. 55.). Szabó Ádám elemzése ehhez hasonló eredményeket mutat, csak a biológiai determinizmus helyett szövegszerűbb érvekre támaszkodik. Véleménye szerint a narrátor nem elfogadó a lázadókkal szemben, őket kizárólag negatív megnevezésekkel illeti, a felkelőket vezető Tanácsadó nem lép ki az örült kategóriájából (SZABÓ 2010a. 108-109.). A regény világa azonban különös módon működteti a nyelvet, a nyelvi jelentések köreit – ahogyan lesz még erről szó – s ez a fajta szemantikai zavar alól az „örület” sem kivétel: a Szent Pálra való utalás („Igaza volt Szent Pálnak, amikor azt mondotta, hogy a világ bolondjait választotta ki magának az Isten...” ÍC 32.),⁴ a retrospektív pozícióból való utólagos megértés („Később [...] eszembe jutottak a

⁴ A regényből vett idézetek forrása: MÁRAI 2008.

Tanácsadó kerge próféciai. Ilyenkor előkerestem a sárgult jegyzetfüzetet, és nem tudtam igazában kinevetni ezt a bolondot” MÁRAI 2008. 32-33.), az örületben rejlő „emberszabású, eleven Rendetlenség” (MÁRAI 2008. 33.) egyaránt az örületnek a negatív megítélés alóli felmentését jelenti.

A két világ közti értékalapú különbségtételt az is lehetetlenné teszi, hogy a nyelv a regényvilágban diszfunkcionálisnak tűnik fel: mint már említettük, a kifejezhetőség korlátozottságának egyik jelentős megnyilvánulási formája az alapvető nyelvi kifejezések révén képzett kategóriák megkérdőjelezése.⁵ A nyelv megbízhatatlanná válik, nem képes az identitás kialakítására alkalmas kifejezések, értékek jelentésének megtartására. Nem egyértelmű már, mi az a pap („Váltak papok. De Canudosban ahhoz, hogy valaki pap legyen, nem kellett szemináriumot végezni. Az sem kellett, hogy felszenteljék. Elég volt, ha... – Elég, mi? – Elég, ha pap volt. Igazi pap.” MÁRAI 2008. 144-145.), nem megkülönböztethetőek a nemek („guggoló helyzetben vették közre a harmadik személyt – azt, aki hármuk között feltehetően nőnek számított. De ki ismerte fel ebben a csontvázbán és halálfejtben a nőt? [...] A személy, aki nőnek számított [...] A fenomén, amit »nőnek« neveznek” MÁRAI 2008. 92-93.). Sőt, nem csak a korábban már adottnak tekintett identitásképző jelentéseket teszi semmissé a szöveg, hanem azokat is, amelyekről úgy tűnhet, kifejezetten a canudosi helyzet leírására és értelmezésére alkalmasak; így vesz fordulatot a civilizációhoz köthető arisztokrata:

(„- Maga... arisztokrata?

- Mi az?

- Ne kerteljen. Az arisztokrata egy ember, aki uralkodni akar. És nem akar fizetni.

- Akkor nem vagyok arisztokrata, mert nem akarok uralkodni. És... fizettem.

- Mivel? Hogyan?

- Ott voltam, Canudosban. Szóval, fizettem.” MÁRAI 2008. 118.),

vagy a vele szembenállónak tűnő, kultúrával nem rendelkező vadember („Elmaradt ország vagyunk, a civilizáció lassan hömpölyög át hozzánk a messzi, fejlett országokból. [...] a canudosi vademberek fegyverei olyan kezdetleges ölöszerszámok voltak, mint amilyen a kőkorszakbeli ember számára lehetett a bunkó vagy a parittyá. De ezek a canudosi fegyverek még emberszabású gyilkok voltak...” MÁRAI 2008. 29.) fogalma is, így egymással való szembeállításuk szintén értelmét veszti („Vadak voltak. Szóval... arisztokraták voltak” MÁRAI

⁵ A regényre jellemző nyelvi megformálás más szempontból is újnak, jelentősnek tekinthető az életmű egészének szemszögéből. Márai az Ítéletben a korábbi, „nem egyszer [...] már modorosságba hajló mondatai[n]” túllép, (KLANICZAY 1982.) „felülemelkedik monologikus hajlamán” (SZEGEDY-MASZÁK 1991. 96.), így a regény nyelve „már-már a szűkszavúságig gazdaságos[sá]” (SZEGEDY-MASZÁK 1991. 148.) válik.

2008. 158.).⁶ Tehát a legkézenfekvőbbnek tűnő elkülönítést lehetővé tevő kifejezéspárok, mint a vadember–arisztokrata, kulturált–civilizálatlan nem képesek érvényre jutni Canudosban. Sőt, a megkülönböztetésnek egyetlen más formája sem működőképes, ami az értékes–értéktelen szemben állítást hordozza. „Két erő, két, egyaránt félelmetes világ csap össze egymással” melynek nem lehet más végkimenetele, mint a „kettős győzelem és kettős vereség” (LŐRINCZY 2004. 55.).

Kimondhatjuk tehát, hogy a regény nem dönti el annak a kérdését, melyik oldal az értékesebb, melyikkel kellene egyetértenie az olvasónak. Úgy véljük, a regény túl is lép értékeket figyelembevevő kiegyenlítettségen, s a két világot azonosként tünteti fel. Ahogyan Lőrinczy felhívja arra a figyelmünket (LŐRINCZY 2004. 54.), a két fél már egyre kevésbé mutat különbségeket viselet („a viselet egészében már alig volt »katonás«, hiszen a vadonbéli élet nyomorúságában mi sem különböztünk már az ellenféltől, a canudosi maffia bitangiainak vagy az út menti capangának, a felbérelt helyi gyilkosoknak viseletétől” ÍC 18.) és magaviselet („Az utolsó órákban katonák és aztán azok, akik a jagunok bandájából elevenen maradtak, olyan gépiesen és céltalanul irtották egymást, mint mikor a vadász portyázás végén kilövi maradék patronjait. [...] már csak ölni akartak a katonák és a lázadók, ölni, még egyszer, az utolsó töltényig.” MÁRAI 2008. 22.) terén. Rónay László a lázadók öldöklésének ellenpontját látja abban, hogy a fanatikusok jóvendöléseket tartalmazó fecniket hozdoztak maguknál (RÓNAY 2005. 565.). Véleményünk szerint az íráshoz való ragaszkodásuk, a „Betű mágikus erejébe” és a „Szó hatalmába” (MÁRAI 2008. 31.) vetett hitük a támadóikhoz, különösen a „mániakusan aktázó” (MÁRAI 2008. 43.) marsallhoz közelíti őket: az írás alapú civilizációhoz, amely a katonák felsőbbrendűségét hivatna jelezni. Azt gondoljuk tehát, hogy nem egyszerűen arról van szó, hogy a regény „függőben hagyja az ellentét két oldalának értékelését” (SZEGEDY-MASZÁK 1991. 96.), hanem arról is, hogy nyelvi jelentések olyan módon íródnak felül és ürülnek ki, hogy az lehetetlenné teszi az eleve adott(nak vélt) eltérések alapján való megkülönböztetést, miközben a két világ oly’ mértékben közelít egymáshoz, hogy ettől válik a kérdés „eldönthetetlen vagylagosság[gá]” (SZEGEDY-MASZÁK 1991. 95.).

Szabó Ádám értelmezésében szintén megjelenik ez a kiegyenlítődesi tendencia, ám számára ez a narrátornak a lázadókkal szembeni elutasításának érve, nem pedig a kettő közötti értékkülönbség eltörlésének fokozása: „a két minőség [ti. a canudosiaké és a katonáké] olyan ellentétes irányú mozgásairól van szó, amelyek látszólag a kiegyenlítődes felé tartanak, de amelyekben egyértelműen a magasabb civilizációs nívóról induló fél értékvesztése az igazán meghatározó.” (SZABÓ 2010a. 110.). Szabó véleménye szerint azért érhet el a két minő-

⁶ A két oldal hasonló fogalmak mentén való el(nem)különíthetőségéről még később lesz szó. Kifejezetten ennek a két kifejezésnek (vadember és arisztokrata) a regény alakulástörténetében játszott szerepéről tartalmas összefoglalást-elemzést írt Szabó Ádám Márai naplói alapján (SZABÓ 2010a. 32-36. valamint SZABÓ 2007. 73.)

ség azonos szintet, mert amíg a canudosiak a fejlődés irányába lépnek, addig a civilizált katonaság a „mérhetetlen elfajulásának” jegyeit mutatja a céltalan gyilkolás (SZABÓ 2010a. 109.). Véleményünk szerint nem egyértelmű, hogy ez a két, ellentétes irányú mozgás zajlik le. A már korábbiakban is tárgyalt szövegrészletek egyértelműen mutatják, hogy a canudosiak természetközelsége, civilizálatlanságukból adódó embersége értéként mutatkozik meg („De ezek a canudosi fegyverek még emberszabású gyilkok voltak...” MÁRAI 2008. 29., „emberszabású, eleven Rendetlenség” MÁRAI 2008. 33.), így a már kezdetiként előttünk álló különbségtétel: civilizálatlan/vadember/természetközeli – civilizált/művelt/polgár mint különböző, de értékében tekintve nem eltérő minőségekként jelennek meg, így egymáshoz közelítő mozgásuk elsősorban ebben a minőségben, lényegiségben megvalósuló hasonlóvá válás, nem pedig az értékek mentén való közeledés.

Úgy tűnik tehát, hogy a mélyebb azonosságok felületív teszik a két világ elsőre jelentősnek tűnő különbségeit. A hasonlóságokra, vagy még inkább az egyezésekre való rácsodálkozás azonban elmarad, „folyamatosan elhalasztódik”, hiszen a két világ nem jut párbeszédhelyzetbe, csak idegenként ismerik fel egymást.

Lemosott különbségek – a nő és a marsall

Erre az elhalasztódó párbeszédre való kísérletként értelmezhető a mű második nagyobb egységében a canudosiak közül érkező nő és a marsall találkozása. Véleményünk szerint ez a jelenet a teljes regény szerepeinek és viszonyainak mintegy kivonataként a canudosi események és helyzetek újrajátszása. A marsall és a nő a két világot képviselik: elsőre a nő a maga „gubancos hajtömegével” (MÁRAI 2008. 93.) állati morgáshoz hasonló „őserdei tájszólásával”, „lárvaszerű arcával” (MÁRAI 2008. 94.), „rongy-, csont- és hajcsomag” (MÁRAI 2008. 95.) megjelenésével a „vadember” prototipikus alakjaként tűnik fel; a marsall pedig a már említett „mániákusan aktázó” (MÁRAI 2008. 43.) és „polgári pocakos” (MÁRAI 2008. 40.) bürokrata, a civilizált ember figurája. Általuk a két szféra és minőség is összezsugor. Ahogyan Szabó Ádám is megfogalmazza: „Az *Ítélet* marsallja, illetve fogolynője egy dilemma két alternatíváját jelenti” (SZABÓ 2010a. 86.). Párbeszédükben a két világ, a két alternatíva is élesen ellenpontosodik, s ez a két személy,⁷ ahogyan a korábban már bemutatott két szféra is, lényegi azonosságokat mutat.

⁷ Szabó Ádám monográfiájában az ellen érvel, hogy a nő illetve a marsall esetében személyekről lehetne beszélni (SZABÓ 2010a. 86.). Itt most nincs lehetőségünk, hogy ennek cáfolatát hosszan bizonyítsuk, csak megjegyeznénk, hogy a nő Szabó által hiányolt egyéniségének erős markere lehet, hogy ilyen nőt sokan előtte, az elbeszélőnk pedig utána soha nem látott; a marsall Szabó Ádám szerint nem is létező sorsáról pedig kifejezetten sok információval szolgál a szöveg, teszi ezt ráadásul következetesen az elbeszélő, tehát a feltételező, szóbeszédet halló s azok alapján megfigyeléseket tevő katona szerepéből.

A kívülről, külső világból való ide érkezés (nő esetében az ország, ahol januárban tél van MÁRAI 2008. 124., illetve a marsall európai származása MÁRAI 2008. 43.; s ugyanez igaz „nagyban” is: a Tanácsadó idevándorolt követőivel, a katonákat pedig ide küldték) pozíciójából a nő rituálisnak is tekinthető fürdése által válnak hasonlónak („Mert a nő, aki most előttünk állott, úgy emlékeztetett a csont-bőr élőlényre, aki kevéssel előbb a gumikádba lépett, ahogy álomban változnak el ismeretlen személyek” MÁRAI 2008. 107. „De ez a nő más volt. Ezért aztán a marsall is megváltozott ebben a pillanatban – és mint aki váratlanul kénytelen több lenni, mint aki eddig volt, kihúzta magát.” MÁRAI 2008. 109.), így lépnek be egy közös kommunikációs térbe: a többi jelenlévő – az elbeszélő természetesen kivételt képez – által nem értett angol nyelv hozza létre azt a saját lehatároltságot, melyben együtt mozogva képesek hasonlónak válni – mint ahogy közös térként jelenik meg a katonák és a lázadók számára Canudos, amely sajátos helyzetével teremti meg ennek a hasonlónak válásának a lehetőségét. A nyelv kifejezőerejének kudarca, ami Canudos egész világára érvényes, s ami az identitások elbizonytalanodásához vezet, ebben a párbeszédben, a beszélő egyénekre vonatkozóan különösen hangsúlyossá válik: a fogolynő példáján látjuk a paradox helyzetet, ami nem teszi lehetővé, hogy a név, mint jelölőként funkcionáló nyelvi elem az önmagával való azonosítás eszköze legyen:

– What do you want to know?

– Your name.

A felszólításra - a marsall csendesen beszélt, de úgy, mint aki parancsol - a nő ültében kiegyenesedett. Arca eltorzult. A szemek, a száj körül egy pillanatra düh és kétségbeesés rángott. Mint aki hirtelen feleszmél egy állapotból, ami talán örület volt és rögeszme, de ugyanakkor valóság is volt, az ő valósága. Valami, amiért megfizette a legnagyobb árat. Mindent odaadott ezért, mindent, amije volt - és amit megtartott, az a neve, és ez most már az övé, csak az övé. És ezt az utolsó, megmaradt valóságot, a nevét, nem adja oda senkinek. Ha ízekre tépik és darabokra szaggatják, akkor sem adja oda a nevét. (MÁRAI 2008. 113-114.)

A nő számára tehát csak addig az övé a neve, csak addig képes vele azonosulni, míg nem adja ki külső félnek. Egészen addig a pontig azonban, tehát amíg rajta kívül senki nem ismeri a nevét, az nem alkalmas megnevezni őt, tehát nem tud azonosságot biztosító külső referenciává válni.

A nő és a marsall párbeszéde mintegy a regényben megjelenített canudosi helyzetet játssza újra: minden, ami a közösségi egésze igaz, érvényt nyer az egyes emberre nézve is. Ebben Márai történelemszemléletére ismerhetünk rá, ahogyan az „egyén és történelem szükségszerűen súrolja, csiszolja egymást” (OLASZ 2004. 68.), az egyén döntései és a történelem alakulása egymást generáló folyamatokként tűnnek fel.

A párbeszédes forma tehát nem csupán a kifejezhetőség egyik lehetséges módja, nem csak egy találkozás megjelenítési lehetőségeinek egyike, hanem egy-szeri „jelenet” minőségében a nagy egészre felelő aktusként tűnik fel.

Műfaji párbeszéd

Az egymásra felelő regényaspektusok szempontjából nem elhanyagolható a szövegben megjelenő műfaji kódok párbeszéde. A műfajok közti „átjárhatóság”, a különböző kódok alapján való olvashatóság nem hagyomány nélküli a Márai-életműben. A talán legismertebb regénye, az *Egy polgár vallomása* „regény és önéletrajz kétféle poétikai szabályrendszerének kölcsönhatása szerint olvasható” (DOBOS 2007. 324.). A mű a már említett *A gyertyák csonkig égnek*, illetve az *Eszter hagyatéka* szövegekkel szemben a két háború közti magyar próza kettősségében a másik pólust jeleníti meg.⁸ Úgy tűnik, az *Ítélet* ezen kettősség mindkét oldalához kapcsolódik.

Az *Ítélet* Magyarországon először a 2002-es *Történelmi regények* kötetben jelent meg,⁹ a *Rómában történt valami*, *Harminc ezüstpénz*, és az *Erősítő* című művek társaságában. A két kötetes kiadás címe felveti a műfajiság, illetve az életműben való elhelyezhetőség problémáját is.

A kiadás címtől nyert irányzék alapján az első kérdésünk az lehet, hogy vajon mennyire tekinthető történelmi regénynek.¹⁰ Az ezt a műfajmegjelölést címmé emelő kötetekben megjelent négy mű közül valóban az *Ítélet* „a legklasszikusabb történetmesélő munka” (CSILLAG 2003. 114.), ez azonban még közel sem elégséges érv, hogy történelmi regénynek minősítsük. „A történelmi regény a történelemre referál. Egyes történelmi eseményeket, alakokat idéz fel, melyeket, illetve akiket, nem csak a regényből, s nem csak ebből vagy abból a regényből ismerünk.” (HELLER 2009. 59.) A történelmi ihletettséget persze nem tagadhat-

⁸ „[K]étféle prózával találkozhatunk a két háború közötti hazai irodalomban: egyrészt az etikai kérdésfelvetéssel egybefonódó válaszolási igény hangnemileg elfedi az ismeretelméleti kérdézet végző leírást, másrészt a kettő szétválasztódik, a művet magát térbelileg megosztva ezzel.” (KABDEB 1996. 163.)

⁹ MÁRAI 2002.

¹⁰ Ha szeretnénk ezt a dolgot is megvédeni az *Ítélet Canudosbanról* írt recenziókra vonatkozó vádtól, akkor nem szabad azon „szakirodalmak” sorába csatlakoznunk, melyek „egyértelműen regénynek minősít[ik] a művet” (SZABÓ 2010. 138.). Nincs mód hosszabban érvelni, néhány rövid ellenvetéssel mégis felelnék Korek Valéria novella meghatározására (KOREK 1970.). Korek érvelésének egyik pillére a szöveg „szűkössége”: miszerint a regényektől eltérő módon rövid időt ölel fel, s nélkülözi annak „oldalági csapongásait” (KOREK 1970. 336.). Szabó Ádám ez ellen döntő érvnek az „elbeszélői nézőpontok kérdését” véli, mely végső soron a regényidő kitégítését is eredményezi (SZABÓ 2010. 138.). Szabóval való egyetértésünk mellett meg kell jegyeznünk: a mű szerkesztettségének bonyolultsága nem merül ki az „egy szál valóság és egy szál elképzelés” fonadékában (KOREK 1970. 336.); dolgotunk egyik téje minden bizonnyal az, hogy bizonyítsuk, a szöveg túllép a novella műfajának komplexitásán.

juk az *Ítélet* esetében: a régmúltat idézi fel (a megíraskor Márai közel száz éves eseményekre tekint vissza), történelmi tények köré épül (OLASZ 2004. 65.): a canudosi felkelés történelmi esemény,¹¹ a szöveg pedig regény – a történelmi regény fogalma viszont ennél sokkal lényegibb elemeket is magában foglal. Például a „XVII. század úgynevezett történelmi regényei (Scudéry, Calprenede stb.) csak külső témájukban, csak a kosztüm szempontjából történelmiek. Nemcsak az alakok lélektana, hanem a rajzolt erkölcsök is teljességgel a szerzők korából valók.” (LUKÁCS 1977. 17.) A „történelmi konkrétság” (HELLER 2009. 59.), a történelmi valóságra való referencia szükséges, de nem elégséges feltétele a történelmi regény működésének: a szereplőknek, a szituációnak, a cselekvésnek, a teljes regényvilágnak immanensen hordoznia kell a történelmi helyzetet, amelybe helyezi önmagát: máskülönben a történelmi háttér csak díszlet marad. A díszlet-funkció akkor kerül túllépésre, ha a regény témájává válik a történelem, „[n]em a nagy T-vel írott világtörténelem, hanem az egyes történelmi konfliktusokban mégis mindig jelenvaló történelem.” (HELLER 2009. 59.):

A regény első felében az így leírt műfaji konvenciók megvalósulni látszanak: a szövegnek ez a szakasza „nem más, mint a canudosi háború végnapjainak da Cunhától kölcsönzött tényeken alapuló regényváltozata” (SZABÓ 2010a. 92.), a történelmi szituációhoz valóban köthető motivációkkal és reakciókkal. Az elbeszélő a háború eseményeit a Köztársaság mint új rend felől értelmezi, visszatekintő pozíciójából adódóan pedig végig reflektál az akkori viselkedésének, ítéleteinek helyességére, mint amik az adott történelmi-társadalmi helyzetben eltérő jelentéssel és jelentőséggel bírtak, mint amilyenek az elbeszélés idejének világában bírnának (csak egyetlen, ám véleményünk szerint szemléletes példa: „Elmaradt ország vagyunk, a civilizáció lassan hömpölyög át hozzánk a messzi, fejlett országokból. Azok a tökéletes pusztító szerszámok - bombák, melyek egész városokat tüntetnek el, aztán a lángszórók, tankok, a jó ég tudja, miféle csodálatos, ördögös masinák – akkor még nem léteztek, és a canudosi vademberek fegyverei olyan kezdetleges ölszerszámok voltak, mint amilyen a kőkorszakbeli ember számára lehetett a bunkó vagy a parittyá. De ezek a canudosi fegyverek még emberszabású gyilkok voltak...” MÁRAI 2008. 29.). A regény első szakaszában valóban „»felfalja« az embert a történelem” (HELLER 2009. 60.), s ebből lép ki a nő és a marsall is a fürdés jelenetével, maguk mögött hagyva a történelmi regény műfaji konvencióit.

Egészen másképp működik azonban a regény második, a nő és a marsall párbeszédét magába foglaló szakasza. Ez sokkal inkább az „Állam és Lázadás időtlen vitája” (BORSZÉKY 1970. 7.): a beszélgetés középpontjába kerülő „miérték” bármely anarchia esetén releváns kérdések, sem a nő, sem orvos férje motivációi nem mutatják a kor jellemzőit, a marsall feltételezései (kommunista eszmék, forgatott olvasmányok) esetleg egy legkorábbinak tekinthető pontot jelölnek ki,

¹¹ A történelmi eseményekről remek összefoglalót ad: SZABÓ 2010b. 205-206.

ám immanensen nem hordozzák egy történelmi kor(szak) jegyeit sem. Az itt megjelenő Canudos „a fikcióhoz szükséges díszlet” (SZABÓ 2010a. 72.), sokkal inkább egy ideológiai vagy fogalmi konstrukció.

Mégsem vethetjük el egészen Olasz Sándor értelmezését, miszerint a regény nem „a történelmi tények megjelenítésére vállalkozik”, Márai célja nem kizárólag a történelmi kontextus felvázolása, „inkább a történetiség, a történelem mibenléte, a történelemhez való hozzáférés és annak elbeszélhetősége fontos számára.” (OLASZ 2004. 65–66.). A beiktatott szemtanú-elbeszélő, az irodalmi forrás műben való megjelenítése, illetve a „kimaradások” („És amit Euclides da Cunha már nem írt meg, mert nem volt ott, amikor megtörtént az, amiről most írok.” MÁRAI 2008. 76.) megírásának célként való kitűzése legitimálják ezt az olvasatot is.

Úgy véljük tehát, hogy az *Ítélet* bizonyos részek tekintetében „történelmi kosztümben előadott mese” (HELLER 2009. 62.), más pontokon eleget tesz a történelmi regény műfaji kívánalmainak, mindeközben túl is lépi azokat: a történelem elbeszélhetősége is tárgyát képezi.

Fejtegetéseink során nem szabad azonban megfeledkeznünk a Szabó Ádám által javasolt parabolikus olvasat lehetőségéről (SZABÓ 2010a. 123, 131.).

Már hosszasan érveltünk amellett, hogy a két megjelenő rend(szer) közül egyik sem tekinthető a másikhoz képest értéktelnek, illetőleg értékvesztettnek, nem a valamilyen ideológia szerinti jó győzedelmeskedése által kíván példát adni, így tehát az *Ítélet* „több tanmeséné” (SZEGEDY-MASZÁK 1991. 97). Szegedy-Maszák nem vonja kétségbe, hogy „Márai kései regényei mind példázatosak”, ám úgy véli, „nagyon különböző mértékben. Legkevésbé az *Ítélet Canudosban* (1970) tanító jellegű. Úgy állítja szembe a rajongó szenvedélyt az értelemmel, hogy mindkettő egyformán romboló erőnek látszik” (SZEGEDY-MASZÁK 1991. 141-142). A két világ viadalában Márai nem hirdet győztest, „nem mond ítéletet. Ránk bízva a »tanulság« levonását, ha ugyan a nagy kérdésekben van egyáltalán tanulság. Ő nem oktat, nem magyaráz.” (BARTÓKY 1970. 363.). Így azonban a parabolikusság is megkérdőjeleződik: ha a regény nem jelenti ki, hogy az egymással szemben felmutatott lehetőségek közül, melyik volna a követendő példa, mégis hogyan értelmezhetnénk a regényt példázatként, parabolaként?

Szabó Ádám megközelítése azonban új szempontból veti föl a parabola tanító jellegének megjelenését: „az *Ítélet Canudosban* három »párbajról« szól, amelyek mindegyikében az alaphelyzet szerint nyeregben levő marsall szenved vereséget.” (SZABÓ 2010a. 97.). Ha nem a két világ, hanem a nő és marsall párbaját tekintjük, tehát a mű második feléből indulunk ki, akkor valóban hirdethetünk egyfajta győztest, legalábbis láthatunk egy legyőzöttet: a harang megszólalása a marsall igazának alulmaradását jelzi.

Érdeemes újrafogalmaznunk a kérdést visszapillantva a történelmi regény műfajáról tett megállapításainkra, bevonva Bényei Péter műfaji meghatározását vizsgálódásainkba. „A történelmi regény [Bényei szerint] a történelmi múlt [egyes] történéseit vagy egy korszak átfogó általános jellegzetességeit kü-

lönböző szövegszervező eljárásokkal, nyelvi-poétikai eszközökkel »újraírja«, »utánképezi«, tehát nem a történelmi tények „visszaadása vagy értelmezése, hanem esztétikai funkcióba helyezése, valamilyen jelentésadás szolgálatába állítása a történelmi regény célja.” (BÉNYEI 1999. 442.) Ez felveti a korábban tárgyalt Heller-féle meghatározás (a történelmi regény tárgya a mindig jelen lévő, minden tényezőbe mintegy belekódolt történelem) egy másik aspektusát: a történelmi regény újraírja ezt a történelmet, így jön létre benne az esztétikai jelentésadás. A történelmi regény műfajkonstituáló tényezője, hogy a múlt a jelen felől kérdezve nyer jelentést (BÉNYEI 1999. 442.), tehát a történelmi regény múltja mindig a jelen számára jelent valamit.¹² A történelmi regény kapcsán korábban mondtak alapján úgy tűnik, a nő és a marsall párbeszéde Canudosból, mint történelmi tényét ideológiává, fogalomná alakítja; azaz általános lesz, ami a regény első részében cselekményként működő történelmi eseményeket a jelen felől olvashatóvá teszi. Ha ezt a parabola kódján keresztül értelmezzük, megláthatjuk a „tanmesét”: a tanítás az egy konkrét történelmi példa által valósul meg.

A két, egymást kizáró műfaji kód¹³ egy regényben való, mégis ellentmondásba keveredés nélküli alkalmazása különösen erős érvényre emeli Olasz Sándor véleményét: „Márai úgynevezett történelmi regényei egyfelől fölülbírálják a hagyományt, másfelől olyan műfajpoétikai nyitottságról tanúskodnak, ami sokféle tradíció (fejlődésregény, parabola stb.) metamorfózisára alkalmas” (Olasz 2004. 65.), így legitimálja Szabó Ádám ítéletét: „az *Ítélet Canudosban* – miképpen minden jó regény – ellenáll a kategóriába sorolás némiképp leegyszerűsítő törekvésének” (SZABÓ 2010a. 92.). Kimondhatjuk tehát, ami eddig főként látens módon volt jelen a dolgozat kijelentéseiben: a szöveg első fele a történelmi regény, míg második fele a parabola műfaji kódjait működteti, itt is kirajzolódik a kettősség, amit a Canudos kifejezés kapcsán is említettünk, a reális és a fogalmi kettőssége, miközben az ezt a szerkezetet felvevő történet szemlélet megrajzolja a regényben már többször kimutatott párhuzamot egész és egyedi között.

A regény első és második része közötti párbeszéd műfajok közötti párbeszédet is megvalósít. Dialógusba hozza múlt és a jelen egymáshoz való viszonyát a regény szerkezetileg egyértelműen elválasztható két része által: az eltérő elbeszélési mód mögött rejlő azonos történelem-szemlélet szükségképpen összevetés tárgyává teszi a megjelenő műfaji kódokat.

¹² A múlt és jelen elválaszthatatlanságát a *Jegyzet* szövege reflektáltan is közvetíti számunkra: „Mert a canudosi vad kaland fél évszázaddal később megismétlődött másfelé – igen, az anarchia kezdett megint egyszerre „divatos” lenni. MÁRAI 2008. 171.

¹³ Hites Sándor elmélete alapján a történelmi regény és a parabola mint olvasat nem működhetnek egyidejűleg, hiszen az első a múltba való belépést jelenti, míg a második a jövőre irányul: a múltban megtanult alkalmazása az olvasás utáni időkből; az első megteremtí a múlttal való folytonosságot az által, hogy az olvasó a múlt részesévé válik, a második azonban az emlékezés aktusát feltételezi, tehát a folytonosság megszakítása jellemzi. HITES 2004. 131-133.

Mint már a szöveg elején szó volt róla: a „kamaradráma”, mint megjelenítés nem példa nélküli a Márai-életműben, az *Ítélet* kamaradráma-jellege nem önmagában tekinthető kiemelkedőnek. Ami egyedülálló, hogy új eljárásformaként jelenik meg: párbeszédként párbeszédbe hozza a regénytérben létrejött két világot; párbeszédbe hozza az egyedit és az egészet és (műfaji) párbeszédben áll a regény első fejezetével is. A jelentések (és jelentőségek) ilyen módon építkeznek egymásra, míg egészen kézzelfoghatóvá teszik a forma (értsd az elbeszélés, bemutatás mikéntje) és a tartalom (értsd: a hordozott jelentés[ek]) szoros összetartozását, a regény mindenre kiterjedő komplexitását.

Rövidítések

Források

- MÁRAI 2002 MÁRAI SÁNDOR: Történelmi regények I-II. Bp., 2002.
 MÁRAI 2008 MÁRAI Sándor: Ítélet Canudosban. Bp., 2008.

Irodalom

- BARTÓKY 1970 BARTÓKY Zsuzsa: Mi az igazság Canudosban? In: Katolikus Szemle 60 (1970):4. 363-364.
 BÉNYEI 1999 BÉNYEI Péter: „El volt tévesztve egész életünk!” Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján. Kemény Zsigmond: A rajongók. In: Irodalomtörténet, 30 (80) (1999):3. 441-465.
 BORSZÉKY 1970 BORSZÉKY György: Állam és lázadás. In: Irodalmi Újság 20 (1970) jún. 15. 7.
 CSILLAG 2003 CSILLAG István: Márai Sándor. Történelmi regények I-II. In: Szépirodalmi figyelő 2 (2003):6. 113-144.
 DOBOS 2007 DOBOS István: Önéletírás és regény. 1935 Megjelenik Márai Sándor: Egy polgár vallomásai című regénye. In: SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András (szerk.): A magyar irodalom története III. 1920-tól napjainkig. Bp., 2007.
 FRIED 1998 FRIED István: „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba”. (Tanulmányok az ismeretlen Márai Sándorról). Bp., 1998.
 HELLER 2009 HELLER Ágnes: Mi a történelmi regény? In: Alföld 60 (2009):3. 56-75.
 HITES 2004 HITES Sándor: Műfaj, örökség revízió. In: Uő.: A múltnak kútja. Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből. Bp., 2004.
 KABDEBÓ 1996 KABDEBÓ Lóránt: A próza önreflexiója és gyakorlata. In: Uő.: Vers és próza. A modernség második hulláma. Bp., 1996.

- KABDEBÓ 2011 KABDEBÓ Lóránt: A Pandora, In: FINTA Gábor – HORVÁTH Zsuzsa – SIPOS Lajos – SZÉNÁSI Zoltán (szerk.): A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései. Bp., 2011.
- KLANICZAY 1982 KLANICZAY Tibor (szerk.): A magyar irodalom története. Bp., 1982.
- KOREK 1970 KOREK Valéria: „Tökéletes novella”. In: Új Látóhatár 13 (21) (1970) szept. 15. 336-339.
- KRASZNAHORKAI 1991 KRASZNAHORKAI László: Egy késő kamaszkori dolgozat Márai Sándor emigrációs pályájáról. In: Jelenkor 34 (1991):4-5. 344-353; 449-461.
- LŐRICZY 2004 LŐRICZY Huba: Az (el)ismeretlen remekmű. Márai Sándor: Ítélet Canudosban. Műhely 2004/6. Kötetben: In: SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András (szerk.): A magyar irodalom története III. 1920-tól napjainkig. Bp., 2007. 599-613.
- OLASZ 2004 OLASZ Sándor: Köznapi fikció és műfajpoétikai nyitottság. Márai Sándor történelmi regényei. In: Tiszatáj 58 (2004):6. 65-72.
- RÓNAY 1998 RÓNAY László: Márai Sándor. Bp., 1998.
- RÓNAY 2005 RÓNAY László: Márai Sándor. Bp., 2005.
- SZABÓ 2007 SZABÓ Ádám: Az út Canudosba. Márai Sándor Regényének keletkezéstörténete. In: 2000 19 (2007):10. 70-76.
- SZABÓ 2010a SZABÓ Ádám: Canudos ösvényein. Márai Sándorral és Mario Vargas Llosával Euclides da Cunha nyomán. Bp., 2010.
- SZABÓ 2010b SZABÓ Ádám: Canudos forrásvidékén. Euclides da Cunha Os Sertões című művének hatása Márai Sándor Ítélet Canudosban című regényére In: Irodalomtörténet 91 (2010):2. 204-225.
- SZEGEDY-MASZÁK 1991 SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Márai Sándor. Bp., 1991.
- SZŐNYI 2000 SZŐNYI ZSUZSA: Vándor és idegen. Márai-levelek, emlékek. Bp., 2000. 74.
- TVERDOTA 2009 TVERDOTA György: A Nyugat és a Nouvelle Revue Francaise első két évtizede. In: ANGYALOSI Gergely – E. Csorba Csilla – KULCSÁR SZABÓ Ernő – TVERDOTA György (szerk.): Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról. Bp., 2009.

Csöngé Tamás

Enigmatikusság, többértelműség és megbízhatatlanság a *Lost*ban

Enigmatic, Ambiguous and Unreliable Narration in *Lost*

Several studies have already indicated that narrative complexity is a recent trend that can be found not only in the movies (Warren Buckland) but also in contemporary television. (Jason Mittell) In my paper I intend to examine how this complexity interlocks with the techniques of ambiguous and unreliable narration through the popular television show of the last decade titled *Lost*. I raise the question of unreliability in accordance with the impersonal, cinematic narration of the show. I also deal with the strange interlocking of focalised and non-focalised sequences and the serialized format which is extremely important regarding the narrative rhetoric it employs in order to get specific responses from the audience. In connection with this, several much-debated but on the other hand unclear questions emerge. What can be the source of cinematic unreliability? Do we have to postulate a narrator as some critics claim (Emily R. Anderson)? Or a complex authorial intent explains everything with relation to the case of irony? (Gregory Currie) How does unreliability work in the case of the science-fiction genre? Even if we do not receive an answer for the incongruity, a narration without a narrator (as I believe that this is the real narrative situation in case of *Lost*) cannot “lie” to us, but “underinterprets”, misinterprets, misevaluates (James Phelan) events and distracts the audience. With *Lost*, I identify a special case of “serialised unreliability” and I conclude that this technique functions by conditioning the viewers to interpret certain elements of the narrative (cutaway scenes showing the protagonists off the island) in a certain way (as flashbacks), than subverts that technique even multiple times (rendering the scenes as flash-forwards, time travel or flash-sideways). These are rhetorical intentions, deriving from an extra-fictional agent. But we should treat authorial intentions carefully, where certain plot-lines can end abruptly as a result of external reasons (an actor quits, the audience dislikes a character) and where lots of answers are simply not existed when a specific episode was aired and a mystery was presented because of the simultaneous nature of television show writing. Here the slightly reinterpreted concept of the implicit author comes suitable than ever. Following these arguments, it can be stated that in television, the narrative dynamics and the cohesion of events are functioning differently than in novels or feature films, and therefore we must see these narratives as a “work in progress” where unreliability has more than one dimension.

Kérdésfelvetés

Jason Mittell médiateoretikus szerint a 2000-es évek amerikai televíziójára egyre inkább érvényes „a zavart keltő elbeszélések és a késleltetett megoldások iránti tolerancia.” (MITTELL 2007) Úgy érvel, hogy „a narratív komplexitásban az egyik legfőbb élvezeti forrás egy operációs esztétika, ami a fikciós világon felül az elbeszélés gépezetének működésére mint az elköteleződés egy további szintjére irányítja a figyelmet.” (MITTELL 2007) Mittellel egyetértésben a 2004-ben bemutatott *Lost*ot ezen esztétika egyik paradigmaticus példájának tekintem, hiszen a sorozat minőségét és páratlan sikerét legalább annyira meghatározta elbeszélési módja, mint a benne ábrázolt történetek. „Nemcsak egy lenyűgöző fikcionális univerzumra nyíló ablakként nézzük a sorozatot, hanem azért is, hogy lássuk, miként torzítja és irányítja a hozzáférésünket maga az ablak.” (MITTELL 2007) írja Mittell, aki négy olyan tényezőt emel ki, melyek a *Lost*ot véleménye szerint kiemelkedő és remek műsorrá teszik. A hosszú távú narratív dizájn (unity of purpose – az érzés, hogy nem menet közben találják ki és adják hozzá az újabb elemeket, hanem azok szerves módon, szükségszerűen következnek a korábbiakból), a rajongók elemzői tevékenysége (forensic fandom), a narratív komplexitás (sok történeteszál, melyek bonyolult módon szövődnék egymásba, játék a diskurzussal, stb.) és a „meglepetés-esztétika.” Mind a négy aspektus köthető az általam elemzett bizonytalanság illetve megtevészet retorikához, melyeket a sorozat leglényegesebb narratív fogásaként próbálok azonosítani.

A *Lost* történetmesélési mechanizmusaival kapcsolatban az alábbi kérdésekre keresem a választ: A Mittell által meglepetés-esztétikának nevezett retorikának mennyire része a félrevezetés mozzanata? Pusztán ambivalens jelentésekről van szó vagy egyenesen félrevezetőek az elbeszélés által gondosan adagolt információk? Használható-e a narratológiában elterjedt „megbízhatatlan elbeszélő” koncepciója a sorozat kapcsán? Beszélhetünk-e egyáltalán vizuális narratíváknál megbízhatatlanságról, ha egy szereplőhöz nem kötött, objektív perspektíva érvényesül, mint a *Lost* narratívájának túlnyomó részében? Milyen szerepet játszik a „narratív speciális effektek” hatásmechanizmusában a szeriális formátum? A továbbiakban igyekszem rámutatni, hogy a sorozatban felbukkanó enigmatikus szituációkat a befogadó a sorozat által lefektetett korábbi „szabályok” segítségével próbálja értelmezni, így az önmagában zavaros, információhiányos helyzetek egyenesen félrevezetőek lesznek, ezáltal a „megbízhatatlanságot” az egyik fő szervező elemként azonosíthatjuk.

Többértelmű vagy megbízhatatlan?

Mindenekelőtt érdemes kitérni a többértelműség, az enigmatikusság és a megbízhatatlanság közötti különbségre, ugyanis a kérdéskör régóta elméleti viták színtere. James Phelan felhívja a figyelmet, hogy az elbeszélői megbízhatatlanságot a korábbi szakirodalom, Wayne Booth 1961-es könyvétől kezdve hajlamos volt leegyszerűsítve, csak a tények és események közvetítése kapcsán vizsgálni, így modelljében egy olyan tág értelemben vett megbízhatatlanság-definíciót dolgoz ki, amely magába foglalja az általam enigmatikusnak nevezett jelenségeket és a szándékos vagy szándékolatlan félrevezetést is (ezeket én a megbízhatatlanság egy változatának a befogadókra tett hatásaként értelmezem). Phelan a megbízhatatlanság kapcsán a kommunikáció három tengelyét vizsgálja: „a tények és az események tengelyét (ahol a félretájékoztatással és az alutájékoztatással találkozunk), a megértés/észlelés tengelyét (ahol a félreolvasással vagy félreértelmezéssel, illetve az alulolvasással és alulértelmezéssel találkozunk), és az értékek tengelyét (ahol a félreértékeléssel, illetve az alulértékeléssel találkozunk).” (PHELAN 2007. 224) Így a fókuszpontban nem pusztán egy ontológiai határvonal mentén felosztott ellentétpár, valóság és fikció megkülönböztetése fog állni (ti., hogy mi igaz, és mi nem igaz abból, amit a narrátor elmondott nekünk), hanem egy árnyaltabb rendszer felvázolásával értelmezi az elbeszélő műfajokkal kapcsolatos bizonytalanságok széles skáláját. Szövegorientált modelljében a narrátor személye az a kiemelt elem, aki a fiktív események és a befogadók közötti közvetítő funkciót betölti, így a megbízhatatlanság forrása lehet.

A *Lost* esetén mindhárom aspektus problematizálódik: a tények valóságossága kapcsán gondoljunk azokra az álmjelenetekre, melyek többször is visszaköszönnek a sorozatban mint cold-openek és álm jellemük csak a szekvencia végén lepleződik le. A szereplők morális megítélése főként a fiktív világ belügyeként jelenik meg – a „jó” és a „rossz” emberek kérdése nyíltan tematizálódik a túlélők és a Többiek csoportja kapcsán – s természetesen ez sem teljesen független a diskurzus retorikájától. A szigeten élő Többiek vezetőjének, Ben Linusnak a manipulációira például csak fokozatosan derül fény, kezdve rögtön a személyazonossága körüli rejtéllyel. Gyakran derül ki egy-egy ártatlannak gondolt karakterről, hogy szándékai nem éppen tisztességesek, illetve ezeknél jóval komplexebb etikai szituációk is előfordulnak a hat évad során.

Okfejtésem középpontjában az események értelmezésének és értelmezhetőségének kérdése áll, mivel véleményem szerint ebben rejlik a *Lost* újszerűségének a kulcsa. Fontos kiemelni, hogy a vizuális közeg sajátosságaiból adódóan az események közvetítésének és az értelmezésnek a tengelye az irodalmi szövegekhez képest sokkal nehezebben szétválasztható, mivel a diegetikus idő folyamatossága miatt nem válnak szét élesen a prózában leírónak és eseményszerűnek nevezett részek. A filmnek látványos speciális technikákat vagy egy keretelbeszélést kell

prezentálnia, hogyha egy regényben megszokott „szerzői kiszólást” szeretne tenni egy szereplővel kapcsolatban vagy például meg akarja állítani a történet idejét. Ezért az értékítélet és legfőképpen az interpretáció fogalmai is más koordináták szerint artikulálódnak.

Mi a többértelműség?

A fogalmakkal itt nagyon óvatosan kell bánnunk, mert konnotációik félreértésre adhatnak okot. Gregory Currie úgy fogalmaz, hogy a narráció akkor *többértelmű* (ambiguous), „hogyha feltesz egy kérdést a nézőnek, amit aztán nem válaszol meg, és ahol ez a kérdésfelvetés és a válasz hiánya szándékosnak tűnik.” vagyis „egy *többértelmű* (ambiguous) narratíva nem teszi lehetővé számunkra, hogy minden lényeges kérdést megválaszoljunk a történettel kapcsolatban.” (CURRIE 1995. 24.)

A magyar *többértelműség* kifejezés használata talán megtévesztő lehet, mert nem két egyforma szóalak egymástól esetleg teljesen különböző, de külön-külön jól definiálható jelentéseinek a nyelvészeti modelljére kell gondolni, hanem a latin eredetű *ambiguitás*ra, ami etimológiájával nemcsak a *bizonytalanságot*, de a homályosságot, az elliptikus jelleget, a kriptikusságot és a pontosság hiányát is kiemeli. Ezért én Currie terminusának elfogadott magyar fordítása helyett az enigmatikus jelzöt szeretném használni. A *Lost* sokszor évadokon át húzódo rejtélyei (például a szigetben élő rejtélyes csoport, a Többiek kilétére, vagy a túlélőket rettegésben tartó füstszörny természetére és eredetére vonatkozó kérdések) ilyen értelemben homályosak: *titokzatosságot*, *rejtélyességet* szülnek, mert *hiányosak*, *befejezetlenek* s elsődlegesen nem értelmezési lehetőségek közötti választásra ösztönöznek, hanem jól elhelyezett narratív „kampókként” (hook) a kíváncsiságot keltik fel a nézőben, hiszen alakítják a cselekményt, de szerepük nem tisztázott. Azért stílszerű *kódnak* nevezni őket, mert nem ontológiai értelemben, az egyes elemek tulajdonsága, hogy befejezetlenek és hiányosak, hanem az értelmezésükkel kapcsolatos problémák teszik azzá a hozzájuk kapcsolódó narratív egységet.

A *többértelműség* kifejezés nem erre a bizonytalanságra helyezi a hangsúlyt, hanem arra a szemantikai mozzanatra, hogy gyakran egyszerre több adekvát megközelítés, értelmezési keret is lehetséges. A homályossággal ellentétben, mely inkább a diegetikus események bemutatásának mikéntjéhez kapcsolható, ez a fogalom egy kritikai diskurzus keretében, az értelmezés szintjén ragadható meg igazán jól. Ezért az olyan jellegű narratív technikákra szeretném fenntartani, mint ami a *Hatodik érzék* cselekményét is strukturálja (természetesen az első megtekintés befogadási mechanizmusa számára ez a kód még láthatatlan): Az egyik leghíresebb jelenet, amikor Dr. Crowe a házassági évfordulóján a feleségével ül egy vendéglő asztalánál, az asszony láthatóan lehangolt, nem beszél a férfihez, kifizeti a számlát, majd annyit mond: „Boldog évfordulót!” és elmegy. Úgy gon-

doljuk, hogy azért viselkedik így, mert férje elkésett e fontos alkalomról, s a beszélgetésből arra következtetünk, ez már nem az első eset volt. A „twist-ending” felfedi előttünk, hogy Cole a teljes film alatt halott volt, így teljesen átértelmezzük feleségének a viselkedését: A nő nem látta, hogy férje ott ül vele szemben, így nem két ember egymástól való elhidegüléseként értelmezhető a jelenet, hanem a férj hiányának keserű tapasztalatáról. Egy korábbi értelmezési logika (egy házasság megromlásának bemutatása) helyett egy másik érvényesül (egy gyászoló nem tudja elengedni halott férje emlékét). A film újranézésekor jövünk rá, hogy Dr. Crowe kizárólag az állítólag halottakat látó Cole nevű kisfiúval beszélget a film során. Ekkor nem „megértetjük” az adott jeleneteket, mert az utóbbi „igaz” értelmezés csak a teljes történet ismeretében lehetséges: az egyik jelentést felülírta egy másik.¹ Még világosabb, ám más jellegű példa a jelentések többértelműségére az olyan kettős értelmezési keretet működtető filmek esete, ahol nincsenek feloldva a bizonytalanságok és az értelmezések egymás mellett léteznek a teljes narratíva ismeretében is. (*K-Pax* 2001, *Viharsziget* 2010, *Eredet* 2010).

Az általam „enigmatikusnak” nevezett (titok-alapú) speciális elbeszélési mód részben abból fakad, amire a phelani fogalompárok második tagjai utalnak (alultájékoztatás, alulolvasás, alulértékelés), vagyis amikor a nem kielégítő mértékű információ miatt nem látjuk át a *Lost* esetén különösen komplex narratív rendszert, ezért a cselekmény szempontjából lényegesnek feltüntetett elemek, szereplői motivációk, cselekményszervezési technikák funkciói homályban maradnak. Miért olyan érdekes mindez azon felül, hogy a *Lost* minden addigi sorozatnál nagyobb ívű és komplexebb rejtvényeket adott fel közönségének? Hadd mutassak rá, hogy mitől lesznek *többértelműek* a *Lost*-ban bemutatott *enigmatikus* narratív kódok.

A *többértelműség* kifejezés használatát indokolják a műsornak bizonyos jellemzői, s ezeknek okfejtésére nézve később még fontos szerepe lesz. A *Lost* globális narratív szerkezetében több olyan erős értelmezési keretet is kiépít, amelyek függvényében az önmagukban *enigmatikus* jelenetek *többértelművé* vál(hat)nak. A műsorban a többértelmű narratív kód, nem pusztán azt jelenti, hogy a narráció (rövid távon vagy egyáltalán) nem válaszol meg bizonyos feltett vagy erősen sugallt kérdéseket (ez a rejtély definíciója), hanem kiépít egy rendszert, aminek a segítségével ezek a kérdések megválaszolhatónak tűnnek. Jelen esetben két ilyen rendszerrel kell számolnunk. Az egyik a szigethez kapcsolódó mitológia, melyről részről részre egyre többet tud meg a néző, s úgy rakosgatja össze az információmorzskákat, mint egy kirakós darabkáit, melyekből megpróbálja összeállítani „a teljes képet”. A *Lost* által működtetett mitológia arra

¹ A jelenet bőven befér a Phelan-féle megbízhatatlanság kategóriájába, hiszen semmi olyat nem látunk, ami a film fikciója szerint „valótlan” lenne, de az új kontextuális információ miatt az esemény jelentése nagy mértékben módosul. Most azonban csupán a jelenet dekódolhatóságának kettősségére szerettem volna felhívni a figyelmet.

sarkallta a népes táborral rendelkező rajongókat, hogy intenzív találgatásba és elmélet-gyártásba kezdjenek a sorozatban elszórt információk és apró nyomok segítségével, és egy eszközkészletet adtak a nézők kezébe, hogy próbálják meg elemezni, értelmezni a látottakat. Mittell mint a „forensic fandom” mottóját említi John Locke kijelentését, ami az „Orientáció” című részben hangzik el egy Dharma állomás tájékoztató videójának megtekintése után: „Ezt újra meg kell néznünk!”² (MITTELL 2007.) A *Lost* erőteljesen rájátszott a technikai be rendezésekkel megvalósuló visszajátszhatóság és a számítógép illetve internet adta lehetőségekre és arra ösztönözte nézőit, hogy találgassanak, beszéljék meg észrevételeiket, foglalkozzanak a műsorral akkor is, amikor éppen nem az új részt sugározza az ABC hálózat.

A narratív hézagok kitöltését segítő másik kontextuális rendszer azon narratív technikák tárháza, melyekhez epizódról epizódra hozzászoktatja, csaknem kondicionálja a sorozat a nézőket, akik a cselekmény egyes elemeit ezekhez az értelmezési keretekhez igazítva igyekeznek megérteni. A legfontosabb ilyen technika az első három évadban végig következetesen alkalmazott flashbackek rendszere, melyek rendre minden epizódban feltűnnek, s jellegzetes ismertetőjegyeik vannak: tematikusan részenként egy-egy főbb karakter múltjának egy olyan szeletét mutatják be, ami a szigeten zajló események szempontjából érdeklődésre tarthat számot a néző részéről, magyarázzák az adott szereplő viselkedését (pl. Jin és Sun párkapcsolati problémáit), esetleg ellentézik az aktuális helyzetet, bemutatva egy karakter jellemének vagy szituációjának gyökeres megváltozását. (Például, hogy Locke képes járni, Kate ártatlan megjelenése ellenére egy szökött fegyenc.) Kezdetüket és végüket egy jellegzetes nondiegetikus hang kíséri. Vizuálisan úgy ismerhetők fel, hogy nem a sziget szüzséje jelenik meg, vagyis nem trópusi vadonban, hanem valamelyik nagyvárosban, esetleg Ausztrália pusztájában játszódik a jelenet.

E kettő (a mitológia és a narratív trükkök) alkotják azokat a „belső normákat”, melyekről Mittell azt mondja, hogy szerepük kulcsfontosságú a *Lost* befogadása és értelmezése során, hiszen ezekre alapozva próbáljuk megfejteni a műsorban felbukkanó újabb és újabb enigmatikus elemeket.

A *Lost*ban a meglepetéspoétika – ahol a hangsúly egy rejtély leleplezésén, váratlan megoldásán van – és a titokpoétika (kódpoétika), – ahol egy „elrejtett jelentést” kell a befogadónak felfedeznie vagy megfejtenie – egyszerre működik és kölcsönösen kiegészíti egymást.³ Amikor a narráció felold bizonyos, hosszú ideig működtetett rejtélyeket, ezzel újrírja azt a feltevésekből, hipotézisekből és sejtésekből álló „mentális térképet”, ami az adott jelenség köré a rejtély prezentálása óta szövődött a főszereplőkben és a rajongói közösségek fórumain.

² ‘We’re going to need to watch that again.’

³ Itt nem kívánok foglalkozni az egészen más befogadás-esztétikát működtető művészfilmek (art-film) titokzatosságával, kódszerűségével és többértelműségével.

Egy másik fontos jellemzője a sorozat retorikájának, hogy *ígéretet ad* a nagy rejtélyek megfejtésére, még akkor is, ha sokszor több évadnyi várakozási időt is kíván meg, vagy egyáltalán nem bont ki egy adott cselekményszálát. Itt nemcsak a rejtvényeknek arról az inherens tulajdonságáról van szó, hogy feltételezzük: van megoldásuk, hanem arról a poétikáról, hogy a *Lost* epizódról epizódra rendszeresen kisebb (diegetikus vagy nondiegetikus) talányokat mutat be és fejt meg (leplez le) viszonylag rövid időn (egy-két epizódon) belül, így egyrészt kielégíti az adott mikro-történettel kapcsolatos nézői várakozást (Ki gyújtotta fel a tutajt? Ki lopta el a fegyvereket? Ki támadta meg Sunt a kertben?), másrészt anticipálja, hogy ez a működésmód a nagy narratívában is működni fog.

A filozófus, Tom Grimwood felteszi a kérdést: „Miért kell valamit kódok mögé bújtatni? Mert így nyilván érdekesebb vagy izgalmasabb. De ha valaki kódokkal dolgozik („egyenes beszéd” helyett), hogy így tegye titokzatosabbá és lebilincselővé a sorozatot, akkor nem fordulhat-e elő, hogy az illető nem a kommunikáció médiumaként, hanem a homályosság és bizonytalanság médiumaként használja a kódokat?” (GRIMWOOD 2010. 148.) A *Lost* poétikájának csavarja éppen az, hogy egy nagy rejtély megoldása legtöbbször nem megnyugvást és a narratív lezárás érzését adja, hanem újabb kérdések tömkelege és messzire ívelő narratív perspektívák sokasága jelenik meg. A sorozat egyik ereje éppen ebben rejtlett az első három évad során: úgy tudta megvalósítani a folytatást az újabb évadokban, hogy az nem tűnt hozzátoldásnak, „menet közben”, a piaci igények miatt kitalált továbbírásnak, hanem perspektívánk szerves kiterjesztésének, a fiktív világ és események egyre nagyobb távlatokban történő bemutatásának. Ezt nevezi Mittel „unity of purpose”-nek, hosszútávú narratív dizájnnak. Erre éppen az adott lehetőségét, hogy eleinte nagyon keveset tudhattunk meg az „összkepről”, a *Lost* univerzumát mozgató erőkről, így a műsor egy ideig képes volt folyamatosan emelni a tétet és korábbi rejtélyeket, összefüggéseket az új keretekkel összefüggésben láttatni. A titok-rendszereknek és kódoknak ezt a látszólag vég nélküli burjánzását három évad után egyesek a „posztmodern”, mások a „neobarokk” jelzővel illették, noha a két kifejezés nem egészen ugyanarra vonatkozik.

Az *enigmatikusságot* a kontextus, a sorozat belső normái teszik *többértelműséggé*. Adottak egyfelől a rejtélyek és a kérdések sokasága, melyek évadokon át húzódnak, a másik oldalról pedig azon magyarázati sémák, melyek a narratív keretek segítségével kanalizálják a lehetséges értelmezéseket, így rendszert építenek: a műsor szinte igényli a teóriákat.

Azonban minden információ és rendszerszerűség ellenére a *Lost* műfajával kapcsolatban nagyon sokáig bajban voltak a rajongók és a kritikusok is. Hogyan lehet az, hogy több mint 60 epizód után is bizonytalanságok merültek fel e téren? Mittel véleménye szerint a műfaj általában segíti a nézőt abban, hogy bizonyos forgatókönyvek és normák alapján kitalálja, hogy körülbelül mire számíton egy adott sorozat keretein belül. „Mennyire biztosak ezek az események a legtöbb filmben és tévéműsorban? A műfajok olyan történetmesélési normákat hoztak

létre, melyekkel ritkán szakítanak – egy slasher filmben már az elején tudjuk, hogy kik fognak meghalni és ki lesz az életben maradó »last girl«; egy detektív-történetben látszólag »váratlan« fordulatokat és csavarokat várunk.” (MITTELL 2012. C20) A *Lost* belső narratív rendszere nemcsak a televíziós sorozatok ipari szempontok szerint működtetett „biztonsági” normáit látszik átlépni, hanem egyenesen poétikává teszi a normaszegést. Ebből az „alkotói fordulatból” fakad az a látványos bizonytalanság (valamint kritikai és közönségsiker), amit mintha némiképp kimerítettek volna a negyedik évadra.

A narratív komplexitás ezen példaszerű megjelenése kapcsán összességében három elemet emelnék ki: a titok, a meglepetés és a megtévesztés retorikáját, melyek az enigmatikusság (hiányos vagy rejtett jelentés), a többértelműség (szimultán jelentések) és a megbízhatatlanság (szubjektív jelentés) szemantikai kategóriáival kapcsolhatók össze.

Miben más a megbízhatatlanság?

A „megbízhatatlanság” kifejezés a legtöbb esetben egy szubjektumhoz kapcsolja az elbeszélés aktusát, egy fiktív antropomorf mediátort feltételezve befogadó és történet között. A *Lost*-ban is találhatunk olyan példát, ahol a megbízhatatlan elbeszélésnek ez a szereplőhöz kötött, paradigmaticus változata sejthető. Emily R. Anderson érvelésében a vizuális narratívák esetén egy szereplő szubjektív nézőpontjának „illusztrációját” jelenti (a mediális törés miatt a középpontba állított szereplőt homodiegetikus regényelbeszélőkkel ellentétben nem szokás a narrációs aktus forrásaként megnevezni) vagyis azt az esetet, amikor a befogadó legtöbbször a filmes konvenciókhoz igazodó objektív kameraállások ellenére a szereplő perspektíváját érzékeli. Véleménye szerint a film szereplőit nem tekinthetjük narrátoroknak, mivel „ha övék is a nézőpont, amit a néző érzékel, de nem tudnak kommunikálni velünk.” (ANDERSON 2010. 88.) Ehhez „arra lenne szükség, hogy ontológiailag a történet felett álljanak.” (ANDERSON 2010. 85.) A szubjektív perspektíva akkor válik különösen izgalmassá, amikor a fokalizált karakter például hallucinál, álmodik, vagy valamilyen módosult tudatállapotban van.

A „Dave” című epizód az évési problémákkal küzdő Hurleyt állítja a középpontba, aki egy furcsa, fürdőköpenyes, kopasz férfit vél látni a szigeten. Kezdetben a néző bizonytalan a jelenést illetően, hiszen korábbi epizódokban is feltűntek már halottak (Jack apja), akikről eddig a pontig nem derült ki, hogy egy szereplő hallucinációi, valódi kísértetek vagy a sziget misztikus erejének megnyilvánulásai van szó. Hogy szubjektív víziót látunk, ahhoz támpontot adhat, hogy senki más nem látja a férfit, kizárólag Hurley. Kicsivel később az epizód flashbackjeiből megtudjuk, hogy Hurleyt egy pszichiátrián kezelték, miután katonán állapotba került egy baleset miatt, ahol egy leszakadó erkély több ember halálát okozta, ő pedig magát és súlyát okolta a történetek miatt. Itt megismer-

kedünk a szigeten feltűnő férfival, Hurley Dave nevű barátjával. Dave az intézet egy másik lakója, akiről azt gondoljuk, hogy Hurley később súlyával kapcsolatos problémái miatt képzeletben őt a szigetre. Mindez logikusnak tűnik, hiszen az epizód dramatikus szituációja (a túlélők egy hatalmas Dharma élelmiszer-csomagot találnak) feleleveníti Hurleyben az időszakot, amikor a Santa Rosa elmeegógyintézetben lakott. Vajon megbízhatatlanságnak kell-e tekintenünk, hogy Dave-et mi, nézők is látjuk a szigeten? (Azt, hogy Hurley szubjektív perspektíváját mutatja be a filmkép, az nem lehet kétséges, a kérdés ilyenkor csak az, hogy mennyiben tartathatjuk a megbízhatatlanság forrásának a narrációt, mivel a fogalomnak egy fontos sarokköve, hogy ne csupán történetelemként legyen jelen, hanem a diskurzus extradiegetikus szintjéhez kötődjön. Esetünkben a filmes narráció objektív módon prezentálja a szubjektív víziót.) Ha egy megbízhatatlan szereplő hazugságairól csupán verbálisan (*Pi élete*, 2012), esetleg egy bűvész szemfényvesztéséről (*A tökéletes trükk*, 2005) tudósít egy „objektív” kamera, azt mennyiben tekinthetjük „megbízhatatlan narrációnak”? A történeten még egyet csavar, amikor kiderül, hogy Dave sosem volt valódi személy, csupán Hurley képzeletében létezett mint az evéssel való önbüntetésének kifejeződése. Ezért, ha a szigeten játszódó részek kapcsán nem is olyan egyértelmű, az intézetben játszódó falshbackek mindenképpen megbízhatatlanok, mert egyedül a bemutatás módja volt az, ami miatt azt hittük: Dave valóban létező húsvér személy. Erre játszanak rá azok a jelenetek, amikor az orvos köszön neki, vagy a kosármeccsen részt venni látszik. *A hatodik érzék* kísérteteivel ellentétben⁴ objektív módon a történet fikciója szerint sem volt jelen, kizárólag egy szereplő elmeszüleményeként. Ilyen értelemben a technika a filmes megbízhatatlanság klasszikus esetének tekinthető. Nagy elődként szokták emlegetni Hitchcock *Rémület a színpadon* (1950) című filmjét, melyben szintén egy flashback az, ami egy hazugság dramatizációjaként funkcionál, s ezt csak később leplezi le a narráció. A diegetikus megbízhatatlanságnak másik kiváló példái a már említett álmok, melyek maguktól értetődően szubjektív víziók dramatizációi, ám e jellegüket sokszor elfedik kvázi-realista jellegükkel.

A megbízhatatlanságnak ez a formája tehát nem pusztán kétségeket ébreszt a befogadóban a látottak jelentését illetően, hanem egyeseket megtéveszt, átver, hogy később leleplezze ezt a csalást, rámutasson a látottak szubjektív, torzított jellegére. A *Lost* megbízhatatlanságai inherensen temporálisak – legtöbbször nem szimultán van jelen a megbízhatatlan képsor és tudásunk annak torzító jellegéről. Amikor például Mr. Eko álmáról kiderül, hogy álom (? c. epizód), akkor az egésznek a tétje már nem a képsorok szubjektivitásán lesz, hanem azokon a transzcendens jeleken, melyek a történet egésze szempontjából fontosnak tűn-

⁴ Felvetődik persze a kérdés, hogy a fantasztikus elbeszélések esetén milyen referenciapontot kell választanunk, beszélhetünk-e egyértelműen egy objektív valóságról, hiszen a *Hatodik érzék*ben is Cole szubjektív perspektívája érvényesül: a szellemeket egyedül ő és a néző látja. Ez elvezet minket egy tágabb elméleti vitához: a megbízhatatlanság és a realizmus kérdésköréhez.

nek. Hogy az álom jelenésként értelmeződik át, azt kiválóan szemlélteti a jelenet, melyben Mr. Eko halott öccsét követi egy álomban, majd az így szól hozzá: „John, ébredj fel!” és kiderül, hogy az a John Locke álmodta a jelenetet, akinek nem lehetett tudomása Eko öccséről, a halott papról.⁵

Itt vetődik fel a kérdés, hogy ha a megbízhatatlanságról mint egy diszkurzív tényezőről beszélünk: vagyis nem attól függ, hogy egyes karakterek mennyire objektíven látják a világot, hanem, hogy a narráció ezt hogyan fokalizálja, mennyiben mutat be egy olyan perspektívát, mely téves értelmezésekre és hamis következtetések levonására készíti a nézőt, akkor vajon a narratív nagyszerkezet szintjén és az objektív szituációk bemutatásánál is előfordulhat-e? Képes-e „hazudni” az objektív kamera-szem, ha nem feltételezünk antropomorfizált narrátort a diszkurzus mögé? Ez fontos elméleti adalékokkal is szolgálhat a Greta Olson által kidolgozott (OLSON 2003. 96.) megbízhatatlansági kategóriák kapcsán, ahol a szerző kizárólag antropomorf mediátorokkal számol. Mivel a *Lost* erőteljesen épít az átverés, a megtévesztés nemcsak tematikusan felbukkanó elemeire, s a bemutatás módja révén sokszor a Hurley-féle víziók hatásmechanizmusa érvényesül, feltevésem szerint egyfajta szeriális-kontextuális megbízhatatlanságról kell beszélnünk.

Hogyan épül az enigmatikusságra a megbízhatatlanság?

A *Lost* esetén a rejtély forrása legtöbbször az információ hiánya. Ez általában egy olyan „megkomponált” hiány, ami határozottan irányítja kérdésfeltevésünket: A füstoszlopról az általa kibocsájtott mechanikus hangok, s a sorozatban prezentált tudományos kísérletek miatt egy ponton például hajlamosak vagyunk úgy gondolni, hogy a Dharma kezdeményezés által épített védelmi mechanizmusról van szó, mely véletlenül „elszabadult” a szigeten. A „meglepetés” ereje abból fakad, hogy a műsor bizonyos kérdésekre egészen eltérő választ ad, illetve lerombolja azokat az előfeltevéseket, melyeket a kevés információ alapján tudni véltünk egy jelenségről. Ilyen a Többiek által rejtegetett titkos bunker is, melyről azt a kérdés tesszük fel: *mit* rejtegetnek benne? Majd kiderül, hogy egy csalíról, egy álcáról van szó: amikor Sayid kinyitja az ajtaját, egy „jelentés nélküli” falat talál mögötte.

Azt mondhatnánk, hogy – egyáltalán nem meglepő módon – az egyes (diegetikus és diszkurzív) homályosságok, titkok és rejtélyek értelmezésében a narratíva belső normái támpontként szolgálnak, és alapvetően segítik a nézői orientációt. Ha többfélét is, de lehetséges értelmeket adnak az elliptikus kódoknak, egy speciális körre szűkítik az értelmezési lehetőségeket. Mégis miért kiemelkedő a *Lost*nak ez a technikája a többi „misztikus” sorozathoz képest? Két szempontból is többről van szó, mint pusztán a szeriális formából adódó

⁵ Amikor ez nem így van, pl. Hurley álma esetén, akkor a megbízhatatlanság hagyományos módon a karakter jellemzésének a forrása lesz.

kontextus egyértelműsítő szerepéről. A *Lost* egyrészt rendkívül ötletesen és hatásos módon előtérbe helyezi ezeket a technikákat, melyek így nem a történet világának átlátszó ablakaként funkcionálnak, vagy díszletként simulnak bele a diegetikus konfliktusokba, hanem a történetmondás mechanizmusaira mint „narratív speciális effektekre” helyezi a hangsúlyt (MITTELL 2012. C11.), melyek így sokszor az élvezet forrásaként funkcionálnak.

Másrészt belső normáinak folytonos felforgatásával az általa adott fogódzók, kontextusok nem egyértelműsítenek, hanem egyenesen félrevezetnek. Vagyis a *Lost* nem áll meg ott, hogy saját normái orientálják a nézőt: ezeket folytonosan átalakítja, megkérdőjelezi, illetve úgy változtatja meg, hogy a befogadó számára ezeket a váltásokat is „meglepetésként” tálalja. A legismertebb fogása az volt, amikor a harmadik évad végén kiderült, hogy az epizódban flashbacknek hitt jelenetek (addig a pontig 70 epizód tartalmazott flashbackeket) valójában nem Jack múltjának egy újabb darabkáját mutatják be, hanem a sziget elhagyása utáni életét. Ez a mozzanat több szinten működött: egyrészt a cselekmény későbbi menetével kapcsolatban leleplezett le információkat (néhányan meg fognak menekülni a szigetről) és előre jelzett egy addig nem látott narrációs technikát (a flash-forwardot). Egy másfajta csavar, amikor a harmadik évad „Flashes before your Eyes” című epizódjában a flashback diegetikus koncepcióként tematizálódik. A nézők által megszokott technika, az idő és térbeli ugrálás a sziget és korábbi események között az egyik főszereplő, Desmond számára ténylegesen átélt valósággá válik. A negyedik évad „Ji Yeon” című epizódjában, azt láthatjuk, amint Sun éppen megszülni készülő gyermekét, Jin pedig egy plüss pandát szeretne vásárolni a kisdednek, de váratlan nehézségek akadályozzák a kórházba való eljutásban. A szülés lezajlik, s amikor Jin odaér a kórházba, akkor kiderül, hogy a kettejükéről látott jelenetek nem egy idősíkon zajlottak: míg Sun jelenetei tényleges flash-forwardok, Jin jelenetei flashbackek voltak és főnöke gyermekismerősenek vásárolta az ajándékot. Az epizód azt sugallja: Jin nem jutott ki a szigetről, Sun pedig egyedülálló anyaként fogja nevelni gyermekét. A hatodik évad által bevezetett „flash-sideways”-ek pedig látszólag egy újabb, „mi lett volna, ha 1977-ben elsüllyed a sziget” típusú dimenziót vezetnek be a történetbe. (Ezen részek státusza csak a sorozat legvégén tisztázódik.)

A megbízhatatlanság kapcsán nézzük az évadkezdések példáját, hogy lássuk hogyan építi fel a sorozat apró meglepetéseit, miképpen kontextualizálja és teszi egyben megtévesztővé mikro-narratíváit hosszútávon működtetett normái által: más szóval hogy ad választ a narráció nagyívú kérdésekre rövid gag-ekkel?

A *Lost* első évadában a cselekmény jelen idejű részei szinte kivétel nélkül a szigeten játszódnak. A első epizód legelején már megtörtént a repülőszerencsétlenség és azt láthatjuk, amint Jack a dzsungelben ébred fel. A második évad nyitójelenetében (a sorozat 26. epizódja) egy ismeretlen férfi napi rutinját látjuk, amint takaros lakásban tesz-vesz: beír valamit egy számítógépbe, feltesz magának egy bakelit lemezt, elmosogat, edz szobabiciklijén, lezuhanyzik, reggelit

készít. Amikor éppen egy injekciót be magának, a lemezjátszó túje félreugrik, a félig nondiegetikussá vált zene megszakad, s egy robbanás hallatszik. Csak ekkor realizáljuk, hogy a helyszín az a földalatti bunker, melynek bejáratát Locke és Boone találta meg az erdőben az első évad közepén, s amit Locke és Jack az évad végén dinamittal berobbantott. Az epizódon belül enigmatikusnak mondható jelenet (hol vagyunk? mikor történik mindez? és a legégetőbb kérdés: hogyan kapcsolódnak a látottak az eddigi történethez?) megtévesztővé válik azoknak az előfeltevéseknek a fényében, melyek tudatában nézzük azt. Amellett, hogy nem tudjuk pontosan hol vagyunk (feltételezhetően valakinek a lakásában, civilizált környezetben), a narráció azt sugallja: hogy a szigeten biztosan nem. Az időre vonatkozóan is van pár megtévesztő jel: a bútorok és háztartási eszközök dizájnya, valamint a technikai berendezések arra utalnak, hogy a 70-es, 80-as években lehetünk, a zenéből és a lakberendezési stílusból ítélve feltehetően angolszász kultúrterületen. Csaknem teljesen kizárjuk a lehetőséget, hogy a csendes-óceáni szigeten lennénk 2004 november 5-én, méterekre attól a helytől, ahol és amikor az előző évad befejeződött. Így válik félrevezetővé a globális narratíva kontextusában a jelenet, s így épül a többértelműség az enigmatikus kódolásra.

Rövidítések

- ANDERSON 2010 ANDERSON, Emily R.: Telling Stories: Unreliable Discourse, Fight Club, and the Cinematic Narrator In: *Journal of Narrative Theory*, Volume 40, Number 1, Winter 2010. 80-107.
- BOOTH 1983 BOOTH, Wayne: *The Rhetoric of fiction*. University of Chicago Press, 1983.
- CURRIE 1995 CURRIE, Gregory: Unreliability Refigured: Narrative in Fiction and Film. In: *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 53 (1995) 19-29.
- GRIMWOOD 2009 GRIMWOOD, Tom: Az eltűntek kódokban: Interpretáció és dekonstrukció az *Eltűntek* narratívájában. In: *Eltűntek és a filozófia*. Szerk. Sharon M. Kaye. 2009.
- MITTELL 2009 MITTELL, Jason: *Lost in a Great Story* (<http://justtv.wordpress.com/2007/10/23/lost-in-a-great-story/>) (kötetben: *Reading Lost: Perspectives on a Hit Television Show* 2009)
- MITTELL 2012 MITTELL, Jason: *Complex TV: The Poetics of Contemporary Television Storytelling*. (2012) (<http://mediacommons.futureofthebook.org/mcpres/complextelevision/>)
- PHELAN 2007 PHELAN, James: *Estranging Unreliability, Bonding Unreliability and the Ethics of Lolita*. *Narrative*, Volume 15, Number 2, May 2007. 222-238.
- OLSON 2003 OLSON, Greta: *Reconsidering Unreliability: Fallible and Untrustworthy Narrators*. In: *Narrative*, Volume 11, Number 1,

A kötet szerzői

ANDRÁSFALFY BERTALAN DSc, professor emeritus. 1955-ben szerzett néprajz-muzeológusi diplomát az Eötvös József Tudományegyetemen. Múzeumokban (Szekszárd, Pécs) és Kutató Intézetekben (MTA Dunántúli Tudományos Intézet, MTA-Néprajzi Kutatócsoport) dolgozott, majd docensként és egyetemi tanárként a Pécsi Tudományegyetemen, 1995-től tanszékvezetője a Néprajz és Kulturális Antropológia tanszékének Pécsen, 2001-től emeritus. Néprajzi csoportok életmódja, gazdálkodása, különböző nyelvű és kultúrájú népek együttélése, népköltészete, néptánckincse, volt kutatásainak tárgya. Fő munkája a vízrendezések előtti ártéri gazdálkodás leírása és elemzése. A néprajztudomány kandidátusa (1971), az MTA doktora (1990), a svéd Ericsson díj (1980), a Györffy István Emlékérem (1983), a Pázmány Péter díj (2000), a Széchenyi díj (2013) kitüntettje.

ÁRVAI TÜNDE a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak (900–1800) programjának doktorjelöltje. A KLIK Pécsi Hajnóczy Kollégium Türr István utcai tagintézményének nevelő tanára. Kutatási területe a Garai család története és politikai szerepvállalása (1269–1481), valamint Pécs város női története. Elnyerte az OTDK Humántudományi Szekció Középkori magyar történelem altagozatának I. (2009) és III. (2011) díját, valamint a Társadalomtudományi Szekció Kulturális Antropológia tagozatának különdíját (2011). Megkapta a Baranya Megyei Önkormányzat Hallgatói tudományos díját (2010), a Professzorok Batthyány Köre Pécsi Csoportjának Virág Benedek díját (2011), legutóbb pedig a Nemzeti Kiválóság Program Apáczai Csere János Doktoranduszi Ösztöndíját (2013).

BÓKAY ANTAL a PTE BTK Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék egyetemi tanára, az MTA doktora. Kutatási területe a jelenkori irodalomelmélet, elsősorban az amerikai dekonstrukció, a modern költészet elmélete és irányai, a két háború közötti magyar és angol nyelvű költészet, illetve a pszichoanalízis elmélete, irodalom és pszichoanalízis kapcsolata. Magyar és angol nyelven hét könyve és több mint 150 szaktanulmánya jelent meg (legutolsó szakkönyve *Líra és modernitás – József Attila én-poéti-*

kája címmel látott napvilágot). Az Irodalomtudományi és a Pszichológiai Doktoriskola oktatója.

BÖHM GÁBOR 2000-ben diplomázott magyar-esztétika szakon, a Pécsi Tudományegyetemen. PhD-fokozatot 2009-ben, a finnországi Jyväskylä egyetemén szerzett. 2002 óta a PTE BTK Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszékének főállású oktatója. 2012-től a PTE KTDT oktatói titkára. Tanulmányai, recenziói, szakfordításai Szépliteratúrai Ajándékban, a Déli Felhőben, a Helikonban, a BUKSZ-ban, a Kalligramban, a Többletben, a Literaturában, illetve különféle tanulmánykötetekben jelentek meg. Egy önálló kötete jelent meg (*Önéletírás, emlékezet, elbeszélés*. Jyväskylä, 2009).

CZEFERNER DÓRA 2010-ben Anglisztika alapszakon, 2013-ban pedig Történelem szakon szerzett mesterszakos diplomát a Pécsi Tudományegyetemen. Jelenleg a PTE Interdiszciplináris Doktori Iskolájának első éves hallgatója. Kutatási területe a századforduló polgári feminista sajtójának története, valamint az osztrák-magyar és a német nők munkavállalási struktúráinak összehasonlítása az 1860-as évektől az első világháború kirobbanásáig. Kétszeres Köztársasági Ösztöndíjas, Eötvös József hallgatói és Apáczai Csere János Doktoranduszi ösztöndíjas.

CSÖNGE TAMÁS 2011-ben Magyar Nyelv és Irodalom szakon szerzett mesterszakos diplomát a Pécsi Tudományegyetemen, jelenleg ugyanitt az Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója. Filmes és narratológiai témájú írásai jelentek meg az Iskolakultúrában, a Filológiai Közönyben, a Literaturában, az Aperturában és a Metropolisban. 2011-ben a Pécsi Tudományegyetem rektora Pro Universitate Juventutis díjat adományozott neki.

FEDELES TAMÁS (PhD 2005, habil. 2010) a PTE BTK Történettudományi Intézet Középkori és Koraiújkorai Történeti Tanszékének szemináriumvezető docense, a PTE Egyháztörténeti Kutatóközpont vezetője. 2009-től a PTE BTK KTDT titkára, 2012-től elnöke. Kutatásai homlokterében a késő középkori magyar történelem áll, ezen belül az egyház-, társadalom-, had-, és várostörténet tárgykörében születtek publikációi. Hat önálló, két társszerzős kötete közül kettő külföldön jelent meg. Legutóbb a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár sorozat 27. köteteként látott napvilágot az 1494–1495-ös belháborút feldolgozó monográfiája (*A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat 1494–1495*. Szeged, 2012). Félszázat meghaladó tudományos előadást tartott Magyarországon és külföldön. Több alkalommal folytatott ösztöndíjak (DAAD,

Klebelsberg Kuno, Collegium Hungaricum, Eötvös) támogatásával külföldi kutatómunkát, köztük három hónapig a Vatikáni Titkos Levéltárban (2011). Munkáját több díjjal, ösztöndíjjal is elismerték (Kristó Gyula díj, Virág Benedek díj, PTE Excellence Publikációs díj, MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, Magyar Zoltán Posztdoktori Ösztöndíj).

FERENCZY NIKOLETT a PTE BTK magyar szakos, MA képzésben résztvevő hallgatója. Kutatási területei közé a különböző kritikátörténeti és kánonkérdések tartoznak, jelenleg Márai Sándor kettős kánonjával, valamint a nyolcvanas évek recepciótörténetével foglalkozik. 2012 óta a Kerényi Károly Szakkollégium tagja, szintén ez évtől a Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszékének demonstrátora.

GERGELY MARIANNA 2012-ben szerzett diplomát a Pécsi Tudományegyetemen angol és történelem szakos bölcsészként, majd az Interdiszciplináris Doktori Iskola „Európa és a magyarság a 19–20. században” doktori program hallgatója lett. Kutatási területe Európa és a világ gazdaságtörténete a 20. században, Európa összehasonlító vizsgálata, pénzügytörténete. *„Elmélet és gyakorlat. A Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencia javaslatainak megvalósulása, 1920-1923”* című munkájával a XXX. Jubileumi OTDK-n I. helyezést ért el (XX. századi egyetem történelem szekció). A témáról 2011 folyamán több tudományos előadást tartott az Amerikai Egyesült Államokban.

JANKOVITS LÁSZLÓ PhD egyetemi docens a PTE BTK-n. Fő kutatási területe a magyarországi humanizmus. Megjelent kötetei: *Accessus ad Janum; Hazugok, fecsegők, álmodozók; Nobilis ingenio; Janus Pannonius költészeté. Klaniczay-díjas.*

LÁBADI BEATRIX a Janus Pannonius Tudományegyetem pszichológia szakán diplomázott 1998-ban. Az egyetemi tanulmányokat követően a Pszichológia Intézet tanársegédjeként, majd 2006-tól egyetemi adjunktusaként dolgozik. Doktori disszertációját, *A téri megismerés fejlődése* címmel, 2005-ben védte meg summa cum laude fokozattal. Kutatási területe a kognitív pszichológia és a fejlődéslelektan. 2006-ban az Egyesült Királyságban folytatott kutatásokat Magyar Állami Eötvös Ösztöndíjjal, valamint 2008–2011 között MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült.

MÁCSAI BOGLÁRKA a PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia szakán végzett 2011-ben, ugyanettől az évtől kezdve a PTE Interdiszciplináris Doktori Iskolájának PhD-hallgatója. 2009-ben a Tartui Egyetemen folytatta tanulmányait az Erasmus Program keretei között. A 2012–2013-as

tanévben elvégezte a Közép-európai Egyetem Történelem Tanszékének Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa összehasonlító történelem 1500–2000 szakirányú egy éves mesterképzését. Kutatásait etnicitás, nemzetépítés és oktatás témakörökben végzi Baskortosztánban (Oroszország), ahol több antropológiai terepmunkán is részt vett. Jelenleg a „Szimbolikus tájak és etnikus kapcsolatok a posztszovjet Oroszországban” című 57093-as számú OTKA-projekt kutatói munkatársa, valamint az Apáczai Csere János Doktoranduszi Ösztöndíj támogatója.

MEKIS D. JÁNOS PhD, dr. habil., a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, a PTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájának törzstagja. Kutatási területe a magyar irodalmi modernség alakulástörténete, az elbeszélőművészet válfajai és határterületei, az autobiográfia. Tudományos díjai és ösztöndíjai: Móricz Zsigmond Ösztöndíj, Abay Neubauer Gyula Díj, Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, MTA PAB Fiatal Kutatói Díj, ERASMUS oktatói ösztöndíj. Az MTA PAB I. sz. szakbizottsága titkára, az Irodalomelméleti munkabizottság elnöke; a Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság Választmányának tagja. Főbb munkái: *Az önéletrajz mintázatai – a magyar irodalmi modernség hagyományában* (2002); *Írott és olvasott identitás* (szerk., Z. Varga Zoltánnal, 2008); *Vers és kontextus* (2014, sajtó alatt).

NAGY MARIANN 1989 óta oktat a PTE BTK Történettudományi Intézetében. 2001-ben szerzett doktori fokozatot Debrecenben. Disszertációja a Doktori mestermunkák sorozatban jelent meg 2003-ban *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. sz. elején* címmel, melyben a természetföldrajzi és nemzetiségi régiók agrár jellemzőinek bemutatása mellett 700 változó matematikai–statisztikai elemzésével állapítja meg az agrár régiókat. 2002–2004 között Magary Zoltán posztdoktori ösztöndíjas, 2004–2007 között Bolyai kutatási ösztöndíjat, munkájának elismeréseképp 2007-ben Bolyai Emléklapot kapott. 2011–2012-ben Visegrádi ösztöndíjjal két félévet Zágrábban kutatott és oktatott, 2013-ban vendégprofesszor volt Augsburgban. Két végzett PhD-hallgatója van, és jelenleg öt PhD-hallgató munkáját segíti. 2013-ban habilitált Debrecenben, témája a Habsburg Birodalom gazdasága a birodalmi statisztikai szolgálat tükrében az 1850/60-as években. Kutatási területe a Habsburg Birodalom és az Oszák-Magyar Monarchia gazdaságának regionális szerkezete, a modernizáció és a nemzetiségi kérdés kapcsolata. Jelenleg a női munkavállalásnak a gazdaságra és társadalomra gyakorolt hatását, jellegzetességeit vizsgálja az Olasz-Magyar Bank személyzeti anyagának segítségével.

NAGY ZOLTÁN PhD habilitált egyetemi docens, a PTE BTK TKI Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék vezetője. Kutatási tematikája Nyugat-Szibéria, közelebbről a hantik kulturális antropológiai kutatása. Kutatásainak spektruma a vallásantropológiai kutatásoktól az etnicitáskutatásig, az alkoholfogyasztás társadalmi értelmezésétől az etnozoológiáig terjed. A Magyar Néprajzi Társaság *Jankó János Díját* 2002 kapta meg, a Finnugor-díj *Vértes Edit Emlékére* alapítvány díját pedig 2006-ban. Monográfiái: *Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, 2007. és *Васюганские ханты. Изменение религиозной системы в XIX - XXI веках.* Томск: Изд-во Томского государственного педагогического университета, 2011.

PÁLFY ESZTER a PTE BTK esztétika-magyar szakán végzett, jelenleg az Irodalomtudományi Doktori Iskola elsőéves hallgatója. Fő kutatási területe Gyöngyösi István életműve és szövegeinek hagyománytörténete, különös tekintettel az ironikus olvashatóság szempontjára. 2011-től a Kerényi Károly Szakkollégium tagja, jelenleg szakkollégiumi mentorként. 2012-től a PTE BTK Tudományos Diákköri Tanácsának hallgatói titkára. A 2012–2013-as tanévben köztársasági ösztöndíjas, a 2013-as OTDK Humán Tudományi Szekciójában Régi magyar irodalom II. tagozaton II. helyezett. Rendszeresen jelennek meg kritikái, recenziói a *Jelenkor* folyóiratban.

RAB VIRÁG 2007-ben szerzett doktori fokozatot. 2001 óta a PTE BTK Modernkori Történeti Tanszékének oktatója, 2007-től egyetemi adjunktusa. Kutatási területe Európa és Magyarország gazdasága a két világháború között. Jelenlegi kutatásainak középpontjában a 19–20. századi szellemi elit informális hálózatának vizsgálata áll. 2010-ben Magyary Zoltán Posztdoktori Ösztöndíjat, 2011-ben a Visegrad Fund ösztöndíját, 2012-ben Magyar Állami Eötvös Ösztöndíjat, 2014-ben a Bolyai Kutatási Ösztöndíjat kapott. 2011-ben a PAB tudományos díjjal tüntette ki. 2009 és 2013 között 18 tudományos előadást tartott Európában és az Amerikai Egyesült Államokban. 2002 óta vezeti a PTE Grastyán Endre Szakkollégiumát. Tehetséggondozó munkája elismeréseképpen Bartoniek Géza ösztöndíjat, kari és rektori elismerést kapott; tudományos ismeretterjesztő tevékenységét 2003-ban TIT aranykoszorús jelvényt jutalmazták. *Diagnózisok és terápiák; Javaslatok az európai gazdaság újjáélesztésére az első világháború után* című könyve 2010-ben jelent meg.

RÉVÉSZ GYÖRGY a PTE BTK Pszichológia Intézet igazgató helyettese, az Általános- és Evolúciós Pszichológia Tanszékének habilitált egyetemi docense.

Fő kutatási területei a vizuális észlelés, az arcészlelés, a perceptuális tanulás, gyermekbántalmazás, valamint a szülői nevelési stílusok. Több mint száz tanulmánya jelent meg hazai és külföldi szaklapokban, hat kötet szerzője. A tehetséggondozásban való aktív és eredményes részvételéért 2013-ban az Országos Tudományos Diákköri Tanács *Mestertanár Aranyéremmel* tüntette ki.

SASHALMI ENDRE (Ph. D. 1997, habil. 2008) a PTE BTK Történettudományi Intézet Középkori és Korajúrkori Történeti Tanszékének professzora és tanszékvezető-helyettese. Kutatási területe a korajúrkori államfejlődés és politikai gondolkodás, ezen belül is elsősorban az abszolút monarchia és az orosz autokrácia összehasonlítása. Az utóbbi időben érdeklődésének középpontjában az ikonográfia áll: a királyok isteni jogalapjának illetve a cárok isteni jogalapjának képi ábrázolása terén folytat kutatásokat. Legújabb könyve is e témában jelent meg: *Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében* (Pécs, Kronosz Kiadó, 2013.). További fontos műve, *A nyugat-európai államfejlődés vázlata 1000–1700* (Budapest, Pannonica Kiadó, 2006.) című monográfiája. Több rangos külföldi ösztöndíjat (pl. Mellon Fellowship) nyert el, két ízben pedig a Bolyai János akadémiai ösztöndíjat. Sikeres OTDK-s tevékenységének elismeréseként 2011-ben a *XXX. Jubileumi Országos Tudományos Diákköri Konferencia Emlékérem* kitüntetésben részesült.

TAMÁS RENÁTA 2012-ben a PTE BTK-án szerzett történelem-magyartanár MA diplomát, jeles minősítéssel. Jelenleg kollégiumi nevelőtanárként dolgozik a székesfehérvári Árpád Szakképző Iskola és Kollégiumban. Kutatási területe a 17. századi angol politikai gondolkodó Philip Hunton életművével és munkásságával, illetve a magyarországi történelemtankönyvek vizsgálatával (tankönyvkutatással) kapcsolatos. Philip Hunton *Értekezés a monarchiáról* című munkájának jelentősége és 17. századi recepciója című tanulmányával 2011-ben, a XXX. OTDK-n első helyezést ért el a Humán Tudományi Szekció Korajúrkori- és újkori egyetemes történelem tagozatában. Tankönyvkutatási témában pedig a PTE által létrehozott Árkádia – Történelem oktatási portálon *A sokszínű történelem* című 7. számban jelent meg publikációja 2012-ben.

TAKÁCS HILDA a PTE BTK Pszichológia Doktori Iskola Személyiség- és Egészségpszichológia programjának PhD hallgatója, angol-magyar szakos tanár. Főbb kutatási területei Jung analitikus pszichológiája és a művészetpszichológia. Emellett a PTE Pszichológia Intézetében aktuálisan is folyamatban lévő kultúrközi motivációs vizsgálatokban tevékenykedik. Jelenleg a University of Barcelona-n dolgozik ösztöndíjas kutatóként.

TÓRIZS ESZTER a PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának harmadéves hallgatója. Kutatási területe a személyesség és az emlékezés poétika-elméleti problémája körül mozog. Egyrészt a 20. század költői gyakorlatát vizsgálja, melynek fókuszában József Attila életműve áll, másrészt pedig a József Attilára való emlékezés szerkezetét, stratégiáit kutatja a kortársak (barátok, szerelmek, családtagok) visszaemlékezéseiben, memoárjain keresztül. A 2011-es OTDK-n *Életleltár – Variációk önéletrajzra József Attila munkáiban* című dolgozatával első helyezést ért el.

Kiadja a PTE BTK Kari Tudományos Diákköri Tanácsa
Felelős kiadó a KTDT elnöke

elektronikus kiadás ISBN 978 963 642 600 2

Digitális szerkesztés: Virágmandula Kft.
Felelős vezető a Kft. ügyvezetője
www.mandulavirag.hu

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Tudományos Diákköri Tanácsa szervezésében megvalósult Tehetségnap 2013 rendezvény keretében került sor a Mesterek és Tanítványok című tudományos tanácskozásra. A konferencia plenáris előadói a tehetséggondozás 21. századi feladatainak különböző oldalait, s az abban rejlő lehetőségeket mutatták be. A szimpózium szekcióülésein karunk kiemelkedően tehetséges hallgatói és mentortanáraik tartottak előadást. Jelen kötet a néprajz, a kulturális antropológia, a történettudomány, a pedagógia, a pszichológia, valamint az irodalom- és kultúratudomány területéről elhangzott 28, számos esetben inter- és multidiszciplináris megközelítésű referátum közül 19 írott változatát tartalmazza.

9 789636 425920